

*Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών*

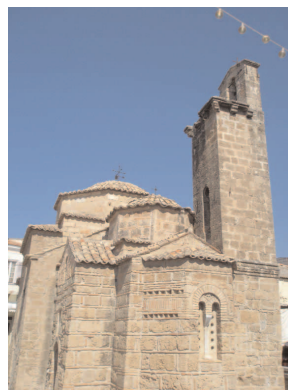
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

1 (2016)

(ΕΚΔΟΣΗ 2017)

*Κοσμητεία Αλεξίου Γ.Κ. Σαββίδη
καθηγητή ιστορίας μεσαιωνικών και βυζαντινών χρόνων*

*Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης Ανδρέα Γ. Μαρκαντωνάτου
αναπληρωτή καθηγητή της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας*

Η Ρ Ο Δ Ο Τ Ο Σ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ

1 (2016)

Κοσμητεία Αλεξίου Γ.Κ. Σαββίδη
Καθηγητή Ιστορίας Μεσαιωνικών και Βυζαντινών χρόνων

Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης Ανδρέα Γ. Μαρκαντωνάτου
Αναπληρωτή Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Παλιό Στρατόπεδο - Ανατολικό Κέντρο
GR 24100 Καλαμάτα
☎ 2721065103, 2721065106
Ηλεκτρονική διεύθυνση αλληλογραφίας: hum-dean@uop.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ	Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ	Αναπληρωτής Καθηγητής
ΙΩΑΝΝΑ ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	Επίκουρος Καθηγήτρια
ΔΗΜΗΤΡΑ ΔΕΛΛΗ	Επίκουρος Καθηγήτρια
ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ	Λέκτορας

EDITORIAL BOARD

ANDREAS MARKANTONATOS	Associate Professor
ARISTEIDIS DOULAVERAS	Associate Professor
IOANNA SPILIOPOULOU	Assistant Professor
DIMITRA DELLI	Assistant Professor
MARGARITA SOTIRIOU	Lecturer

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE
SCHOOL OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

Palaio Stratopedo - Anatoliko Kentro
GR 24100 Kalamata (Greece)
☎ 2721065103, 2721065106
E-mail: hum-dean@uop.gr

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2017.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 2623-3088

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE
SCHOOL OF HUMANITIES
AND CULTURAL STUDIES

ANNUAL
YEARBOOK

1 (2016)

Dean Alexios G.C. Savvides
Professor of Medieval and Byzantine History

Editor Andreas G. Markantonatos
Associate Professor of Greek

HÊRODOTOS, ATHENS, 2017

Περιεχόμενα

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ, από τον πρόεδρο της συντακτικής επιτροπής, αναπλ. καθηγητή Ανδρέα Μαρκαντωνάτο	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ από τον κοσμίτορα της σχολής, καθηγητή Αλέξιο Γ.Κ. Σαββίδη.....	13
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ Από τον Droysen στον 21ο αιώνα: (Ξανα)γράφοντας την ιστορία της ελληνιστικής γραμματείας.....	15
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ Από το «μικρό και φιλόξενο» στο «μεγάλο και επιβλητικό»: Καταγράφοντας μουσειακές τροχιές.....	29
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΛ. ΠΑΤΑΡΓΙΑΣ Παγκόσμια συμφωνία στο Παρίσι το 2015 για την κλιματική αλλαγή και κτίρια μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης	45
ΑΛΕΞΙΟΣ Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης: Ένας επιφανής Ρωμίος της διασποράς. Ο Έλληνας που γνώριζε τους Άραβες καλύτερα απ' όσο οι ίδιοι τους εαυτούς τους	67
ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ Changes of enduring consequences in byzantine cities: The allusive nature of the texts	81
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ Η σιωπή του Θουκυδίδη: Η μάχη του Μαραθώνος και το γόπητρο της Αθήνας.....	125
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Η «τέχνη» του Ισοκράτη	143

8 Περιεχόμενα

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ	
Ο υλικός βίος στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»	155
ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ	
Η Αράχωβα του Παρνασσού στα μονοπάτια της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας (1830-2016).....	179
ΜΑΡΙΑ ΔΡΟΣΙΝΟΥ-ΚΟΡΕΑ	
Ανθρωποκεντρικό μοντέλο και ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες σε παιδιά και νέους με γνωστικές, κοινωνικές, συναισθηματικές δυσκολίες και προβλήματα συμπερι- φοράς	221
ΕΛΕΝΗ ΒΟΛΟΝΑΚΗ	
Ο ρόλος του πολιτικού συμβούλου στην κλασική Αθήνα: Θεωρία και πράξη	243
ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ	
Παναγία Μυρτιδιώτισσα: Ο συσχετισμός του αρχαίου συμβόλου της μυρτιάς με τη Θεοτόκο.....	265
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΡΗ	
Εφαρμόζοντας τη θεωρία στην πράξη: Μία νέου τύπου ακαδημαϊκή συνεργασία με την τοπική κοινωνία (ημετέ- ρα εμπειρία)	287
PENELOPE FRANGAKIS	
Narratological elements in Aristotle's Poetics	315
ΑΛΕΞΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ	
Η εγκωμιαστική περιγραφή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.....	325
ΜΑΡΙΑ Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ	
Οι δύο όψεις της ρητορικής πειθούς στον <i>Φιλοκτήτη</i> του Σοφοκλή	341
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
α.ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν.ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ: ΜΕΣΣΗΝΙΑ: <i>Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της, Σχολή Ανθρωπιστι- κών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστη-</i>	

μίου Πελοποννήσου, Εκδοτική εμπορτεία: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, επιστημονική επιμέλεια: Α.Ν. Δουλαβέρας – Ι.Κ. Σπηλιοπούλου, Χορηγία Κων. Αρνόκουρος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σελ. 721 377

β. ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Μ. Τερζίδου, *Η μουσική ζωή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τη μαρτυρία των παπύρων*, Θεσσαλονίκη 2013, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σελ. 472..... 380

ΧΡΟΝΙΚΑ

Ι. Τιμητική εκδήλωση για την Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ομότιμη καθηγήτρια και πρώτη κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου..... 385

ΙΙ. Αποχαιρετιστήρια εκδήλωση για την αφυπηρέτηση του Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα, Αν. καθηγητή Λαογραφίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου 421

Επίτιμοι καθηγητές και επίτιμοι διδάκτορες σχολής και τμημάτων..... 457

Ομότιμοι καθηγητές..... 458

Διδάκτορες τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών..... 459

Διδάκτορες τμήματος Φιλολογίας..... 462

Αντί προλόγου

Η έκδοση Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών αποτελεί αναμφίλεκτα ευπρόσδεκτο γεγονός για ολόκληρη την ακαδημαϊκή κοινότητα, προπάντων όμως για το Πανεπιστήμιο και ειδικότερα τη Σχολή μας. Έχει επισημανθεί από πολύ παλιά ότι η επετηρίδα συνιστά *sensu stricto* την επιστημονική ταυτότητα, το σήμα κατατεθέν κάθε πανεπιστημιακής σχολής. Γιατί στην επετηρίδα, ως γνωστόν, αποθησαυρίζεται ένα μεγάλο μέρος του επιστημονικού και συγγραφικού μόχθου των διδασκόντων και των συνεργαζόμενων ερευνητών και ακολούθως προσφέρεται για κρίση και αξιολόγηση στους άλλους ομοτέχνους και, γιατί όχι, στο ευρύτερο ενδιαφερόμενο κοινό.

Χαιρετίζουμε εγκάρδια την έκδοση του πρώτου τόμου της επετηρίδας της σχολής μας και ευχόμαστε ολόψυχα να παρουσιάζεται κάθε φορά επιστημονικά ανώτερη και περυσσότερο ευπρόσωπη. *Sic itur ad astra*.

Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος
Αναπληρωτής Καθηγητής
Πρόεδρος της Συντακτικής Επιτροπής

Πρόλογος

Έχουν περάσει δεκατρία χρόνια από την έναρξη λειτουργίας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, χρόνος αρκετός για να ολοκληρωθεί ως πανεπιστημιακή σχολή και, συνεπώς, να μπορεί να ανταποκριθεί αποτελεσματικότερα στην αποστολή της. Από την άλλη πλευρά, δέκα τρία χρόνια λειτουργίας είναι αρκετά για μια πρώτη συνολική «καταγραφή» του διδακτικού και ερευνητικού έργου των δύο τμημάτων της σχολής μας στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας: αφενός του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών (ΤΙΑΔΠΑ) και αφετέρου του Τμήματος Φιλολογίας (ΤΦ). Και τα δύο διανύουν ήδη τρίτη προεδρική θητεία: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου / Αλέξιος Σαββίδης / Νικόλαος Ζαχαριάς στο ΤΙΑΔΠΑ και Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου / Ανδρέας Μαρκαντωνάτος / Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος στο ΤΦ.

Είναι συνήθης πρακτική, σε αυτές τις περιπτώσεις, να εκδίδεται και Επιστημονική Επετηρίδα, η οποία θα περιλαμβάνει μελέτες του εν γένει διδακτικού επιστημονικού προσώπου, που θα φέρουν τους συγγραφείς τους σε επικοινωνία με την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα, θεραπεύοντας με τον τρόπο αυτόν την επιστημονική εξωστρέφεια.

Έτσι και η σχολή μας προβαίνει στην έκδοση του πρώτου τόμου της Επιστημονικής Επετηρίδας της, με ενδιαφέροντα και πρωτότυπα θέματα, από τα αντικείμενα που θεραπεύονται επιστημονικά στα δύο τμήματά της. Η οργάνωση, δομή και επιμέλεια της Επετηρίδας ακολουθεί τα διεθνώς ισχύοντα πρότυπα, ενώ εκτός από τις επιστημονικές μελέτες, άρθρα, συμβολές, θα περιλαμβάνονται χρονικά, ενημερωτικά δελτία, βιβλιοκρισίες / βιβλιοπαρουσιάσεις και άλ-

λα realia που θα συμβάλλουν στην βιβλιογραφική και άλλη ενημέρωση των αναγνωστών της.

Είναι βέβαιο ότι η έκδοση αυτή θα φέρει τους συγγραφείς της Επετηρίδας σε επαφή με τους συναδέλφους ομοίων και συναφών επιστημονικών χώρων, θα υπηρετήσει την επιστημονική έρευνα, θα κομίσει νέα στοιχεία για επιστημονική αξιοποίηση και θα ενισχύσει τον επιστημονικό διάλογο.

Από τη θέση αυτή του δεύτερου εκλεγμένου Κοσμήτορα της ΣΑΕΠΣ, θέση στην οποία είχα την τιμή και την ευθύνη να διαδεχθώ την Ομότιμη Καθηγήτρια της Σχολής μας, Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, θέλω να συγχαρώ τον Διευθυντή της Συντακτικής Επιτροπής, Αναπληρωτή Καθηγητή Ανδρέα Μαρκαντωνάτο, καθώς και τα υπόλοιπα μέλη της, τον Αναπληρωτή καθηγητή Αριστείδη Δουλαβέρα, τις Επίκουρους Καθηγήτριες Ιωάννα Σπηλιοπούλου και Δήμητρα Δελλή και την Λέκτορα Μαργαρίτα Σωτηρίου, για την όλη τους συμβολή στην έκδοση της Επετηρίδας. Η συνεργασία αυτή των συναδέλφων αποδεικνύει για μια ακόμη φορά την αγαστή σχέση που υφίσταται ανάμεσα στα μέλη των δύο Τμημάτων της Σχολής μας, σε ποικίλες και σημαντικές συνέργειες.

Εύχομαι ολόψυχα η Επετηρίδα της Σχολής να συνεχίσει αταλάντευτα την εκδοτική της πορεία, προσφέροντας κάθε φορά νέα στοιχεία στην επιστημονική έρευνα, και να έχει μακροπρόθεσμη μέση σε μια περίοδο ιδιαίτερης οικονομικής δυσπραγίας που δυστυχώς έχει πλήξει σοβαρά και τις Ανθρωπιστικές Σπουδές.

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2016

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Καθηγητής Ιστορίας Μεσαιωνικών & Βυζαντινών Χρόνων
Κοσμήτορας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών

*Αντώνιος Ρεγκάκος**

Από τον Droysen στον 21ο αιώνα:
(Ξανα)γράφοντας την ιστορία
της ελληνιστικής γραμματείας

«Λογοτεχνική ιστορία» και «ελληνιστικός» είναι πολυσυζητημένες έννοιες. Αμφότερες φαίνεται να αναδύθηκαν από το πνεύμα του ιστορικισμού του 18ου και 19ου αιώνα, παρόλο που, όπως συχνά συμβαίνει, οι απαρχές τους μπορούν να ανιχνευθούν στην αρχαιότητα. Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα ότι τα λογοτεχνικά έργα εξελίσσονται από μια προηγούμενη ιστορική φάση στην επόμενη. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην *Ποιητική*, όπου αναλύει την εξελικτική πορεία των μεγάλων κατηγοριών της υψηλής και ταπεινής ποίησης, της σοβαρής και ελαφράς λογοτεχνίας, από τις απαρχές τους έως το τέλος, την τελειοποίησή τους. Αργότερα, και όταν πλέον έχει εγκαθιδρυθεί η Αλεξανδρινή φιλολογία, η προσπάθεια να προσδιοριστεί η εξέλιξη και να κατηγοριοποιηθούν τα λογοτεχνικά έργα και οι συγγραφείς τους απέκτησε χαρακτηριστικά αυτόνομου κλάδου. Αυτός ο επιστημονικός κλάδος, στην αρχαιότητα αλλά και σήμερα, είναι προσανατολισμένος στην εξέταση του «παρελθόντος», που εκλαμβάνεται ως «κανόνας», ως «λογοτεχνικό μοντέλο» και η υπεροχή του οποίου σπανίως αμφισβητείται. Ο δεύτερος όρος του τίτλου της παρούσας ανακοίνωσης, «ελληνιστικός», επίσης επινοήθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, για να περιγράψει την εποχή που ακολούθησε μετά τα επιτεύγματα των Ελλήνων της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Ωστόσο, η αίσθηση της επιγονικότητας, ύστερα από τον αρχαϊσμό ή την πολιτιστική και πολιτική ακμή της Αθήνας, αλλά και την κληρονομιά του Αλέ-

* *Επίτιμος Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Ακαδημαϊκός.*

ξανδρου και την ταχεία παγκοσμιοποίηση του κόσμου μετά τον 3ο αιώνα, ήταν επίσης διαδεδομένη στην αρχαιότητα. Η αίσθηση της αλλαγής, της μετάβασης σε μια νέα εποχή μετά τον Αλέξανδρο αποτελεί ορόσημο της σύγχρονης λογοτεχνικής ιστορίας. Σήμερα, στον 21ο αιώνα, είναι αναμφισβήτητο ότι η ιστορία της ελληνιστικής λογοτεχνίας αποτελεί αυτόνομο κεφάλαιο στις γραμματολογίες της αρχαιότητας, που μπορεί να ξαναγραφεί σύμφωνα με τις νέες τάσεις της λογοτεχνικής κριτικής και της ιστορίας της διανόησης.

Ο σύγχρονος ιστορικός της λογοτεχνίας πρέπει να έχει κατασταλαγμένες απόψεις ως προς τις ποικίλες δυνατότητες που διαθέτει όταν αρχίζει να καταγράφει το δικό του αφήγημα μιας λογοτεχνικής περιόδου: Θα υιοθετήσει μια διαχρονική ή συγχρονική προοπτική; Θα ακολουθήσει μια ιστορική ή τεχνοκριτική προσέγγιση; Θα αντιμετωπίσει τη λογοτεχνία ως μια ευρεία πολιτισμική κατηγορία, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των γραπτών κειμένων μιας ιστορικής περιόδου ή μιας λογοτεχνικής παράδοσης, ή ως μια συγκεκριμένη κατηγορία κειμένων που συντέθηκαν πρωτίστως για καλλιτεχνικούς και αισθητικούς σκοπούς; Θα θεωρήσει τα επιστημονικά κείμενα ή εκείνα που καταγράφουν γεγονότα μέρος αυτού που ονομάζεται «λογοτεχνία» μιας συγκεκριμένης περιόδου; Θα αξιοποιήσει γενικεύσεις του τύπου «μπαρόκ» ή «ρομαντική» αισθητική για να χαρακτηρίσει μια λογοτεχνική περίοδο; Και σε ποιον βαθμό έχει επίγνωση του γεγονότος ότι η πρόσληψη, η διαμόρφωση των απόψεών του μέσα από το πρίσμα της δικής του εποχής, προσδιορίζει τον τρόπο που κατανοεί μια λογοτεχνική περίοδο; Με την ανακοίνωσή μου απόψε θα επιχειρήσω να απαντήσω σε αυτά τα ερωτήματα σε σχέση με τις ιστορίες της ελληνιστικής λογοτεχνίας που έχουν ήδη γραφεί, με στόχο να αναδείξω τα πλεονεκτήματα αλλά και τις αδυναμίες τους, και τελικά να περιγράψω κάποιες μελλοντικές προκλήσεις για μια ελληνιστική γραμματολογία.

Η διαχρονική προσέγγιση υπερισχύει στις γραμματολογίες του 19ου αιώνα και τουλάχιστον του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Η ιδέα ότι η λογοτεχνική ιστορία αποτελεί αφήγημα είναι φανερό στις πλέον μνημειώδεις πραγματείες

του είδους· η *Geschichte der griechischen Literatur* του Lesky (1957, ²1963) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα γραμματολογίας που μπορεί να διαβαστεί σαν μυθιστόρημα. Στα αφηγήματα αυτά η διαχρονία αποτυπώνεται στην περιοδοποίηση της ελληνικής λογοτεχνίας, η οποία δεν βασίζεται μόνο σε χρονολογικά κριτήρια, αλλά εμπεριέχει και αξιολογικές κρίσεις. Ο Georg Wilhelm Hegel και οι αδελφοί Schlegel ήταν οι πρώτοι που εισήγαγαν το ιστορικιστικό σχήμα στην ανάλυση της λογοτεχνίας. Οι βασικές αρχές αυτού του μοντέλου είναι, πρώτον, ότι η λογοτεχνική ιστορία διαμορφώνεται από τα ιστορικά της συμφραζόμενα, δεύτερον, ότι η λογοτεχνία αλλάζει μέσα από τη συνεχή εξέλιξη και, τρίτον, ότι οι ιδέες ή οι υπερπροσωπικές οντότητες, όπως οι τάξεις και τα έθνη, είναι οι κινητήριες δυνάμεις πίσω από τα λογοτεχνικά έργα. Όπως θα επιχειρήσω να δείξω, οι αρχές αυτές, προσαρμοσμένες κατάλληλα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνιστικής λογοτεχνικής περιόδου, είναι πανταχού παρούσες στις ελληνιστικές γραμματολογίες.

Οι ελληνιστικές γραμματολογίες εκκινούν, κατά κανόνα, με ιστορικές εισαγωγές. Ότι ο Johann Gustav Droysen (*Geschichte des Hellenismus* 1833-1843, ²1877-1878) ήταν ο ιστορικός που επινόησε τον όρο «ελληνιστικός» για να δηλώσει την περίοδο που ακολούθησε μετά τις κατακτήσεις του Αλέξανδρου έως την ανάδυση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τον πολιτισμό που προέκυψε από τη μείξη του ελληνικού και του ανατολικού στοιχείου είναι πάντα το σημείο εκκίνησης για την εξέταση της λογοτεχνίας των τριών τελευταίων προχριστιανικών αιώνων. Η περιοδοποίηση της ελληνικής ιστορίας και το περιεχόμενο του όρου «ελληνιστικός» μεταφέρονται από το πεδίο της κοινωνικοπολιτικής ιστορίας σε αυτό της λογοτεχνίας. Η βαθιά επίδραση των ιστορικών συμφραζομένων στη λογοτεχνική παραγωγή θεωρείται δεδομένη στη μελέτη της ελληνιστικής εποχής, σε βαθμό που υπερβαίνει ακόμη και τη διάδραση ανάμεσα στη δημοκρατία και την κλασική Αθήνα ή στην εποχή του Αυγούστου και την αυτοκρατορική ρωμαϊκή λογοτεχνία. Οι ιστορίες του Ελληνισμού — το έργο του Peter Green *From Alexander to Actium* (1990) και οι ιστορίες του Walbank (1993) και του

Gehrke (1990, ⁴2008) — είναι υποχρεωτικά αναγνώσματα για τους φοιτητές και τους ερευνητές που χρειάζονται μια ιστορικά προσανατολισμένη εισαγωγή, προτού εστιάσουν στην ελληνιστική λογοτεχνία καθαυτή. Η *Griechischen Literatur der Antike* του Bernhard Zimmermann και του ομιλούντος, ο δεύτερος τόμος του οποίου αρχίζει με ένα «πορτρέτο της ελληνιστικής εποχής» γραμμένο από τον κατεξοχήν ειδήμονα H.-J. Gehrke, δεν αποτελεί εξαίρεση του κανόνα.

Η εξελικτική ιστορία είναι μια ακόμη προϋπόθεση για την κατανόηση της ελληνιστικής λογοτεχνίας. Η ελληνιστική περίοδος, τόσο ως ιστορική όσο και ως αισθητική περίοδος, τοποθετείται μετά την κλασική εποχή. Αυτή όμως η περιοδοποίηση είναι κάτι περισσότερο από μια απλή χρονολογική ταξινόμηση. Στην ανάλυσή του «A Period Undervalued» ο Graham Shipley επισημαίνει ότι «η ελληνιστική περίοδος δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει μια θέση στη συλλογική εικόνα του αρχαίου κόσμου» και καταλήγει ότι «η ελληνιστική Ελλάδα αφήνει την αίσθηση ότι έρχεται δεύτερη, ότι έχει ήδη χαθεί ένα μεγάλο μέρος του προηγούμενου μεγαλείου». Ήδη από την αρχαιότητα (οι λογοτεχνικοί κανόνες που κληροδοτήθηκαν από τους Αλεξανδρινούς αναζητούν στο παρελθόν τους συγγραφείς-πρότυπα) και οπωσδήποτε ύστερα από τη νεοκλασική στροφή του 18ου αιώνα και την ιστοριογραφική έκρηξη του 19ου, ο ελληνιστικός κόσμος θεωρείται μια παρένθεση ανάμεσα σε δύο σπουδαίες περιόδους, την κλασική και τη ρωμαϊκή, ανάμεσα στα εξιδανικευμένα στερεότυπα της Αθήνας και της Ρώμης. Αυτή η εντύπωση της ποιοτικής πτώσης από τον αρχαϊκό και τον κλασικό πολιτισμό στον ελληνιστικό στοιχείωσε για αιώνες τη συλλογική φαντασία. Οι Schmid/Stählin στη γραμματολογία τους του 1920 τιτλοφορούν τη δεύτερη αυτή περίοδο της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας «Die nachklassische Periode der griechischen Literatur». Η μετακλασική περίοδος της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας», υπονοώντας έτσι ότι το σημείο καμπής στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία είναι η κλασική περίοδος, μετά την οποία τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αποδομούνται (ο όρος που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς είναι «Der Zerfall der klassischen Literatur, η αποσύνθε-

ση, πτώση της κλασικής λογοτεχνίας», σελ. 3). Πράγματι, οι συγγραφείς αναγνωρίζουν μια πρώτη δημιουργική στροφή της ελληνιστικής περιόδου που διήρκεσε μέχρι το 146 π.Χ. («Die schöpferische Periode der nachklassischen Literatur»). Εφεξής μέχρι το 100 μ.Χ. κάνουν λόγο για τη μετάβαση στον κλασικισμό, για την αναβίωση των κλασικών ιδεωδών του παρελθόντος («Der Übergang zum Klassizismus»).

Το τρίτο χαρακτηριστικό της ιστορικοιστικής αφήγησης στη γραμματολογία είναι, όπως προείπα, η επιδίωξη να αναδειχθούν οι κινητήριες δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από τα λογοτεχνικά φαινόμενα μιας εποχής. Στην περίπτωση της ελληνιστικής περιόδου, η «υπερπροσωπική οντότητα» πίσω από τον πολιτισμό είναι η δυάδα Αλεξάνδρεια/Πτολεμαίοι. Παρόλο που αυτά συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, μπορούμε να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στα κείμενα της ελληνιστικής λογοτεχνίας που γράφτηκαν από την προοπτική της Αλεξάνδρειας και σε εκείνα που αντικατοπτρίζουν την προοπτική της πολιτικής των Πτολεμαίων. Στην πρώτη περίπτωση, η Αλεξάνδρεια αντιμετωπίζεται ως ο τόπος της Βιβλιοθήκης και η πόλη που γέννησε την αρχαία φιλολογική έρευνα. Η λογοτεχνική ιστορία που γράφεται σε αυτή τη βάση αναπόφευκτα τονίζει πρωτίστως την ποίηση που συντέθηκε στην Αλεξάνδρεια και την έννοια της λογιωσύνης, του *poeta doctus* και της σχολαστικής εποχής που τον ενέπνευσε, παραμελώντας έτσι το ποικίλο λογοτεχνικό σώμα που παρήχθη στις άλλες ελληνιστικές πόλεις και την πληθώρα των ταπεινότερων μορφών γραπτής έκφρασης που έφτασαν σε μας με τη μορφή επιγραφών και παπύρων. Στις άλλες ιστορίες η πολιτική προοπτική υπερισχύει, με την έννοια ότι η λογοτεχνία εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα του πολιτικού και πολιτιστικού προγράμματος της Πτολεμαϊκής δυναστείας. Έτσι, ο Claude Meillier έδωσε τον υπότιτλο *Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides*, «Έρευνες για τη σταδιοδρομία και τη θέση ενός συγγραφέα στην εποχή των πρώτων Λαγιδών» (1979) στη μονογραφία του για τον Καλλίμαχο και μερικά χρόνια αργότερα ο Gregor Weber προσέφερε τη δική του παρουσίαση της ποίησης της Πτολεμαϊκής

αυλής στο *Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer, Ποίηση και αυλική κοινωνία. Η πρόσληψη της σύγχρονης ιστορίας στην αυλή των τριών πρώτων Πτολεμαίων* (1993). Ένα έργο που επιχειρήσει να συγκεράσει αυτές τις προοπτικές είναι το *Ptolemaic Alexandria* του Fraser, το οποίο συνδυάζοντας την κοινωνικοπολιτική και ιστορική προοπτική με τη λογοτεχνική επεδίωξε να εξηγήσει τους τρόπους με τους οποίους οι συνθήκες της ζωής στην ελληνιστική Αλεξάνδρεια συνέβαλαν στην πολιτιστική κληρονομιά της πόλης.

Στις γραμματολογίες της ελληνιστικής λογοτεχνίας εκτεταμένο χώρο καταλαμβάνει η επιστημονική συζήτηση για το αν ο όρος «ελληνιστικός» ή «αλεξανδρινός» — πρόσφατα και ο όρος «μακεδονικός» έχει κερδίσει έδαφος ως εναλλακτικός — συλλαμβάνει καλύτερα το πνεύμα της αισθητικής και της λογοτεχνίας της εποχής ή το ιστορικό της πλαίσιο. Η ιστορία της ελληνιστικής ποίησης σφραγίζεται σε μεγάλο βαθμό από μία προσωπικότητα, τον Καλλίμαχο. Μια τέτοια ανάγνωση της ελληνιστικής λογοτεχνίας προσέφερε η πρώτη γραμματολογία του είδους, αυτή του Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf (1924). Ο τίτλος στάθηκε προφητικός, γιατί αποτέλεσε το ορόσημο της ελληνιστικής φιλολογικής έρευνας για ολόκληρο τον 20ό αιώνα: *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos, Ελληνιστική Ποίηση στην εποχή του Καλλίμαχου*. Η έννοια του *Zeitgeist* που διαμορφώνεται από μια προσωπικότητα υψηλού κύρους και που κατόπιν σφραγίζει μια ολόκληρη εποχή αποτελεί τον πυρήνα της ιστορίας του Wilamowitz. Στα σύντομα προλεγόμενά του ο συγγραφέας αναφέρει ότι η ιστορία του ήταν καρπός της έλξης που του ασκούσε η ποίηση του Καλλίμαχου. Στη συνέχεια, όταν περιγράφει το έργο και την επιρροή του Καλλίμαχου, επισημαίνει με θαυμασμό: «Ο Καλλίμαχος συμβολίζει με τον πιο καθαρό τρόπο το ελληνιστικό πνεύμα: γι' αυτό σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού αλλά και επικρίσεων ως ο κατεξοχήν κλασικός μιας μη κλασικής εποχής». Με τον Wilamowitz η ελληνιστική εποχή παρουσιάζεται υπό το πρίσμα της ιστορίας της διανόησης μάλλον παρά της πολιτικής ιστορίας. Η

καθιέρωση του Καλλίμαχου ως της βασικής μορφής, ή ακόμη ακριβέστερα της ψυχής, της ελληνιστικής εποχής μπορεί να άρχισε με τον Wilamowitz, οπωσδήποτε όμως αποτέλεσε επίτευγμα του Rudolf Pfeiffer (1949-1953), που ανασυγκρότησε το έργο του Καλλίμαχου και το παρουσίασε ως κειμενικό σύνολο συγκεντρώνοντας εκατοντάδες αποσπάσματα. Αυτή η ιδέα της επιβλητικής μεγαλοφυίας, που προσωποποιείται από τον Καλλίμαχο, διατρέχει και τη μονογραφία του Alan Cameron *Callimachus and his Critics*, που γνώρισε μεγάλη απήχηση. Παρόλο που δεν πρόκειται για γραμματολογία με την αυστηρή έννοια του όρου, η μελέτη αυτή παρουσιάζει τον νέο κόσμο του ελληνιστικού και ρωμαϊκού πολιτισμού να εξελίσσεται υπό ή ενάντια στην επίδραση ενός προσώπου και των ποιητικών αρχών του, του Καλλίμαχου.

Ως αποτέλεσμα του έργου των Wilamowitz και Pfeiffer, που κατέστησαν τον Καλλίμαχο σύμβολο μιας ολόκληρης εποχής, η ελληνιστική λογοτεχνία στις σχετικές έρευνες πολύ συχνά περιορίζεται στη μελέτη της ποίησης. Σύμφωνα με αυτή την τάση που σπανίως αιτιολογείται, ο πεζός λόγος θεωρείται όχι μόνο περιθωριακός αλλά και ξένος προς το πνεύμα της ελληνιστικής περιόδου, με αποτέλεσμα η ιστορία της ελληνιστικής λογοτεχνίας να περιορίζεται στη μελέτη της λόγιας ποίησης που γράφτηκε στην Αλεξάνδρεια του 3ου αιώνα και συντέθηκε αυστηρά στις λογοτεχνικές διαλέκτους του παρελθόντος και όχι στη σύγχρονη Κοινή. Από το *Die Hellenistische Dichtung* του Wilamowitz και το ομώνυμο έργο των Körte/Händel έως το *Hellenistic Poetry* του Hutchinson και το *Tradition and Innovation in Hellenistic Poetry* των Fantuzzi/Hunter η λογοτεχνική ιστορία της ελληνιστικής εποχής είναι γραμμένη αποκλειστικά υπό το πρίσμα της ποίησης. Ο ορίζοντας των αναγνωστικών προσδοκιών είναι σχεδόν πάντα κοινός. Η ιστορική εισαγωγή στην ελληνιστική εποχή ακολουθείται από τρία εκτενή κεφάλαια για τον Καλλίμαχο, τον Θεόκριτο και τον Απολλώνιο, και μερικά συντομότερα κεφάλαια για τον Λυκόφρονα, τον Άρατο και άλλους ελάσσονες ποιητές, τα έργα των οποίων σώζονται κυρίως αποσπασματικά. Το ποιητικό σώμα (αποτελούμενο από ορισμένα μείζονα έργα σωζόμενα ακέραια

και από μια πληθώρα σπαραγμάτων μαζί με τίτλους και περιλήψεις που έχουν εκδοθεί στο μνημειώδες έργο του Powell (*Collectanea Alexandrina*) γίνεται ο καθοριστικός παράγοντας, ο «κανόνας», για τη συγκρότηση των ιστοριών της ελληνιστικής λογοτεχνίας.

Αυτό το ταξινομικό σχήμα έχει αμφισβητηθεί από τις σύγχρονες προσεγγίσεις, σύμφωνα με τις οποίες οι γραμματολογίες δεν πρέπει να εστιάζουν μόνο στους συγγραφείς και τα έργα τους. Αντίθετα, άλλες κατηγορίες και συμφραζόμενα αποκτούν ολοένα μεγαλύτερη σημασία για τη σφαιρικότερη κατανόηση της ελληνιστικής λογοτεχνίας. Η πρώτη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση είναι το *Guide to Hellenistic Literature, Οδηγός στην ελληνιστική λογοτεχνία* της Kathryn Gutzwiller. Πέρα από την τυπική ενότητα της ιστορικής εισαγωγής (κεφ. 1) και την ανάλυση των συγγραφέων και των ειδών (κεφ. 3), ιδιαίτερη έμφαση δίνει η συγγραφέας στην αισθητική και το ύφος (κεφ. 2), ενώ θέματα όπως ο βιβλιακός πολιτισμός, το κοινωνικό υπόβαθρο και η πρόσληψη της ελληνιστικής ποίησης στη Ρώμη καταλαμβάνουν ικανό χώρο στην παρουσίαση (κεφ. 4). Η Gutzwiller προσφέρει μια ανανεωμένη οπτική μέσα από την ισορροπημένη μελέτη της, στην οποία κάνει εκτεταμένη χρήση των σύγχρονων προσεγγίσεων στην ελληνιστική λογοτεχνία και πραγματεύεται σημαντικά θέματα όπως είναι ο ρόλος της βασιλικής πατρωνίας και της φιλολογικής έρευνας στη σύνθεση των λογοτεχνικών έργων.

Ένας άλλος τρόπος αναδιήγησης της ιστορίας της ελληνιστικής λογοτεχνίας αποτυπώνεται στη δόμηση του έργου *Tradition and Innovation in Hellenistic Poetry*, στα ελληνικά έχει μεταφραστεί *Ο Ελικώνας και το Μουσείο. Η ελληνιστική ποίηση από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου* των Fantuzzi/Hunter. Αντίθετα από την εντύπωση που δίνει ο τίτλος, δεν είναι η μελέτη της πρόσληψης της προηγούμενης λογοτεχνίας από τους ελληνιστικούς δασκάλους ο μίτος που διαπερνά τη μονογραφία — έστω και αν το πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο «Μούσες και πρότυπα» και η διαρκής μέριμνα να παρουσιαστεί η ελληνιστική ποίηση του 3ου και 2ου αιώνα ως συνέχεια

της προγενέστερης λογοτεχνίας και ως πρόδρομος της ρωμαϊκής ποιητικής δείχνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Στην πραγματικότητα, η λογοτεχνική αυτή ιστορία αξιοποιεί μια έννοια-κλειδί για την ελληνιστική ποίηση: την κατηγοριοποίηση των λογοτεχνικών ειδών με ιδιαίτερη αναφορά στα συμφραζόμενα στα οποία εκτελούνταν. Έτσι, οι τρεις μείζονες αλεξανδρινοί ποιητές εμφανίζονται ως αντιπρόσωποι των τριών σημαντικότερων ποιητικών ειδών της ελληνιστικής εποχής, και συγκεκριμένα, ο Καλλίμαχος της αιτιολογικής ποίησης, ο Θεόκριτος του βουκολικού είδους και ο Απολλώνιος του ηρωϊκού έπους. Οι δύο μελετητές συμπληρώνουν την εικόνα εξετάζοντας και ορισμένες άλλες ειδολογικές κατηγορίες, κάτω από τις οποίες μπορούν να ταξινομηθούν τα ποικίλα έργα του ελληνιστικού ποιητικού σώματος: το έπος (σε μικρότερη φυσικά κλίμακα), το επίγραμμα, η εγκωμιαστική λογοτεχνία, και το δράμα. Με την αποφασιστική αυτή στροφή προς τις λογοτεχνικές κατηγοριοποιήσεις οι Fantuzzi και Hunter απελευθέρωσαν τη συγγραφή της ελληνιστικής λογοτεχνικής ιστορίας από τα δεσμά του ιστορισμού.

Οι ελληνιστικές λογοτεχνικές ιστορίες σταδιακά απομακρύνθηκαν από τη θεώρηση της ελληνιστικής εποχής ως υποπροϊόντος των κατακτήσεων του Αλέξανδρου ή απλώς ως επιτεύγματος μιας σεσοφισμένης πόλης. Οι διαπολιτισμικές σχέσεις, οι νέες αισθητικές τάσεις και φυσικά οι λογοτεχνικές έννοιες (είδος, εκτέλεση, αφηγηματολογία) διευρύνουν το πεδίο δράσης των ελληνιστικών γραμματολογιών. Σε αυτά τα συμφραζόμενα ιδιαίτερα μνεία αξίζει ένα συλλογικό έργο, το *Companion to Hellenistic Literature*, *Εγχειρίδιο Ελληνιστικής Λογοτεχνίας* των Clauss/Cuyper. Στην Εισαγωγή τους οι εκδότες υπογραμμίζουν το γεγονός ότι η «ελληνικότητα» του ελληνιστικού κόσμου ανήκει στη σφαίρα της εικονικής πραγματικότητας: «Στην προθυμία τους να καθιερώσουν ευρέως την ελληνικότητα, οι ελληνιστικοί βασιλείς και οι πόλεις δημιούργησαν, θα έλεγε κανείς, ένα είδος εικονικής πραγματικότητας, όπου ο καθένας θα μπορούσε να αποκτήσει την εμπειρία του να ζει, αν όχι στην Ελλάδα, τουλάχιστον σε μια ιδέα της Ελλάδας... η ελληνιστική Εικο-

νική Ελλάδα ήταν ένα πολιτικό παιχνίδι που παίχτηκε μέσα από λογοτεχνικές ψευδαισθήσεις... Παρομοίως, η ελληνικότητα είναι ένα κατασκευάσμα, ένας τρόπος σκέψης, μια ιδέα, που βασίστηκε σε ένα παρελθόν που παρουσιάστηκε ως κοινό και σε πολιτιστικές παραδόσεις που θεωρήθηκαν ότι ανήκαν σε όλους». Είναι προφανές ότι αυτό που πρωτύτερα συνιστούσε εμμονή με το ιστορικό πλαίσιο αντικαταστάθηκε από μια εξονυχιστική μελέτη των ιδεολογιών που διαμόρφωσαν το πνεύμα του ελληνισμού. Το *Companion* των Clauss/Cuyper αναδεικνύει τις ιδεολογικές παραμέτρους της ελληνιστικής μοναρχίας και δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε μια άλλη όψη της ελληνιστικής λογοτεχνίας, τη διάδραση ανάμεσα στους ελληνικούς και μη ελληνικούς πολιτισμούς.

Υπό το πρίσμα των ανατολικών και δυτικών διαπολιτισμικών σχέσεων, ο Ελληνισμός χάνει μια ιδιότητα που παραδοσιακά τού αποδιδόταν από τους ιστορικούς και τους φιλόλογους του παρελθόντος, την απόλυτη κυριαρχία του στη Μεσόγειο. Η ανατολική όψη του Ελληνισμού τονίζεται από μελέτες που προκρίνουν τον συγκρητισμό ανάμεσα στους Μεσογειακούς πολιτισμούς έναντι της καθαρότητας της μετακλασικής ελληνικότητας. Η μονογραφία του Moses Hadas *Hellenistic Culture: Fusion and Diffusion, Ελληνιστικός Πολιτισμός: Συγχώνευση και διάχυση* (1959) είναι η πρώτη προσπάθεια να ερμηνευθεί η ελληνιστική εποχή σε αυτή τη νέα βάση, μέσα από τη διερεύνηση των ανταλλαγών ανάμεσα στον ελληνικό, τον εβραϊκό και τους ανατολικούς πολιτισμούς στη λογοτεχνία, την τέχνη, τη θρησκεία και τη φιλοσοφία. Η Susan Stephens στο *Seeing Double, Βλέποντας διπλά* (2003) αναδεικνύει την αιγυπτιακή πλευρά του αλεξανδρινού Ελληνισμού και επανερμηνεύει τους μείζονες ποιητές του 3ου αιώνα ανατρέχοντας σε αιγυπτιακούς πολιτισμικούς κώδικες και σύμβολα και στη φαραωνική βασιλική ιδεολογία. Παρότι δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση για γραμματολογίες, αυτές και άλλες παρόμοιες μελέτες ρίχνουν νέο φως στη σύνθεση της ελληνιστικής λογοτεχνίας αναγνωρίζοντας τις πολλαπλές πολιτισμικές καταβολές της.

Διαφορετική είναι η εικόνα που προκύπτει όταν στρέψουμε το βλέμμα μας στη Δύση. Η ρωμαϊκή λογοτεχνία δεν

θεωρείται απλώς ένας άλλος πολιτισμός που διαδρά με τον ελληνιστικό. Η ρωμαϊκή λογοτεχνία του 1ου προχριστιανικού αιώνα, που κορυφώθηκε την εποχή του Αυγούστου, αντιμετωπίστηκε αρχικά ως μια νέα φάση άνθησης ύστερα από την πτώση που σημειώθηκε με την ελληνιστική εποχή. Ωστόσο, νωρίς τον 20ό αιώνα οι ερευνητές αναγνώρισαν τη διαπλαστική επίδραση που άσκησαν οι «Αλεξανδρινοί» στην ποιητική των Ρωμαίων. Προτού ακόμη οι μελέτες οι αφιερωμένες στην πρόσληψη καταστούν ζωτικό κομμάτι της κλασικής φιλολογίας, η ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας παραδεχόταν και τόνιζε τα σημεία επαφής ανάμεσα στην αλεξανδρινή και τη ρωμαϊκή ποίηση. Αυτό εξηγεί γιατί τόσες πολλές μονογραφίες εστιάζουν στις διακειμενικές, παράλληλες και συγκριτολογικές αναγνώσεις των δύο αυτών λογοτεχνικών σωμάτων. Μια από τις πρώτες απόπειρες να παρουσιαστεί η Καλλιμάχεια απολογητική ποιητική ως βάση της ρωμαϊκής *recusatio* είναι το *Kallimachos in Rom* (1960) του Walter Wimmel. Η κεντρική θέση του Καλλιμάχου, παλαιά όσο και το αφήγημα του Wilamowitz, είναι μια ιδέα με μακρά παράδοση όχι μόνο στην ελληνιστική λογοτεχνική ιστορία αλλά και στη ρωμαϊκή. Μια εξέλιξη της θεωρίας της μίμησης του Καλλιμάχειου μοντέλου από τους Ρωμαίους προσφέρει ο Richard Hunter, ο οποίος στο *The Shadow of Callimachus, Η σκιά του Καλλιμάχου* (2006) μιλά όχι μόνο για τη μίμηση αλλά και για την αποστασιοποίηση των Ρωμαίων ποιητών από την ελληνική ποίηση του 3ου αιώνα. Εντούτοις, στη δική του λογοτεχνική ιστορία της ελληνιστικής ποίησης, ο Hunter (και ο συνεκδότης του Marco Fantuzzi) κάνει λόγο για τον «Ρωμαϊκό Επίλογο» που γράφτηκε κάτω από την αιγίδα της ελληνιστικής λογοτεχνίας. Η ελληνιστική λογοτεχνία θεωρείται, πράγματι, ότι διαμέσου της Ρώμης επιβίωσε στη σύγχρονη εποχή: «Με τον καιρό, το έργο πολλών ελληνιστικών δημιουργών χάθηκε, ο λόγιος, όμως, χαρακτήρας που διέκρινε τα λογοτεχνικά τους έργα επιβίωσε στους Ρωμαίους *επιγόνους* της πρώτης και των επόμενων συγγραφικών γενιών, ακόμη και μετά την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όταν οι στοχαστές του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης ανακάλυπταν το κλασικό

παρελθόν τους, που ήταν έντονα εμπροσθημένο στην ελληνιστική αισθητική».

Η θεώρηση της ελληνιστικής αισθητικής ως προδρόμου των μοντέρνων ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών κινήσεων είναι άλλη μια βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ανάμεσα στους αρχαιοελληνιστές. Ο Wilamowitz στα προλεγόμενα της *Hellenistische Dichtung* κάνει έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον Καλλιμαχισμό και στο μπαρόκ και το ροκοκό που βρίσκονται στην καρδιά της φλωρεντινής καλλιτεχνικής δραστηριότητας και εξομολογείται ότι οι έκτυπες ομοιότητές τους τον έστρεψαν στη μελέτη της ελληνιστικής ποίησης. Η μετάβαση από το καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό γούστο της αρχαϊκής και κλασικής εποχής σε αυτό που χαρακτηρίζεται ελληνιστικό, όπως προσδιορίστηκε από τον Winckelmann και άλλους νεοκλασικούς μελετητές, είναι εμφανής στην ανάλυση του Wilamowitz: εδώ όμως η μετάβαση αντιμετωπίζεται ως εκπληκτικό επίτευγμα της ελληνιστικής εποχής, και όχι ως απόδειξη της παρακμής του. Πολλοί μελετητές έχουν επιχειρήσει να προσεγγίσουν την ελληνιστική ποίηση μέσα από την προοπτική των αισθητικών αρχών της: ο παραλληλισμός της λογοτεχνίας με την τέχνη ήταν αναπόφευκτος. Ο T.B.L. Webster στο *Hellenistic Poetry and Art* (1964) επεδίωξε να προσφέρει μια συγκριτική ιστορία λογοτεχνίας και τέχνης που εκκινεί από τον Μένανδρο και καταλήγει, περνώντας μέσα από την ελληνιστική εποχή, στον ιταλικό επίλογό της. Η τάση θεώρησης της λογοτεχνίας υπό το πρίσμα των καλλιτεχνικών καινοτομιών που αναπτύχθηκαν κατά την ελληνιστική περίοδο χαρακτηρίζει και τη λογοτεχνική-καλλιτεχνική μελέτη της Barbara Fowler *The Hellenistic Aesthetic* (1989). Αυτές και άλλες παρόμοιες μονογραφίες στο πεδίο των ελληνιστικών σπουδών αναδεικνύουν την τέχνη σε καθοριστικό παράγοντα για την εμβριθέστερη κατανόηση της λογοτεχνίας. Κατά συνέπεια, όροι όπως «μπαρόκ», «ροκοκό», «ρομαντισμός» και «εξωτισμός» έχουν μεταφερθεί από την ιστορία της τέχνης στις λογοτεχνικές ιστορίες της ελληνιστικής περιόδου. Έτσι, η τέχνη, όπως η ιστορία και η πολιτική, έχει καταστεί αναπόσπαστο κομμάτι των ελληνιστικών γραμματολογιών.

Μια σύγχρονη γραμματολογία της ελληνιστικής λογοτεχνίας (στην οποία η λόγια ποίηση κατέχει εξέχουσα θέση, αλλά πρέπει εντούτοις να αντιμετωπίζεται αυτόνομα ως διακριτό αντικείμενο μελέτης) δεν είναι δυνατό να παραθεωρεί όλα αυτά τα συμφραζόμενα που εκτείνονται από την ιστορική περιοδοποίηση της ελληνιστικής εποχής και την επίδραση της πολιτικής των Πτολεμαίων μέχρι την ανάπτυξη ιδιοσυγκρασιακών ειδών, στυλ και αποδεκτών. Η συγγραφή της λογοτεχνικής ιστορίας δεν συντελείται εν κενώ. Η συμφραστικοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων είναι ένα πολύτιμο εργαλείο για την ερμηνεία τους. Η μελέτη των ιδεολογιών, των προτιμήσεων, των θρησκειών, των φιλοσοφικών ιδεών και των καλλιτεχνικών ρευμάτων δεν είναι απλώς και μόνο μια μέθοδος κατηγοριοποίησης των λογοτεχνικών κειμένων, αλλά συνεπάγεται και την ερμηνεία τους. Αν αρχικά η ελληνιστική εποχή του Droysen προοριζόταν να λειτουργήσει ως χρονολογική κατηγορία της αρχαίας ιστορίας (ή τουλάχιστον έτσι εξελήφθη από τους φιλόλογους), σταδιακά κατέστη η εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για τη σύλληψη του ελληνιστικού πολιτισμού. Έτσι, το ότι ελληνικοί και μη ελληνικοί πολιτισμοί αναμείχθηκαν στα νέα αστικά κέντρα της Μεσογείου, το ότι οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες μεταβλήθηκαν ραγδαία για τους πολίτες, το ότι το κοινό έγινε περισσότερο εκλεπτυσμένο και σύγχρονο — αυτά συνιστούν τη βάση για τη συγγραφή της ελληνιστικής λογοτεχνικής ιστορίας.

Η σύντομη αυτή επισκόπηση μάς έδειξε ότι οι γραμματολογίες είναι σύνθετα επιστημονικά πονήματα, που ενσωματώνουν εξελίξεις από άλλους κλάδους και τύπους «ιστοριών» — πολιτικές ιστορίες, ιστορίες της τέχνης, πολιτισμικές ιστορίες. Κατέστησε ακόμη σαφές ότι οι γραμματολογίες είναι κάτι πολύ περισσότερο από εγκυκλοπαίδειες συγγραφέων και έργων: εξώκειμενικές, συγκεκριμένες και διακειμενικές σχέσεις του λογοτεχνικού σώματος με την πολιτική, την κοινωνία, την τέχνη, τις ιδέες και φυσικά με άλλα προηγούμενα και σύγχρονα λογοτεχνικά έργα αποτελούν τον πυρήνα τους και συγκροτούν αυτόνομα αφηγήματα. Έστρεψε, τέλος, την προσοχή μας στο γεγονός ότι οι

γραμματολογίες της ελληνιστικής ιστορίας έχουν τη δική τους «ιστορία» να διηγηθούν, μια ιστορία που παρακολουθεί την εξέλιξη των φιλολογικών τάσεων και αντιλήψεων. Αναπόφευκτα κάθε γραμματολογία πρέπει να είναι δεκτική στις νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Οι σπουδές λογοτεχνικού είδους και φύλου, οι μελέτες της λογοτεχνικής παραγωγής και πρόσληψης και των εκτελεστικών συμφραζομένων με τη διάκριση ανάμεσα σε εκλεπτυσμένα και λαϊκότερα αναγνωστικά κοινά αποτυπώνονται στις περισσότερες πρόσφατες παρουσιάσεις της ελληνιστικής λογοτεχνίας. Η διεύρυνση του ελληνιστικού κειμενικού σώματος — με τη λεπτομερή ανάλυση άλλων πηγών όπως είναι οι επιγραφές και οι πάπυροι ή την έμφαση σε δημόδεις μορφές λογοτεχνίας — η διάκριση της λογοτεχνίας με γλωσσολογικά και ρητορικά κριτήρια, η συστηματική διάδραση με το εικονογραφικό υλικό και οι αναγνώσεις πάνω στο φόντο άλλων πολιτισμών και λογοτεχνικών σωμάτων σηματοδοτούν το μέλλον των γραμματολογιών στο πεδίο των ελληνιστικών σπουδών.

Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσιλά

Από το «μικρό» και «φιλόξενο» στο «μεγάλο» και «επιβλητικό»: Καταγράφοντας μουσειακές τροχιές

Summary. — Towards the end of the 20th century, university museums faced various tensions, dilemmas and challenges, due mainly to the global economic crisis. Survival demanded adapting to reality through changes in the fields of research and teaching, together with redefining the public profile, changing the exhibition styles, involving students, faculty and the general public in various projects, searching broader connections and promoting innovative ideas and practices.

* * *

Η δημιουργία της Μουσειακής Αρχαιολογικής Συλλογής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, της οποίας η έναρξη λειτουργίας πραγματοποιήθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 2014 σε ειδική εκδήλωση στις εγκαταστάσεις της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών στην Καλαμάτα, παρουσία των Πρυτανικών Αρχών, μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας, τοπικών παραγόντων και εκπροσώπων της ευρύτερης τοπικής κοινωνίας¹, παρέχει την αφορμή για μουσειολογικό αναστοχασμό της έννοιας της πανεπιστημιακής κληρονομιάς.

Το επιστημονικό αυτό θέμα έχει αποτελέσει διεθνώς πρόσφορο πεδίο έρευνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όπως αναφέρεται στη συνέχεια.

Η συγκρότηση της παραπάνω συλλογής με βάση συγκεκριμένους κανόνες συλλεκτικής στρατηγικής και η μουσειογραφική επιμέλεια της παρουσιάσής της σε μόνιμο χώρο, υπήρξε έργο των αρμόδιων διδασκόντων της Σχολής², εκ-

1. Εφημ. Καλαμάτας *Θάρρος*, Τετάρτη 17 Δεκεμβρίου 2014.

2. Η γράφουσα ως Κοσμήτωρ τότε της Σχολής (θπτεία: 2.3.2011 – 31.8.2015), είχε την ευθύνη της διοικητικής διαχείρισης του έργου.

φράζοντας παλαιό πάγιο εκπαιδευτικό αίτημα για πλαισίωση της θεωρητικής διδασκαλίας με ανάλογα τεκμηριωτικά υλικά τέχνηρα προς εμπέδωση αλλά και ευρύτερη διάχυση της παρεχόμενης γνώσης, δεδομένου ότι στόχος είναι η προσέλευση όχι μόνον των φοιτητών αλλά και των σχολικών ομάδων³.

Η χρησιμοποίηση αντικειμένων ως συμπλήρωση διαδικασιών μελέτης και μάθησης έχει διαγράψει μακρά και συνεχή παράδοση κατά την εξέλιξη των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τουλάχιστον από την εποχή της λειτουργίας του Λυκείου του Αριστοτέλη στην Αθήνα και του Μουσείου στην Αλεξάνδρεια. Ο λόγος της διατήρησης αυτής της πρακτικής είναι η διαπίστωση ότι τα αντικείμενα αποτελούν πρωτογενή πηγή πληροφορίας και διαθέτουν την απάντηση σε συγκεκριμένα επιστημονικά ερωτήματα. Επομένως αποτελούν πολύτιμα εργαλεία για την πανεπιστημιακή έρευνα της οποίας τα αποτελέσματα μπορούν να αξιοποιηθούν στη διδασκαλία⁴.

Η συγκρότηση συλλογών με αντικείμενα ποικίλου τύπου από το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον έχει καταγραφεί ως δραστηριότητα των πρώτων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων ήδη από τον 13ο αι., ενώ ο περαιτέρω εμπλουτισμός των αρχικών αυτών πυρήνων και η μετεξέλιξή τους σε μουσεία έχει ακολουθήσει έκτοτε σταθερή πορεία διεύρυνσης και μεγέθυνσης με εξαιρετα επιβλητικά δείγματα σε όλες πλέον τις ηπείρους⁵.

Στον ελλαδικό χώρο η Ιόνιος Ακαδημία που λειτουργούσε από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. στην Κέρκυρα ως εκπαιδευτικό ίδρυμα πανεπιστημιακού επιπέδου, πλαισιώθηκε από τέσσερα μουσεία: αρχαιολογίας και καλλιτεχνίας, φυσικής ιστορίας, ανατομίας, χημείας και φυσικής καθώς και βοτανικό κήπο⁶, ενώ στη διάρκεια του ίδιου αιώ-

3. BANOU – XANTHOPOULOU – ZIMI 2015: 78.

4. CLERCQ 2001: 87. LOURENÇO 2003: 17. LOURENÇO 2005: 3, 50, 76, 81-83, 160-161. CLERCQ 2006: 23. WEBER 2009: 121-126.

5. ALEXANDER 1979: 8. WARHURST 1984: 93-100. BOYLAN 1999: 43-49. ARNOLD FORSTER 2000: 10. KELLY 2001: 9-10. BOYLAN 2003: 30-31. CLERCQ – LOURENÇO 2003: 4. DOSTÁL 2010: 137-140. GARCIA FERNÁNDEZ 2010: 141-148. WEBER 2010: 121-124.

6. ΤΥΠΑΛΛΟΣ ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ 1982: 30, 98. ANTZOYΛΑΤΟΥ ΡΕΤΣΙΛΑ 2005: 265-266.

να δημιουργήθηκαν και λειτουργούσαν μουσεία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στον επόμενο αιώνα η δραστηριότητα αυτή επεκτάθηκε και σε άλλα πανεπιστήμια της χώρας, έτσι ώστε σήμερα συλλογές και μουσεία διαφόρων ειδικοτήτων και θεματικών διαθέτουν το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Πανεπιστήμιο Πατρών, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τα Πανεπιστήμια Κρήτης, Αιγαίου, Πελοποννήσου⁷.

Οι πανεπιστημιακές συλλογές αναφέρονται σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων όπως ζωολογία, βοτανική, ορυκτολογία, γεωργία, παλαιοντολογία, ανατομία, βιολογία, οικολογία, φαρμακολογία, χημεία, φυσική, αστρονομία, τεχνολογία, αρχαιολογία, τέχνη, λαογραφία, ιστορία, — στην οποία εντάσσεται και η ιστορία του ιδρύματος —, ενώ τα αντικείμενά τους παρουσιάζουν μια εξαιρετικά πλούσια τυπολογία που κινείται από πετρώματα και φυτά, έως ανθρώπινα υπολείμματα, υφάσματα και ενδυμασίες, κοσμήματα, όπλα, γλυπτά και πίνακες ζωγραφικής, μουσικά όργανα και ιατρικά εργαλεία, φωτογραφίες και διαφάνειες, χειρόγραφα, σπάνια βιβλία κ.ά.⁸ Ως προς το μέγεθός τους οι συλλογές μπορεί να αριθμούν μερικές δεκάδες αντικείμενα ή αρκετά εκατομμύρια από αυτά.

Η συγκρότηση των συλλογών έχει συνήθως στηριχθεί, στα ερευνητικά και διδακτικά ενδιαφέροντα των πανεπιστημιακών διδασκόντων και συχνά απεικονίζει τους κύριους άξονες των προγραμμάτων έρευνας και διδασκαλίας που εφαρμόζονται⁹. Ανάμεσα στα κύρια κριτήρια επιλογής των αντικειμένων είναι η σχέση τους με το διδασκόμενο πεδίο και η δυνατότητά τους να αξιοποιηθούν στην έρευνα. Υπό αυτήν την έννοια απηχούν την εξέλιξη της γνώσης και της επιστημονικής σκέψης, αποτυπώνουν τη συμβολή γενεών επιστημόνων και άλλων αφοσιωμένων ατόμων και

7. *Επετηρίδα Σχολής Θετικών Επιστημών* 1998: 63-77. THEOLOGI GOUTI 2000: 25-27. THEOLOGI GOUTI 2001: 169-170. ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΥ – ΛΑΠΠΑΣ 2002: 145-149. ΚΑΡΑΒΑΣΙΑΗ – ΜΙΚΕΛΑΚΗΣ 2003: 11-13. THEOLOGI GOUTI 2003: 12-13. ΓΕΛΑΔΑΚΗ 2006. ΤΡΟΥΛΗ 2006. ΧΑΡΙΤΟΣ 2006. *XVI Universeum Network Meeting* 2015: 22-27, 32-34, 36, 47-49, 56, 58, 60-61, 78-79, 84-87, 90-101.

8. LOURENÇO 2005: 23-24.

9. TAUB 2003: 15.

απεικονίζουν την ιστορία και το κύρος του πανεπιστημιακού ιδρύματος, συμβάλλοντας θετικά στην αξιολόγησή του.

Οι πανεπιστημιακές συλλογές και μουσεία συνιστούν μέρος της πανεπιστημιακής κληρονομιάς η οποία, σε σχετικό κείμενο της 7ης Σεπτεμβρίου 2005 της επιτροπής υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, θεωρείται ότι περιλαμβάνει όλα τα υλικά και άυλα δείγματα της ανθρώπινης δραστηριότητας που σχετίζεται με την ανώτατη εκπαίδευση, αποτελώντας πηγή συσσωρευμένου πλούτου με ευθεία αναφορά στην ακαδημαϊκή κοινότητα επιστημόνων και φοιτητών, στις πεποιοθήσεις, αξίες, επιτεύγματα, κοινωνική και πολιτιστική λειτουργία τους, καθώς και στους τρόπους μεταβίβασης της γνώσης και στην ικανότητα για καινοτομία¹⁰.

Η διατύπωση αυτή παραπέμπει στην ηθική υποχρέωση των ίδιων των πανεπιστημίων για προστασία, διάσωση και διατήρηση όλου αυτού του θησαυρού που εκφράζει πτυχές της ανθρώπινης δημιουργικότητας και έφεσης για ανακάλυψη της αλήθειας, μέσα από μακροχρόνιες ακαδημαϊκές και επιστημονικές παραδόσεις¹¹.

Το πεδίο των πανεπιστημιακών συλλογών και μουσείων έχει προκαλέσει — όπως υποστηρίζεται σε σχετική μελέτη¹² — το ερευνητικό ενδιαφέρον και την έκρηξη πληθώρας δημοσιεύσεων κυρίως κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών. Ωστόσο η αφετηρία συγγραφής ad hoc επιστημονικών κειμένων σημειώνεται ήδη στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. και ειδικότερα από το 1917 κ.εξ. Σημαντική ανάπτυξη καταγράφεται από το 1960 κ.εξ., με ιδιαίτερη άνθιση επίσης στις δεκαετίες του 1980 και 1990. Τα θέματα που επεξεργάζονταν αρχικά οι δημοσιεύσεις αφορούν τον ρόλο και την αποστολή των πανεπιστημιακών μουσείων και συλλογών με έμφαση στην έρευνα και διδασκαλία. Αργότερα προστέθηκε η παράμετρος της προσφοράς υπηρεσίας προς το ευρύτερο κοινό και επιπλέον η διερεύνηση της εκ-

10. *Council of Europe 2005*, LOURENÇO 2005: 163, όπου θεωρεί ότι η έννοια της πανεπιστημιακής κληρονομιάς χρειάζεται ad hoc διερεύνηση και επεξεργασία, καθώς είναι πολύπλοκη και εξαιρετικά διεγερμένη.

11. CLERCQ 2001: 86.

12. LOURENÇO 2005: 88.

θεσιακής δραστηριότητας και των προσφερόμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η εξέταση θεμάτων συντήρησης των συλλογών, η ανάγκη σύνταξης συλλεκτικής πολιτικής, η σύσταση συλλογών φίλων, η θετική συμβολή της σύμπληξης συνεργασιών μεταξύ των ιδρυμάτων. Θέματα πανεπιστημιακών μουσείων και συλλογών έχουν επίσης αποτελέσει αντικείμενο έρευνας και μελέτης στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικών διατριβών¹³.

Παράλληλα, τη διεθνή σχετική βιβλιογραφία απασχόλησε από τη δεκαετία του 1970 και ιδιαίτερα αυτήν του 1980 το θέμα των ποικίλων δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι πανεπιστημιακές συλλογές και τα μουσεία, λόγω των σημαντικών τεκταινομένων στον χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης και μεταβολής παγιωμένων νοοτροπιών, ως συνέπεια των ασκούμενων οικονομικών πιέσεων, της δριμείας επέλασης της τεχνολογίας, της ταχείας εξάπλωσης της παγκοσμιοποίησης, της αυξανόμενης έντασης του ανταγωνισμού.

Οι αλλαγές στις προτεραιότητες για δράση, στις στρατηγικές για χρηματοδότηση και οικονομική διαχείριση, στις τακτικές για έρευνα και διδασκαλία που επεδίωκαν πλέον τα πανεπιστήμια ως σχέδιο ανανέωσης και προσαρμογής στην πραγματικότητα, δημιούργησαν κλυδωνισμούς και ανασφάλεια στον κόσμο των συλλογών και μουσείων τους, και προκάλεσαν την αναδίπλωση και άμεση αναζήτηση λύσεων για αντιμετώπιση της κρίσης και επιβίωση¹⁴. Ζητήματα όπως η εναργής αποτύπωση της ταυτότητάς τους, η διεύρυνση της αποστολής τους, η ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου τους, προσέλαβαν τη διάσταση οντολογικής καταξίωσης.

Στο πλαίσιο αυτό και με στόχο την αειφορία αναζητήθηκαν συνεργασίες σε επίπεδο τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές, ώστε με επίγνωση των ενδογενών αδυναμιών, να προκύψει επωφελής ενημέρωση και ανταλλαγή απόψεων για την αντιμετώπιση θεμάτων όπως:

13. LOURENÇO 2005: 103-104.

14. ARNOLD FORSTER 2000: 10-14. HUDSON – LEGGET 2000: 21-26. KINOSHITA – YASUI 2000: 27-31. TIRRELL 2000: 15-20. WEEKS 2000: 10-14. WILLIAMSON 2000: 15-18. TIRRELL 2001: 107. YERBURY 2001: 57. CURTIS 2012: 74, 78. MERRIMAN 2012: 37, 42.

- ▶ η καλύτερη διαχείριση των πόρων (οικονομικών, ανθρώπινων, συλλογών),
- ▶ οι πολυπληθείς ομάδες κοινού,
- ▶ η πρόσβαση σε νέες πηγές χρηματοδότησης,
- ▶ η μεγιστοποίηση της δημόσιας εικόνας μέσα από κοινωνικά και επικοινωνιακά μέσα,
- ▶ η εντατική αξιοποίηση των υπαρχόντων δυνατών σημείων όπως: εξειδικευμένες συλλογές κατάλληλες για διδασκαλία και έρευνα, εξειδικευμένες υποστηρικτικές βιβλιοθήκες και αρχεία,
- ▶ η πρόσβαση σε διεπιστημονική τεχνογνωσία και ερευνητική δεινότητα¹⁵.

Απόρροια αυτών των προβληματισμών είναι η δημιουργία το έτος 2001 της Διεθνούς Επιτροπής για τα πανεπιστημιακά Μουσεία και Συλλογές (UMAC) του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM)¹⁶ και η σύμπληξη το έτος 2000 του Ευρωπαϊκού Δικτύου Ακαδημαϊκής Κληρονομιάς (UNIVERSEUM)¹⁷.

Ο ρόλος της UMAC είναι να επισημάνει τις ομοιότητες και διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα πανεπιστημιακά και στα υπόλοιπα μουσεία, να ενθαρρύνει τη συνεργασία μεταξύ των εργαζομένων σε αυτά, να συμβάλει στη διάσωση και διατήρηση της ακαδημαϊκής και πολιτιστικής κληρονομιάς, να παράσχει συμβουλές για τη λύση θεμάτων που προκύπτουν. Η επιτροπή είναι εξαιρετικά δραστήρια, έχοντας οργανώσει ετήσια συνέδρια από το έτος 2001 κ.εξ. στις πόλεις Βαρκελώνη, Σύδνεϋ και Καμπέρα, Οκλαχόμα, Σεούλ, Ουαάλα, Μεξικό, Βιέννη, Μάντσεστερ, Μπέρκλεϋ, Σαγκάη, Λισσαβόνα, Σιγκαπούρη, Αλεξάνδρεια, και τα πρακτικά έχουν δημοσιευθεί, αποτελώντας πολύτιμο εμπλουτισμό της μουσειολογικής βιβλιογραφίας. Η επιτροπή εκπροσωπείται σε πολλές χώρες και περιφέρειες στις

15. CLERCQ 2001: 85-86, 92-93. MACDONALD 2003: 25-27. LOURENÇO 2005: 87-88, 104-118.

16. STANBURY 2000: 8-9. STANBURY 2001: 76. LOURENÇO 2005: 118-119. SIMPSON 2012: 182-183.

17. BOYLAN 2003: 31-32. LOURENÇO 2005: 118.

πέντε πειρών¹⁸, ενώ έχει συγκροτήσει στο εσωτερικό της ομάδες εργασίας με συγκεκριμένο έργο η καθεμία. Ανάμεσα στα προγράμματα που πραγματοποιούνται είναι η συγκέντρωση σε παγκόσμιο επίπεδο πληροφοριών για τα ανά τον κόσμο υπάρχοντα πανεπιστημιακά μουσεία, η δημιουργία μιας ευρείας βάσης δεδομένων και η διάθεσή της στο διαδίκτυο για χρήση από τους ερευνητές και το πλατύ κοινό¹⁹.

Η ένωση Universeum υπήρξε αρχικά δίκτυο που δημιουργήθηκε το έτος 2000 με πρωτοβουλία των δώδεκα ευρωπαϊκών πανεπιστημίων: Amsterdam, Humboldt, Bologna, Cambridge, Groningen, Martin-Luther, Leipzig, London, Oxford, Pavia, Uppsala, Utrecht και χρηματοδότηση από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Culture 2000²⁰.

Στους στόχους της ένωσης Universeum περιλαμβάνονται:

- ▶ η προώθηση της έρευνας προκειμένου να διευρυνθεί η γνώση για την ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή κληρονομιά,
- ▶ η στήριξη ενεργειών για τη διατήρηση, φροντίδα και προβολή της,
- ▶ η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και εμπειριών μέσω συνεργασιών,
- ▶ η ενθάρρυνση δημιουργίας εθνικών δικτύων,
- ▶ η αξιοποίηση της ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής κληρονομιάς στην έρευνα και διδασκαλία²¹,

Η ένωση Universeum οργανώνει επίσης συναντήσεις, που φιλοξενούνται από τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια²².

18. Βλ. για τη συνάντηση στην Αθήνα, στα γραφεία του Ελληνικού ICOM, ομάδας εκπροσώπων από ελληνικά πανεπιστημιακά μουσεία με στόχο την προώθηση του έργου της UMAC: PENY THEOLOGI-GOUTI, «Meeting of the Greek University Museums and Collections», *UMAC Newsletter*, January 2005, σελ. 4-5. Η Πένυ Θεολόγη-Γκούτη υπήρξε γραμματέας του διοικητικού συμβουλίου της UMAC στην αρχή της σύστασής της και κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της.

19. Βλ. Ιστότοπο της UMAC: <http://umac.icom.museum>

20. Τον χαρακτηρισμό της ως «Ένωση» (Association) τον απέκτησε — μετά από τις απαιτούμενες διοικητικές διεργασίες — το έτος 2010.

21. Βλ. ιστότοπο Universeum: www.universeum.it

22. Η 16η Συνάντηση πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 11-13 Ιουνίου 2015 στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στις εργασίες του συμμετείχε με ανακοινώσεις και το Πανεπιστήμιο Πελοποννή-

Προκειμένου να εξάρει τη σημασία της πανεπιστημιακής κληρονομιάς η ένωση Universeum καθιέρωσε — μετά από συνεννόηση με το Συμβούλιο της Ευρώπης — τη 18η Νοεμβρίου ως Ευρωπαϊκή Ημέρα Πανεπιστημιακής Κληρονομιάς, κατά την οποία τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια εορτάζουν την κοινή πολιτιστική κληρονομιά τους με ειδικές δραστηριότητες, συνέδρια, συζητήσεις και επισκέψεις στα μουσεία και στις συλλογές τους.

Οι ενέργειες για την υπέρβαση της κρίσης που έπληξε — όπως σημειώθηκε παραπάνω — τις πανεπιστημιακές συλλογές και μουσεία δεν εξαντλούνται στη δημιουργία συνεργασιών και δικτύων, αλλά επεκτείνονται σε πολλά άλλα πεδία μουσειακής λειτουργίας.

Σε αρκετές περιπτώσεις στοιχείο απογείωσης αποτέλεσε η διεύρυνση ή και αλλαγή της αποστολής, όπως στο παράδειγμα που προσφέρεται από το Πανεπιστήμιο Newcastle όπου στόχος του μουσείου του ήταν η βοήθεια προς το κοινό του για επίτευξη του αυτοπροσδιορισμού του και προώθηση των αξιών αυτοσεβασμού και αλληλοσεβασμού, με συνέπεια τη συνένωση πόρων, την ανανέωση και επέκταση κτηριακών υποδομών, την εκπόνηση καινοτόμων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τη βελτίωση της επιμέλειας των συλλογών, τη σύνδεση με την ακαδημαϊκή ζωή στην καθημερινότητά της²³.

Αλλού την ώθηση προσφέρει η νέα τεχνολογία²⁴ και η έννοια της κυβερνομουσειολογίας που αποτελεί κλειδί για ανάπτυξη όλων των μουσειακών λειτουργιών, όπως προτείνει το παράδειγμα από το μουσείο του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια²⁵.

Η στροφή προς τις διάφορες ομάδες κοινού — φοιτητές, διδάσκοντες, πλατύ κοινό όλων των ηλικιών —, η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων τους, η καταγραφή των επιθυμιών τους, η παροχή ευκαιριών για ενεργό εμπλοκή τους σε δημιουργικές δράσεις και η εξοικειώσή τους με τις μουσεια-

σου, παρουσιάζοντας τη Μουσειακή Αρχαιολογική Συλλογή του και το υπό μελέτη Τεχνολογικό Μουσείο στη Μεγαλόπολη. Βλ. BANOU – XANTHOPOULOU – ZIMI 2015: 78 και LÉPOURAS – ANTONIOU 2015: 84, αντίστοιχα.

23. CROSS-McLEAN 2012: 221.

24. FERRIOT 2003: 17.

25. MASSÉ – HOUTART MASSÉ 2010: 91-96.

κές λειτουργίες αυξάνει την αναγνωρισιμότητα του ιδρύματος και στηρίζει τη θέση του μέσα στην τοπική κοινωνία, καθιστώντας το μέρος της ζωής της, όπως περιγράφει σχετική εφαρμογή για τους φοιτητές από το Μουσείο Τέχνης Weisman στο Πανεπιστήμιο της Μιννεζότα²⁶.

Ειδικότερα, η εμπλοκή των φοιτητών σε εξειδικευμένες εργασίες του μουσείου, όπως σχεδιασμός εκθέσεων, συγγραφή κειμένων, εξεύρεση οικονομικών πόρων, ερμηνεία των συλλογών σε ποικιλία κοινού, που προτείνουν προγράμματα από το Μουσείο Τέχνης στο Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας²⁷ ή από το Μουσείο Hunterian στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης²⁸, αποτελούν εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας, που αποβαίνουν ιδιαίτερα αποδοτικές και ανανεώνουν παγιωμένες τακτικές μάθησης.

Πρωώθηση του εκπαιδευτικού έργου προς νέες κατευθύνσεις, με αφετηρία ωστόσο πάντα τη σχέση με τις συλλογές και την αποστολή του ιδρύματος, προκαλεί και η οργάνωση εκθέσεων πάνω σε θέματα ανατρεπτικά, είτε σχετικά με τη σύγχρονη καθημερινότητα, ή αναφερόμενα σε κρίσιμα ζητήματα του πλανήτη. Οι εφαρμογές αυτές αξιοποιούν το προνόμιο της ακαδημαϊκής ελευθερίας για έρευνα και διατύπωση ρηξικέλευθων απόψεων, που διαθέτουν τα πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Την ανανεωτική αυτή τάση στην εκθεσιακή πρακτική απηχούν ορισμένα ενδιαφέροντα παραδείγματα όπως π.χ. η έκθεση για την τέχνη και την πολιτική στη Βιέννη κατά την περίοδο της εκεί παραμονής του Χίτλερ ως νέου εφήβου, που παρουσιάστηκε το έτος 2002 στο Μουσείο Τέχνης του Κολλεγίου Williams στη Μασσαχουσέτη²⁹, η έκθεση THIN, για τις σύγχρονες διατροφικές ακαταστασίες, που περιόδευσε κατά την περίοδο 2008-2010 στα μουσεία τέχνης αρκετών αμερικανικών πανεπιστημίων, όπως το Notre Dame, Missouri, Utah³⁰, η έκθεση για την κουλτούρα της υγείας και την εξέλι-

26. KING 2002: 95-100.

27. KASS – ALLMENDINGER 2012: 54-87.

28. GAIMSTER – FLETCHER 2012: 38-53.

29. ROTHSCHILD 2012: 336-354.

30. EVANS 2012: 254-277.

ξη της διατροφής, με αναφορά στην παχυσαρκία, στο Μουσείο Peabody Φυσικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Yale³¹.

Στις παραπάνω περιπτώσεις καίριες παράμετροι είναι ο ριζοσπαστικός αναστοχασμός παγιωμένων πεποιθήσεων και πρακτικών και η αναζήτηση της καινοτομίας για υπέρβασή τους, στοιχεία που αποδίδουν αποτελεσματικά, όταν λειτουργούν σε περιβάλλον διοικητικής επάρκειας, όπου κατανοείται η ανάγκη για αλλαγή, διακινδυνεύεται το παράτολμο, στηρίζεται η προσαρμογή στο νέο και διευκολύνεται η αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ των αντίροπων τάσεων³².

Ενδεχομένως είναι ευκολότερη η διαχείριση αυτών των θεμάτων σε μικρές πανεπιστημιακές μουσειακές μονάδες³³, όπου όλες οι δομές και λειτουργίες έχουν μικρές διαστάσεις και όπου, όπως έχει σημειωθεί στον χώρο των οικονομικών θεωριών, «small is beautiful»³⁴, γιατί σέβεται την ανθρώπινη κλίμακα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, ενώ παράλληλα έχει υποστηριχτεί ότι και το «local is focal»³⁵, και μπορεί να αποβεί σε αρκετές περιστάσεις πιο αποτελεσματικό από το μεγάλο και απόμακρο, καθώς θέτει σε ρεαλιστική κλίμακα την προσέγγιση μεγάλων ζητημάτων.

Η αξιοποίηση ταλέντων και ικανοτήτων όπως η φαντασία, η ευρηματικότητα και η αέναη δημιουργικότητα ενισχύουν τη φυσιολογία του μικρού πανεπιστημιακού μουσείου, αξιοποιώντας τις ιδιαιτερότητες της ταυτότητάς του και καθιστούν δυναμικότερη την παρουσία του.

Ενδιαφέρον παράδειγμα ως προς το θέμα αυτό αποτελεί το Haffenreffer Μουσείο Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Brown, στην πολιτεία Rhode Island, που προχωρεί με συνέπεια και προσεκτικό βηματισμό προς την ανανέωση και ανάπτυξή του, αξιοποιώντας με δημιουργικότητα και διορατικότητα τις υπάρχουσες δυνατότητές του³⁶.

31. PICKERING 2012: 404-431.

32. KING 2001: 19-28. HARTZ 2012: 268-287. SIMPSON 2012: 178-211.

33. KING 2012: 289-290.

34. SCHUMACHER 1973.

35. KOSKELA – HALME – TORNIAINEN – VILKUNA – VUORINEN 2015: 39.

36. LUBAR – STOKES REES 2012: 88-119.

Καταληκτικά σημειώνεται ότι αν και η επιβλητικότητα του μεγέθους και της διεύρυνσης αποτελεί συχνά πρόκληση για ενεργοποίηση αναπτυξιακών σχεδίων για αειφορία, ωστόσο η διατήρηση του μέτρου και η συχνή υπενθύμιση θεμελιακών αρχών και αξιών που βρίσκονται στην αφετηρία της δημιουργίας των πανεπιστημιακών συλλογών και μουσείων, προφυλάσσουν έγκαιρα από άστοχες επιλογές, που πηγάζουν από υπέρμετρες φιλοδοξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALEXANDER E.P., 1979, *Museums in Motion*, American Association for State and Local History, Nashville, Tennessee.
- ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ Ε., 2005, «Μουσειολογικά Επτανήσου. Η συμβολή των μουσείων στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς», στο: Ε. Αντζουλάτου-Ρετσίλα, *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεικτα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 265-283.
- ARNOLD-FORSTER K., 2000, «A developing sense of crisis: a new look at university collections in the United Kingdom», *Museum International*, Vol. 52, no 3, p. 10-14.
- BANOY E. – XANTHOPOULOU M. – ZIMI E., 2015, «The Archaeological Museum of the University of the Peloponnese», *XVI Universeum Network Meeting*, p. 11-13, June 2015, Athens, 78.
- BOYLAN P.J., 1999, «Universities and Museums: Past, Present and Future», *Museum Management and Curatorship*, Vol. 18 no 1, p. 43-56.
- , 2003, «European Cooperation in the Protection and Promotion of the University Heritage», *ICOM Study Series 11*, Paris, p. 30-32.
- ΓΕΛΑΔΑΚΗ Σ., 2006, «Πανεπιστημιακά Μουσεία Εκπαίδευσης: Η παιδαγωγική διάσταση της ανάπτυξης του εκπαιδευτικού παρελθόντος», *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πρακτικά*, ανακτήθηκε από το < <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/geladaki.htm> > [ημερ.πρόσβασης: 15/5/2016].
- CLERCQ S.W.G. DE, 2001, «Uniting Forces: the European Network and National Collaborative Projects», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 85-102.
- , 2006, «Keeping for the future», in: *Conference Proceedings: Awareness and Action-University Museums Today*, September 25 – October 1, 2005, Uppsala, Sweden, *Opuscula Musealia XV*, p. 23-29.

- CLERCQ S.W.G. DE – LOURENÇO M.C., 2003, «A Globe is just another Tool: Understanding the Role of Objects in University Collections», *ICOM Study Series 11*, Paris, 4-6.
- COUNCIL OF EUROPE, 2005, *Recommendation Rec (2005), 13 of the Committee of Ministers to Member States on the Governance and Management of University Heritage*, ανακτήθηκε από το <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx? ObjectID =09000016805d925c> [ημερ. πρόσβασης: 6/5/2016].
- CROSS E. – McLEAN S., 2012, «Something for Everyone? The Great North Museum at Newcastle University», in: S.S.Jandl – M.S.Gold (eds.), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 220-247.
- CURTIS N.G.W., 2012, «Public Engagement, Research and Teaching: The Shared Aims of the University of Aberdeen and its Museums», in: S.S.Jandl – M.S.Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 62-86.
- DOSTÁL O., 2010, «Mendel Museum, the first university museum in the Czech Republic-Short excursion to the history of university museums in the Czech Republic», *University Museums and Collections Journal 3*, p. 137-140.
- ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ, 1998, *Επετηρίδα Σχολής Θετικών Επιστημών Πανεπιστημιακού Έτους 1997-1998. Κοσμητεία Μιχαήλ Δ. Δερμιτζάκη*, Αθήνα.
- EVANS L., 2012, «Setting the Table: Creating Communities of Awareness Around Eating Disorders», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 254-277.
- FERRIOT D., 2003, «Le musée de Sciences: quel role pour les Musées universitaires?», *ICOM Study Series 11*, Paris, p. 17-18.
- GAIMSTER D. – FLETCHER R., 2012, «Using Collections to Enhance the Student Experience: Developing a New Learning Offer», in: S.S.Jandl – M.S.Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 38-53.
- GARCIA FERNÁNDEZ I., 2010, «Reorganizing a 20th century cabinet of curiosities into a museum for the 21st century», *University Museums and Collections Journal 3*, p. 141-148.
- HARTZ J., 2012, «A New Governance Model», in: S.S.Jandl – M.S.Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 178-211.
- HUDSON N. – LEGGET J., 2000, «University collections in Aotearoa New Zealand: active past, uncertain future», *Museum International* Vol. 52 no 3, p. 21-26.
- ΚΑΡΑΒΑΣΙΑΗ Μ. – ΜΙΚΕΛΑΚΗΣ Μ., 2003, «Η ερμηνεία της κληρονομιάς στα μουσεία του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Το Μουσείο 3*,

- 11-13, ανακτήθηκε από το < http://www.museum_studies.uoa.gr/teychos3.pdf > [ημερ. πρόσβασης:15/5/2016].
- KASS E. – ALLMENDINGER C., 2012, «Mining the Hidden jewel: Engagement and Transformation», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 54-87.
- KELLY M., 2001, «Introduction», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 7-15.
- KING L., 2001, «University Museums in the 21st Century», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 19-28.
- , 2002, «Engaging university students», *Museologia* 2, p. 95-100.
- , 2012, «Straight Talk on Building a Positive Relationship with University Administration», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 288-303.
- KINOSHITA T. – YASUI R., 2000, ««University museums in Japan: a time of transition», *Museum International*, Vol. 52, no 3, p. 27-31.
- KOSKELA T. – HALME P. – TORNIAINEN J. – VILKUNA J. – VUORINEN P., 2015, «The multitude benefits of regional natural history museums», *XVI Universeum Network Meeting, 11-13 June 2015*, Athens, p. 39.
- LEPOURAS G. – ANTONIOU A., 2015, «Technology Museum at Megalopolis», *XVI Universeum Network Meeting, 11-13 June 2015*, Athens, p. 84.
- LOURENÇO M.C., 2003, «Contributions to the history of university museums and collections in Europe», *Museologia* 3, p. 17-26.
- , 2005, *Between two worlds. The distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe*, Conservatoire National des Arts et Métiers, Paris, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ανακτήθηκε από το: < <http://webpages.fc.ul.pt/~mclourenco/chapters/MCL2000.pdf> > [ημερ. πρόσβασης: 6/5/2016].
- LUBAR S. – STOKES REES E., 2012, «From Collections to Curriculum: New Approaches to Teaching and Learning», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 88-119.
- MACDONALD S., 2003, «Desperately Seeking Sustainability: University Museums in Meaningful Relationships», *ICOM Study Series* 11, Paris, p. 25-27.
- MASSÉ A. – HOUTART MASSÉ W., 2010, «Online collaboration and knowledge dissemination for university collections», *University Museums and Collections Journal* 3, p. 91-96.

- MERRIMAN N., 2012, «Transforming the University Museum: The Manchester Experience», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 37-61.
- ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΥ Ε. – ΛΑΠΠΑΣ Δ.Α., 2002, «Η Συλλογή Βαλσαμάκη», στο: Ε. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΛΕΤΡΑ (επιμ.), *Περί Φύσιος Ανθρώπου. Ανατομία και Φυσιολογία από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιατρικές Εκδόσεις Σιώκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 145-149.
- PICKERING J., 2012, «Beyond Collections: Big Issues and University Museums», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, Museums Etc., Edinburgh and Boston, p. 404-431.
- ROTHSCHILD D., «Managing a Controversy: Art, Politics and Hitler's Early Years in Vienna», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 336-354.
- SCHUMACHER E.F., 1973, *Small is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered*, Blond and Briggs.
- SIMPSON A., 2012, «Modelling Governance Structures for University Museums and Collections», in: S.S. Jandl – M.S. Gold (eds), *A Handbook for Academic Museums: Beyond Exhibitions and Education*, MuseumsEtc., Edinburgh and Boston, p. 178-219.
- STANBURY P., 2000, «University museums and collections», *Museum International*, Vol. 52, no 2, p. 4-9.
- , 2001, «Managing the Visibility of University Museums», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 69-77.
- TAUB L., 2003, «The History of Science through Academic Collections», *ICOM Study Series 11*, Paris, p. 14-16.
- THEOLOGI-GOUTI P., 2000, «A new museum for an ancient land: Patras University Science and Technology Museum», *Museum International*, Vol. 52, no 2, p. 25-27.
- , 2001, «The Patras University Science and Technology Museum: Fulfilling the University Museum's Dual Role», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 169-177.
- , 2003, «Le musée de Sciences et techniques: archives de la recherche universitaire ouvertes aux différents publics», *ICOM Study Series 11*, Paris, p. 12-13.
- , 2005, «Meeting of the Greek University Museums and Collections», *UMAC Newsletter* January, p. 4-5.
- TIRRELL P.B., 2000, «Dealing with change: university museums of natural history in the United States», *Museum International*, Vol. 52, no 3, p. 15-20.

- , 2001, «Strategic Planning and Action for Success in a University Museum of Natural History», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 105-120.
- ΤΡΟΥΛΗ Σ., 2006, «Η περίπτωση των πανεπιστημιακών μουσείων στην Ελλάδα από την ίδρυσή τους το 1837 έως το 1974», *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πρακτικά*, ανακτήθηκε από το <<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/trouli.htm>> [ημερ.πρόσβασης: 15/5/2016].
- ΤΥΠΑΛΛΟΣ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ Γ., 1982, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Έκδοση – Εισαγωγή – Σχόλια: Σπύρος Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ερμής, Αθήνα.
- UNIVERSEUM, 2015, *XVI Universeum Network Meeting, 11-13 June 2015*, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.
- WARHURST A., 1984, «University Museums», in: I. Thompson (ed.), *Manual of Curatorship: A Guide to Museum Practice*, Butterworth-Heinemann, Oxford, p. 93-100.
- WEBER C., 2010, «From anatomy to zoology: Results on the history of university collections based on trans-disciplinary research», *University Museums and Collections Journal* 3, p. 121-126.
- WEEKS J., 2000, «The loneliness of the university museum curator», *Museum International* Vol. 52, no 2, p. 10-14.
- WILLIAMSON G., 2000, «The shifting audience of the university museum», *Museum International*, Vol. 52, no 2, p. 15-18.
- ΧΑΡΙΤΟΣ Χ., 2006, «Χωράει ένα Μουσείο Εκπαιδευτικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο; Διεθνή και ελληνικά προηγούμενα», *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης. Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πρακτικά*, ανακτήθηκε από το <<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/xaritos.htm>> [ημερ.πρόσβασης: 15/5/2016].
- YERBURY D., 2001, «The Cinderella Collection: An Australian Fairy Story», in: M. Kelly (ed.), *Managing University Museums. Education and Skills*, Organisation for Economic Co-Operation and Development, Paris, p. 55-67.

*Παναγιώτης Αλ. Παταργιάς**

Παγκόσμια συμφωνία στο Παρίσι το 2015
για την κλιματική αλλαγή και κτίρια
μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης.
Η περίπτωση των ελληνικών
βιοκλιματικών σχολείων

Summary. — Over the last decade, sustainable development has been stabilized as faith, that it is connected to the environmental protection and the climate change. It could be said, than climate change is absolutely necessary for the implementation of the sustainable development. Toward this direction in Paris, in December 2015 the universal community, during the 21st world-conference of U.N. completed the effort, it had started in 1992 in Rio, with a historic decision. More specifically 196 countries decided to take every necessary measure so that our planet's temperature will not exceed the level of 20 C during the current century. Two other very important initiatives had been taken, before the Paris decision:

1. The agenda 2030 of the U.N. for the world sustainable development, in September 2015, with the participation of 150 countries leaders.
2. The aim Europe 2020 of the E.U. for the environmental protection.

It is obvious that these world initiatives which are in progress, focus on the world sustainable development, with climate change as main pillar. Under these very significant circumstances, the E.U. focuses on the building sector, aiming at the construction of nearly zero energy buildings, as well in the upgrade of the existing buildings to zero energy buildings. The reason is very simple. The building sector in E.U., absorbs nowadays the 41% of the energy in E.U. the production of which is the biggest polluter of the atmosphere. The main priority is given to contemporary bioclimatic schools, which constitutes the biggest buildings team throughout the world. The effort started in 2014 with the upgrade

* Δρ. Πολιτικός Μηχανικός Ε.Μ.Π. Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

of existing public buildings, while from 2020 all new buildings will be designed and constructed in the state-members with zero energy consumption prediction. The current work provides a initial review on the latest environmental data. After that, it focuses in the zero energy consumption buildings, forming a proposals and priorities frame, through which the effort must be evolved, with emphasis on school buildings.

Εισαγωγή

Παρίσι 12-12-2015. — Η ιστορική απόφαση της 21ης παγκόσμιας διάσκεψης του ΟΗΕ για την κλιματική αλλαγή που έγινε δεκτή από 196 χώρες, αποτελεί το μεγαλύτερο επίτευγμα στον τομέα του περιβάλλοντος, ύστερα από τη συνθήκη του Κυότο. Η απόφαση προβλέπει τη συγκράτηση της θερμοκρασιακής μεταβολής του τρέχοντα αιώνα κάτω από τους 20C, με στόχο, ει δυνατόν, τον περιορισμό στον 1,50 C.

Η συμφωνία αυτή υπογράφηκε στη Ν. Υόρκη στις 22-4-2016 από 160 χώρες στην Έδρα του ΟΗΕ, με τη συμμετοχή των μεγάλων χωρών ρυπαντών (Κίνα, ΗΠΑ, Ινδία, Αυστραλία, Ε.Ε). Η συγκεκριμένη ημερομηνία είναι συμβολική για τον ΟΗΕ, καθώς γιορτάζεται η «Ημέρα της Γης».

Οι ηγέτες όλων των χωρών του κόσμου που έλαβαν μέρος, χαιρέτισαν με ιδιαίτερο τρόπο την απόφαση αυτή, που στοχεύει να περιορίσει τη ραγδαία εξελισσόμενη κλιματική αλλαγή, που έχει σαν συνέπεια:

- ▶ την αύξηση των πλημμυρών και καυσώνων,
- ▶ την αύξηση των ξηρασιών,
- ▶ την επιτάχυνση στην εξαφάνιση των παγετώνων.

Η συμφωνία θα τεθεί σε ισχύ το 2020 και θα στοχεύει:

- ▶ στον περιορισμό της παραγωγής ενέργειας από ορυκτά καύσιμα (άνθρακας-πετρέλαιο-φυσικό αέριο),
- ▶ στην ανάπτυξη των ΑΠΕ,
- ▶ σε πολύ μεγάλες ενεργειακές οικονομίες,
- ▶ σε αυξημένη προστασία των δασών.

Στα πλαίσια αυτής της συμφωνίας θα δοθεί βοήθεια προς τις αναπτυσσόμενες χώρες από το 2020 ποσόν 100 Δις Δολαρίων το χρόνο.

Βέβαια, ο στόχος των 20 C δεν θα αποτρέψει όλες τις κλιματολογικές συνέπειες, αλλά είναι βέβαιον ότι το 2100 η περιβαλλοντική κατάσταση θα είναι αντιμετωπίσιμη από την παγκόσμια κοινότητα. Ήδη σήμερα ο πλανήτης μας είναι κατά 10 C θερμότερος από την προ-Βιομηχανική Επανάσταση περίοδο.

Αναλυτικότερα η συμφωνία στο Παρίσι προβλέπει:

1. Οι παγκόσμιες εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου να αρχίσουν να μειώνονται το ταχύτερο δυνατόν.
2. Στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα οι εκπομπές του CO₂ πρέπει να έχουν μειωθεί στο επίπεδο, που να μπορούν να τις απορροφούν τα δάση.
3. Όλες οι χώρες θα εγγραφούν σε κοινό σύστημα αναφοράς παρακολούθησης και επιβεβαίωσης των εκπομπών.
4. Από το 2020 οι αναπτυσσόμενες χώρες θα προσφέρουν βοήθεια 100 δις Δολ. το χρόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες, για να στραφούν σε καθαρές μορφές ενέργειας και να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.

Δεσμευτικοί νομικοί όροι δεν τέθηκαν, αλλά συμφωνήθηκε κάθε χώρα να παρουσιάσει εθελοντικούς στόχους για μείωση ή συγκράτηση των εκπομπών του άνθρακα, οι οποίοι θα επανεξετάζονται από το 2018 κάθε 5 χρόνια.

Για να ενεργοποιηθεί η συμφωνία, θα πρέπει να επικυρωθεί νομικά τουλάχιστον από 55 χώρες που να εκπέμπουν τουλάχιστον το 55% των παγκόσμιων εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου. Αυτό απαιτεί οι μεγάλες χώρες ρυπαντές, όπως ΗΠΑ-Κίνα-Ινδία-ΕΕ να επικυρώσουν τη συμφωνία, διαφορετικά θα υπάρξει πρόβλημα.

Η συμφωνία στο Παρίσι ήρθε το Δεκέμβριο του 2015, της θερμότερης χρονιάς που έχει καταγραφεί ποτέ, ενώ και το 2016 προβλέπεται να είναι ακόμη θερμότερο του 2015. Το

θετικό στοιχείο που καταγράφεται είναι η σταθεροποίηση των αερίων εκπομπών το 2014.

Η άνοδος της θερμοκρασίας του πλανήτη μας κατά 20 C θα απειλήσει 280.000.000 κατοίκους, λόγω της ανύψωσης της στάθμης της θάλασσας κατά 50 εκ., κάτι που μπορεί να μειωθεί στο μισό, αν η άνοδος συγκρατηθεί στον 1,5° C.

Ένα μήνα μετά τη συμφωνία στο Παρίσι, ο Γ. Γραμματέας του ΟΗΕ δηλώνει ότι το ταχύτερο δυνατόν πρέπει να γίνει μεταφορά από τις ορυκτές ύλες σε πηγές του ήλιου και του αέρα. Κάλεσε επίσης τους ηγέτες των παγκόσμιων ενεργειακών επιχειρήσεων να διπλασιάσουν τις επενδύσεις σε ΑΠΕ¹ και να φθάσουν τα 600 δις \$ το χρόνο μέχρι το 2020, οι οποίες το 2015 ήταν 329 δις \$, σύμφωνα με το Bloomberg New Energy Finance.

Στις αρχές του 2016, στο Abu Dhabi, στο «International Renewable Energy Agency²», δηλώθηκε ότι ο διπλασιασμός των ΑΠΕ στο 36% σε παγκόσμιο επίπεδο μέχρι το 2030, που είναι το χρονικό όριο της Agenda 2030 για την παγκόσμια Βιώσιμη Ανάπτυξη, θα κάλυπτε το 50% της συμφωνίας στο Παρίσι.

Οικονομικοί υπολογισμοί του «The International Energy Agency» ανεβάζουν το κόστος της στροφής σε ΑΠΕ, όπως προαναφέρθηκε σε 16,5 τρις \$ μέχρι το 2030. Πολλοί όμως ειδικοί, όπως το «Bloomberg New Energy Finance», υπολογίζουν ότι οι τιμές θα μειώνονται και επομένως ο στόχος θα μπορούσε να καλυφθεί.

Πώς φθάσαμε στη συμφωνία στο Παρίσι. Ένα σύντομο ιστορικό. — Το γεγονός, που σημάδεψε την παγκόσμια διάσκεψη του ΟΗΕ το Νοέμβριο του 2013 στη Βαρσοβία, ήταν η σπαρακτική ομιλία του εκπροσώπου των Φιλιππίνων που είπε: «Πριν λίγες ημέρες ο τυφώνας ΧΑΪΓΙΑΝ σκότωσε 10.000 συμπολίτες μου και άφησε 200.000 χιλιάδες άστεγους. Κάντε κάτι εσείς οι μεγάλοι γι' αυτήν την παράνοια, που λέγεται κλιματική αλλαγή».

1. BAN, KI-MOON 2016.

2. International Renewable Energy Agency 2016.

Το 2012 χαρακτηρίστηκε από τα ακραία καιρικά φαινόμενα (πλημμύρες, τυφώνες, καύσωνες, αρνητικό ρεκόρ τήξης πάγων στην Αρκτική³). Δυστυχώς, τα φαινόμενα αυτά δεν είναι ικανά για τις κυβερνήσεις του κόσμου να βάλουν στη άκρη τα ιδιαίτερα συμφέροντα τους και να δεσμευτούν σε τολμηρές πολιτικές για την κλιματική αλλαγή. Οι δύο μεγάλοι ρυπαντές, ΗΠΑ και Κίνα, υπονόμισαν τα τελευταία χρόνια την παγκόσμια προσπάθεια για τη βιώσιμη ανάπτυξη και την κλιματική αλλαγή.

Μετά το παγκόσμιο συνέδριο του ΟΗΕ στο Ρίο της Βραζιλίας τον Ιούνιο του 2012, γνωστό και ως Ρίο+20, καθώς και το 180 παγκόσμιο συνέδριο του ΟΗΕ στη Ντόχα του Κατάρ, τον Νοέμβριο του 2012, οι αντιπροσωπείες των 190 κρατών που συμμετείχαν δεν μπόρεσαν να εγκρίνουν νομικά δεσμευτικές αποφάσεις για τον περιορισμό της κλιματικής αλλαγής.

Τα βασικά περιβαλλοντικά στοιχεία που επιβεβαιώθηκαν στις πιο πάνω συνόδους σε σχέση με το 1992 (συνέδριο του Ρίο-1992) είναι:

- ▶ Η αύξηση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου κατά 48%.
- ▶ Η συνέχιση της καταστροφής των δασών.
- ▶ Η αυξητική τάση του παγκόσμιου πληθυσμού.
- ▶ Ο υποσιτισμός του 16,5% του παγκόσμιου πληθυσμού.

Δυστυχώς, η σημερινή παγκόσμια πραγματικότητα, με την πρωτόγνωρη οικονομική κρίση που έχει ξεσπάσει αφ' ενός και τη ζητούμενη προστασία του περιβάλλοντος αφ' ετέρου, αποτελεί πραγματική πρόκληση για τις πολιτικές και επιστημονικές ηγεσίες σε παγκόσμιο επίπεδο.

Είναι προφανές ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες απαιτείται πολύ προσεκτικός σχεδιασμός και εφαρμογή κατάλληλων πολιτικών, για να επιτυγχάνεται ανάπτυξη, όχι μόνο χωρίς σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον, αλλά που, αν είναι δυνατόν, να δημιουργούν περιβαλλοντική αποφόρτιση.

3. W.M.O. (Παγκόσμιος Οργανισμός Μετεωρολογίας) 2012.

Οι περιβαλλοντικές συνθήκες σήμερα

«Δεν θα γλυτώσει κανείς στον πλανήτη από την κλιματική αλλαγή». Με τη δραματική αυτή κραυγή άνοιξε τις εργασίες της Διακυβερνητικής Διάσκεψης για την Κλιματική Αλλαγή στις 31-3-2014 στη Γιοκοχάμα της Ιαπωνίας ο πρόεδρος της IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change⁴) Ραχέντα Πατσαουρί. Οι τομείς που θα πληγούν σημαντικά από την κλιματική αλλαγή μέχρι το 2050, όταν ο παγκόσμιος πληθυσμός θα πλησιάσει τα εννέα δις, λόγω κυρίως αύξησης του πληθυσμού σε Αφρική και Ασία, θα είναι:

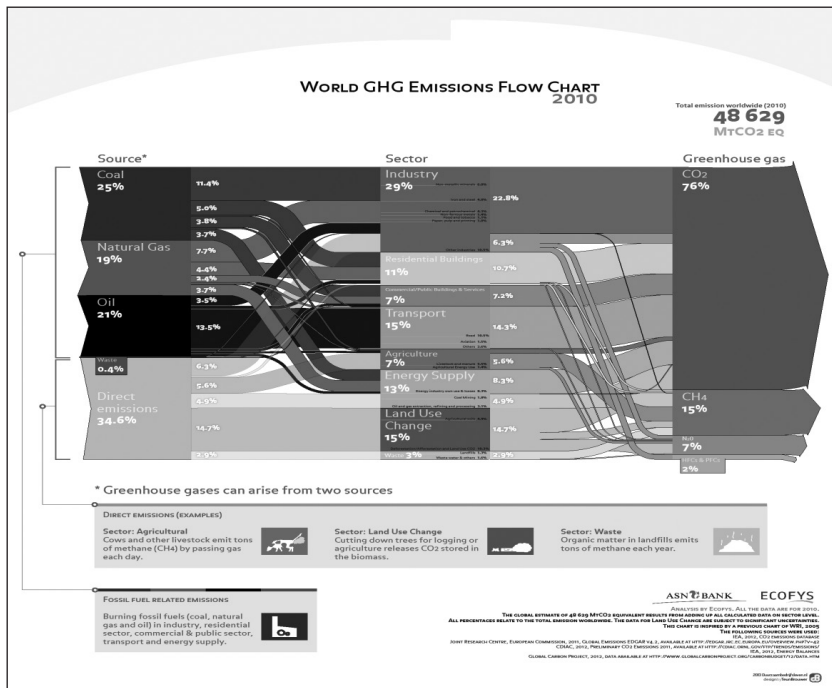
- ▶ *Η Δημόσια Υγεία* (αύξηση επιδημιών).
- ▶ *Η στέγη* (αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού στα 9 δις από τα 6,92 σήμερα).
- ▶ *Η παραγωγή τροφίμων* (λόγω μείωσης της παραγωγής κατά 25%).
- ▶ *Η εθνική ασφάλεια* (λόγω εντάσεων μεταξύ κρατών στην εκμετάλλευση ορυκτού πλούτου).
- ▶ *Αύξηση κοινωνικών προβλημάτων* (μεταναστευτικό πρόβλημα κλπ.).

Το 1983 η πρώην πρωθυπουργός της Νορβηγίας κα. Brundtland ορίζεται επικεφαλής παγκόσμιας επιτροπής του ΟΗΕ, με στόχο τη διαμόρφωση του πλαισίου, με τίτλο «το κοινό μας μέλλον». Στο πολύ σημαντικό έργο που παραδίδει η επιτροπή το 1987 οριοθετείται η έννοια της Βιώσιμης Ανάπτυξης, η οποία πολύ απλά μας λέει ότι η παρούσα γενεά δεν πρέπει να ζει σε βάρος της ευημερίας των επόμενων γενεών, είτε εξαντλώντας τους φυσικούς πόρους είτε εφαρμόζοντας επώδυνες οικονομικές πολιτικές, που θα πλήξουν τις επόμενες γενεές.

Τριάντα χρόνια μετά η κα. Brundtland δεν θα μπορούσε να σκεφθεί ότι η βιώσιμη ανάπτυξη, απόλυτα συνδεδεμένη με την προστασία του περιβάλλοντος, θα είναι το κυρίως ζητούμενο σήμερα της παγκόσμιας κοινότητας.

4. RAHENTA PATSAOURI 2014.

Πίνακας 1
Εκπομπές αερίων θερμοκηπίου

Στο πλαίσιο της αναθεωρημένης στρατηγικής της Λισαβόνας του 2010 με ορίζοντα το 2020, ο βασικός στόχος για την κλιματική αλλαγή κινείται στην υλοποίηση του δόγματος «20-20-20», που σημαίνει ότι μέχρι το 2020 οι εκπομπές αερίων ρύπων στην Ε.Ε. – 28 θα πρέπει να μειωθούν κατά 20% σε σχέση με το 1990, η συμμετοχή των Α.Π.Ε. θα πρέπει να φθάσει στο 20% της ενεργειακής κατανάλωσης και η κατανάλωση ορυκτών ενεργειακών πηγών να μειωθεί κατά 20%, με αύξηση της ενεργειακής απόδοσης⁵. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει τη σημερινή παγκόσμια κατάσταση εκπομπής αερίων του θερμοκηπίου.

Με τον τρόπο αυτόν είναι πολύ πιθανό να περιοριστεί, η θερμοκρασιακή αύξηση τον τρέχοντα αιώνα κάτω από 20 C και η άνοδος της στάθμης της θάλασσας κάτω από 50 cm.

5. European Commission 2010.

Από τα προβιομηχανικά επίπεδα του 1750 μέχρι σήμερα οι εκπομπές του διοξειδίου του άνθρακα [CO₂] στην ατμόσφαιρα είναι 375 δισεκατομμύρια τόνοι, αύξηση κατά 140%⁶.

Σήμερα τα επίπεδα του CO₂ είναι 391 μέρη ανά εκατομμύριο [ppm]. Η μισή από αυτήν την τεράστια ποσότητα απορροφήθηκε από τα δάση και τους ωκεανούς. Ο πλανήτης μας όμως αρχίζει να χάνει την απορροφητική του ικανότητα, διότι όλα αυτά τα δισεκατομμύρια τόνοι του άνθρακα θα παραμείνουν για αιώνες στην ατμόσφαιρα.

Το γεγονός αυτό προφανώς επιδεινώνει τη θερμοκρασία του πλανήτη μας, επηρεάζοντας όλες τις παραμέτρους της ζωής της γης.

Το δεύτερο σημαντικό αέριο του θερμοκηπίου είναι το μεθάνιο [CH₄], με συμμετοχή 8% στα αέρια του θερμοκηπίου, που είναι 30 φορές πιο δραστικό από το διοξείδιο του άνθρακα, ως αέριο του θερμοκηπίου.

Το μεθάνιο παράγεται κυρίως από τα εκτρεφόμενα ζώα, τους ορυζώνες και την αποσύνθεση των σκουπιδιών στις χωματερές. Η συγκέντρωσή του σήμερα είναι 1813 ppm, που αντιστοιχεί με αύξηση 259% ως προς τα προβιομηχανικά επίπεδα.

Τέλος, αύξηση παρατηρείται και στο μονοξείδιο του αζώτου [N₂O], που προέρχεται από ανθρώπινες πηγές και είναι 300 φορές δραστικότερο του διοξειδίου του άνθρακα. Η συγκέντρωση του σήμερα είναι 324 ppm.

Κάτω από αυτά τα δεδομένα και χωρίς τη λήψη άμεσων μέτρων, υπάρχει κίνδυνος η μεν θερμοκρασία του πλανήτη μας να αυξηθεί έως και 4 C0 μέχρι το 2100, η δε στάθμη της θάλασσας να ανυψωθεί κατά ένα μέτρο. Αντιλαμβάνεται κανείς τις καταστρεπτικές συνέπειες για την ανθρωπότητα, και ιδιαίτερα για τους φτωχότερους αυτού του κόσμου, όπως προειδοποιεί ο Τζιμ Γιονγκ Κιμ, πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι υπάρχει μία διάσταση απόψεων μεταξύ της παγκόσμιας επιστημονικής κοι-

6. Παγκόσμιος Οργανισμός Μετεωρολογίας 2012.

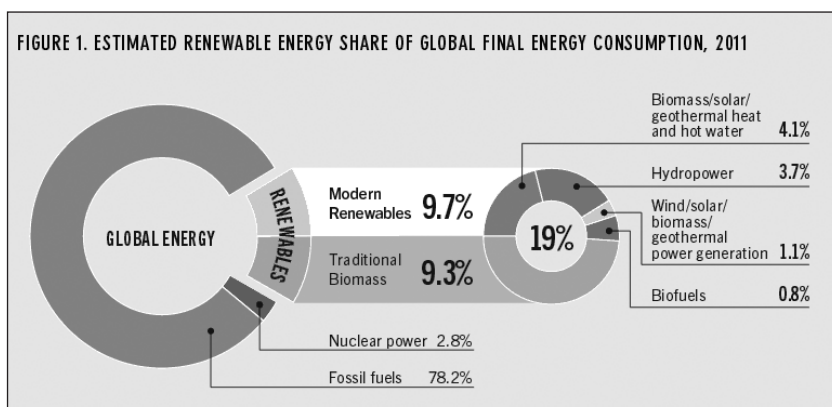
7. TZIM ΓΙΟΝΓΚ ΚΙΜ 2012.

νόπτας και της κοινωνίας ορισμένων προηγμένων χωρών, εάν και κατά πόσον η κλιματική αλλαγή προέρχεται αποκλειστικά από τους ανθρώπους.

Συγκεκριμένα, μελέτη που κατέγραφε τις απόψεις 10.000 επιστημόνων σε ολόκληρο τον κόσμο αποδεικνύει ότι το 97,1% συμφωνεί ότι η κλιματική αλλαγή είναι αποκλειστικά ανθρωπογενής. Στον αντίποδα, η κοινωνία στις ΗΠΑ σε ποσοστό 43% δεν αποδέχεται την ανθρωπογενή προέλευση της κλιματικής αλλαγής, ενώ ένα 12% έχει επιφυλάξεις⁸. Ο πίνακας 2 αποτυπώνει την παγκόσμια παραγωγή ενέργειας ανά τομέα. ανά τομέα. ανά τομέα.ανά τομέα.

Πίνακας 2

Παγκόσμια κατανάλωση ενέργειας το 2011

Κάτω από αυτά τα δεδομένα ο κτηριακός τομέας, που καταναλώνει το 41% της ενέργειας και είναι υπεύθυνος για την εκπομπή του 25% των αερίων του θερμοκηπίου, καλείται να συμβάλλει αποφασιστικά στην ατμοσφαιρική βελτίωση. Αυτό μπορεί να γίνει:

- Με μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης.
- Με έμφαση στο βιοκλιματικό σχεδιασμό των κτιρίων.

8. Έρευνα του Πανεπιστημίου του Κούνσλαντ 2013.

- Με ενεργειακή αναβάθμιση των υπαρχόντων κτιρίων.
- Με χρήση ΑΠΕ για την απαιτούμενη λειτουργική ενέργεια.

Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες σήμερα

Παγκόσμιας σημασίας συμφωνία αποτελεί η θέσπιση από τον ΟΗΕ της «Ατζέντας 2030» με την παρουσία 150 ηγετών του κόσμου τον Σεπτέμβριο του 2015, με στόχο την Παγκόσμια Βιώσιμη Ανάπτυξη και βασικό στόχο την εξάλειψη της φτώχειας σε ολόκληρη τη γη. Η συγκεκριμένη συμφωνία αποτελεί συνέχεια της των 8 στόχων χιλιετίας, που εγκρίθηκε το 2000, με χρονικό όριο υλοποίησης το 2015, αλλά πολύ μικρά αποτελέσματα. Οι βασικοί άξονες της ατζέντας 2030 είναι 17 ως εξής:

1. Όχι στην φτώχεια.
2. Όχι στην πείνα.
3. Καλή υγεία.
4. Ποιοτική εκπαίδευση.
5. Ισότητα των φύλων.
6. Καθαρό νερό και αποχέτευση.
7. Ανανεώσιμες και φθηνές πηγές ενέργειας.
8. Καλές δουλειές και ορθές οικονομικές πρακτικές.
9. Καινοτομία και σωστές υποδομές.
10. Μείωση των ανισοτήτων.
11. Βιώσιμες πόλεις και κοινότητες.
12. Υπεύθυνη χρήση πόρων.
13. Μέτρα για την κλιματική αλλαγή.
14. Βιώσιμοι ωκεανοί.
15. Βιώσιμη χρήση γης.
16. Ειρήνη και δικαιοσύνη.
17. Συμπράξεις για την βιώσιμη ανάπτυξη.

Η μεγάλη αυτή παγκόσμια προσπάθεια ξεκινάει κάτω από δυσοίωνες συνθήκες ακόμη και για την Ε.Ε., όπως δηλώνει ο επίτροπος για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο συμ-

βούλιο της Ευρώπης Νιλς Μοάϊζνες⁹. Συγκεκριμένα, ο επίτροπος καταγράφει τα εξής στοιχεία.

Η φτώχεια στην Ε.Ε. — Το 2013, 122,5 εκατομμύρια άτομα, το 24,5 % του πληθυσμού της Ε.Ε. αντιμετωπίζει κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Βουλγαρία	48%
Ρουμανία	40,4%
Ελλάδα	35,7%
Λετονία	31,5%
Ουγγαρία	33,5%

Η παιδική φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός το 2013 ήταν 27,6 %.

Η ανεργία των νέων (κάτω από 25 ετών). — Παρουσιάζεται σε υψηλό ποσοστό και συγκεκριμένα το 2015, 4,6 εκατομμύρια νέοι δηλαδή το 20,4% ήταν άνεργοι.

Ελλάδα	51,8%
Ισπανία	48,6%
Κροατία	43,1%
Ιταλία	41,5%

Η εκπαίδευση στην Ε.Ε. — Το 2013 7,5 εκατομμύρια νέοι δεν ήσαν στον τομέα εκπαίδευσης ή κατάρτισης, 1 εκατομμύριο περισσότεροι από το 2008

Η υγεία στην Ε.Ε. — Η δημόσιες δαπάνες για την υγεία σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ το 2013 στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, κ.λπ.) υποχώρησαν ακόμη και κάτω από τα επίπεδα του 2009.

9. ΝΕΛΣ ΜΟΥΪΖΝΙΕΣ 2015.

Μηδενική ενεργειακή κατανάλωση: Πραγματικότητα ή ουτοπία

Πρόκληση αποτελεί πράγματι η προσπάθεια της Ευρωπαϊκής οικογένειας για την κατασκευή κτιρίων με μηδενική ενεργειακή κατανάλωση. Είναι προφανές ότι η κατασκευή παρόμοιων κτιρίων στοχεύει σε μείωση της ενέργειας που καταναλώνεται, καθώς και σε μείωση των εκπεμπόμενων αερίων του θερμοκηπίου. Σήμερα ο κτιριακός τομέας καταναλώνει το 41% της παραγωγής ενέργειας στην ΕΕ, το 33% οι μεταφορές και το 26% οι βιομηχανίες, πίνακας 3. Το 80% της κτιριακής ενέργειας καταναλώνεται από κτίρια με εμβαδόν μικρότερο των 1000m², ενώ το 66% της ενέργειας, που καταναλώνει κάθε κτίριο, απορροφάται από θέρμανση-ψύξη.

Τα κτίρια μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης πρέπει να βασίζονται στα εξής:

- ▶ Σχεδιασμός με αξιοποίηση του μικροκλίματος-βιοκλιματικός σχεδιασμός.
- ▶ Παθητικά συστήματα θέρμανσης-ψύξης.
- ▶ Παραγωγή ζεστού νερού με ηλιακά συστήματα.
- ▶ Χρήση μικρών φωτοβολταϊκών συστημάτων ή άλλων ΑΠΕ.
- ▶ Χρήση συσκευών με μικρή ενεργειακή κατανάλωση.

Ο βιοκλιματικός σχεδιασμός αξιοποιεί το τοπικό κλίμα και στοχεύει στην εξασφάλιση θερμικής και οπτικής άνεσης. Ουσιαστικά αξιοποιεί την ηλιακή ενέργεια για την εφαρμογή παθητικών συστημάτων, τα οποία ενσωματώνονται στα κτίρια, αξιοποιώντας διάφορες περιβαλλοντικές πηγές, όπως ο ήλιος, ο άνεμος, το έδαφος, η βλάστηση, το νερό κ.λπ.

Πίνακας 3

Κατανάλωση ενέργειας στην Ε.Ε. ανά τομέα

Πηγή: The «Intelligent Energy-Program» and the Cyprus Union of Communities.

Ο σωστός προσανατολισμός του κτιρίου, δηλ. ο νότιος, με κάποια απόκλιση έως 300 προς ανατολή-δύση, συμβάλλει ουσιαστικά στην καλύτερη ενεργειακή απόδοση του κτιρίου. Με την τοποθέτηση μεγάλων ανοιγμάτων στο νότο και περιορισμένων στο βορρά, αξιοποιείται η ηλιακή ακτινοβολία για θέρμανση των νότιων χώρων και αντίστοιχα περιορίζονται οι θερμικές απώλειες από τον βορρά. Με αυτόν το σχεδιασμό δημιουργούνται καλύτερες συνθήκες διαμεπερούς αερισμού και μικρότερες απαιτήσεις για κλιματισμό.

Ως βασικά παθητικά ενεργειακά συστήματα μπορούν να θεωρηθούν:

- Κλίμα-χωροθέτηση-προσανατολισμός.
- Ηλιοπροστασία-σκίαση.
- Φυσικός φωτισμός.
- Φυσικός αερισμός.
- Φύτευση-φυτεμένα δώματα.
- Οικολογικά υλικά.

Ο κατάλληλος σκιασμός έχει πολλή μεγάλη σημασία για τη θερμική και οπτική άνεση των χώρων. Εξωτερικά σκίαστρα, όπως π.χ. ο πρόβολος, εξωτερικές περσίδες, οι οποίες πρέπει να τοποθετούνται οριζόντια στα νότια ανοίγματα και κατακόρυφα στα ανατολικά και δυτικά, ακόμη και τέντες εξωτερικά και περσίδες εσωτερικά, προσφέρουν σημαντική προφύλαξη.

Τέλος, η χρήση οικιακών συσκευών με τη μικρότερη ενεργειακή κατανάλωση προσφέρουν σημαντικά ενεργειακά οφέλη. Σημειώνεται ότι όλες οι οικιακές συσκευές χαρακτηρίζονται ως προς την κατανάλωσή τους με κλίμακα από A-F (ελαχίστη-μεγίστη, κατανάλωση).

Σημαντικοί παράγοντες της ενεργειακής συμπεριφοράς του κτιρίου αποτελούν:

- ▶ Οι μονώσεις.
- ▶ Η αεροστεγανότητα των κουφωμάτων.
- ▶ Η χρήση διπλών θερμομονωτικών υαλοστασίων.
- ▶ Η χρήση ψυχρών επαλείψεων για θερμική προστασία.

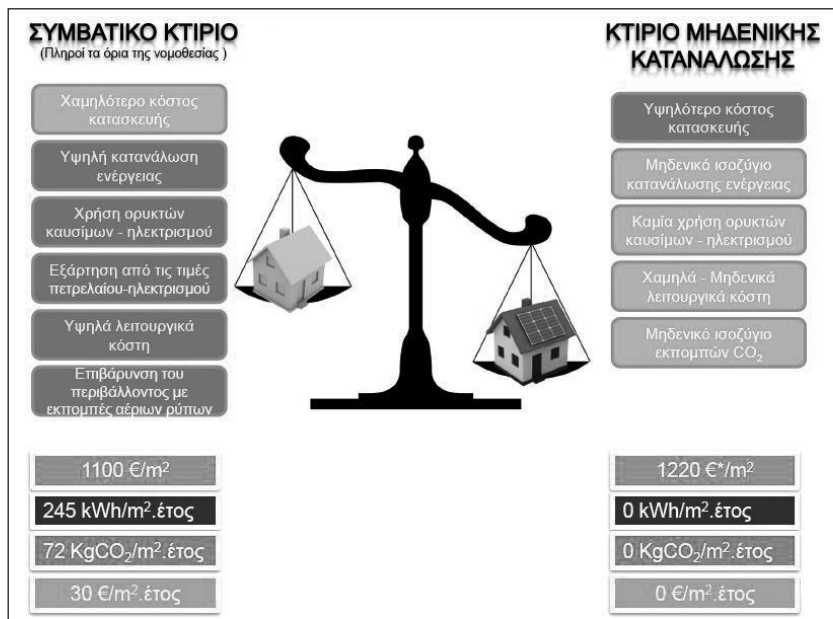
Με τα παθητικά αυτά συστήματα θωρακίζουμε ενεργειακά το κτιριακό κέλυφος. Ο πίνακας 4 είναι χαρακτηριστικός των πλεονεκτημάτων του κτιρίου μηδενικής κατανάλωσης.

Ονομάζουμε ενεργητικά ενεργειακά συστήματα εκείνα τα συστήματα, τα οποία συλλέγουν την ηλιακή ακτινοβολία και την αξιοποιούν θερμικά, είτε άμεσα είτε έμμεσα (π.χ. αιολική ενέργεια, γεωθερμία). Τα βασικά ενεργητικά ενεργειακά συστήματα, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, είναι τα εξής:

- ▶ Φωτοβολταϊκά συστήματα.
- ▶ Μικρές ανεμογεννήτριες.
- ▶ Θερμικά ηλιακά συστήματα.
- ▶ Γεωθερμικές αντλίες.

Πίνακας 4

Σύγκριση συμβατικού ενεργειακά οικονομικού κτιρίου

Πηγή: Cyprus Energy Agency.

Υπάρχοντα κτίρια: Το πρόβλημα και η προσπάθεια αντιμετώπισής τους

Είναι προφανές ότι στα υπάρχοντα κτίρια θα προκύψει το μεγαλύτερο πρόβλημα. Σύμφωνα με Ευρωπαϊκή Οδηγία από το 2009, όλα τα υπάρχοντα κτίρια πρέπει μέχρι το 2050 να έχουν αναβαθμισθεί σε κτίρια μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης. Είναι προφανές, ότι ένα παλιό κτίριο κύρια θα πρέπει να εκσυγχρονίσει ενεργειακά το κτιριακό του κέλυφος, με υλικά χαμηλού συντελεστή θερμοπερατότητας. Αυτά που πρακτικά μπορούν να γίνουν είναι:

- Εξωτερική θερμομόνωση σε ολόκληρο το κέλυφος.
- Διπλοί υαλοπίνακες.

- ▶ Συντήρηση και εκσυγχρονισμός εγκαταστάσεων θέρμανσης-ψύξης.
- ▶ Συστήματα σκίασης.
- ▶ Ψυχρές θερμομονωτικές επαλείψεις.
- ▶ Χρήση πλιακών συστημάτων για ζεστό νερό και θέρμανση.
- ▶ Ισχυρό πράσινο περιβάλλον για βελτίωση του μικροκλίματος.
- ▶ Χρήση μικρών ΑΠΕ για παραγωγή ενέργειας (φωτοβολταϊκά-ανεμογεννήτριες).
- ▶ Χρήση οικιακών συσκευών με μικρή ενεργειακή κατανάλωση.

Επίσης, οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις, η εξοικονόμηση φωτιστικής ενέργειας και η χρήση οικονομικών ενεργειακών συσκευών, είναι το επόμενο στάδιο εξοικονόμησης ενέργειας. Τέλος, η προσθήκη ενός μικρού Φ/Σ θα είναι απαραίτητη, για να πλησιάσει το κτίριο τη μηδενική ενεργειακή κατανάλωση.

Η προσπάθεια αυτή της Ευρώπης είναι προφανές ότι, αν υλοποιηθεί σε ένα ικανοποιητικό ποσοστό, θα εξοικονομήσει τεράστιες ποσότητες ενέργειας, περιορίζοντας συγχρόνως ανάλογα και τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου. Η υλοποίηση αυτού του μεγάλου Ευρωπαϊκού εγχειρήματος, απαιτεί μια σειρά προϋποθέσεων, οι βασικότερες από τις οποίες είναι οι εξής:

- ▶ Ανάπτυξη κατάλληλων τεχνολογιών.
- ▶ Ενημέρωση των υπεύθυνων επιστημονικών ομάδων.
- ▶ Ανάπτυξη χρηματοδοτικών προγραμμάτων υποστήριξης.
- ▶ Ενημέρωση όλων το εμπλεκομένων δημόσιων και δημοτικών αρχών.
- ▶ Ανάπτυξη σχετικών βιομηχανιών.
- ▶ Συμμετοχή των πανεπιστημίων στην ανάπτυξη και διασπορά της τεχνολογίας.
- ▶ Ενημέρωση της κοινωνίας των χρηστών, τόσο για τα οικονομικά, όσο και για τα περιβαλλοντικά οφέλη.

Στην Ελλάδα μπορούμε να επιτύχουμε σήμερα έως και 70% εξοικονόμηση ενέργειας στα παλαιά κτίρια, εφαρμόζοντας παθητικά συστήματα στο κέλυφος. Πιο αναλυτικά, μπορούμε να επιτύχουμε τις εξής μειώσεις:

- ▶ Θερμομόνωση εξωτερικών τοίχων 29-42%
- ▶ Θερμομόνωση δαπέδων 8-19%
- ▶ Θερμομόνωση οροφής 3-19%
- ▶ Διπλά τζάμια 8-10%
- ▶ Μείωση αεροπερατότητας 7-20%

Αντίστοιχα μπορούμε να επιτύχουμε εξοικονόμηση ενέργειας στο σύστημα θέρμανσης σε σημαντικά ποσοστά, δεδομένου ότι το 65% της ενέργειας, που καταναλώνει ένα κτίριο, δαπανάται για τη θέρμανση. Πιο αναλυτικά:

- ▶ Νέος λέβητας 18%
- ▶ Μόνωση σωληνώσεων 2%
- ▶ Θερμοστατικές βαλβίδες 20%

Τέλος, θα πρέπει να επιδιώκεται και η εξοικονόμηση φωτιστικής ενέργειας, η οποία είναι το 14% της συνολικής οικιακής ενέργειας. Με τη χρήση αποδοτικών εξαρτημάτων, συστημάτων ελέγχου και φυσικού φωτισμού, είναι εφικτή η εξοικονόμηση ποσοστού 30-50%¹⁰.

Η προσπάθεια αρχίζει από τα βιοκλιματικά σχολεία

Οι μεσογειακές χώρες εστιάζονται ως πρωτοπόροι αυτής της προσπάθειας. Τέσσερις μεσογειακές χώρες, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Γαλλία έχουν 87.000 σχολεία και για τον λόγο αυτόν ένα μεγάλο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ZEMEDS¹¹, με τη συμμετοχή εννέα φορέων από τις τέσσερις χώρες, είναι σε εξέλιξη. Από την Ελλάδα μετέχουν το Εθνικό

10. ΚΑΠΕ - ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ Ε. 2012.

11. European Commission 2013.

και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο της Αθήνας, με το Τμήμα Φυσικής και ο Δήμος Περιστερίου. Οι δύο κύριοι στόχοι που εστιάζει το πρόγραμμα είναι:

1. Ανάπτυξη τεχνογνωσίας για την αναβάθμιση των μεσογειακών σχολείων
2. Εξασφάλιση μέσων του Δημόσιου Τομέα για την υλοποίηση της ενεργειακής αναβάθμισης των σχολείων τους.

Ως προς τον πρώτο άξονα, επιγραμματικά, μπορούμε να αναφέρουμε τις εξής κύριες δράσεις, που είναι απαραίτητο να εστιάσει η προσπάθεια:

- ▶ Ισχυρή θερμομόνωση του κελύφους.
- ▶ Εκσυγχρονισμός και μόνωση του συστήματος θέρμανσης.
- ▶ Οικονομικός φωτιστικός εξοπλισμός.
- ▶ Εξωτερική σκίαση.
- ▶ Μικρές παρεμβάσεις στο κέλυφος για ενσωμάτωση παθητικών συστημάτων θέρμανσης-ψύξης.
- ▶ Ανάπτυξη πράσινου περιβάλλοντος εξωτερικά.
- ▶ Χρήση μικρών ΑΠΕ.

Ως προς το δεύτερο άξονα μπορούμε να καταγράψουμε τα εξής:

- ▶ Δημιουργία μικρών ευέλικτων μονάδων μελέτης και υλοποίησης του έργου.
- ▶ Εξασφάλιση χρηματοοικονομικών πηγών (ευρωπαϊκά προγράμματα, εθνικοί πόροι, συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, χορηγίες, ίσιοι πόροι).
- ▶ Προβολή του οικονομικού και περιβαλλοντικού οφέλους για την τοπική κοινωνία.

Τα σχολικά κτίρια αποτελούν σε ολόκληρο τον κόσμο τη μεγαλύτερη ομοειδή κατηγορία δημόσιων κτιρίων. Είναι λοιπόν αυτονόητη η επιλογή τους για απόλυτη προτεραιότητα ενεργειακής αναβάθμισης. Η πολιτική της ΕΕ ενθαρρύνει τα κράτη μέλη της να εφαρμόσουν και, ει δυνατόν, να

ξεπεράσουν τον στόχο του 3% για ετήσια ενεργειακή αναβάθμιση δημόσιων κτιρίων.

Η ελληνική πραγματικότητα στα σχολικά κτίρια

Σήμερα η Ελλάδα διαθέτει 14.000 σχολεία όλων των βαθμίδων. Ο ορεινός και νησιώτικος χαρακτήρας της χώρας επιβάλλει τη λειτουργία μεγάλου αριθμού μικρών σχολικών μονάδων, που καλύπτουν ανάγκες απομακρυσμένων γεωγραφικών περιοχών.

Τα πρώτα στοιχεία βιοκλιματισμού στα σχολεία στην Ελλάδα αρχίζουν να εφαρμόζονται από το 1930, με κυριότερο στοιχείο τον προσανατολισμό των κτιρίων, παρότι η έννοια του βιοκλιματισμού δεν είναι ακόμη γνωστή.

Αργότερα, στις δεκαετίες του 1960-70 και μετά τη δημιουργία του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων το 1963, χρησιμοποιήθηκαν και άλλα στοιχεία και δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στον προσανατολισμό, τον φωτισμό και τον αερισμό των χώρων.

Η πρώτη συνεργασία σε επιστημονικό επίπεδο στον Ελλαδικό χώρο είναι αυτή που έχει γίνει από το Κ.Α.Π.Ε., σε συνεργασία με τον Ο.Σ.Κ., στο πλαίσιο του προγράμματος SAVE της 17ης Γενικής Διεύθυνσης της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία ξεκίνησε το 1993 και ολοκληρώθηκε το 1995, με την έκδοση του εξαιρετικά χρήσιμου οδηγού για «θερμική οπτική άνεση και εξοικονόμηση ενέργειας σε δημόσια σχολεία».

- ▶ Αξιοποίηση του προσανατολισμού του κτιρίου.
- ▶ Ο φυσικός αερισμός και δροσισμός του κτιρίου.
- ▶ Βέλτιστη αξιοποίηση του φυσικού φωτισμού.
- ▶ Εγκατάσταση φωτοβολταϊκών συστημάτων για την κάλυψη μέρους των αναγκών ηλιακής ενέργειας.
- ▶ Εφαρμογή διπλών βελτιωμένων υαλοπινάκων, η οποία επιφέρει εξοικονόμηση ενέργειας σε σύγκριση με τους «απλούς» διπλούς κατά την περίοδο θέρμανσης.
- ▶ Τοποθέτηση συστήματος ηλιοπροστασίας με σταθερά σκίαστρα (εξωτερικά), η οποία επιφέρει βελτίωση

των συνθηκών θερμικής άνεσης (μείωση της εσωτερικής θερμοκρασίας των προσκείμενων ζωνών).

- ▶ Τοποθέτηση φυτεμένου δώματος σε συγκεκριμένο τμήμα του κτιρίου.
- ▶ Προσάρτηση ειδικού πλιακού χώρου (θερμοκήπιο) στην Ν-ΝΔ όψη του κτιρίου.

Από το 2004 στον χώρο των Ελληνικών Σχολείων οι βιοκλιματικές Δράσεις καταλαμβάνουν βασική προτεραιότητα και στόχευση. Ο Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων, σε συνεργασία με πολλά Πανεπιστήμια και ειδικούς διακεκριμένους επιστήμονες, αναπτύσσει πιλοτικά προγράμματα (θεωρητικά και εφαρμογής) και προχωράει σε πλήρη εφαρμογή των θετικών αποτελεσμάτων, όπου αυτά έχουν θετικά αποτελέσματα.

Σήμερα περισσότερα από 250 ελληνικά σχολεία έχουν κατασκευασθεί με βιοκλιματικές εφαρμογές και προφανώς με σημαντική εξοικονόμηση ενέργειας.

Συμπεράσματα

Με αφετηρία το στόχο υλοποίησης της νέας συμφωνίας του 2015 στο Παρίσι, το στόχο «Ευρώπη 20-20-20» και την «ατζέντα 2030», η παγκόσμια κοινότητα ξεκινάει τη σημαντικότερη προσπάθεια για την κλιματική αλλαγή, στην κρισιμότερη χρονική στιγμή του πλανήτη μας. Οι υφιστάμενες περιβαλλοντικές συνθήκες, η οικονομική κρίση που πλήττει πολλές χώρες, αλλά και η αντιπαράθεση των χωρών-μεγάλων ρυπαντών, δυσκολεύουν αντικειμενικά αυτήν την προσπάθεια. Μοναδική, αλλά σημαντική ελπίδα αποτελεί η αποφασιστικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προστασία του περιβάλλοντος.

Ο κτιριακός τομέας αποτελεί βασικό πυλώνα σε αυτήν την προσπάθεια. Η κατασκευή κτιρίων με μηδενική ενεργειακή κατανάλωση από το 2020 και η σταδιακή μετατροπή των παλαιών κτιρίων σε κτίρια με σχεδόν μηδενική κατανάλωση, είναι δράση μεγάλης περιβαλλοντικής σημασίας.

Απόλυτη προτεραιότητα θα πρέπει να δοθεί στα σχολικά και τα άλλα δημόσια κτίρια, για τα οποία η ΕΕ ήδη από το 2014 έχει ξεκινήσει την κατά 3% ετησίως αναβάθμισή τους, σύμφωνα με τα νέα ενεργειακά πλαίσια. Μπορεί βέβαια το κόστος κατασκευής ενός κτιρίου μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης να είναι αυξημένο κατά 10%, όταν υπάρχει επιχορήγηση, σε σχέση με ένα συμβατικό κτίριο, ή κατά 20% χωρίς επιχορήγηση, αλλά η απόσβεσή του επιτυγχάνεται σε 7 χρόνια.

Πολύ μεγάλης σημασίας είναι η εξασφάλιση όλων εκείνων των παραμέτρων, που είναι απαραίτητοι για την υλοποίηση του προγράμματος. Βασικοί παράγοντες μπορούν να θεωρηθούν οι εξής:

- ▶ Ανάπτυξη απαραίτητης τεχνογνωσίας.
- ▶ Ενημέρωση φορέων και χρηστών.
- ▶ Θέσπιση κατάλληλων χρηματοοικονομικών προγραμμάτων υποστήριξης.
- ▶ Ενημέρωση κοινωνίας και χρηστών για οικονομικά και περιβαλλοντικά οφέλη.
- ▶ Προτεραιότητα στα δημόσια κτίρια με έναρξη από τις σχολικές μονάδες.

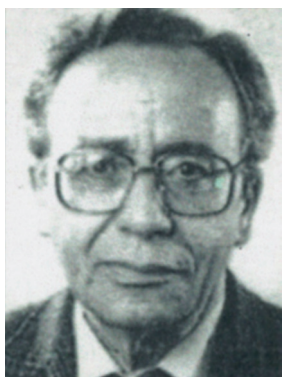
Είναι σαφές ότι αυτή η μεγάλη προσπάθεια που μόλις ξεκίνησε, μπορεί και πρέπει να συμβάλλει σημαντικά στην ανάσχεση της επιδεινούμενης κλιματικής αλλαγής και των ακραίων κλιματολογικών φαινομένων, που αυτή συνεπάγεται. Κράτη, Οργανισμοί, Φορείς, τοπικές κοινωνίες και κάθε πολίτης ξεχωριστά, έχουν υποχρέωση να στρατευτούν σε αυτήν την πολύ κρίσιμη προσπάθεια, που θα επηρεάσει την *Βιώσιμη Ανάπτυξη* των επόμενων γενεών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BAN, KI-MOON, Secretary General U.N., Νέα Υόρκη, 27-1-2016.
- ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΟΥ ΚΟΥΪΝΣΛΑΝΤ (2013). Environmental Research Letters 2013.
- EUROPEAN COMMISSION (2010). «Europe 2020», Brussels, 2010.
- EUROPEAN COMMISSION 2013, Intelligent Energy Europe ZEMEDS 2013.
- INTERNATIONAL RENEWABLE ENERGY AGENCY, Abu Dhabi, February 2016.
- ΚΑΠΕ-ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ Ε. (2012). *Ολοκληρωμένος σχεδιασμός κτηρίων μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης*, Αθήνα 2012, ΥΠΕΚΑ (2012), Νόμος 4967/2012.
- ΝΙΛΣ ΜΟΥΪΖΝΙΕΣ. Επίτροπος Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, Οκτώβριος, 2015.
- W.M.O. (Παγκόσμιος Οργανισμός Μετεωρολογίας), Κατάρ 2012.
- ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΟΗΕ (wmo) (2012).
- RAHENTA PATSAOURI, πρόεδρος IPCC. Διακυβερνητική διάσκεψη ΟΗΕ 21-3-2014, Γιοκοχάμα, Ιαπωνία.
- ΤΖΙΜ ΓΙΟΝΓΚ ΚΙΜ (2012), Πρόεδρος Παγκόσμιας Τράπεζας, 2012.

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης*

Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης:
Ένας επιφανής Ρωμιός της Διασποράς.
Ο Έλληνας που γνώριζε τους Άραβες καλύτερα
απ' όσο γνώριζαν οι ίδιοι τους εαυτούς τους

Ο Παναγιώτης Γερ.
Βατικιώτης (1928-
1997) γύρω στο 1995,
δύο χρόνια πριν από
τον θάνατό του (φωτο-
γραφία από το διαδί-
κτυο: BiblioNet).

Summary: P.J. Vatikiotis: A distinguished Diaspora Rhomios. The Greek who knew the Arabs better than they knew themselves. – P.J. Vatikiotis, a polymath and polyglot «Rhomios» (a Diaspora Greek), was born of Greek parents in Palestine, studied in Egypt and the U.S. and distinguished himself as an internationally acknowledged authority in the academic fields of political science and modern history with special reference to the Middle and the Near East. An emeritus professor at London University (School of Oriental and African Studies/SOAS) since 1989, he travelled widely lecturing in several academic institutions in Europe, the U.S.A. and the Middle East, contributing significantly to the advancement of his field with a series of authoritative publications — among which his internationally acclaimed *History of Modern Egypt* (first published in 1969 and today in consecutive reprints of its fourth revised and updated edition carrying the narrative to the first decade of Hosni Mubarak's long rule) has long become a standard reference manual in Anglophone Universities and research institutions all over the world. On the other hand, his academic swansong on the Greek general and dictator Ioannis Metaxas (published posthumously in early 1998 and later translated into Greek), provides ample proof that a significant section of his interests lay in Greek modern and contemporary affairs.

* Καθηγητής Ιστορίας Μεσαιωνικών & Βυζαντινών Χρόνων στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

His untimely demise at 69, depriving Oriental studies of an authoritative voice, is sadly felt by the international scholarly community even today, after two decades.

* * *

«...He was a consummate scholar, a distinguished writer, a gifted and much respected teacher. He spent a lifetime studying the Middle East. Born there, with native competence in Arabic in its various dialects, and familiar with its intellectuals, academics and purveyors of public views and opinions, he knew the region and its peoples intimately ...hardly an aspect of any particular significance in the contemporary society and politics of the modern Middle East escaped his attention... ..His outstanding scholarship ranged across a number of disciplines including philosophy, history and the social sciences. He made an indelible mark in the contemporary history and politics of the modern Middle East... His extensive knowledge and insight of the modern Middle East brought fresh perspectives to his research and writings...».

Abbas Kelidar, «P.J. Vatikiotis: an appreciation», *Middle Eastern Studies* 42/2 (Απρίλιος 1998), σελ. 1-2

Το 2017 συμπληρώνονται είκοσι χρόνια από τον πρόωγο θάνατο λόγω ανακοπής της καρδιακής του λειτουργίας (στα 69 του χρόνια)¹ ενός από τους κορυφαίους Έλληνες της Διασποράς, του Ελληνοαμερικανού ισλαμολόγου καθηγητή πολιτικών επιστημών, με ειδική αναφορά στην Εγγύς και την Μέση Ανατολή, Παναγιώτη Γερασίμου Βατικιώ-

1. Βλ. σχετικά τη νεκρολογία: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, «Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης (1928-1997)», στο περιοδικό *Journal of Oriental and African Studies* 9 (Αθήνα, 1997-1998), σελ. 204-206. Συνοπτική βιο-εργογραφία του Π.Γ.Β. στο *International Who's Who, 1989-1990*, Europa Publications, 1989, σελ. 1591. Σημαντική εμβάθυνση στο έργο και την προσφορά του υπάρχει στη νεκρολογία που έγραψε ο συνεργάτης του Αμπάς Κέλινταρ (Abbas Kelidar): «P.J. Vatikiotis: an appreciation», στο περιοδικό *Middle Eastern Studies* 34/2 (Λονδίνο, Απρίλιος 1998), σελ. 1-8 (υπάρχει αναρτημένη και στο διαδίκτυο/Jstor).

τη, γνωστού στην επιστημονική κοινότητα, αλλά και στους στενούς συνεργάτες και φίλους του, ως «P.J.» αλλά και ως «Τάκης» (Ιερουσαλήμ 5 Φεβρουαρίου 1928-Οξφόρδη 14/15 Δεκεμβρίου 1997)². Από το 1965 έως την συνταξιοδότησή του, το 1989, υπήρξε καθηγητής στη Σχολή Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών (School of Oriental and African Studies/SOAS) του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, καθώς και πρώτος διευθυντής του Κέντρου Μεσανατολικών Σπουδών (Centre for Middle Eastern Studies) του ίδιου Πανεπιστημίου, την περίοδο 1966-1969.

Με βασικές σπουδές πολιτικών επιστημών στο Αμερικανικό Πανεπιστήμιο του Καΐρου, έλαβε διδακτορικό δίπλωμα το 1953 από το ονομαστό αμερικανικό Πανεπιστήμιο Johns Hopkins της Ουάσιγκτον, με τη διατριβή του για την φατιμιδική θεωρία περί του κράτους (*The Fatimid theory of the state*, έκδοση Λαχόρν/Lahore, 1957, επανέκδοση 1981). Έλαβε μέρος σε πολλά συνέδρια και ειδικευμένα σεμινάρια στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ και σε άλλα μέρη του κόσμου και δίδαξε ισλαμική ιστορία και πολιτικές επιστήμες σε ευρωπαϊκά, αμερικανικά και μεσανατολικά πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα, συνεισφέροντας σπουδαίες μελέτες και άρθρα σε γνωστά ισλαμολογικά περιοδικά, καθώς και εξειδικευμένα λήμματα στην δεύτερη έκδοση ενός μνημειώδους συλλογικού έργου αναφοράς, της διεθνούς κύρους *Εγκυκλο-*

2. Ένα από τα τέσσερα παιδιά του Γεράσιμου και της Παρασκευής Βατικιώτη (με καταγωγή από την Ύδρα και την Ρόδο αντίστοιχα), που αργότερα μετεγκαταστάθηκαν από την Ιερουσαλήμ στην Αθήνα (περί τα μέσα της δεκαετίας του 1950), σε διαμέρισμα των Αμπελοκήπων, στην Αθήνα. Στην ίδια γειτονιά εγκαταστάθηκαν άλλα δύο από τα αδέρφια του Παναγιώτη Βατικιώτη, ο πρεσβύτερος Γιάννης Βατικιώτης, μετέπειτα διαπρεπής μουσικός με σπουδές στις ΗΠΑ, στο Πανεπιστήμιο της Ινδιάνας / Μπλούμιγκτον (σολίστας της βιόλας, μέλος της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών, της Συμφωνικής Ορχήστρας του ΕΙΡ / μετέπειτα Εθνικής Συμφωνικής της ΕΡΤ, καθώς και μέλος του Ελληνικού Κουαρτέτου), και η δευτερότοκη Ζωή Βατικιώτη, επίσης μουσικός, υψίφωνος με σπάνιας ποιότητας φωνή και με σπουδές στην Ιταλία. Η τέταρτη αδελφή τους, η υστερότοκη Άρτεμις Βατικιώτη, παντρεύτηκε τον εξ Αρκαδίας καταγόμενο επιχειρηματία Αλέξανδρο Καρζή και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Τορόντο του Καναδά. Ειδικά για τον Γιάννη Βατικιώτη, βλ. Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Δοκίμια κλασικής μουσικής παιδείας*, 2η έκδ., Αθήνα, Παπαζήσης, 2013, δοκίμιο 1: «Γιάννης Γερ. Βατικιώτης (1924-2002)», σελ. 19-24.

παίδια του Ισλάμ (*Encyclopaedia of Islam* – δίγλωσση έκδοση / αγγλικά-γαλλικά). Στις Η.Π.Α. διετέλεσε επισκέπτης καθηγητής κορυφαίων πανεπιστημίων, με μακρά παράδοση στις ισλαμικές σπουδές και τις σχετικές πολιτικές επιστήμες (Πρίνστον, Ινδιάνας, Καλιφόρνιας/Λος Άντζελες), ενώ και στην Βρετανία, εκτός από το Λονδίνο, δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής στην Οξφόρδη και στο Εδιμβούργο.

Ο ευρυμαθέστατος και πολύγλωσσος (με εκπληκτική γνώση αραβικών) Βατικιώτης, υπήρξε προσωπικότητα διεθνούς βεληνεκούς (με την απόλυτη σημασία του όρου) στον κλάδο που υπηρέτησε. Συχνά (και κυριολεκτικά) υπήρξε ο ίδιος μέτοχος της «γραφομένης ιστορίας» του καιρού του, ως προσωπικός φίλος και σύμβουλος των πρωταγωνιστών του πολύκροτου Μεσανατολικού Προβλήματος, όπως, για παράδειγμα, του Αιγύπτιου Προέδρου Χόσνεί Μουμπάρακ, διαδόχου τού δολοφονημένου Σαντάντ, αλλά και του πρώην υπουργού και πρωθυπουργού τού Ισραήλ, Σιμόν Πέρεζ (που πρόσφατα αφυτηρέτησε ως ο ένατος Πρόεδρος του Ισραήλ την περίοδο 2007-2014), μεταξύ άλλων.

Τα τέσσερα αδέρφια Βατικιώτη. Καθιστός ο Γιάννης Βατικιώτης και όρθιοι (από αριστερά) η Άρτεμις, ο Παναγιώτης και η Ζωή Βατικιώτη (περίπου 1953/54) (από το οικογενειακό φωτογραφικό αρχείο του Α.Γ.Κ. Σαββίδη).

Κάθε εμφάνιση του Βατικιώτη σε τηλεοπτικά «πάνελς» σε Ευρώπη, Αμερική και μεσανατολικό κόσμο, θεωρείτο πολύ σημαντική, όπως εξάλλου και οι πολλές ειδικές διαλέξεις για τις οποίες προσκαλείτο από κορυφαία ακαδημαϊκά ιδρύματα σε όλον τον κόσμο. Οι απόψεις που εξέφραζε για τα πολύπλοκα προβλήματα της πιο «φλογισμένης» περιοχής του κόσμου λογίζονταν ως «βαρόμετρα» των μελλοντικών εξελίξεων του Μεσανατολικού Προβλήματος, του οποίου ο ίδιος υπήρξε από τους οξυδερκέστερους γνώστες, έχοντας ο ίδιος ζήσει πολλά χρόνια στην Παλαιστίνη (κατά την περίοδο της Βρετανικής Εντολής/British Mandate), αλλά και στην Αίγυπτο και έχοντας απόλυτα εξοικειωθεί με τον χώρο αυτόν.

Από το 1978/79 ως το 1981 ο Βατικιώτης, με ανάθεση από τον καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου (τότε Παντείου Σχολής Πολιτικών & Κοινωνικών Επιστημών) Γιάννη Γεωργάκη (ειδικού πρέσβη του Κωνσταντίνου Καραμανλή στις αραβικές χώρες της Μέσης Ανατολής), πήρε ενεργά μέρος στην οργάνωση, στην Αθήνα, του ΕΜΚΑΪΣ (Ελληνικού Μεσογειακού Κέντρου Αραβικών και Ισλαμικών Σπουδών) του Παντείου Πανεπιστημίου Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών (σε γραφεία της οδού Λυκαβηπτού)³, ενώ από το 1980 διετέλεσε επίλεκτος επιστημονικός συνεργάτης του αθηναϊκού Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ), στου οποίου το επιστημονικό όργανο,

3. Ανάμεσα στους συνεργάτες του Π.Γ.Β. στο ΕΜΚΑΪΣ συγκαταλέγονταν οι Αλέξανδρος Κούτσης (δ/τής), Θάνος Βερέμης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Κώστας Πάτελος, Ιωάννα Πεπελάση-Μίνογλου κ.ά. Ο συντάκτης του παρόντος άρθρου, μεταπτυχιακός τότε φοιτητής πάνω στις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις στο King's College του Πανεπιστημίου Λονδίνου, είχε το διπλό προνόμιο — πραγματική «ευλογία» — αφενός να παρακολουθεί ως επισκέπτης φοιτητής τα μαθήματα πολιτικής φιλοσοφίας του Βατικιώτη στο SOAS στο Λονδίνο και αφετέρου, να παρακολουθεί τις προσπάθειές του για συντονισμό των σεμιναρίων/συνεδρίων του ΕΜΚΑΪΣ στην Αθήνα και τη Ρόδο, με τη συμμετοχή σπουδαιών προσωπικοτήτων (π.χ. Σπύρου Βρυώνη, Bernard Lewis, Elie Kedourie, Abbas Kelidar, Boutros Boutros Ghali, κ.ά.), τις οποίες βέβαια μόνο η δική του αυθεντία μπορούσε να «στρατολογήσει»! Οι ακούραστες, πραγματικά «ανύστακτες» προσπάθειές του και η χαλύβδινη επιμονή του για μεταλαμπάδευση της γνώσης του μεσανατολικού κόσμου στους Έλληνες, υπήρξαν πραγματικά ανεπανάληπτες.

το περιοδικό *Επίκεντρα*, δημοσίευσε σειρά πολύ ενδιαφερόντων άρθρων για θέματα της ειδικότητάς του. Πάντως, το Πανεπιστήμιο Αθηνών δεν εκμεταλλεύθηκε την παρουσία του Βατικιώτη στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη, έτσι ώστε να υπάρξουν οι προϋποθέσεις για να δημιουργηθούν οι βάσεις λειτουργίας της (ακόμη και στις ημέρες μας αδρανοποιημένης) Έδρας Αραβικής Ιστορίας και Πολιτισμού... Πολλά θα είχαν να επωφεληθούν οι Έλληνες ερευνητές ανατολιστές-ισλαμολόγοι από την αυθεντία του Βατικιώτη, αν είχε μείνει, έστω και με μερική απασχόληση, στην Ελλάδα και δεν είχε αποχωρήσει μετά το 1981 απογοητευμένος και έκτοτε έντονα επικριτικός (ποιος θα μπορούσε να τον ψέξει γι' αυτό;) ως προς τα ακαδημαϊκά πράγματα της χώρας μας. Όπως δείχνει το πιο κάτω παρατιθέμενο απόσπασμα από επιστολή του προς τον γράφοντα, ήδη από τον Ιούλιο του 1980 η απογοήτευση είχε αρχίσει να τον καταλαμβάνει, καθώς αντιλαμβανόταν την «δύσκαμπτη» ελληνική γραφειοκρατία καθώς και την προφανή αδιαφορία των Ελλήνων πανεπιστημιακών συναδέλφων του ως προς την προσπάθειά του να γνωρίσει τον μουσουλμανικό κόσμο, αλλά τη σύγχρονη μεσανατολική πραγματικότητα, στην επιστημονική κοινότητα της χώρας μας — σύντομα δε η απογοήτευση αυτή μετεξελίχθηκε σε απόφαση του να μην συνεχίσει. Πάντως, όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο Θάνος Βερέμης προλογίζοντας την (μεταθανάτια) ελληνική έκδοση του «κύκνειου άσματος» του «Ρ.Ι.», δηλαδή του βιβλίου του για τον Μεταξά:

«...Μολονότι το εγχείρημα του ΕΜΚΑΪΣ έκανε τον Τάκη επικριτικό για τα “ελλαδικά” δημόσια πράγματα, η εμπειρία επηρέασε θετικά μια γενιά Ελλήνων πανεπιστημιακών»⁴.

«...δεν θέλουν νέους ανθρώπους με φρέσκια επιστημονική ετοιμασία. Φοβούνται, παιδί μου. Τα ξεύρω εγώ

4. Στον πρόλογο (σελ. 12) του: Π.Γ. ΒΑΤΙΚΙΩΤΗΣ, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετάφραση-επιμέλεια ΔΗΜΗΤΡΑ ΑΜΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, Αθήνα, εκδόσεις Ευρασία, 2005.

αυτά. Γι' αυτό δεν μου κάνει καμιά όρεξη να επιδιώξω πέραν το ζήτημα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Να φανταστείς ότι μετά που έστειλα όλα τα έγγραφα κάτω (ενν. στο Πανεπιστήμιο Αθηνών) ...ούτε μια απλή αναγνώριση (ενν. της παραλαβής) δεν μου έγραψαν... Να κάτσω εγώ τώρα να στέλνω όλα τα βιβλία μου. Δεν βαριέσαι. Αν ήσαν άνθρωποι, καλώς. Αλλά έτσι που είναι αυτοί, γιατί να ταλαιπωρούμαι...».

Ο Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης σε νεαρή ηλικία γύρω στο 1950, τρία χρόνια πριν λάβει το διδακτορικό του δίπλωμα το 1953 από το αμερικανικό πανεπιστήμιο Johns Hopkins της Ουάσιγκτον, σε ηλικία 25 ετών (από το οικογενειακό φωτογραφικό αρχείο του Α.Γ.Κ. Σαββίδη).

Από επιστολή (24 Ιουλίου 1980) του Π.Γ.Β. στον συντάκτη του παρόντος άρθρου:

«...Το άλλο που βρήκα είναι μια μηνιαία εφημερίδα που βγάζουν οι Ρωμιοί εδώ στο Λονδίνο (απαίσια), *The Greek Gazette*, όπου στην πρώτη σελίδα δημοσιεύουν μια διάλεξη που 'κανα στο Αμμάν – “Η ελληνική παρουσία στην Παλαιστίνη”! Πώς προμηθεύθηκαν το κείμενο δεν ξέρω...».

Από επιστολή (Pinner, Middlesex, 12 Αυγούστου 1985) του Π.Γ.Β. στον συντάκτη του παρόντος άρθρου

«...εργάστηκα σκληρά και με πείσμα, αν και χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, για να γνωρίσω στους Έλληνες, σ' ένα θεσμικό επίπεδο και με πιο συστηματικό τρόπο, τον κόσμο του Ισλάμ και της Μέσης Ανατολής...».

Π.Γ. Βατικιώτης, από τον πρόλογο του βιβλίου του *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά* (2005), σελ. 16

Το γνωστότερο σύγγραμμά του είναι η επίτομη *Νεότερη ιστορία της Αιγύπτου* (*The modern history of Egypt*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicholson/Asia-Africa series, 1969), του οποίου κυκλοφόρησαν στις επόμενες δεκαετίες αναθεωρημένες και εμπλουτισμένες νέες εκδόσεις: η δεύτερη, με τίτλο *Η ιστορία της Αιγύπτου από τον Μουχάμμαντ Άλι έως τον Σαντάτ* (*The modern history of Egypt from Muhammad Ali to Sadat*, 1980), στην οποία βασίστηκε η εβραϊκή μετάφραση του 1983 (Πανεπιστήμιο Ιερουσαλήμ, Magnes Press), καθώς και οι επάλληλες τρίτη (1985) και τέταρτη (1991), που εμπλούτισαν την αφήγηση με τα γεγονότα της πρώτης δεκαετίας της πολύχρονης εξουσίας του διαδόχου του Σαντάτ, του Χόσνι Μουμπάρακ: *Η ιστορία της Αιγύπτου από τον Μουχάμμαντ Άλι έως τον Μουμπάρακ* (*The history of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak*, 3η έκδοση το 1985, 4η το 1991). Η σημασία του συνθετικού αυτού έργου έχει

πολυδιάστατα τονιστεί σε αναρίθμητες μνείες και αναφορές, καθώς και σε εγκωμιαστικές βιβλιοκρισίες του, ενώ έχει, όπως προειπώθηκε, μεταφραστεί στα εβραϊκά και προτάθηκε επίσης (από τον καθηγητή Αμπντέλ Αζίμ Ραμαντάν) αραβική του μετάφραση.

«...*The book [= The history of Egypt...] is one of the best written by a foreigner about Egypt, if not the best, for its breadth and scope, and social depth... ..It deserves to be translated into Arabic in order to serve Egyptian researchers...».*

Abdel Azim Ramadan,
Al-Siyasa al-dawliyya (Κάιρο)

Ανάμεσα σε άλλα αυτοτελή έργα του, που αποτελούν έργα αναφοράς και βασικά βοηθήματα/εγχειρίδια πολλών αγγλοφώνων πανεπιστημιακών σχολών και ερευνητικών ιδρυμάτων που ειδικεύονται στη μελέτη της νεότερης και σύγχρονης Μέσης και Εγγύς Ανατολής, ξεχωρίζουν: *Ο αιγυπτιακός στρατός στην πολιτική: μοντέλο για νέα έθνη; (The Egyptian army in politics: pattern for new nations?, Πανεπιστήμιο Ινδιάνας, Μπλούμιγκτον, 1961, επανέκδοση 1975), Η πολιτική και ο στρατός στην Ιορδανία: μελέτη της Αραβικής Λεγεώνας, 1921-1957 (Politics and the military in Jordan: a study of the Arab Legion, 1921-1957, 1967), Η σύγκρουση στη Μέση Ανατολή (Conflict in the Middle East, 1971), Ο Νάσερ και η γενιά του (Naser and his generation, 1978), Αραβική και τοπική πολιτική (Arab and regional politics, Λονδίνο, Croom Helm, 1984 και Νέα Υόρκη, St. Mailins Press, 1984), Μεταξύ Αράβων και Ιουδαίων. Μια προσωπική εμπειρία, 1936-1990 (Among Arabs and Jews. A personal experience, 1936-1990, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicholson, 1991) και Η Μέση Ανατολή από το τέλος της Αυτοκρατορίας (The Middle East from the end of the Empire to the end of the Cold War, Λονδίνο, Routledge, 1997)⁵.*

5. Η γλαφυρή και διεισδυτική αυτή μονογραφία εκδόθηκε από τον έγκριτο βρετανικό εκδοτικό οίκο Routledge (Μάιος 1997), λίγους μήνες πριν από τον αδόκητο θάνατο του Π.Γ.Β. και, ως εκ τούτου, μπορεί να

Ο Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης με τον συγγραφέα του παρόντος άρθρου, το 1978 στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ (από το οικογενειακό φωτογραφικό αρχείο του Α.Γ.Κ. Σαββίδη).

Το 1987 ο Βατικιώτης εξέδωσε μια σειρά διαλέξεών του της περιόδου 1982/83 (Pattern Forundation Lectures) στο πλαίσιο του βιβλίου του *Islam and the state* (Νέα Υόρκη, Croom Helm & Πανεπιστήμιο Μίσιγκαν, 1987, επανέκδοση Λονδίνο, Routledge, 1991)⁶, που (αρχικά το 1991, παράλληλα με την αγγλική έκδοση του έργου) μεταφράστηκε στα ελληνικά από τους Γιούλα Γουλιμή και Δημήτρη Αντωνίου, στο πλαίσιο των εκδόσεων του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής/ΕΛΙΑΜΕΠ)⁷. Το 2000, τρία

θεωρηθεί το προτελευταίο έργο του, αφού ως τελευταίο θεωρείται το βιβλίο του για τον Ιωάννη Μεταξά, με χρόνο κυκλοφορίας την 1η Ιανουαρίου του 1998 (επίσης στις εκδόσεις Routledge), δηλαδή ένα δεκαπενθήμερο μετά το θάνατο του συγγραφέα.

6. Υπάρχει και γαλλική του μετάφραση: *L' Islam et l' état* (1992).

7. Την αρχική ελληνική έκδοση παρουσίασε εγκωμιαστικά ο Ριχάρδος Σωμερίτης, στο *ΒΗΜΑ* της 19ης Ιουλίου 1992.

χρόνια μετά το θάνατο του επιφανούς επιστήμονα, οι έγκριτες αθηναϊκές εκδόσεις Παπαζήση, επανεξέδωσαν το βιβλίο (σε επιμέλεια του Δημ. Αντωνίου), με πρόλογο του στενού συνεργάτη του Βατικιώτη, καθηγητή Θάνου Βερέμη⁸, βασισμένο στη νεκρολογία που δημοσιεύτηκε ένα μήνα περίπου μετά τον αδόκητο θάνατο του Βατικιώτη, στην εφημερίδα *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* της 11ης Ιανουαρίου 1998⁹.

Ο Βατικιώτης επίσης επιμελήθηκε τους συλλογικούς τόμους με τίτλους *Η Αίγυπτος από την εποχή της Επανάστασης* (*Egypt since the Revolution*, 1968) και *Επανάσταση στη Μέση Ανατολή και άλλες σχετικές μελέτες* (*Revolution in the Middle East and other case studies*, 1972). Λίγα χρόνια μετά την αφυπηρέτησή του, το 1993, εκδόθηκε ειδικός αφιερωτήριος τόμος με κείμενα εννέα διακεκριμένων συνεργατών, συναδέλφων, μαθητών και φίλων του (μεταξύ τους και του τότε Γενικού Γραμματέα του Ο.Η.Ε. Μπούτρος Μπούτρος-Γκάλι), με την επιμέλεια του Charles Tripp και με τίτλο: *Η Αίγυπτος δια μέσου της αιγυπτιακής ματιάς. Δοκίμια προς τιμήν του καθηγητή Π.Γ. Βατικιώτη* (*Contemporary Egypt through Egyptian eyes. Essays in honour of Professor P.J. Vatikiotis*) (Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Routledge, 1993)¹⁰.

Τον Βατικιώτη απασχόλησαν κατά καιρούς και διάφορα θέματα της σύγχρονής του ελληνικής πραγματικότητας και ήδη το 1975 είχε δημοσιεύσει στις Η.Π.Α. μια σχετική μονογραφία-διάλεξη με τίτλο: *Ελλάδα, ένα πολιτικό δοκίμιο* (*Greece, a political essay*, στη σειρά *The Washington Papers*). Τα τελευταία όμως χρόνια της ζωής του τον απασχόλησε η μελέτη μιας εμβληματικής και χαρισματικής προσωπικότητας του νεότερου Ελληνισμού, του στρατηγού και δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά, για τον οποίο έγραψε ειδική πολιτική

8. Ο Θάνος Βερέμης (1943-), καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας της Ελλάδας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διετέλεσε διευθυντής (1988-1994) και πρόεδρος (1994-2000) του ΕΛΙΑΜΕΠ.

9. Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ, «Το δυσαναπλήρωτο κενό», στις σελ. 11-13 της ελληνικής έκδοσης: Π.Γ. ΒΑΤΙΚΙΩΤΗΣ, *Ισλάμ και κράτος*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση & ΕΛΙΑΜΕΠ, 2000.

10. Βλ. σχετικά την αναλυτική παρουσίαση του τόμου από τον Israel Gershori, στο περιοδικό *Middle Eastern Studies*, τόμ. 31/1 (1995), σελ. 174-180.

μονογραφία, την οποία δεν πρόλαβε να δει τυπωμένη για λίγες ημέρες! Το βιβλίο του αυτό, με τίτλο: *Popular autocracy in Greece, 1936-1941. A political biography of general Ioannis Metaxas* κυκλοφόρησε στις αρχές του 1998 από τις επίσης έγκριτες λονδρέζικες εκδόσεις Frank Cass & Company Ltd. Τη μετάφραση και την όλη επιμέλεια της ελληνικής έκδοσης ανέλαβε η Δήμητρα Αμαραντίδου, με πρόλογο και πάλι του Θάνου Βερέμη: *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941* (Αθήνα, εκδόσεις Ευρασία, 2005)¹¹. Και μόνο το γεγονός ότι ο «αποστασιοποιημένος» από τα εγγενή ελληνικά πάθη Βατικιώτης, ως γνήσιος «Ρωμιός» της Διασποράς, ως η «πεμπτουσία του Λεβαντίνου με την καλύτερη έννοια του όρου» (όπως

Ο Παναγιώτης Γερ. Βατικιώτης στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του γνωστότερου έργου του, της Νεότερης ιστορίας της Αιγύπτου (περ. 1969) (από το οικογενειακό φωτογραφικό αρχείο του Α.Γ.Κ. Σαββίδη).

11. Ατυχώς στον πρόλογο αυτόν (σελ. 11-14, εδώ στην 11), αλλά και στο αριστερό «αντί» του βιβλίου, ως χρόνος θανάτου του Π.Γ.Β. δίνεται το 1998 αντί του ορθού 1997. Το λάθος αυτό υπάρχει και σε ορισμένες ελληνικές αναφορές στο διαδίκτυο.

αποκάλεσε ο συνεργάτης του Αμπάς Κέλινταρ), προβαίνει σε μια ψύχραιμη αποτίμηση του επί δεκαετίες αποκαθλωμένου από τη μέση ελληνική συνείδηση «αντιλαοφίλου» και αμφιλεγόμενου Μεταξά, αποτελεί από μόνο του μια αξιωματώδη συμβολή που, χωρίς αμφιβολία, θα οδηγήσει σε μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη της σημαντικής αυτής προσωπικότητας από τον μελλοντικό ερευνητή.

«...Vatikiotis was a gregarious, warm and friendly man. He was the quintessential Levantine in the best sense of the term – a man of cosmopolitan tastes and outlook ... He gave generously of his knowledge, time and experience to his students and colleagues ... Modern Middle East studies will sadly miss his wisdom and knowledgeable contribution to its library...».

Abbas Kelidar, *Middle Eastern Studies*
34/2 (Απρίλιος 1998), σελ. 8.

Helen Saradi*

Changes of enduring consequences
in Byzantine cities:
The allusive nature of the texts

Περίληψη. — Στη μελέτη εξετάζεται η διάλυση του δημόσιου χώρου των πρωτοβυζαντινών πόλεων σε σχέση με τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Υποστηρίζεται ότι πολιτισμικές αλλαγές ήταν η κύρια αιτία της εγκατάλειψης της μεγαλειώδους μνημειακής αρχιτεκτονικής της ρωμαϊκής εποχής ήδη σταδιακά από τον 4ο αιώνα. Εξετάζεται η αξιοπιστία των γραπτών πηγών και η σημασία τους όσον αφορά αυτή τη ριζική αλλαγή των πόλεων. Υποστηρίζονται διάφοροι λόγοι για τους οποίους συγγραφείς δεν αναφέρουν τις λεπτομέρειες και το μέγεθος αυτής της αλλαγής: οι συγγραφείς ενσυνείδητα αποκρύπτουν το φαινόμενο, διότι είχαν αποδεχθεί την πολιτισμική αλλαγή που το προκάλεσε, είτε ακολουθούν γραμματειακά πρότυπα, είτε διότι προβάλλουν την κρατική πολιτική και συγγράφουν την ιστορία της εποχής από την οπτική γωνία της πρωτεύουσας.

* * *

The constantly growing research on the late antique/early Byzantine city¹ has produced an enormous amount of works that displays a broad variety of approaches². The approach of the historians and that of the archaeologists constitute the two basic lines of methodology. Historians study the form and functions of the city, focusing on its political and socio-economic structure, and on cultural changes. Their investigation of the

* *University of the Peloponnese.*

1. This paper has been read at a conference on the *Byzantine City. Transformation of the Byzantine urban landscape (sixth-ninth C.)* organized by Aimos, Society for the Study of the Medieval Architecture of the Balkans and its Preservation, Archaeological Museum, Thessalonica, 19.11.2011.

For the growing research on late antique cities see, for example, LAVAN 2001: 9-26, and the studies in *Late Antique Archaeology*, 2003.

2. See SARADI 2006: 13-45.

city is based predominantly on written sources. When the texts do not fully reveal the historical picture, they partly conceal it or even distort it for political or personal reasons of the authors, then, the modern scholar is left to speculate, to doubt the information of his sources, and to try to piece together evidence of a different nature, including archaeological evidence.

Thus the debate of urban decline in the Dark Centuries began after Kazhdan's observations of the decline of coins in private collections³. At the same time D. Zakythinos interpreted the change of terminology regarding cities, from *polis* to *kastron* and reached the same conclusion⁴. Within the same field, the two scholars interpreted the phenomenon of urban decline using different means. For Kazhdan it was the profound internal structural change, a change towards a medieval society that led the cities to decline. Zakythinos, however, searched for external factors, namely enemy invasions and the Arab control of the sea.

Archaeologists, on the other hand, study the material remains, reveal the urban monuments and the material culture of the urban environment. They no longer study solely individual monuments, predominantly churches, but they try to reveal the broad picture of urban districts and their development and changes. Most of them today address questions similar to those of the historians regarding the political and the socio-economic functions of the city. In the 1980s the limits of the historical sources had been recognized and historians turned to archaeologists for answers, while the restrictions of the field were noted⁵. Archaeological investigation has developed rapidly in the last few decades. New sites have been investigated and known sites are further excavated. Greater attention has been placed in understanding the gradual change of urban monuments and of urban districts, since archaeologists excavating Byzantine levels no longer focus on the earlier ancient Greek and Roman periods, but are now interested in detecting, recording and understanding the period of transition from Late Antiquity to the early Middle Ages⁶.

3. KAZHDAN 1954: 164-188.

4. ZAKYTHINOS 1958a: 48-51. Idem, 1958b: 75-90.

5. RUSSELL 1986: 137-154.

6. For example, see now the papers collected in CHRISTIE and AUGENTI 2012.

Within these two specializations, historians and archaeologists have developed various points of views, as well as various theoretical and methodological schools of thought⁷. In the last decades the request for cooperation between the specialists of the two fields has produced successful results. Works combining the historical and the archaeological evidence broadened the picture of the urban phenomenon and offered valuable insights to the question of the urban decline⁸. The cities are no longer examined from the perspective of specific monuments, but as settlements in connection with the countryside, local and international trade, local dynamics and traditions, local resources and imperial interest. Studies of specific cities offer evidence that can be applied to other cities as well⁹. It was understood that archaeological research could reveal aspects of urban life and its evolution which was not obvious in literary accounts.

In rethinking the period of transition from Late Antiquity to the early Middle Ages, it is useful to remember that the urban decline in the Dark Centuries in Byzantium was detected almost simultaneously in the archaeological evidence as in the written sources. The archaeological remains here refer to Kazhdan's observation of the decline of coins, mentioned earlier; the written sources refer to Zakythinos' famous paper, «La grande brèche» in the 11th International Byzantine Congress in Munich in 1958. Interestingly, Kazhdan returned to the issue of terminology many years later, and with new observations confirmed Zakythinos' conclusion by showing that in the *Chronographia* of Theophanes the term *kastron* became more frequent after the rule of Emperor Herakleios (610-641)¹⁰.

Archaeology revealed various aspects of the urban changes that occurred in the early Byzantine centuries, mainly the demonumentalization of the public space, which is hardly documented in the narrative sources, let alone historiographical ones. Since this constitutes a major change in the urban architectural

7. See CAMERON 2003: 3-21.

8. See, for example, AVRAMEA 1997. SARADI 2006. ZAVAGNO 2009.

9. See, for example, the various studies of Ch. Roueché on Aphrodisias: ROUECHÉ 1993. ROUECHÉ 1990. ROUECHÉ 1996. ROUECHÉ 1989.

10. KAZHDAN 1998: 345-360.

concept and a clear break with the Roman architectural structure of cities, it deserves a careful evaluation. In all the cities of the Empire in the East and in the West excavations show a slow and gradual dissolution of the urban public space with the invasion of private properties in the cities' public space¹¹. These were rather poor constructions, of which only the lowest parts of the walls have been preserved, built carelessly with ample use of *spolia*, while the upper parts were obviously built with perishable material. As such constructions were inserted into earlier majestic Greco-Roman buildings, the contrast was demeaning. They project the image of a total dissolution of the urban public space which was taken over by poor, private constructions. For many years, archaeologists regarded these remains as «squatters occupation» and «poor early Byzantine remains». These structures within earlier public buildings, porticoes, Roman basilicas, odea, bathhouses, street porticoes and sidewalks, and side streets and, ultimately, monumental avenues and large Roman style houses spread gradually in Late Antiquity and radically altered the use of the previous buildings and sites and their earlier aesthetic value. Such poor structures, which give the impression of anarchy in the late antique urban space, have been traditionally considered by archaeologists to have been arbitrarily and illegally constructed in a period when the civil authorities were not able or had no interest to preserve the earlier monumental public space¹². Since these structures are not dated with accuracy, because datable artifacts inside them are usually lacking, they are traditionally assigned to the end of the early Byzantine period, and more often to the 7th century, when the antique urban space was radically dissolved (fig. 1)¹³.

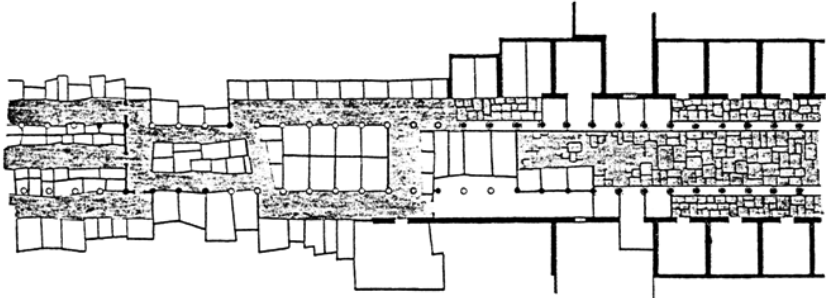
11. See the description of this phenomenon with earlier bibliography in SARADI 2006: 188-207 and *passim*.

12. See, for example, the remarks of LIEBESCHUETZ 2001: 45: the encroachment before the final collapse of the cities in the seventh century «is not necessarily evidence of the loss of control by the civic authorities», and p. 46: «But infilling of a less substantial kind became increasingly prevalent towards the end of the sixth century and later, and this may well reflect a weakening of municipal administration».

13. See the book of CLAUDE 1969: 58-59, which remained classical for many decades. This view for a very late dissolution is still maintained by some scholars, as, for example, MUNDELL MANGO 2011: 239-262.

Figure 1

Plan by Sauvaget showing encroachment on late antique colonnades and street. J. Sauvaget, «Le plan de Laodicée-sur-Mer», *Bulletin d'études orientales* 4 (1934), p. 100, fig. 8

Thus, it was presumed that their appearance in the archaeological record coincided with the period of invasions, and they were a consequence of the rural population seeking protection inside the urban walls. Remarkable examples are Justiniana Prima (Caričin Grad) on the eve of the Avars' attack¹⁴ and Skythopolis (Beth Shean in Israel) in the early Islamic period¹⁵. Recently, however, a more positive approach to the phenomenon of encroachment has been accepted by some historians and archaeologists who interpreted the invasion of private structures into the public urban space as an indication of social and economic dynamism, because these structures housed artisans and merchants¹⁶.

The first scholar who made a step towards understanding this phenomenon of private encroachment into the public space is Ev. Patlagean. In 1977 she observed that the 50 pounds of gold that was imposed by a law in 439 of the Emperors Theodosios II (408-450) and Valentinian III (419-455)¹⁷

14. KONDIĆ AND POPOVIĆ 1977: 372 ff. BAVANT – KONDIĆ – SPIESER 1990: 297 ff.

15. TSAFRIR – FOERSTER 1997: 113 with the reservation that coins and pottery make it difficult to distinguish the late Byzantine from the early Islamic installations, but with the certainty that the process of deterioration of the urban public space was precipitated.

16. FIEMA 2002: 220. LEONE 2003: 275-277, 282. MUNDELL MANGO 2011: 262.

17. *Codex Justinianus* VIII.11.20.

on the owners of stores built illegally in streets and colonnades of Constantinople was a very high fine to be paid by poor shopkeepers. Thus, she concluded that this fine was imposed on the owners of stores who were apparently very rich and had extracted rent from the commercial installations expanding in the avenue colonnades¹⁸. In 1969 the study of Y. Janvier¹⁹ on the late antique legislation on public buildings was not utilized by historians, and Patlagean's observation passed unnoticed by archaeologists, while historians at that time were not aware of the phenomenon of subdivisions in late antique strata. In the 1980s, J.B. Ward-Perkins, with a remarkable intuition, reached a conclusion similar to Patlagean's, but from a different perspective: he observed that in subdivided large rich Roman houses at Ptolemais in Cyrenaica only one entrance had been maintained. Thus, he concluded that subdivisions in such houses were at first introduced by the owners of the houses in order to create small apartments for more residents²⁰.

The evidence utilized by both scholars, Patlagean and Ward-Perkins, being indirect, obviously could allow doubts for an application of the suggested conclusions to all urban centers. But their conclusions opened the way to a new understanding of the phenomenon of urban subdivisions: subdivisions of porticoes were not always illegal but could have been introduced by the owners of the rich houses in the back of the colonnades in order to extract rent; subdivisions of houses were not introduced by squatters after the houses were abandoned by their owners, but, in a first stage, were made at the owners' initiative to produce for them a new source of income. The first case, the intrusion into the street porticoes, would imply a relaxation of the urban administration, a reduced interest to maintain the antique form of the Greco-Roman city, slipping into

18. PATLAGEAN 1977: 60.

19. JANVIER 1969.

20. WARD-PERKINS - LITTLE - MATTINGLY 1986: 111-126. On the phenomenon of subdivision of large houses, see ELLIS 1985: 15-25. ELLIS 1988: 565-576. ELLIS 1998: 233-239: the aristocrats took advantage of disused buildings, occupied them to increase their power. ELLIS 2004: 37-52, especially 47-50. For a broader discussion utilizing the evidence from papyri see SARADI 1998: 30-41.

more oriental urban planning²¹. The latter case, the subdivision of large houses, implies a change of the economic power of the upper class, members of which left the provincial cities for the capital Constantinople, since they could no longer play a political role in their cities and were burdened by heavy taxation. Others had joined the clergy and, consequently, the large houses of the Roman type had become obsolete for them. Also cultural changes of the upper-class members could have played a role in the abandonment of such houses. Of course, in the period of invasions, when the rich urban residents fled the cities to more secure provinces to save themselves, the abandoned houses were taken over by newcomers, the invaders or peasants from the countryside²². S. Ellis, who has studied in detail the Late Antique aristocratic houses suggests «social change within the Empire or political pressure from outside» were the reasons of increasing subdivisions in the urban centres²³.

Then the question the historian is asking is why written sources do not mention the phenomenon of urban subdivisions that radically altered the shape of the antique cities. Ev. Patlagean who brought attention to the encroachment into the streets and porticoes of Constantinople, was interested in the population increase and the increase of the poor in the cities. Thus, she did not connect the information of the laws to the trend of urban demonumentalization.

Although the archaeological evidence points almost everywhere to a late date of the subdivisions in public buildings and rich houses, the early stage of the phenomenon, apart from the imperial legislation, is also attested by Libanios in the 4th century. Libanios reveals the new trend clearly and, most importantly, the motivations behind it. In the oration XI, the *Antiochikos*, in praise of the city of Antioch, Libanios praises An-

21. See the description of this evolution by KENNEDY 1985: 3-27.

22. For a general overview of these trends and bibliography see SARADI 2006: 168-173.

23. ELLIS 2007: 12-13. On the «political pressure from outside» see the information of Ennodius Magnus Felix in Italy, *Opera*, *MGH AA* 7, 98, 15 according to which in 489 the soldiers of Theoderic established themselves in a great aristocratic house inside the walls of Pavia and subdivided it up into small huts.

tioch for displaying shops and workshops between the columns of the stoas of the avenues, as in no other city²⁴. Although all the other cities had shops and workshops in one line, at the back of the streets porticoes, only in Antioch could one see workshops between the columns of the porticoes and facing the shops at the back. These workshops between the porticoes' columns were wooden constructions, huts resembling wooden towers opposite the buildings and with brushwood for roofs. No space was left without a workshop. The text depicts a crowded scene in the street porticoes of Antioch and, with an impressive metaphor, refers to people clinging to vacant civic spots, to establish a tailor's shop or other business, as they would to ropes, like Odysseus to the wild fig tree (in the story of Skylla).

That the population increased in the cities and towns in the early Byzantine centuries, is known from both the papyri of Egypt and the archaeological excavations²⁵. The population increase from the 1st century A.D. was a gradual phenomenon caused by the *pax romana* and the economic boom of the Roman Empire. The cities became attractive for the peasants and for foreign peoples who settled inside the Empire. Consequently, the poor increased in the cities and became more visible in the urban environment²⁶. Archaeologists now agree that the phenomenon of encroachment into the urban public space was caused by an increase in population²⁷. There is no doubt that the social pressure was great. Libanios, in the *Antiochikos*, refers to the rich and poor in Antioch as the two conditions of fortune (ταῖς τύχαις ἀμφοτέραις), and stresses that the city provided things fitted for the need of the poor. He concludes that «the finest thing of all is that with its care it shelters poverty in many ways, and does not merely grant the means of getting a bare existence, but adds the means of doing so enjoyably» (τὸ δὲ πάντων κομψότατον,

24. *Or.* XI.254 (vol. I, 527.3-13). See LIEBESCHUETZ 1972: 55-56.

25. HUSSON 1983: 64-65. The archaeological evidence is plenty and constantly increasing for all the areas before the invasions: CHARANIS 1967: 453-455, 457. PATLAGEAN 1977: 310-311. SODINI 1993: 182. SAFRAI 1994: 436-458. VILLENEUVE 1997: 31-37. LAPIN 2001: 39 ff., etc.

26. PATLAGEAN 1977: 59-61. PATLAGEAN 1974: 68-70. DAGRON 1984: 530. JANVIER, 1969: 355.

27. See, for example, the remarks of FOERSTER – TSAFRIR 1987/88: 43.

ὅτι καὶ τὴν πενίαν ποικίλως μετ' ἐπιμελείας ἐστιᾶ καὶ οὐκ ἀποζῆν παρέχει μόνον, ἀλλὰ καὶ μεθ' ἡδονῆς προστίθησι²⁸. In this text the orator uses new vocabulary for defining the urban inhabitants, that of their economic condition — poor vs. rich —, instead of the antique civic vocabulary — citizen vs. non citizen, which expressed the civic ideology of the antique city²⁹. Libanios expresses both ideologies. First, the antique civic ideology as Libanios draws a dignifying image of Antioch. Second, a new spirit of the care for the poor to whom the city offered what they needed. The citizens took pride not only of their city's antique traditions, its majestic buildings and civic institutions, but also of the city's care for the poor. Thus Libanios reveals the transition from the antique civic culture to a new culture with different social and spiritual values.

While the exalted image of Antioch is most appropriate for the rhetorical genre of city praise (*enkomion*), in another oration Libanios reveals a different reality for the poor and the commercial encroachment into Antioch's street colonnades. In the oration XXVI, addressed to governor Ikarios (Πρὸς Ἰκάριον), Libanios refers to the temporary structures among the columns of Antioch's streets as tents and huts: σκηνάς, καλύβας³⁰. Libanios now throws light on the circumstances of the porticoes' encroachment in some paragraphs, the meaning of which is obscured by the rhetorical style of his arguments. In 382-384 the *comes Orientis* Proklos had allowed the establishment of workshops and shops in the intercolumnar space of Antioch's porticoes, and imposed a rent on them: Παρορσιάσομαι δὴ καὶ περὶ τῶν ἀπὸ τῶν ἐν μέσῳ τῶν κίωνων σκηνῶν, τί γὰρ ἂν ἄλλο τις εἴποι ταῦτα; Συλλεγομένων χρημάτων³¹.

Libanios stresses the benefit of the city from this rent: συλλεγομένων χρημάτων, τὸ ἀργύριον, τῶν εἰσπραττόντων ἡμῶν, τὸ δὲ νῦν καταβάλλουσι τὰργύριον³². The next governor Ikarios sanctioned this practice³³ — a practice also attested

28. *Or.* XI.253 (p. 526.23-527.2). Translation DOWNEY 1959: 679.

29. PATLAGEAN 1977: 17-35.

30. *Or.* XXVI.20, 21 (vol. III, 12.15, 13.11).

31. *Or.* XXVI.20 (III, 12.14-16), 21 (III, 13.1-8).

32. c. 20, 21, 22 (III, 12.16, 13.5, 13.10-11, 12).

33. c. 22 (III, 13.9-17). PETIT 1955: 96: «c'est donc plutôt un loyer».

in papyri³⁴. Libanios explains that Proklos had invented this rent for a good cause, to provide some income for those who were burdened with the liturgy of supporting the poor³⁵. Clearly, this arrangement had been established in the antique civic spirit of urban evergetism. However, when Libanios delivered his speech in honour of Ikarios, the money was actually used to finance theatrical performances³⁶.

The merchants established in the intercolumnar space of the porticoes were predominantly artisans (*χειροτέχνες*)³⁷. They were poor and resided in these poor structures. Libanios defends the merchants burdened by the new rent. These commercial and artisanal establishments were liable to be demolished by the passage of time, the planks and other building material would be dismantled, and the poor merchants would be forced out, to be left without a place to live³⁸.

The text, difficult in its rhetorical style and complex in its references to Antioch's politics³⁹, shows that the encroachment on the porticoes, rather than being caused by neglect on the part of municipal authorities, was in fact permitted, in order to generate income at a time of declining urban revenue. It reveals that the civic purpose of this arrangement was originally introduced to assist the citizens burdened with the liturgy of feeding the poor⁴⁰. A similar situation is attested in Constantinople. In 424 houses with workshops were built within the porticoes of

34. ALSTON 2002: 275, 337.

35. On the support of the poor see CASELLA 2005: 145-172. CARRIÉ 1975: 995-1101, for Antioch: 1073-1078 without reference to this text. CORBO 2006.

36. Πρόκλος τῶν λειτουργούντων τοῖς πένησι πόρον τινὰ τοῦτον ἀνεῦρεν, οὐ καλὸν μὲν οὐδὲ ἄξιον τῆς πόλεως, οὐ γὰρ ἴσον ἡμεῖς τε καὶ Βηρυτός, προσῆν δ' οὖν τι σχήματος τῷ πράγματι. Νῦν δὲ ἐπὶ τὴν σκηνὴν τοῦτο τέτραπται, ὅπως ἂ κλάων ὁ χειροτέχνης τίθησιν, ἐκ τούτων εἶν τρυφᾶν ὀρηκταῖς τε καὶ μίμοις...: c. 23 (III, 13.18-14.2). See PETIT 1955: 228-229.

37. c. 23 (III, 14.1).

38. Τί δ' αὐτὰς διασώσει τὰς καλύβας, ὅταν ὁ μὲν χρόνος, ὃ δὴ πέφυκε ποιεῖν, φθείρη, βοηθῆ δὲ μηδεῖς, ἢ καὶ διασπάσας ἔχη ἕκαστος τὰς σανίδας καὶ τὰ ἄλλα, τὸ δὲ ἐνοικῆσον οὐκ ἦ; Πόθεν οὖν ἔσται τοῦτο τὸ ἀργύριον; Ἐὼ γάρ, ὡς οὐκ ἔσται τοῖς πένησιν οἰκησις τούτων μὲν ἀνηρημένων, τοῦ δὲ τῶν οἰκημάτων μισθοῦ μείζονος ἢ κατ' ἐκείνους ὄντος: c. 21 (III, 13.1-8).

39. See PETIT 1956: 96 n. 5.

40. On the liturgies in Libanios, see PETIT 1956: 45-62 without reference to this text.

the Baths of Zeuxippos and the tax collected from the owners financed public works, baths, lighting of the streets, repairs of buildings and roofs. Thus, since the rent of such temporary structures was used as a liturgy for various public works, this would explain why the urban administrators allowed the proliferation of such structures⁴¹.

Libanios refers to governor Proklos' interest to finance the liturgy for the poor with the rent of the structures among the porticoes' columns. The civic care of the poor as a liturgy is attested in Greece in an inscription from Patras, dated to the end of the 4th century. The inscription, written in archaic style with Homeric words, praises the local wealthy citizen Basil for providing food to the citizens in need. The inscription on the base of his statue, erected by the city in his honour, reveals the antique civic spirit: Basil constructed baths, organized banquets for the people, offered them gold and cloths, and received them in his own house. He brought from his land 10,000 measures of wheat from Pisa in Elis, 70,000 measures of sweet wine from his fields in Argyra, south of Rhion, and 11,000 measures of oil. The citizens praised him as descending from mythical ancestors, Pelops and Oxylos, and expressed their gratitude by chanting hymns in his honour throughout the day, offering him presents and erecting his statue⁴². Overall the inscription expresses the pride felt by the local benefactor and projects his care of the citizens as a civic act in the antique civic spirit, while concealing any feelings of sympathy for the poor of the city. It is possible that Basil was a Christian, as the term «θεοπειθής» might allude to the Christian faith. However, the overall ideology conveyed by the inscription is that of the pride and glory of the antique civic evergetism rather than the spirit of Christian almsgiving. The same ideology reveals another inscription from Troizen, according to which the wealthy citizen Theodorus established a fund to permanently distribute money to the citizens (...ἄργυρον ἐς γενεὴν πᾶσαν ἐπεσσομένην)⁴³.

41. JANVIER 1969: 276-277.

42. RIZAKIS 1998: 120-124, no. 37.

43. *IG IV*, 787. ZOUMBAKI 2003: 167.

The texts of Libanios⁴⁴ lead our analysis to a major cultural change, the prominence of the poor in the texts of Late Antiquity on account of the influence of Jewish and Christian ideology. Talmudic literature insists on helping the poor and on almsgiving — a development explained by the oppression caused by the Roman occupation and the increase of the urban population⁴⁵. The cultural cross-fertilization is also a well-known phenomenon. Obviously, therefore, the citizens of the Empire were familiar with other religious beliefs and cultural traditions. Subsequently, Christianity gave prominence to the poor, taught that there was no difference between slaves and masters, for both could gain salvation. Christian homiletic literature and hagiology very frequently focus on the poor wandering in the streets⁴⁶. But, while pagans offered the poor and sick public beneficence as a civic act, Christians offered them charity and care as a moral act⁴⁷. Jewish and Christian preaching responded to the population increase that had created many poor in the cities and brought forth moral values of social dimension. Thus, Libanios testifies that the change of attitudes in the urban context had spread to the pagans' milieu and had consequences for the urban monumentality. It appears that while the civic culture was gradually dissolving, it was replaced by a more «popular» view of urban structure, and a culture where the poor were projected as an urban concern and were allowed to become more visible in central urban sites. It would appear that, apart from generating an income for the cities, the commercial and artisanal establishments in between the porticoes' columns expressed a new spirit, oriental in origin, which was spreading and was gradually replacing the Greco-Roman urban culture.

The texts of Libanios also reveal that the process of organized encroachment into the porticoes' intercolumnar space was

44. See PENA 2011: 201-212.

45. STRACK – BILLERBECK 1928: 4.1, p. 536-610.

46. On the prominence of the poor in descriptions of streets in late antiquity, see SARADI 2015: 243-272.

47. BROWN 2002: 5-6. BROWN 1992: 71ff., especially, 99-100.

discussed in the 4th century⁴⁸, when it first appeared, in contrast to the encroachment at the initiative of individuals that occurred in the past on a small scale and was normally impeded by the Roman authorities. It is likely that the temporary wooden huts described by Libanios were gradually replaced by permanent structures built of stone bonded with mortar or mud, similar to those found in all early Byzantine cities. Best known examples are the portico of the Embolos of Ephesos (fig. 2) and the colonnade of Apamea's central avenue (fig. 3). How long the cities continued to extract revenues from these structures in the porticoes is unknown. After some time they probably passed to the ownership of the merchants and artisans, thus becoming permanent dwellings and workshops. Of course in many cases they would have been taken over by wealthy citizens who extracted rent by the merchants and artisans.

Figure 2

*The embolos of Ephesos with walls closing the colonnade
(photo by the author)*

48. According to BALDINI 2007: 197-237, especially 231-232, such temporary structures are considered by the ancient sources only because they deteriorated the aesthetic appearance of the city and they generated a risk for fire «and typically cited only when condemned».

Figure 3

The colonnade of the central avenue of Apamea, closed with walls built between the columns [courtesy of Prof. C. Foss, «Syria in Transition», A.D. 550-750: An archaeological Approach, Dumbarton Oaks Papers 51 (1997), 189-269, fig. 12]

While local elites and provincial governors had conceded to the pressure for allocating public lots in the street porticoes in order to increase city revenues and assist the poor in a spirit of changing social urban values, the central government appears to have longer been concerned with the preservation of the antique architectural aesthetic in Constantinople. Monumental avenues flanked with majestic porticoes symbolized the Roman imperial power and urban dignity⁴⁹. Thus the emperors' attempt to regulate private encroachment on Constantinople's public space by law is understandable. In 398 Arkadios

49. On the architecture and the aesthetics of the colonnaded avenues in the Roman cities see LASSUS 1976: 177-178. MACDONALD 1986: 33-51, especially 43ff. BEJOR 2010: 177-187.

(395-408) and Honorius (395-423) ordered to destroy private encroachment into urban vacant space, which caused the shortening of the avenues' and porticoes' width⁵⁰. However, the severity of this measure was bent before the middle of the 5th century, when, in 439, a decree of Theodosios II and Valentinian III required an imperial prescript from Constantinople's residents to take over streets and porticoes, or they would be returned to the city⁵¹. Construction of workshops and dwellings continued in the porticoes of Constantinople's central avenue and Emperor Zeno (474-476, 476-491) forbade the closing of the public porticoes from the Milion up to the Capitolium with such structures built between many subsequent columns. They were built with boards and other materials⁵². The emperor regulated the width of their facade on the avenue to be no more than six feet and the height seven feet and ordered to leave passages from the porticoes to the avenue free for traffic. In order to preserve the beautiful appearance of the avenue and please the pedestrians these structures should be dressed on the exterior with marble slabs⁵³. For the other streets of the capital the Prefect of the City would decide about the workshops built between the columns (ἐν τοῖς μέσοις τῶν κιόνων τόποις κατασκευαζόμενα ἐργαστήρια).

One century later Justinianic Code included less than half of the imperial decrees contained in the Theodosian Code on public works, an obvious indication of the very much reduced interest in the public space.

The question at this point is why early Byzantine narrative sources are silent about this trend after the early 5th century, namely at the time when these structures began turning permanent? Why is it that authors expressing the views and cul-

50. *Codex Theodosianus* XV.1.39; 46 (a. 406).

51. *Codex Justinianus* VIII.11.20.

52. μηδενὶ ἐξεῖναι πολλοὺς ἐφεξῆς κίονας ἐν ταῖς δημοσίαις στοαῖς ταῖς ἀπὸ τοῦ καλομένου Μιλίου ἄχρι τοῦ Καπετωλίου ἀποφράττειν οἰκίμασιν ἐκ σανίδων μόνων ἢ καὶ ἄλλως ἐν μέσῳ τῶν κιόνων κατασκευαζόμενοι: *Codex Justinianus* VIII.10.12.6.

53. καλλωπίζεσθαι δὲ τὰ τοιαῦτα οἰκίματα ἦτοι ἐργαστήρια μαρμάρους ἐξῶθεν, ὥστε κάλλος μὲν διδόναι τῇ πόλει, ψυχαγωγὴν δὲ τοῖς βαδίζουσι: c. 6b. See also SARADI 1994: 295-308.

ture of the upper class were not concerned with the «invasion» of commercial and artisanal establishments into the streets' porticoes, which deteriorated urban architecture and aesthetic? Whether the dissolution of other public buildings, such as odea, heroa, gymnasia, and later theatres, hippodromes, and baths, provoked any discussion, or whether the phenomenon was rationalized, approved or opposed is still unknown and can only be guessed at.

One explanation of the sources' silence is that after the 4th century the decline of the public space was precipitated, and the change came to be accepted by the urban residents. Perhaps it was felt that the change was irreversible, caused not only by administrative and financial factors, but by a variety of cultural changes too. It is possible that the upper class was increasingly dissociating itself from the antique civic spirit expressed by the monumentality of civic architecture not merely for administrative or financial reasons, but because it had endorsed a more pragmatic attitude to prioritize economic and social concerns instead of monumentality⁵⁴. I would argue that, next to administrative and economic reasons, social concerns promoted by Christianity played an equally important role, perhaps a greater one. The Christianized political center of the Empire was certainly becoming more pressing on the cities, while the Church's focus on morally promoting the low classes and on urging almsgiving had social consequences for the urban landscape. The urban upper class might have felt the need to be «politically correct», in spite of some attested reactions to the major changes brought up by Constantine⁵⁵. In this line of thought Christian ideology would have facilitated the demolition of the antique civic ideology and would have made it easy to accept the encroachment into the colonnades by poor artisans and merchants. A more utilitarian approach to the use of public space had been accepted in favour of the poor and middle class merchants. Thus, urban demonumentalization can be regarded as an expression of new cultural values and of the phenomenon described by scholars as «popularization» of cul-

54. See the thoughts of MUNDELL MANGO 2011: 239-262.

55. See, for example, WILKINSON 2010: 179-194. WIEMERN 1994: 511-524.

ture, for which Christianity was very much responsible⁵⁶. The same phenomenon, generally accepted by comparison with the culture of the previous centuries, has been sometimes regarded as a genuine cultural change of the upper class⁵⁷.

It is also possible that the decline of urban monumentality created feelings of disappointment and anxiety among members of the upper class. Frustration caused by the recognition of the Christian religion is carefully formulated by pagan authors: «all things have been turned upside down» (ἀνεστράφησαν, ὡς ὄρω, τὰ πράγματα, and ἀνεστράφη γὰρ πάντα νῦν τὰ πράγματα) are two verses of Palladas alluding to the upheaval caused by the first Christian emperor⁵⁸. But the historians of this period were not concerned with urban change in terms of architecture, either because the change was not yet felt, or because none at this early point could foresee the consequences. It may be that the intellectuals intentionally avoided an extensive elaboration of this issue, as it caused sadness and nostalgia for a grand past that was slipping away. It was an ancient literary technique to avoid the elaboration of scenes of destruction, allowing the reader to imagine the consequences of such destructive events. A famous example of this technique is the end of Thucydides' description of the Sicilian expedition. Similar is the technique followed by Prokopios in his *Wars*: «In most of the narrative of great occasions in the *Wars*' Procopius' attention is caught by irony, by the moral of the episode, or by the curious detail, but the scene itself is left to the imagination»⁵⁹.

Ambiguity in ancient Greek rhetoric was a technique well established and is found in other literary genres as well⁶⁰. This style revealed the authors' intelligence and ingenuity, protected them from tyrannical rulers, and respected the auditors' feelings by covering up references to ruptures of the state's dignity or other established code⁶¹. Pagan authors of the 4th to the

56. MAZZARINO 1960: 35-54. See also the papers in *Antiquité Tardive* 9 (2001), *La «democratisation de la culture» dans l'antiquité tardive*.

57. CAMERON 1986: 45-58. CAMERON 1991: 34-39, 108-113.

58. *Anthologia Graeca* IX.181.1, X.90.7. See WILKINSON 2010: 5, 15.

59. CAMERON 1985: 232.

60. SCHOUER 1986: 257-272. EBBESEN 1988.

61. See, for example, MALOSSE 1998. MALOSSE 2000: 243-263.

5th centuries were often ambiguous regarding their views on the religious change, on account of the pressure and the fear they felt from Christians. Palladas, again, alludes very carefully with irony to the collections of pagan statues by Christians⁶². Even later, Prokopios might have been a pagan, carefully hiding his religious beliefs⁶³.

Another approach to understanding the silence of our sources on the issue of demonumentalization is the use of references to urban buildings and monuments in narrative accounts. The first references to the colonnaded streets are to be found in biographies and in biographical accounts inserted in historiography. Flavius Josephus records that Antioch's central avenue was constructed by Herod the Great⁶⁴. It is certain, however, that large Hellenistic cities were adorned with avenues flanked by porticoes, and that Herod did not introduce a new architectural type. Later, Tacitus in his *Annals* and Suetonius in the *Life of Nero*, state that the first wide streets with porticoes were introduced in Rome during the rule of Nero after the destructive fire of the year 64⁶⁵. Obviously, then, the reference to the colonnaded avenues as part of the king's and emperor's achievements was dictated by the literary genre of biography and historiography, for biography had been included in historiographical accounts. If authors in Late Antiquity mentioned the cities' demonumentalization, this would mean to throw light on the emperors' neglect, and this was against the historians' aims.

In the 5th and in the 6th centuries the changing structure of the cities and of culture was felt more intensely. In this context the genre of *Patria*, containing civic legends and traditions about the cities' origins and development, religious cults and festivals, and buildings, preserved the memory of the cities' great mythical past and monumental traditions, which were fading away. The *Patria* glorified the cities' past with references

62. PONTANI 2008.

63. KALDELLIS 2004: 58, 166-173.

64. *De Bello Judaico*, I.425; *Antiquitates Judaicae*, XVI.148. On the origin and spread of the large colonnaded avenues cf. SHEAR 1981: 371-372. BALLET 2008: 151-160.

65. TACITUS, *Annals* XV.43. SUETONIUS, *Nero*, 16.1.

to their mythical and historical past, gods and heroes, kings and emperors. Malalas incorporates in his Chronicle part of the *Patria* of Antioch and Constantinople⁶⁶. Foundation myths of cities involving sacrifice and purification rituals, the creation of a guardian spirit, the city's Tyche, are central in Malalas' Chronicle. The status of cities also receives prominence in Malalas' Chronicle⁶⁷. Monuments too are central in his account: they connect to the cities' mythical past, preserve the memory of past kings and emperors⁶⁸. Statues in particular are endowed with mystic power to reveal the future. Although cities are the central theme of Malalas' Chronicle, there is no reference to the changes that had occurred in the cities planning and urban fabric. One is left with the impression that nothing had changed throughout the centuries of Late Antiquity. The *Patria* and Malalas' Chronicle are attached to the antique civic traditions, they shape the image of the city through its pagan past as it flowed into the Christian era, and tried to preserve an antique urban image that was slipping away. The *Patria* do not lament for the cities' antique past that was lost. On the contrary, they cherished it. This is not to deny that intellectuals did not feel the change. The flourishing of the genre of the *Patria* may be understood as a nostalgic glance to the past, before it fell into oblivion. In the 6th century the language of the intellectuals and their literary style were not that of a loss, but of a tradition to be preserved in a Christian urban environment that was maintaining increasingly less of the past culture.

The 6th century literary production is marked by a preoccupation with the past. The intellectuals looked back to the past either to explain the present, or to include their classicizing view of the antique tradition. In the early 6th century Zosimos wrote his *Historia Nuova* in order to explain the fall of Rome. *Roma aeterna* was still praised in the 4th century⁶⁹, but the change was already evident and some authors, like Ammianus Marcellinus, looked to the past with a nostalgic mood and

66. See SARADI 2006: 88-93.

67. JEFFREYS 1990: 205 n. 22.

68. DOWNEY 1938: 1-15. MOFFATT 1990: 87-109.

69. PASCHOUD 1967.

pointed to Rome's aging⁷⁰. Zosimos, writing from the point of view of the eastern Empire after the fall of Rome, emphasized the abandonment of the ancestral gods and the conversion to Christianity as the main cause that led to Rome's downfall. Should the Romans have preserved the ancestral religion the gods would have protected them. First to blame was Constantine I (324-337), and then Theodosios I (379-395) who ordered to end the pagan sacrifices and all the ancestral cults were neglected. Thus the Roman Empire was gradually weakened and became inhabited by barbarians (βαρβάρων οικητήριον). Finally, it was deprived of its inhabitants and it was reduced to the point that one could not find the sites where cities had been previously established. Zosimos blames Constantine's disastrous military reform because it opened the way for the barbarians to invade, since the majority of the army was unnecessarily transferred from the frontier to the cities in the interior: καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν τῆς ἄχρῃ τοῦδε τῶν πραγμάτων ἀπωλείας αὐτὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ σπέρματα δέδωκε⁷¹. And, finally, the heavy taxation drained the wealth of the cities, most of which, according to Zosimos, were deserted of their inhabitants (ἔρημοι τῶν οἰκούντων αἱ πλεῖσται γεγόνασι)⁷². Zosimos insists that the decline of the Roman Empire was obvious in the cities' ruin and abandonment⁷³. This is of interest, because Zosimos focuses on the cities' devastation in the West as the obvious sign of the dissolution of the Roman state. The contrast with the Roman Empire of the East was obvious to the readers: the latter Empire was preserved and its cities continued to flourish, in spite of the radical structural and cultural changes that had occurred.

The views of Zosimos have been traditionally evaluated in the context of his own religious beliefs: he was a pagan and, following earlier pagan historians, he evaluated history from his own point of view. Although there is some truth in this,

70. AMMIANUS MARCELLINUS, XIV.6.3. BARNES 1990: 59-92.

71. ED. F. PASCHOUD: II.34.2. On Constantine's military reform see JONES 1964: vol. I, 97-99.

72. ZOSIMOS, II.38.4.

73. ZOSIMOS, I.37.3, II.38.4, IV.59.3.

Zosimos expresses what was apparently many peoples' belief, namely that Christianity radically altered the Empire's structure and culture. In the eyes of many intellectuals the change was for the worse. Zosimos' views on the disastrous consequences of the abandonment of the ancestral religion for the Roman state followed Eunapios' views, but the strongest examples were his own⁷⁴. This is not a surprise, for Eunapios wrote after the sack of Rome by Alaric in 410, while Zosimos wrote after the Empire's final collapse in 476. The views of Eunapios and Zosimos are the antithesis of the Christian interpretation of the sack of Rome in 410, as seen by Saint Augustine in the *City of God*, and his disciple Orosius in his *Histories against the Pagans*. There the present is seen as better than the past, because the past was full of calamities and atrocities. This was the Christian «subversion of history»⁷⁵, as Christian authors in Late Antiquity were considered indifferent to historical knowledge⁷⁶. It should be stressed that, as in the past, the purpose of late antique historians was to instruct the contemporaries and future generations, to promote a moral message and denounce vices⁷⁷.

Prokopios deserves particular attention for his book on the construction and restoration works of Justinian (527-565), *Buildings*. It should be stressed that most historians were public figures, occupied high administrative posts, and had an education in legal studies, which was necessary for a career in administration⁷⁸. In the 6th century Prokopios in the East and Cassiodorus (ca. 490-ca. 585) in Italy, both involved in public administration, expressed for different reasons the adherence of their rulers, Justinian and Theoderic, to «tradition»⁷⁹. John Lydos also expressed reverence for the ancient tradition (*mos maiorum*), and wrote that one cannot but burst into tears observing the administrative changes that had oc-

74. LIEBESCHUETZ 2003: 195-196.

75. FORMISANO 2013: 153-176.

76. KANY 2006: 564-579.

77. MARINCOLA 1997. See expressions of piety and moral messages in Prokopios and Agathias: KALDELLIS 2007: 1-22. KALDELLIS 1999: 206-252.

78. GREATREX 2001: 148-161.

79. BJORNLI 2013: 186-187.

curred⁸⁰. Tradition was, of course, a central issue in the political vocabulary, and the intentions of Roman and early Byzantine emperors were based on tradition. This, however, might have received various interpretations on account of the historical period it was expressed and the audience to which it was addressed. Thus the attachment to the tradition was expressed in various ways.

In the same century the antique public space was rapidly dissolving, public buildings were increasingly abandoned or falling in disrepair and despoiled. Thus we are surprised that the Byzantine authors who included buildings in their writings are not concerned with this issue. Instead, the classicizing rhetorical style⁸¹ of Prokopios in the *Buildings* conceals to a great degree the radical change in the urban topography⁸². Prokopios describes the cities and buildings restored by Justinian as beautiful and majestic. In most cases, however, the account is so general that it becomes clear that it was only a formula of the panegyric. The military constructions and churches were the emperor's priority. The utilitarian character of the other buildings mentioned as built new or restored is obvious: works for the water supply system (cisterns, water conduits and aqueducts), baths, a few markets and stoas mentioned in Zenobia, Sergiopolis, Antioch and Carthage⁸³, and only one theatre in Antioch. As Av. Cameron concluded, it is clear that Prokopios' rhetoric of praise of Justinianic restoration works distorts the real image of the city⁸⁴.

Only the emphasis on military works and the rare reference to restoration or construction of antique buildings (such as, theatres), essential to the traditional urban life, reveal to the modern historian the new priorities of the Byzantine Empire in the 6th century⁸⁵. In addition, archaeological observations have shown that Prokopios' information in the *Buildings* does

80. *De magistratibus*, 3.11.1-2.

81. CAMERON 1985: 85, 86ff., 232-233. WHITBY 2000: 45-57.

82. See SARADI 2006: 71-79.

83. PROKOPIOS, *Buildings*, II.8.25 (Zenobia), II.9.7 (Sergiopolis), II.10.22 (Antioch), VI.5.10 (Carthage).

84. CAMERON 1985: 111-112. See also SARADI 2006: 72.

85. SARADI 2006: 72-74, especially 78 and n. 395, 396, 397.

not always correlate with archaeological remains⁸⁶. Prokopios' aim was to praise the emperor and not to provide an objective account of Justinian's construction works⁸⁷. Prokopios' rhetoric and classicism in the *Buildings* diverts the reader's attention from the change of the urban space and directs it to the renovation work of the emperor.

Thus the renovations had to be explained. Of course construction of new cities and buildings has always been an imperial policy⁸⁸ and imperial construction works was a central theme in the Roman and late antique historiographical tradition. It was a theme of praise and, sometimes, of polemics. The construction of buildings was an act of imperial evergetism, for it was an act of civility from which the citizens benefited. It was also used in imperial criticism to stress the waste of state resources for construction works. In Prokopios' *Buildings* the image of the Empire is that of flourishing urban centers. This contrasts to the image of destruction of the Western Roman Empire presented by Zosimos, where cities are mentioned as being depopulated and abandoned. In the eastern part of the Empire, Justinianic renovation was neither the result of a decline, nor of a radical change, but of the passage of time (μῆκος χρόνου, χρόνῳ μακρῷ, etc.) and human neglect⁸⁹. In the past, however, the passage of time had not affected urban buildings, for the urban communities and imperial initiative were able to maintain and renew civic buildings. Libanios stressed that the beauty of ancient cities had been maintained and defeated time (ἠρπάζοντο παλαιαὶ πόλεις καὶ κάλλη νενικηκότα χρόνον), until, in his lifetime, imperial agents despoiled civic buildings of their treasures and transferred them to Constantinople⁹⁰. But this was only the beginning of a trend that was going to continue for a long time, and in any case, in the 4th century

86. CROW 1983: 143-159. GREGORY 2000: 105. CHERF 2011: 71-113. A more balanced view: WHITBY 1986: 737-783 stresses the rhetorical exaggeration of the *Buildings* which does not imply misinterpretation or lack of information.

87. Imperial patronage of literature, however, does not appear obvious in the age of Justinian. See JEFFREYS 2011: 19-21.

88. WHITBY 2000: 45-57, especially 54-56.

89. SARADI 2006: 78-79.

90. LIBANIOS, *Or.* XVIII.132 (II, 293).

the change had just begun. Although Libanios would not have imagined how dramatic the changes were to become in the future, he was perceptive enough to point to the phenomenon that was unprecedented. In the 6th century Prokopios, however, does not see any change in the urban architectural fabric triggered by a new culture, a new religion, and economic⁹¹ and administrative reasons. He described the cities with a rhetorical inflated vocabulary as if nothing essential had changed and the destruction and decline of some of the urban structures had been a natural consequence of the passage of time and of the people's lack of interest in restoring them. The classicizing style of Prokopios even conceals a political criticism of Justinian⁹², let alone the profound change of the age. The comparison of the attitudes of the two authors, Libanios and Prokopios, towards the change of civic buildings, is revealing. Libanios was frank and to the point, while Prokopios advances a literary and theoretical explanation of the need for restoration of public buildings. One explanation of the difference of the two approaches can be that each one of the authors was complying to the rules of a different literary genre: rhetoric required bold and direct arguments, panegyric demanded a subtle downplaying of the negative aspects of the praised subject. Another explanation could be that at the time of Prokopios the change that had occurred in the cities was felt as irreversible, and people had come to terms with it. Obviously the change was not felt as a rupture with the past, but as a slow transformation, for, in contrast with the West, the Empire had been preserved and prospered.

Surprisingly, Cassiodorus in his *Variae*, a collection of 468 legal and administrative briefs, describes the program of the Ostrogothic king Theoderic to restore ancient urban life in Italy to all its *pristinum decus*. This was to be accomplished by building theatres, baths and aqueducts⁹³. Cassiodorus was a member of the court in Ravenna during the rule of Theoderic, and the *Variae* has been recognized as a work presenting the

91. ZICHE 2006: 465-474.

92. GADOR-WHYTE 2011: 53-57. KALDELLIS 2004: 53-57.

93. See FAUVINET-RANSON 2006.

Ostrogothic kingdom in the most positive light. Cassiodorus refers to antique public buildings and porticoes granted by the king to his subjects at their request. He describes the general reuse of marble blocks which lied in ruins⁹⁴, which contributed to the embellishment of the *publicum decus*. The cities, states Cassiodorus repeating the classical ideal, project their beauty with their constructions⁹⁵. In this spirit, grand building works would have glorified Theoderic and he would join the glory of the brilliant works of the ancients⁹⁶.

Recreation of the past in Italy had an intense political message: the Ostrogothic king projected himself as an heir of the antique Roman tradition, through which he expected to legitimize himself⁹⁷. The political intention of Theoderic does not find a parallel in Byzantium: such references are absent in the Byzantine sources. The Byzantine emperor did not need such a legitimization, for it was taken for granted that he was the heir of ancient Rome. Also Constantinople was a relatively new capital city, without the enormous number of majestic buildings of Rome. Constantinople received the form of the Empire's capital city at the time when Christianity was adopted and, consequently, the city grew projecting the new Christian culture in its topography.

As in Prokopios' *Buildings*, Cassiodorus' *Variae* mentions the neglect of the people and the long passage of time as being responsible for the demise of antique buildings. But there is a substantial difference: Cassiodorus frequently refers to the ruinous state of antique monuments in Italian cities and their despoliation. The demise of the antique cities was obvious everywhere. Such descriptions are not found in Byzantium, not only in Prokopios' depictions, but nor in the following centuries. In

94. See MARANO 2012: 63-84, especially, 77-79. MARANO 2011: 141-193, especially, 157-160.

95. CASSIODORUS, *Variae* III.44: «fiet, ut fortuna urbis, quae in civibus erigitur, fabricarum quoque decore monstretur».

96. CASSIODORUS, *Variae* II.39.1: «si audita veterum miracula ad laudem clementiae nostrae volumus continere, quoniam augmenta regalis gloriae sunt, cum sub nobis nulla decrescunt quo studio convenit reparari quod etiam nostris oculis frequenter constat offeri?»

97. LEPALLEY 1989: 33-47. LEPALLEY 1996: 72-83. FAUVINET-RANSON 2002: 231-240.

one of his administrative letters Cassiodorus gives permission to an individual to build stores in the portico of Curva in Rome⁹⁸. The image of the site was «ancient» and the new construction would not restore the antique form of the portico, but it would give it «the appearance of newness». The condition of the antique structure is mentioned as ruinous. The difference with the Justinianic renovation program, as described by Prokopios, is striking. In the same passage Cassiodorus considers the demise of the ancient structures as having been caused by negligence and the passage of time:

«And so, you have asked in the petition sent to us that permission be granted for building workshops upon the portico of Curva, which fittingly encloses the Forum in the manner of a courtyard, being situated near the Domus Palmata, so that a building for private habitation may be extended and the appearance of newness may arise from the ancient city. Let it thus happen, that what has been able to decline from negligence (*per incuriam*) should be seen sustained by the diligence of inhabitants, since the ruin of buildings is easily accomplished by removing the careful attention of residents and that which the presence of men does not look after quickly sunders with the ripening of age (*et cito vetustatis decoctione resolvitur*). Thence we, who desire the city to be comported with the brilliance of rising buildings, grant the requested opportunity, unless the project impedes either public utility or its comeliness...»⁹⁹.

Elsewhere it was recommended that the marble slabs torn down throughout the city be used to build fortifications for they would adorn the new constructions¹⁰⁰. It was recommended to the citizens of Aestunae to collect columns and marble slabs «cast down by the envy of great age» and use them in new constructions. With such initiatives old slabs would adorn Ravenna «rather than to show sorrow in the memory of the preceding age»¹⁰¹. Cassiodorus also expresses his contempt for

98. On the policy of Cassiodorus to transfer antique buildings to private persons see WARD-PERKINS 1984, 204ff. WARD-PERKINS 1999: 241-242.

99. CASSIODORUS, *Variae* IV.30.1-3. Transl. BJORNLIIE 2013: 241.

100. CASSIODORUS, *Variae* II.7.

101. See the commentary of this letter by BJORNLIIE 2013: 244-245.

the inhabitants of Rome, who lacked respect for the elegant works of the ancient Romans and so inflicted serious damage (*gravissimum damnum*) on them¹⁰².

The difference between the two authors, Prokopios and Cassiodorus, is obvious. Prokopios does not draw the image of ruinous cities and of ruins down to earth on account of neglect or of the passage of time. Prokopios does not mention reuse of antique structures or antique slabs for new buildings. Certainly, early Byzantine cities had suffered from neglect and the long passage of time, but for Prokopios, Justinianic restoration brought them back to their earlier beauty and security and provided works of utility to the citizens, such as walls, aqueducts and baths. The impression conveyed is that nothing was lost for ever. The Empire continued to function and preserve the past legacy. Cassiodorus, in contrast, projects the image of desertion, and of the ruinous state of antique buildings. Although he often uses an antique vocabulary of renovation¹⁰³, his texts convey the impression of decline and devastated antique cities, in which attempts to restore some buildings were actually a patch work, fragmentary and aiming at a new use of the antique structures and spolia. The ancient cities and their civilization were lost for ever.

The phenomenon of demonumentalization of the urban space, on which I focused, is one of the major characteristics of the urban topography in the period of transition from antiquity to the Middle Ages. It is obvious that we are faced with a major question of the nature of the written sources. Why is it that we don't find in the written sources the answers we are looking for? Is it only because the Byzantine historians were writing from a Constantinopolitan perspective? Is it only that they had to convey the perspective of the central government, that of the Empire? This certainly holds some truth. The Ostrogothic approach to the restoration of antique monuments

102. CASSIODORUS, *Variae* VII.13.

103. Archaeological evidence reveals that the renovation plan of Theoderic involved mainly reconstruction of fortifications and palaces, and only a limited number of works was financed by the Ostrogothic king, in spite of the inflated vocabulary of the texts: LA ROCCA 1993: 466-471.

and to the reuse of *spolia* and antique buildings drastically differs from the Byzantine restorations of Justinian. This indicates that the role of the central government was essential for it formulated policies¹⁰⁴, which were reflected in the sources of the period. We have also suggested that literary tradition and genre shaped to a great degree the authors perspective and approach to the urban change.

We have seen that, from another perspective, the question may be formulated differently: how responsible are the cultural changes, as revealed, for example, by Libanios, for the urban changes in Late Antiquity? The spread of Christianity had long term effects in this respect. It shaped ideologies and above all urban priorities. It shifted people's attention and interests from the antique civic spirit and the definition of urban residents as citizens with their civic privileges and obligations, to that of rich and poor and gave rise to a new, different image of the poor. The antique majestic structure of the city was collapsing under the social and ideological pressure of the new religion.

The new cultural environment in which the Byzantine authors were writing during this period of transition obviously dictated an approach to the urban change very different from our interests. So many changes affected the cities in the course of Late Antiquity and many of them were brought about by the progress of Christianity. Such changes are documented very well in the texts. For example, the construction of churches and Christian evergetism is attested in all sorts of sources. However, the destruction of pagan temples is documented in hagiographical texts and briefly in historiography, as for example, the destruction of the Marneion in Gaza and the destruction of the Serapeion in Alexandria. Pagan texts, on the other hand, carefully downplay or conceal such dramatic events. The conversion of the Parthenon into a church is not included in any historiographical narrative of the time. The attacks on public spectacles and, consequently, of spectacle buildings are numerous in homiletic literature. Ecclesiastics repeatedly attacked spectacles in the theatres and in the hippodrome for moral grounds. In such

104. See ZANINI 2003: 196-223. SARADI 2006: 464-470.

homilies the nature of the spectacles and the behavior of the spectators are described in detail, as well as the moral and religious arguments of the ecclesiastics against the spectacles. The new evaluation of death is also a theme on which ecclesiastical texts eloquently elaborate in great length: death was now valued, for it was real life; the dead bodies were no longer considered pollution in the cities. The introduction of cemeteries in the urban space is discussed in length by ecclesiastical writers¹⁰⁵. Thus, new religious beliefs and new cultural trends, which were introduced with a new ideological force, accepted and promoted by state policy, are projected in the Christian texts in a direct way; they were defended with long and strong arguments, and described with a clearly pronounced rhetoric. But their effects on the urban topography are rarely mentioned. The new culture was slowly leaving behind the structure of the antique city filled with magnificent monuments.

Therefore, it seems appropriate to approach our sources with a different question in mind: «What do the sources want us to know?» and «What was important for our sources to record?» For, our sources do not want to reveal everything that is of concern to us. The change in the urban topography and the need for imperial restoration in the 6th century, an antique, traditional imperial attribute, is presented by Prokopios in his *Buildings* as having been caused by «human neglect» and the «passage of time». Thus, it was not external factors, namely enemy activities, which had provoked the urban change, as in Italy. Prokopios does not analyze the administrative, economic and cultural changes which brought about the demise of the antique urban topography. This sort of analysis did not interest him, for he was actually writing an imperial eulogy. In addition, in his *Buildings* the pessimistic note of «human neglect» and of the «passage of time» is counterbalanced by the confidence in the imperial restoration. Thus, Prokopios masks the decline of the antique urban topography. In a different way, John Malalas conceals real urban change by focusing on the tradition of the *Patria*, accounts of the mythical and historical

105. For an overall description of these changes see SARADI 2006.

origins of cities and of monuments and statues. The perception of Antioch by Malalas was certainly very different from that of Libanios in the 4th century¹⁰⁶.

The invasion of barbarians into the territory of the Roman Empire and their settlement in various areas is a major factor in shaping late antique cities. Much discussion has been carried on the role of barbarians swarming into the territories of the Empire, considering their invasions the major factor for the Empire's decline and fall¹⁰⁷. Emphasis has been placed on the importance of the barbarian federates versus the regular forces¹⁰⁸.

A major change in the urban topography is the emphasis on urban fortifications. Emperors had consciously reduced the army of the frontiers, which had caused, from the 3rd century, very much instability by promoting military usurpers to the throne. This policy led to the fortification of the provinces with castles and fortresses. New walls were built in late antiquity in all the cities, defending a smaller part of the urban space. The incursion of Alaric in the Balkans in 395-8 led the state to devise a new defensive strategy in Greece and in the prefecture of Illyricum with the creation of three layers of defence, along the right bank of Danube, in individual cities and *kastra*, and a long fortification wall along the Isthmus¹⁰⁹. Later, from the 7th century onwards, the use of the term *kastron* reveals the radical change in the concept and in the function of the cities. Then, most of the cities contracted into their fortified acropolis, while lower cities were either abandoned or inhabited in separate from each other districts among the ruins of antique buildings¹¹⁰. The reason for these changes was repeated enemy invasions, and en mass, making it impossible for the army to defend the Empire's borders. The new model of the city, fortified with strong walls in naturally defended sites, protected by rivers, cliffs or the sea, appears already in the 6th century in the Balkans (Justiniana Prima/Caričin Grad at the site of Jus-

106. LIEBESCHUETZ 2004: 143-153.

107. See recently, WARD-PERKINS 2006. HEATHER 2006.

108. LIEBESCHUETZ 1993: 265-276. LIEBESCHUETZ 1996: 230-239.

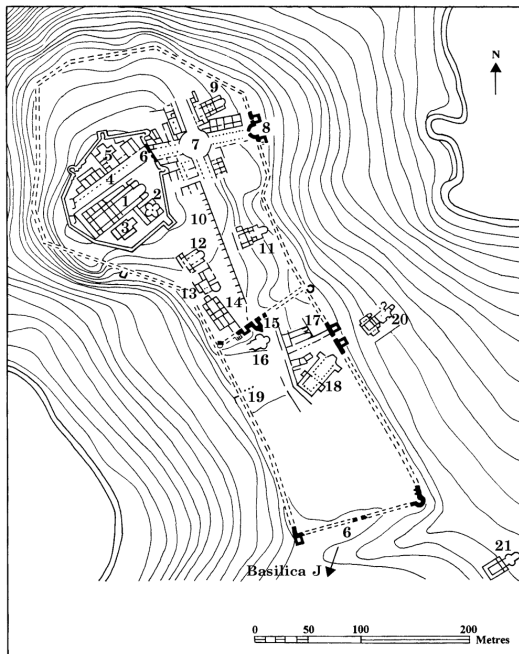
109. GREGORY 1992: 242.

110. SARADI 2006: 460.

tinian's birthplace is the best example) (fig. 4), and in some sites in Asia Minor, where no invasions threatened the cities in the 6th century¹¹¹. How come, then, such a radical transformation of the urban centers did not attract the attention of the ancient historiographers? How come historians do not lament the transformation of the antique city to *kastron*? Of course the new model of the city-*kastron* addressed the needs for protection. Thus, practical reasons of defence made more sense than the antique city structure. The historians of the time, even if they felt nostalgia for the antique form of the city, recognized the new needs created by the new historical conditions. They accepted them and they had to live with them.

Figure 4

Plan of Justiniana Prima (Caričin Grad)
after Liebeschuetz 2001, 81, pl. 11

111. SARADI 2006: 464-470. On the origin of the form of the city-*kastron* see ČURČIĆ 2012: 23-29.

Also enemy invasions and the fate of the cities are described in general terms. It is instructive to compare how such events are presented in the Byzantine sources with descriptions of Italian sources referring to similar events in Italy. Italian sources emphasize catastrophes, slaughter of the urban population, devastation of cities and entire territories, and especially of the members of the upper class and rich landowners. The enemies were the Burgundians, the Goths, and the Lombards. They destroyed the antique upper class, the wealth of which was based on large land holdings, and large scale industrial and commercial activities. According to the chronicler Fredegar, King Rothari after destroying and burning several Italian cities, including Genoa, reduced their inhabitants to slavery and the cities' status to that of villages. The institutional destruction of a city deprived it of its power and jurisdiction over the surrounding territory, which was granted to a neighboring city or to newly-created administrative centers. The break with the past was radical¹¹². The «catastrophism» in the Italian literary sources is described in these words by G.P. Brogiolo: «There are particularly numerous accounts of destruction within the period of the Gothic War and the prolonged Lombard conquest. Bloody warfare (destruction of cities and massacres) alternates, in the texts, with natural disasters (famines and floods), and catastrophic acts of God (disastrous fires). In contrast to the earlier period, the sources are now more detailed: they generally record specific events and describe different forms of destruction»¹¹³.

On the contrary, contemporary Byzantine sources do not emphasize catastrophes of cities in similar ways. The Slavic invasions in Greece and in the Peloponnese are poorly recorded and their effects on the cities of Greece in the late 6th and in the 7th centuries are not clear in the texts. In the Greek mainland the degree of the catastrophe is better attested in the archaeological record. In the Peloponnese archaeological evidence of the Slavic invasion is becoming increasingly revealing: the Slavic pottery and settlement in the Roman bath of

112. BROGIOLO 1999: 108-113.

113. BROGIOLO 1999: 109.

Isthmia, excavated by T. Gregory¹¹⁴; the Slavic community of Olympia and the pottery exhibited now in the local Museum¹¹⁵; the skeleton of a man, hiding in one of the underground vaults of Nemea's stadium, where he sought refuge and survived for sometime, now exhibited in the local museum by the American excavators; the dramatic refuge of a group of people in the cave of Andritsa in the area of Argos, dated post 575/6 (fig. 5)¹¹⁶; and finally the recently discovered Slavic cemeteries in sites around Tripolis. But the contemporary Byzantine texts don't record such events with the details we would like. Byzantine sources do not lament for a civilization that was lost for ever, for an upper class in decline and losing its landholdings by the wars and new rulers, as in Italy. In spite of the invasions and the loss of control of parts of the countryside, the capital and major cities survived, and the state remained in place.

Figure 5

The Andritsa cave near Argos (photo after the Exhibition Catalogue, Konstantios-Samartzidou-Orkopoulou 2005, 34)

114. GREGORY 1993: 149-160.

115. YALOURIS 1961-62: 105-107. VIDA – VÖLLING 2000. VÖLLING 2001: 309-316.

116. KONSTANTIOS – SAMARTZIDOU – ORKOPOULOU 2005.

How should we explain the absence of laments of cities in the Dark Ages of Byzantium, similar to those in Italy? The *Laudes Mediolani* in 739 written by an anonymous ecclesiastical author, projects a Christian vision of the city with a military class, the *pious* rex Liutprand and his relative bishop Theodorus. Byzantinists have noticed the absence of city praises, *laudes*, *enkonomia*, after Late Antiquity in Byzantium: it has been understood as an expected consequence of the urban crisis in the Byzantine Dark Age. On the other hand, the production of city praises in the same period in the Italian Lombard kingdom has been understood in terms of the political role of the Church: the Italian Church promoted antique ideals (the ideal of the city) and literary forms (the city praise) in the Lombard kingdom. This was for political reasons, with, of course, a clear medieval tone, in order to serve a new political propaganda. The late antique upper class disappeared after the end of the 6th century, and the Church elite became the heir of the classical learning and promoted the ideological ideas of the antique city in Italy¹¹⁷. In Byzantium, however, there was no need for the Byzantine Church to play this role. In Byzantium most of the cities did not escape imperial control, while at the same time the countryside was ravaged by the invaders. The old function of the cities was taken over by the new administrative system of the themes¹¹⁸. And, finally, in Byzantium, in the same period, the Church was preoccupied with the Iconomachy, in which the emperors were the enemies.

In conclusion, we suggested that cultural changes were a predominant reason of urban demonumentalization in the 4th century. We examined the reliability and importance of the written sources regarding the radical urban change. We pointed to various reasons why authors do not reveal the details and scale of the urban transformation: they intentionally conceal the scale of it because they had accepted the cultural change which had produced it, or because they follow literary prototypes or project state policies or they refer to the historical events from the point of view of the central administration. More often they only allude to the urban change.

117. BROGIOLO 1999: 123-125.

118. HALDON 1990: 98-99. HALDON 1999: 9-10. HALDON 1986: 171-173.

BIBLIOGRAPHY

- ALSTON R., 2002, *The City in Roman and Byzantine Egypt*, Routledge, London, New York.
- Anthologia Graeca*, 1965, H. Beckby (ed.), 4 vols., Heimeran, Munich.
- AVRAMÉA A., 1997, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances* (Série Byzantina Sorbonensia 5), Publications de la Sorbonne, Paris.
- BALDINI I., 2007, «Private Space in Late Antique Cities: Laws and Building Procedures», in: L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (eds.), *Housing in Late Antiquity: from Palaces to Shops* (Late Antique Archaeology 3.2), Brill, Leiden, Boston, p. 197-237.
- BALLET P., 2008, «D'Alexandrie à Antinoopolis, Fondations égyptiennes et réseau viaire», in: C. Saliou (ed.), *La rue dans l'antiquité: définition, aménagement et devenir de l'Orient méditerranéen à la Gaule. Actes du colloque de Poitiers, 7-9 septembre 2006*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, p. 151-160.
- BARNES T.D., 1990, «Literary Convention, Nostalgia and Reality in Ammianus Marcellinus», in: G. Clarke et al. (eds.), *Reading the Past in Late Antiquity*, Australian National University Press, Rushcutters Bay, Australia, p. 59-92.
- BAVANT B. – V. KONDIĆ – J.-M. SPIESER (eds.), 1990, *Caričin Grad. Le quartier sudouest de la ville haute*, Institut archéologique de Belgrade, École Française de Rome, Belgrade, Rome.
- BEJOR G., 1999, *Vie colonnate: Paesaggi urbani del mondo antico*, Giorgio Bretschneider, Rome.
- BJORNLIIE M.SH., 2013, *Politics and Tradition Between Rome, Ravenna and Constantinople: A Study of Cassiodorus and the Variae, 527-554*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BROGIOLO G.P., 1999, «Ideas of the Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages», in: G.P. Brogiolo – B. Ward-Perkins (eds.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Brill, Leiden, p. 99-126.
- BROWN P., 1992, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, University of Wisconsin Press, Madison, WI.
- , 2002, *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire*, Brandeis University Press, Hanover, NJ, London.
- CAMERON AV., 1985, *Procopius and the Sixth Century*, Routledge, Berkeley, Los Angeles.
- , 1986, «New and Old in Christian Literature», *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D.C., August 3-8, 1986*, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle, New York, p. 45-58.
- , 1991, *Christianity and the Rhetoric of Empire. The Development*

- of *Christian Discourse*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- , 2003, «Ideologies and Agendas in Late Antique Studies», in: L. Lavan – W. Bowden, *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Late Antique Archaeology 1), Brill, Leiden, Boston, p. 3-21.
- CARRIÉ J.-M., 1975, «Les distributions alimentaires dans les cités de l'Empire romain tardif», *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité*, 87, p. 995-1101.
- CASELLA M., 2005, «Ἡ εἰς τοὺς πτωχοὺς ἐπικουροῖα. Rapporto tra legislazione imperiale decreti municipali (Libanio, Or. XLVI, 21)», *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XV Convegno Internazionale (in onore di Carlo Castello, Perugia-Spello, 8-10 ottobre 2001), Testi giuridici e letterari per la storia del diritto tardoantico*, Università degli Studi di Perugia, Naples, p. 145-172.
- CHARANIS P., 1967, «Observations on the Demography of the Byzantine Empire», *Proceedings of the XIIIth Int. Congress of Byzantine Studies, Oxford, 5-10 September 1966*, Oxford University Press, London, p. 445-463.
- CHERF W.J., 2011, «Procopius' *De Aedificiis* 4.2.1-22 on the Thermopylae Frontier», *Byzantinische Zeitschrift* 104, p. 71-113.
- CHRISTIE N. – AUGENTI A. (eds.), 2012, *Urbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, Ashgate, Farnham, England, Burlington, USA.
- CLAUDE D., 1969, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Beck, Munich.
- CORBO C., 2006, *Paupertas. La legislazione tardoantica (IV-V sec. D.C.)*, Satura Editrice, Naples.
- CROKE B. – CROW J., 1983, «Procopius and Dara», *Journal of Roman Studies* 73, p. 143-159.
- ĆURČIĆ S., 2012, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven & London.
- DAGRON G., 1984, *Naissance d'une capitale et ses institutions de 330 à 451*, Presses Universitaires de France, 2nd ed., Paris.
- DOWNNEY G., 1938, «Imperial Building Records in Malalas», *Byzantinische Zeitschrift* 38, p. 1-15.
- , 1959, «Libanius' Oration in Praise of Antioch (Oration XI), Translated with introduction and commentary», *Proceedings of the American Philosophical Society* 103, p. 652-686.
- EBBESEN S., 1988, «Les Grecques et l'ambiguïté», in: I. Rosier (ed.), *L'ambiguïté. Cinq études historiques réunies par I. Rosier*, Presses Universitaires de Lille, Lille, p. 15-32.
- ELLIS S.P., 1985, «The "Palace of the Dux" at Apollonia and Related Houses», in: G. Barker – J.L. Lloyd – J. Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, Oxford University Press, Oxford, p. 15-25.

- , 1988, «The End of the Roman House», *American Journal of Archaeology* 92, p. 565-576.
- , 1998, «Power-broking and the reuse of public buildings in Late Antiquity», in: N. Cambi – E. Marin (eds.), *Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćanku arheologiju, acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae, pars III (Split-Poreč 25.9-1.10 1994)*, Arheološki muzej, Split-Vatican City, p. 233-239.
- , 2004, «Early Byzantine Housing», in: K. Dark (ed.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, Oxford, p. 37-52.
- , 2007, «Late Antique Housing and the Uses of Residential Buildings: An Overview», in: L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (eds.), *Housing in Late Antiquity: from Palaces to Shops* (Late Antique Archaeology 3.2), Brill, Leiden, Boston, p. 1-22.
- FAUVINET-RANSON V., 2006, *Decor Civitatis, Decor Italiae. Monuments, travaux publics et spectacles au VIe siècle d'après les Variæ de Cassiodore* (Munera 23), Edipuglia, Bari.
- , 2002, «Les valeurs idéologiques de la parure monumentale des cités», in: H. INGLEBERT, *Idéologies et valeurs civiques dans le monde romain. Hommage à Claude Lepelley*, Picard, Paris, p. 231-240.
- FIEMA Z.T., 2002, «Late-Antique Petra and its Hinterland: Recent Research and New Interpretations», in: J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, 3, (Journal of Roman Archaeology suppl. 49), Portsmouth, Rhode Island, p. 191-252.
- FOERSTER G. – TSAFRIR Y., 1987/88, «Center of Ancient Bet Shean-North. The Amphitheater and its Surroundings», *Excavations and Surveys in Israel/ Hadashot Arkeologiyot* 6, p. 35-43.
- FORMISANO M., 2013, «Grand Finale. Orosius' *Historiae adversus paganos* or the Subversion of History», in: H. Harich-Schwarzbauer – K. Pollmann (eds.), *Der Fall Roms und seine Wiederauferstehung in Antike und Mittelalter*, De Gruyter, Berlin, Boston, p. 153-176.
- GADOR-WHYTE S., 2011, «Procopius and Justinian's Propaganda», in: G. Nathan – L. Garland (eds.), *Basileia: Essays on the Imperium and Culture in Honour of E.M. and M.J. Jeffreys* (Byzantina Australiensia 17), University of New South Wales, Brisbane, p. 109-119.
- GREATREX G., 2001, «Lawyers and Historians in Late Antiquity», in: R.W. Mathisen (ed.), *Law, Society and Authority in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford, New York, p. 148-161.
- GREGORY T.E., 1992, «Kastro and Diateichisma as responses to early Byzantine frontier collapse», *Byzantion* 62, p. 235-253.
- , 1993, «An Early Byzantine (dark-age) settlement at Isthmia: preliminary report», in: T.E. Gregory (ed.), *The Corinthia in the Roman Period* (Journal of Roman Archaeology suppl. 8), Ann Arbor, MI, p. 149-160.

- , 2000, «Procopius on Greece», *Antiquité Tardive* 8, p. 105-114.
- HALDON J.F., 1986, «Ideology and social change in the seventh century: military discontent as a barometer», *Klio* 68, p. 139-190.
- , 1990, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- , 1999, «The Idea of the Town in the Byzantine Empire», in: G.P. Brogiolo – B. Ward-Perkins (eds.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Brill, Leiden, p. 1-23.
- HEATHER P., 2006, *The Fall of the Roman Empire*, Macmillan, London.
- HUSSON G., 1983, *Oikía. Le vocabulaire de la maison privée en Egypte d'après les papyrus grecs*, Publications de la Sorbonne, Paris.
- JANVIER Y., 1969, *La législation du Bas-Empire romain sur les édifices publiques*, La pensée universitaire, Aix-en-Provence.
- JEFFREYS E., 1990, «Malalas Sources», in: E. Jeffreys – B. Croke – R. Scott (eds.), *Studies in John Malalas*, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney, p. 167-216.
- , 2011, «Purple Prose? The Emperor and Literature», in: G. Nathan – L. Garland (eds.), *Basileia: Essays on the Imperium and Culture in Honour of E.M. and M.J. Jeffreys* (Byzantina Australiensia 17), University of New South Wales, Brisbane, p. 15-26.
- JONES A.H.M., 1964, *The Later Roman Empire, 284-602*, 2 vols., Oxford University Press, Oxford.
- KALDELLIS A., 1999, «The Historical and Religious Views of Agathias: A Reinterpretation», *Byzantion* 69, p. 206-252.
- , 2004, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- , 2007, «The Literature of Plague and the Anxieties of Piety in 6th-Century Byzantium», in: F. Mormando – T. Worcester (eds.), *Piety and Plague: From Byzantium to Baroque*, Truman State University Press, Kirksville, MO, p. 1-22.
- KANY R., 2006, «Tempora Christiana. Vom Umgang des antiken Christentums mit Geschichte», *Zeitschrift für antikes Christentum* 10, p. 564-579.
- KAZHDAN A., 1954, «Vizantijskie goroda v VII-XI vv.», *Sovetskaja Archeologija* 21, p. 164-188.
- , 1998, «Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts», in: *Eupsychia Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Université de Paris, Paris, vol. II, p. 345-360.
- KENNEDY H., 1985, «From Polis to Madina», *Past and Present* 106, p. 3-27.
- KONDIĆ V. – POPOVIĆ V., 1977, *Caričin Grad, utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku (Caričin Grad, site fortifié dans l'Illyricum byzantin)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Belgrade.

- KONSTANTIOS D.N. – SAMARTZIDOU-ORKOPOULOU S., 2005, *Andritsa Cave. Fateful Refuge, Exhibition Catalogue, September, 26 November, 15, 2005*, Byzantine and Christian Museum and Ephorate of Palaeoanthropology and Spelaeology of Greece, Athens.
- LA ROCCA C., 1993, «Una prudente maschera “antique”. La politica edilizia di Teoderico», in: *Teoderico il Grande e i Goti d'Italia, Atti del XIII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Milano 2-6 novembre 1992*, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, vol. II, p. 451-515.
- LAPIN H., 2001, *Economy, Geography, and Provincial History in Later Roman Palestine*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- LASSUS J., 1976, «Quelques remarques sur les rues à portiques», in: *Palmyre. Bilan et perspectives. Travaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques* 3, A.E.C.R., Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Strasbourg.
- LAVAN L., 2001, «Late Antique Urbanism: A Bibliographic Essay», in: L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late Antique Urbanism* (Journal of Roman Archaeology, suppl. 42), Portsmouth, Rhode Island, p. 9-26.
- LEONE A., 2003, «Topographies of Production in North African Cities during the Vandal and Byzantine Periods», in: L. Lavan – W. Bowden, *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Late Antique Archaeology 1), Brill, Leiden, Boston, p. 257-287.
- LEPELLEY C., 1989, «Un éloge nostalgique de la cité classique dans les *Variae* de Cassiodore», in: M. Sot (ed.), *Haut Moyen Âge: culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché*, La Garenne et Colombes, Paris, p. 33-47.
- , 1996, «La survie de l'idée de cité républicaine dans un édit d'Athalaric rédigé par Cassiodore (*Variae*, IX, 2)», in: C. Lepelley (ed.), *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe siècle à l'avènement de Charlemagne. Actes du colloque tenu à l'Université de Paris X – Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1993*, Edipuglia, Bari, p. 72-83.
- Libanii Opera*, 1903-1927, ed. R. Foerster, 12 vols, Teubner, Leipzig, repr. Hildesheim 1963.
- LIEBESCHUETZ J.H.W.G., 1972, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford University Press, Oxford.
- , 1993, «The end of the Roman army in the Western Empire», in: J. Rich – G. Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, Routledge, London, p. 265-276.
- , 1996, «The Romans demilitarised: the evidence of Procopius», in: *Scripta Classica Israelica 15. Studies in Memory of Abraham Wasserstein*, vol. 1, Israel Society for the Promotion of Classical Studies, Jerusalem, p. 230-239.
- , 2001, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, Oxford.

- , 2003, «Pagan Historiography and the Decline of the Empire», in: G. Marasco (ed.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century A.D.*, Brill, Leiden, Boston, p. 177-218.
- , 2004, «Malalas on Antioch», *Topoi* suppl. 5, Société des Amis de la Bibliothèque Salomon-Reinach, Lyon, p. 143-153.
- MACDONALD W.L., 1986, *The Architecture of the Roman Empire*, vol. II: *An Urban Appraisal*, Yale University Press, New Haven, London.
- MALOSSE P.-L., 1998, «Fausser avec du vrai: l'art du masque dans les éloges royaux, d'après l'exemple de Libanios», *Plekos* (electronic journal) 1.
- , 2000, «Sans mentir (ou presque). La dissimulation des faits gênant la rhétorique de l'éloge, d'après l'exemple des discours royaux de Libanios», *Rhetorica* 18/3, p. 243-263.
- MARANO Y., 2011, «Spoliazione di edifici e reimpiego di materiali da costruzione in età romana: le fonti giuridiche», in: E. Pettenò – F. Rinaldi (eds.), *Memorie dal passato di Iulia Concordia. Un percorso attraverso le forme del riuso del reimpiego dell'antico*, L. Sperti, Rubano, Padua, p. 141-193.
- MARANO Y.A., 2012, «Fonti giuridiche di età romana (I secolo A.C. – VI secolo D.C.) per lo studio del reimpiego», in: G. Cuscito (ed.), *Ri-uso di monumenti e reimpiego di materiali antichi in età postclassica: il caso della Venetia*, Editreg, Triest, p. 63-84.
- MARINCOLA J., 1997, *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MAZZARINO S., 1960, «La democratizzazione della cultura nel "baso impero"», *XIe Congrès international des sciences historiques, Stockholm, 21-28 août 1960, Rapports. 2: Antiquité*, Göteborg, p. 35-54 [repr. in S. Mazarino, *Antico, tardoantico ed era costantiniana* (Storia e civiltà 13), vol. I, Dedalo, Bari, 1974, p. 74-98].
- MOFFATT A., 1990, «A Record of Public Buildings and Monuments», in: E. Jeffreys – B. Croke – R. Scott (eds.), *Studies in John Malalas*, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney, p. 87-109.
- MUNDELL MANGO M., 2011, «Monumentality versus Economic Vitality: Was a Balance struck in the Late Antique City?», in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 August 2011*, vol. I, *Plenary Papers*, The Bulgarian Historical Heritage Foundation, Sofia, p. 239-262.
- PASCHOUD F., 1967, *Roma Aeterna*, Institut Suisse, Bern, Rome.
- PATLAGEAN E., 1974, «La pauvreté à Byzance au VIe siècle et la législation de Justinien: les origines d'un modèle politique», in: M. Mollat (ed.), *Études sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age – XVIe siècle)*, Publications de la Sorbonne, Paris, vol. I, p. 59-81.
- PATLAGEAN E., 1977, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Mouton, Paris, La Hague.

- PENA A.N., 2011, «Entre philanthropia e retórica. A causa dos oprimidos em três discursos de Libânio», *Euphrosyne* 39, p. 201-212.
- PETIT L., 1955, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, P. Geuthner, Paris.
- PONTANI A., 2008, «Ancora su Pallada, AP IX 528, ovvero il bilinguismo alla prova», in: L. Cristante – I. Filip (eds.), *Incontri triestini di filologia classica VI-2006-2007, Atti della giornata di studio in onore di Laura Casarsa, Trieste, 19 gennaio 2007*, Edizioni Università di Trieste, Trieste, p. 175-210.
- RIZAKIS A.D., 1998, *Achaïe II. La cité de Patras: Épigraphie et histoire*, National Research Foundation, Athens.
- ROUECHÉ CH., 1989, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias Conducted by Kenan T. Erim* (Journal of Roman Studies suppl. 5), Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- , 1990, *Aphrodisias Papers, 1, Recent Work on Architecture and Sculpture Including the Papers given at the Second International Aphrodisias Colloquium held at King's College London on 14 November, 1987* (Journal of Roman Archaeology suppl. 1), Journal of Roman Archaeology, Ann Arbor, MI.
- , 1993, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods. A Study based on Inscriptions from the Current Excavations at Aphrodisias in Caria 1993* (Journal of Roman Studies suppl. 6), Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- , 1996, *Aphrodisias Papers, 3: The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberius, and Tetrapylon, Including the Papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium, held at King's College, London on 14 March, 1992* (Journal of Roman Archaeology suppl. 20), Journal of Roman Archaeology, Ann Arbor, MI.
- RUSSELL J., 1986, «Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence», in: *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D.C., August 3-8, 1986*, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle, New York, p. 137-154.
- SAFRAI Z., 1994, *The Economy of Roman Palestine*, Routledge, London, New York.
- SARADI H., 1994, «The Dissolution of the Urban Space in the Early Byzantine Centuries: The Evidence of the Imperial Legislation», *Symmeikta* 9/2, National Research Foundation, Athens, p. 295-308.
- , 1998, «Privatization and Subdivision of Urban Properties in the Early Byzantine Centuries: Social and Cultural Implications», *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35, p. 30-41.

- , 2006, *The Byzantine City in the 6th Century: Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens.
- , 2015, «The Streets in the Literary Sources: Changing Perceptions and Evolving Social Models (4th-10th c.)», in: S. Efthymiadis – Ch. Messis – P. Odoric – I. Polemis (eds.), «*Pour une poétique de Byzance*». *Hommage à Vassilis Katsaros* (Dossiers Byzantins 16), Paris, p. 243-272.
- SCHOULER B., 1986, «Le déguisement de l'intention dans la rhétorique grecque», *Ktema* 11, p. 257-272.
- SHEAR T.L., JR., 1981, «Athens: from City-State to Provincial Town», *Hesperia* 50, p. 356-377.
- SODINI J.-P., 1993, «La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles)», *Dumbarton Oaks Papers* 47, p. 139-184.
- STRACK H.L. – BILLERBECK P., 1928, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*, C.H. Beck, Munich.
- TSAFRIR Y. – FOERSTER G., 1997, «Urbanism at Scythopolis-Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 51, p. 85-146.
- VIDA T. – VÖLLING T., 2000, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Marie Leidrof GmbH, Rahden.
- VILLENEUVE FR., 1997, «Économie et société des villages de la montagne Hauranaise à l'époque romaine: l'apport des données archéologiques», *Les Annales archéologiques arabes syriennes* 41, p. 31-37.
- VÖLLING T., 2001, «The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia», in: E. Kountoura-Galake (ed.), *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th C.)*, National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium 9, Athens, p. 303-323.
- WARD-PERKINS B., 1984, *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Building in Northern and Central Italy AD 300-850*, Oxford University Press, Oxford.
- , 1999, «Re-using the Architectural Legacy of the Past, entre idéologie et pragmatisme», in: G.P. Brogiolo – B. Ward-Perkins (eds.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Brill, Leiden, p. 225-244.
- , 2006, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford University Press, Oxford.
- WARD-PERKINS J.B. – LITTLE J.H. – MATTINGLY D.J., 1986, «Town Houses at Ptolemais, Cyrenaica: A Summary Report of Survey and Excavation Work in 1971, 1978-1979», *Libyan Studies* 17, p. 109-153.
- WHITBY M., 1986, «Procopius' Description of Dara (*Buildings* II.1.-3)», in: O. Freeman – D. Kennedy (eds.), *The Defense of the Ro-*

- man and Byzantine East (British Archaeological Reports Int. Series 297ii), Oxford University Press, Oxford, p. 737-783.
- , 2000, «Procopius' Buildings, Book I: A Panegyric Perspective», *Antiquité Tardive* 8 [J.-M. Carié – N. Duval (eds.), *De aedificiis: le texte de Procope et les réalités*], p. 45-57.
- WIEMERN H.-U., 1994, «Libanius on Constantine», *Classical Quarterly* 44/2, p. 511-524.
- WILKINSON K.W., 2010, «Palladas and the Foundation of Constantinople», *Journal of Roman Studies* 100, p. 179-194.
- YALOURIS N., 1961-62, *Archaiologikon Deltion* 17, Chronika, p. 105-107.
- ZAKYTHINOS D., 1958a, «Korreferat zu E. Kirsten: Die byzantinische Stadt», *Berichte zum XI. internationalen Byzantinistenkongress*, C.H. Beck, Munich, 5, 3, p. 48-51.
- , 1958b, «La ville byzantine», *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, C.H. Beck, Munich, p. 75-90 (Diskussionsbeiträge).
- ZANINI E., 2003, «The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century AD», in: L. LAVAN – W. BOWDEN (eds.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Late Antique Archaeology 1), Brill, Leiden, Boston, p. 196-223.
- ZAVAGNO L., 2009, *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD 500-900)* (British Archaeological Reports International Series 2030), Oxford University Press, Oxford.
- ZICHE H., 2006, «Historians and the Economy: Zosimos and Prokopios on Fifth- and Sixth-Century Economic Development», in: J. Burke et al. (eds.), *Byzantine Narrative. Papers in Honour of Roger Scott*, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, p. 465-474.
- ZOUMBAKI S., 2003, «Η Τροϊζήν κατά τη ρωμαϊκή εποχή: εσωτερική οργάνωση – οικονομική ζωή – κοινωνία», in: E. Konsolaki-Giannopoulou (ed.), *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού. Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, vol. 2: *Από τους Σκοτεινούς Χρόνους έως το τέλος της Ρωμαιοκρατίας*, Municipality of Poros, Athens, p. 159-170.

*Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος**

Η σιωπή του Θουκυδίδη:
Η μάχη του Μαραθώνος
και το γόπηρο της Αθήνας¹

Summary. — In this paper I suggest that, even if in Book 1 Thucydides appears to dismiss the Battle of Marathon as not being part of the Persian War proper, in his account of the far more important Peloponnesian War there are a few significant references to the strong connection between the defeat of the Persians at Marathon and the Athenians. My basic conviction is that, although Thucydides plays down the importance of the Marathon campaign, as well as making light of other Greek victories against the barbarians, certain allusions to the land battle of Marathon suggest the special place that this remarkable episode of the Persian War will have in fourth-century oratory, especially in Athenian funeral speeches. All in all, while Thucydides throws the Marathon battle into the shade, he cannot suppress its essential role in Athenian self-presentation.

* * *

Είναι αναμφίλεκτο γεγονός ότι η μάχη του Μαραθώνος αποτελεί μείζον ορόσημο στην αθηναϊκή ιστορία, το οποίο προσφέρει στους μεταγενεστέρους ανεπανάληπτο παρά-

* *Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.*

1. Θεωρώ χρέος μου να απευθύνω θερμότες ευχαριστίες σε όσους παρακολούθησαν το συνέδριο υπό τον τίτλο «Η Σημασία της Μάχης του Μαραθώνος για τον Πολιτισμό. Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Φιλολογικές Μαρτυρίες» (7-10 Οκτωβρίου 2010, Καλαμάτα) για την εποικοδομητική κριτική τους, και ιδιαίτερα στον Καθηγητή Chris Carey για τις εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις του και την πολύτιμη ενθάρρυνσή του. Σημειώ-
τέον ότι το κείμενο του Θουκυδίδη που είχα μετά χείρας είναι της έκδοσης των H.S. Jones και J.E. Powell, 1942, *Thucydides Historiae*, τόμ. 2, Οξφόρδη (με αλλεπάλληλες ανατυπώσεις), καθώς επίσης η νεοελληνική απόδοση των θουκυδίδειων αποσπασμάτων βασίζεται στην έκδοση του Άγγελου Σ. Βλάχου, 1998, *Θουκυδίδη Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα (με αλλεπάλληλες ανατυπώσεις), με κατάλληλη τονική και ορθογραφική προσαρμογή ή, σε διαφορετική περίπτωση, δίδεται σχετική ένδειξη.

Επιστημονική Επετηρίς 1 (2016)

δειγμα ακατάβλητου θάρρους και απαράμιλλου πατριωτισμού, υψηλού πολεμικού φρονήματος και μεγαλοφυσούς στρατιωτικού σχεδίου. Ήταν συνεπώς αναμενόμενο αυτό το τόσο σημαντικό επεισόδιο της πρώτης φάσης των ελληνοπερσικών πολέμων να αναδειχθεί ως σύμβολο της αθηναϊκής ανδρείας αλλά συνάμα και ως προανάκρουσμα της αθηναϊκής ηγεμονίας, που ενσάρκωνε πράγματι τις ελπίδες και τις φιλοδοξίες του λαού της Αθήνας. Πάνω απ' όλα, η ακόμη τότε εμβρυακή δημοκρατία δημιούργησε στην πεδιάδα του Μαραθώνος μια λαϊκότερη ηθική παράδοση, που παρουσίαζε τους Αθηναίους να μάχονται ατρόμητα για δικαιοσύνη εναντίον ανόσιων εισβολέων². Ο φλογερός εναγκαλισμός από τη δημοκρατία του θριάμβου στον Μαραθώνα, και γενικότερα των πολυύμνητων αγώνων των ετών 490-478 π.Χ., αποτελεί σαφή ένδειξη του πώς η Αθήνα ενίσχυσε τη φήμη της ως εκπολιτίζουσα δύναμη — έτοιμη πάντοτε να ηγηθεί του πολέμου υπέρ του δικαίου και εναντίον της ύβρης.

Αποτελεί κοινοτοπία της τρέχουσας λογοτεχνικής κριτικής ότι η κατά κόρον ανιστόρηση των Περσικών Πολέμων στην ποίηση και στην πεζογραφία επιτέλεσε σημαντικό ρόλο σε ό,τι είναι τώρα ευρέως γνωστό ως η βαθμιαία διαμόρφωση της εικόνας της Αθήνας κατά τη διάρκεια του πέμπτου και του τετάρτου αιώνα π.Χ. — με άλλα λόγια, ως η προοδευτική σφυρηλάτηση μιας «αθηναϊκής ταυτότητας» μέσα από την αμείωτη αναδιήγηση των μεγάλων ανδραγαθημάτων των πολιτών της Αθήνας. Οι ανδραγαθίες αυτές εκφράζουν τη μοναδική ηθική ιδεολογία του αθηναϊκού *άστεως*, κατά το οποίο αποτελεί ύψιστο χρέος να προασπίζει κανείς τα

2. Με την ευκαιρία της πρόσφατης παγκόσμιας επετείου των 2.500 ετών από τη μάχη του Μαραθώνος, η σχετική βιβλιογραφία έχει αυξηθεί σημαντικά. Μόνο στην Ελλάδα, είδαν το φως της δημοσιότητας πέντε ειδικές εκδόσεις αναφερόμενες στην επέτειο αυτή: ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ 2009 (και για μία χρήσιμη επιτομή της εργασίας αυτής, βλ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ 2010)· ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ – ΜΕΪΔΑΝΗ (επιμ.) 2010· ΦΡΑΓΚΟΣ 2010· ΜΕΪΔΑΝΗ – ΛΑΖΟΥ – ΚΑΡΤΑΛΗΣ (επιμ.) 2010· ΜΕΡΚΟΥΡΗΣ (επιμ.) 2010. Για διεξοδικότερες αναλύσεις της μάχης του Μαραθώνος και των συναφών αποτελεσμάτων της, βλ. κυρίως LAZENBY 1993· LLOYD 2005· BILLOWS 2010· KRENTZ 2010. Πρβλ. επίσης (λ.χ.) HAMMOND 1968 και 1986³· OSBORNE 1996: 328-333.

αιτήματα των αδυνάτων και ιδιαίτερα να αγωνίζεται, για να εκδιώξει τους βάρβαρους επιδρομείς της Ανατολής από την Ελλάδα³.

Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη αξιοσημείωτη παράμετρος στον πολυδύναμο δεσμό ανάμεσα στους Περσικούς Πολέμους και την αθηναϊκή δημοκρατική ιδεολογία που χρειάζεται να υπογραμμίσουμε εδώ. Η θριαμβική εκστρατεία στον Μαραθώνα, μαζί με τις θρυλικές αναμετρήσεις στις Θερμοπύλες και στις Πλαταιές καθώς και με τις ναυμαχίες στη Σαλαμίνα και στο Αρτεμίσιο, έθεσαν οριστικά τέλος στις περσικές προσπάθειες για την υποταγή της Ελλάδας· απομάκρυναν επίσης και την απειλή κατά της δημοκρατίας, που προερχόταν από τον εξόριστο τύραννο της Αθήνας, τον Ισπία, ο οποίος είχε προσχωρήσει στο περσικό μέτωπο κατά της Ελλάδας, με την ελπίδα να αποκατασταθεί και πάλι στην εξουσία. Είναι δίκαιο επομένως να υποστηρίξουμε ότι η μάχη του Μαραθώνος αποτέλεσε ένα οιονεί ορόσημο στους ελληνοπερσικούς πολέμους, που έδειχνε στους Έλληνες ότι η περσική δύναμη δεν είναι αήττητη, ιδιαίτερα όσον αφορά στην προφανή ανωτερότητα των Ελλήνων οπλιτών εν συγκρίσει προς το περσικό πεζικό· ειδικότερα, αναφορικά με την Αθήνα, ενδυναμώθηκε το δημοκρατικό της πολίτευμα με την αποσόβηση των κοινωνικών ταραχών και του πολιτικού χάους που θα επέφερε η παλινόρθωση της τυραννίδας μέσω της περσικής επέμβασης⁴. Από τη

3. Σχετικά με την αθηναϊκή δημοκρατική ιδεολογία και τη διαμόρφωση της αθηναϊκής ταυτότητας, βλ. LORAUX 1986, ιδίως 132-171· BOEGEHOLD – SCAFURO (επιμ.) 1994· MILLS 1997: 43-86· CAREY 2010. Για την απήχηση των ελληνοπερσικών πολέμων στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ., βλ. σχετικά πρόσφατα BRIDGES – HALL – RHODES (επιμ.) 2007.

4. Αυτό δε σημαίνει καθόλου ότι ο θρίαμβος του Μαραθώνος προξένησε τη βαθμιαία απαμβλυνση των έντονων πολιτικών παθών στην Αθήνα. Και για να σπηρίξω τη θέση μου αυτή, αρκεί να μνημονεύσω τη θλιβερή ιστορία του Μιλτιάδη, του κατεξοχόν Αθηναίου ήρωα της εκστρατείας στον Μαραθώνα. Πράγματι, όχι πολύ μετά την ήττα των Περσών στον κόλπο του Μαραθώνος, ο Μιλτιάδης αφύπνισε το παλαιό μίσος των πολιτικών του αντιπάλων εξαιτίας του παράτολμου εκστρατευτικού του σχεδίου να πολιορκήσει την Πάρο. Δυστυχώς όλες οι προσπάθειές του να κυριεύσει την Πάρο απέβησαν άκαρπες, και οι εχθροί του άδραξαν την ευκαιρία να τον οδηγήσουν σε ατιμωτικό θάνατο μετά την επάνοδό του στην Αθήνα (Ηρόδοτος Ζ, σελ. 132-6). Βλ. επίσης τα νηφάλια σχόλια στο OSBORNE 1996: 330-332.

στιγμή εκείνη και έπειτα, η εξάλειψη της μηδικής επιρροής πάνω στον ελληνικό κόσμο απέβη αληθινό εγερτήριο σάλπιγμα για τη νεαρή αθηναϊκή δημοκρατία.

Στην παρούσα μελέτη θα συζητήσουμε πώς ο Θουκυδίδης προσεγγίζει τη μάχη του Μαραθώνος στην ιστορία του, υπενθυμίζοντας ότι ο συγγραφέας αυτός παρέχει πρόδηλες νύξεις ότι πράγματι υφίσταται ένας άρρηκτος δεσμός μεταξύ της ήττας των Περσών στον Μαραθώνα και της αθηναϊκής πόλης, αν και στο πρώτο Βιβλίο της ιστορικής συγγραφής του εμφανίζεται να παραμερίζει τη μάχη αυτή από την καθαυτό ελληνοπερσική αναμέτρηση, στην προσπάθειά του να προσδώσει πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Το βασικό μου επιχείρημα είναι ότι μερικοί υπαινιγμοί στην πεζομαχία του Μαραθώνος προδιαγράφουν την τεράστια σπουδαιότητα που θα αποκτούσε αυτό το συγκεκριμένο γεγονός των ελληνοπερσικών πολέμων στο πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατικής ιδεολογίας, ιδίως μέσα από τη ρητορική του τετάρτου αιώνα π.Χ. και ειδικότερα μέσα από τους επιταφίους λόγους προς τιμήν των πεσόντων στους πολέμους. Το εγκώμιο του Μαραθώνος ως διαιώνιου συμβόλου της αθηναϊκής ανδρείας αποτελεί ένα από τα μόνιμα χαρακτηριστικά της *oratoria laudabilis* του τετάρτου αιώνα π.Χ.: αυτή η λαϊκή παράδοση — σύμφωνα με την οποία η νίκη επί των ιταμών Ασιατών εισβολέων υπήρξε ακραιφνώς αθηναϊκή, μαζί με την αντίληψη ότι το γεγονός αυτό αποτελεί συνάμα αμιγώς δημοκρατική κατάκτηση που συνιστά παράδειγμα προς μίμηση για τους άλλους Έλληνες — λαμβάνει πράγματι κεντρική θέση στο γραμματειακό είδος της επιδεικτικής ρητορικής⁵.

Όσο πολύ κι αν ο Θουκυδίδης επιθυμεί να υποβαθμίσει τη μάχη του Μαραθώνος, προσπαθώντας παράλληλα να θέσει σε κατώτερη μοίρα άλλες καθοριστικές ελληνικές νίκες εναντίον βαρβάρων εισβολέων, δεν μπορεί να υποτιμήσει τον ζωτικό της ρόλο στη διαμόρφωση της αθηναϊ-

5. Βλ. κυρίως LORAUX 1986: 155-171, όπου παρατίθενται οι σχετικές αρχαίες πηγές. Αναφορικά με τη στενή σχέση ρητορικής τέχνης και αθηναϊκής δημοκρατίας, βλ. ενδεικτικά YUNIS 1996· WOHL 2009.

κής ταυτότητας. Χωρίς πρόθεση υπερβολής σε αυτό το σημείο, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι όλες οι περιστασιακές αναφορές του στη μάχη του Μαραθώνος (όχι περισσότερες από επτά συνολικά) υπογραμμίζουν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά μιας αθηναϊκής παράδοσης, αναφερόμενης κυρίως σε δημοκρατικούς στόχους που επιτεύχθηκαν μπροστά σε έσχατο κίνδυνο. Προφανώς, έως την εποχή του Θουκυδίδη, η θριαμβευτική εκστρατεία στον Μαραθώνα είχε καταλήξει να θεωρείται αφενός ως μια αξιομνημόνευτη περίπτωση ευψυχίας και ρωμαλεότητας που επέδειξαν οι Αθηναίοι πολεμιστές στο πεδίο της μάχης και αφετέρου ως μια επιπλέον απόδειξη ότι η δημοκρατία έχει την ικανότητα να υλοποιεί στρατιωτικές και πολιτικές αποφάσεις, με σκοπό φυσικά να υπερασπίζεται τα δίκαια των πολιτών της Αθήνας απέναντι σε δυνάστες-επιδρομείς.

Στην *Αρχαιολογία*, ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε εκείνους τους ευκλείς ήρωες, που ήταν ευρύτερα γνωστοί ως *Μαραθωνομάχοι*, και οι οποίοι κατέληξαν να αποτελούν ένα πανίσχυρο σύμβολο του Χρυσού Αιώνα της Ελλάδας. Μέσω αυτών των έμμεσων νύξεων προσφέρεται στους σύγχρονους μελετητές μια σπάνια ευκαιρία για βαθύτερη επίγνωση των αθηναϊκών κοινωνικών ηθών και προσδοκιών, καθώς επίσης επιτυγχάνεται αναφορά στην αδιάρρηκτη σχέση μεταξύ του απαράμιλλου θριάμβου στον Μαραθώνα και της πανίσχυρης αθηναϊκής δημοκρατικής ιδεολογίας. Πράγματι, πριν ο Θουκυδίδης αναφερθεί στη μάχη του Μαραθώνος στο πρώτο του Βιβλίο, εκθέτει πώς οι Αθηναίοι υιοθέτησαν έναν τρυφνότερο τρόπο ζωής, αφού εγκατέλειψαν την μάλλον απολίτιστη συνήθεια να φέρουν όπλα (Α 6.3-4):

Ἐν τοῖς πρώτοι δὲ Ἀθηναῖοι τὸν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνεμῆνι τῇ διαίτῃ ἐς τὸ τρυφερώτερον μετέστησαν· καὶ οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἄβροδίατον οὐ πολὺς χρόνος ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοῦς ἐπαύσαντο φοροῦντες καὶ χρυσῶν τεττίγων ἐνέρσει κρωβύλον ἀναδούμενοι τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν ἀφ' οὗ καὶ Ἰώνων τοὺς πρεσβυτέρους κατὰ τὸ ξυγγενὲς ἐπὶ πολὺ αὕτη ἢ σκευὴ κατέσχευεν. μετρία δ' αὖ ἐσθῆτι

καὶ ἐς τὸν νῦν τρόπον πρῶτοι Λακεδαιμόνιοι ἐχρήσαντο καὶ ἐς τὰ ἄλλα πρὸς τοὺς πολλοὺς οἱ τὰ μείζω κερκτιμένοι ἰσοδίατοι μάλιστα κατέστησαν.

«Οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν οἱ πρῶτοι που ἔπαψαν νὰ σπλοφοροῦν καὶ ἀρχισαν νὰ ζοῦν πιο ἀνετα καὶ ευχάριστα καὶ δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς που οἱ γεροντότεροι πλούσιοι Ἀθηναῖοι ἔπαψαν νὰ φοροῦν μακριοὺς χιτῶνες ἀπὸ λινάρι καὶ νὰ χτενίζοῦν τὰ μαλλιὰ τους σὲ κότσο, στερεώνοντάς τον με καρφίτσες που εἶχαν σχῆμα τζίτζικα. Τούτο εἶχε επικρατήσει καὶ στους Ἴωνες που εἶναι φυλετικά συγγενεῖς με τους Ἀθηναῖους. Εξάλλου οἱ Λακεδαιμόνιοι πρῶτοι μεταχειρίστηκαν ἀπλὰ ρούχα, τὰ ἴδια που φοροῦν καὶ σήμερα, καὶ οἱ πλουσιότεροὶ τους ζοῦσαν κι αὐτοὶ ὅπως ο πολὺς λαός».

Αντίθετα πρὸς τὴν ευρύτερα διαδεδομένη πρακτική, οἱ γέροντες ἀριστοκράτες τῆς Ἀθῆνας — τυπικὰ ταυτισμένοι με τους γενναίους ἄνδρες τῶν ἡμερῶν τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τους Μαραθωνομάχους — φοροῦσαν λινούς χιτῶνες καὶ ἔστηναν ἓναν κότσο στα μαλλιὰ που τον συγκρατοῦσαν με χρυσές τεττιγόμορφες καρφίτσες⁶. Εὐνόπτο εἶναι ὅτι συρμοὶ καὶ τάσεις επικρατοῦσαν καὶ ατονοῦσαν ἀνάλογα με τὶς κοινωνικὲς ἀλλαγές. Στα χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς Ἀθῆνας, οἱ πλούσιοι γέροντες ἀκολουθοῦσαν ἓναν λιγότερο ἐπιδεικτικὸ τρόπο ντυσίματος, που ἔμοιαζε περισσότερο με τὴν αὐστηρὴ μόδα που επικρατοῦσε ἀνάμεσα στους Σπαρτιάτες. Ὁ Ἀριστοφάνης στους *Ἰππῆς* του (στ. 1321-1334) καὶ στὶς *Νεφέλες* (στ. 984-986) παρέχει ἐπαρκῆ τεκμήρια τῆς στενῆς σχέσης μεταξύ τῆς παραδοσιακῆς πολυτελοῦς ἐνδυμασίας καὶ τῶν Μαραθωνομάχων, ἐνῶ δὲν φεῖδεται ἐγκωμίων γιὰ τὸ παλαιὸ σύστημα ἐκπαίδευσης που διέπλεθε ρωμαλέους, φιλότιμους καὶ ἐνάρετους πολῖτες⁷. Εἰδικότερα, στους *Ἰππῆς* (στ. 1329-1334), ὁ ἀλλαντοπώλης καλωσο-

6. Βλ. ἐπίσης GOMME 1945: 100-103· HORNBLOWER 1991: 25-27.

7. Βλ. SOMMERSTEIN 1997² *ad* 1325 καὶ 1331· SOMMERSTEIN 2007⁴ *ad* 984 με σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρὸβλ. ἐπίσης O'REGAN 1992, ἰδίως 89-105· BOWIE 1993: 58-59 καὶ 201· MACDOWELL 1995: 80-149.

ρίζει τον ξανανιωμένο με μαγικό τρόπο Δήμο, ενώ ο Χορός των Αθηναίων ιππέων συμμετέχει στον ενθουσιασμό του, επικαλούμενος τη δόξα του Μαραθώνος ως συμβόλου συλλογικής ηθικής υπευθυνότητας:

Χο. ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀριζήλωτοι Ἀθῆναι
δείξατε τὸν τῆς Ἑλλάδος ἡμῖν καὶ τῆς γῆς τῆσδε
μόναρχον.

Αλ. ὄδ' ἐκεῖνος ὄρᾶν τεττιγοφόρας, ἀρχαίῳ σχήματι
λαμπρός,
οὐ χοιρινῶν ὄζων ἀλλὰ σπονδῶν, σμύρνη κατάλειπτος.

Χο. χαῖρ', ὦ βασιλεῦ τῶν Ἑλλήνων· καί σοι ξυγχαίρομεν
ἡμεῖς.
τῆς γὰρ πόλεως ἄξια πράττεῖς καὶ τοῦ ἵν Μαραθῶνι
τροπαίου.

(Ἐκδ. Ν. G. Wilson)

Χο. Πολυζήλευτη Αθήνα, ω εσύ αστραφτερή
πολιτεία με στεφάνι από γιούλια,
της Ελλάδας κι αυτής μας της χώρας εδώ
τον κυρίαρχο για δείξε μας τώρα.

Αλ. Να τος! Μεσ στην αρχαία του στολή λαμπερός
με τζίτζικια χρυσά στολισμένος,
μυρωμένος με σμύρνα, με ειρήνης σπονδές·
δε μυρίζει κοχύλια για ψήφους.

Χο. Χαίρε εσύ, βασιλιά των Ελλήνων, κι εμείς
μοιραζόμαστε, ναι, τη χαρά σου·
είναι η τύχη σου αντάξια της πόλης αυτής,
του λαμπρού μαραθώνιου τροπαίου.

(Μτφρ. Θ. Σταύρου)

Είναι περισσότερο από πρόδηλο ότι ο Κορυφαίος βλέπει στον εξαγνισμένο Δήμο έναν αληθινό εκπρόσωπο του παλαιού πνεύματος του Μαραθώνος: η λαμπρή ενδυμασία, μαζί με τη χρυσή πόρπη σε σχήμα τέττιγος ως κόσμημα της κόμης, αποτελούσε ευδιάκριτο σήμα των ημερών εκείνων των αρχαίων, όταν ο υπέρτατος προγονικός νόμος βασίλευε

παντοδύναμος και η πόλη της Αθήνας ασκούσε την επιρροή της πάνω στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας. Αυτή ακριβώς η επιρροή της δημιουργούσε και τη μεγαλύτερη ευθύνη, που συνίστατο στο να θέσει ένα οριστικό και αμετάκλητο τέλος στην ολέθρια σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Η σύνδεση ανάμεσα στην καθιερωμένη λαμπρή ενδυμασία και την πολιτική κληρονομιά του μαραθωνίου θριάμβου επανενισχύεται περαιτέρω από τον δαυιλή έπαινο για τον Αριστείδη και τον Μιλτιάδη, τον αρχιστράτηγο νικητή στον Μαραθώνα (στ. 1325)⁸. Συνάγεται συνεπώς το ασφαλές συμπέρασμα ότι ο Αριστοφάνης, αντίθετα προς τον Θουκυδίδη, έχει συνείδηση του γεγονότος ότι η γενιά που αναδύθηκε θριαμβευτική από τη μάχη του Μαραθώνος όχι μόνο αναδείχθηκε ως υπόδειγμα για τις επερχόμενες γενιές των Αθηναίων αλλά επίσης προξένησε και αληθινό θάμβος και στους άλλους Έλληνες. Πράγματι, ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα ενός πιο χαλαρού τρόπου ζωής, καταδεικνύοντας ότι με τον νέο συρμό περιβολής οι πλούσιοι Αθηναίοι γέροντες επέφεραν μια πλήρη ρήξη με τις απλοϊκές συμβάσεις και τις πειρατικές μεθόδους. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο ιστορικός προβάλλει αυτόν τον ανέμελο τρόπο ζωής υπό ένα εξαισίο φως — θεωρώντας την καταλυτική αυτήν αλλαγή στην κοινωνική συμπεριφορά ως πρόοδο και πολιτισμό μέσα σε έναν κόσμο μαστιζόμενο από πολέμους και διαμάχες. Παρόμοια και ο Αριστοφάνης επιθυμεί να παρουσιάσει την απλότητα ενός παλαιού τρόπου ζωής ως γενεσιουργό αιτία ανάπτυξης του αφόρητα περίπλοκου παρόντος. Αν και ζούσε σε έναν κόσμο βίαιων πολιτικών εντάσεων, είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι το υψηλό ήθος και η πατριωτική ευαισθησία των Μαραθωνομάχων δεν θα επέτρεπαν ποτέ στην πόλη-κράτος των Αθηνών να παρασυρθεί από ένα τόσο τρομακτικό κύμα βίας.

Οι έμμεσες νύξεις στις ευκλείς ημέρες του αθηναϊκού παρελθόντος ήταν αναμενόμενο να μεταστοιχειωθούν γρήγορα σε ρητές και έκδηλες αναφορές στη μάχη του Μαραθώνος. Ωστόσο, αυτήν την εποχή, η απαστράπτουσα ατμό-

8. Βλ. επίσης SOMMERSTEIN 1997² ad 1325.

σφαιρα των Περσικών Πολέμων παρέχει μόνο μια απλή επικάλυψη στην αδυσώπητη ένταση της ενδοελληνικής βίας — προερχόμενης ευνοήτως από τη ρήξη μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης. Ειδικότερα, στο πρώτο Βιβλίο της ιστορίας του (Α 23.1), ο Θουκυδίδης διατείνεται ότι ο Πελοποννησιακός Πόλεμος υπερέβαλε κατά πολύ όλες τις άλλες συγκρούσεις σε καταστροφική δύναμη:

τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν, καὶ τοῦτο ὁμῶς δυοῖν ναυμαχίαιν καὶ πεζομαχίαιν ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν. τούτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκος τε μέγα προύβη, παθήματά τε ξυνηνέχθη γενέσθαι ἐν αὐτῷ τῇ Ἑλλάδι οἷα οὐχ ἕτερα ἐν ἴσῳ χρόνῳ.

«Απ' όλα τα προηγούμενα πολεμικά γεγονότα, το μεγαλύτερο ήταν ο Περσικός πόλεμος, ο οποίος τερματίστηκε με δύο ναυμαχίες και δύο μάχες, ενώ ο σημερινός πόλεμος κράτησε πάρα πολλά χρόνια και προκάλεσε τόσες συμφορές στην Ελλάδα, όσες δεν είχε ποτέ πάθει σε ανάλογο χρονικό διάστημα».

Κάθε αμύπητος σε αυτό το θέμα νιώθει έκπληξη να ακούει ότι οι δύο περσικές εισβολές στην Ελλάδα εξουδετερώθηκαν με τέσσερις μόνο αποφασιστικές αναμετρήσεις· και προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη να διαπιστώνουμε ότι ο Θουκυδίδης στην *Αρχαιολογία* του αποκλείει τη μάχη του Μαραθώνος από τον κατάλογο των καθοριστικών συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων ως ένα μεμονωμένο συμβάν, και να εστιάζει περισσότερο την προσοχή του στη δεύτερη φάση της ελληνοπερσικής σύρραξης — όταν ο γιος του Δαρείου και νέος μονάρχης της Περσίας, ο Ξέρξης, οδήγησε τα αρίφνητα στίφη του εναντίον της Ελλάδας δέκα μόλις χρόνια μετά την ταπεινωτική συντριβή του περσικού στρατού στον κόλπο του Μαραθώνος. Όπως έχει προαναφερθεί, ο Θουκυδίδης υπερτονίζει τόσο πολύ τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ώστε φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί πως ό,τι συνέβη πριν από το γεγονός αυτό στην ελληνική ιστορία — έστω κι αν ακόμη ήταν η θρυλική ελλη-

νοπερσική αναμέτρηση — δεν μπορεί επ' ουδενί τρόπο να συγκριθεί ιδίως σε αγριότητα και βιαιότητα με τη σύρραξη που έλαβε χώραν ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη⁹. Οι μελετητές του θουκυδίδειου έργου δεν ομοφωνούν βέβαια ως προς τη βαρύτητα του συμπεράσματός του· πρέπει πάντως να μην παραβλέψουμε το γεγονός ότι η προσέγγισή του στην ανθρώπινη ιστορία ενδέχεται να είναι κατά καιρούς υπερβαλλόντως ρεαλιστική για εκείνους τουλάχιστον τους ρομαντικούς αναγνώστες που συγκινούνται στην ιδέα ότι ο μικρόσωμος Δαβίδ μπορεί να κερδίσει σε αγώνα τον γιγαντώσωμο Γολιάθ. Ο A.W. Gomme ορθώς υπογραμμίζει ότι «ο Θουκυδίδης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον πόλεμο ως *κίνησις* — δηλαδή σαν μια καταστροφική ενέργεια, και με αυτήν την έννοια [...] για την Ελλάδα οι Περσικοί Πόλεμοι ολοκληρώθηκαν με την οριστική απομάκρυνση των επιδρομέων»¹⁰. αντίθετα, προσθέτουμε εμείς, ο αντίκτυπος των αδελφοκτόνων συρράξεων για δύναμη και κυριαρχία μεταξύ των Αθηναίων και των Σπαρτιατών συνέχισε να συνταράσσει τον ελληνικό κόσμο επί πολλά έτη.

Αν και ο Θουκυδίδης εμφανίζεται να είναι κάπως μειωτικός απέναντι στη μάχη του Μαραθώνος στη συνοπτική αφήγησή του για την πρώιμη ελληνική ιστορία, εντούτοις αναφέρεται σε αυτήν με άμεσο τρόπο, πριν προβεί, καθώς προειπώθηκε παραπάνω, σε ό,τι μερικοί κριτικοί θεωρούν εξαιρετικά επιγραμματικό σχόλιο σχετικά με τη σοβαρότητα της εμφύλιας σύρραξης Αθήνας-Σπάρτης έναντι της σπουδαιότητας των άλλων ελληνικών πολεμικών εγχει-

9. Είναι πιθανόν ότι οι δύο αλληλοσυγκρουόμενες αφηγήσεις σχετικά με σεισμική δόνηση που συνέβη στην Δήλο αφενός στον Ηρόδοτο (Ζ 98.1-3) και αφετέρου στον Θουκυδίδη (Β 8.3) αποτελούν επιπρόσθετη απόδειξη της τάσης του τελευταίου να υποβαθμίζει τη σπουδαιότητα των Περσικών Πολέμων και ιδίως της μάχης του Μαραθώνος. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, το νησί της Δήλου δονήθηκε από σεισμό πρώτη φορά στην ιστορία του λίγο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, ενώ ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι προτού αρχίσει η μάχη του Μαραθώνος συνέβη σεισμός στην Δήλο για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της, προσθέτοντας όλο νόημα ότι αυτή η σεισμική δραστηριότητα ήταν σημάδι σταλμένο από τους θεούς που ήθελαν να προειδοποιήσουν τους Έλληνες για τα δεινά που τους περίμεναν τα επόμενα χρόνια. Πρβλ. επίσης GOMME 1956 *ad loc.*: HORNBLLOWER 1991: 245-246.

10. GOMME 1945: 151. Πρβλ. επίσης HORNBLLOWER 1987: 183-184.

ρημάτων¹¹. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι η μάχη του Μαραθώνος συνδέεται στενά με την αποπομπή των τυράννων στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα με την επικουρία και των Λακεδαιμονίων. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (Α 18.1), ευθύς αμέσως μετά την απομάκρυνση των τυράννων από την εξουσία, οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν τους Πέρσες στον Μαραθώνα:

μετὰ δὲ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐκ τῆς Ἑλλάδος οὐ πολλοῖς ἔτεσιν ὕστερον καὶ ἡ ἐν Μαραθῶνι μάχη Μήδων πρὸς Ἀθηναίους ἐγένετο. δεκάτῳ δὲ ἔτει μετ' αὐτὴν αὖθις ὁ βάρβαρος τῷ μεγάλῳ στόλῳ ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα δουλωσόμενος ἦλθεν.

«Λίγα χρόνια μετά την κατάλυση της τυραννίας στην Ελλάδα, έγινε η μάχη του Μαραθώνος μεταξύ Μήδων και Αθηναίων. Δέκα χρόνια μετά τον Μαραθώνα, ο βάρβαρος πάλι εξεστράτευσε με τεράστια προετοιμασία για να υποδουλώσει την Ελλάδα».

Το σημαντικότερο είναι ότι ο Θουκυδίδης πρόθυμα αναγνωρίζει έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ της ήττας των Περσών στο μυχό του Μαραθώνος και του αθηναϊκού στρατού. Είναι σίγουρο ότι σε αυτόν το δεσμό ο ιστορικός από το δήμο του Αλίμου εδραιώνει ένα ευνοϊκό για τους Αθηναίους αφηγηματικό μοτίβο — δηλαδή τη μάχη στον Μαραθώνα ως γνήσια αθηναϊκή νίκη. Το οπλιτικό της Αθήνας απέκρουσε την περσική επίθεση με την έναρξη ταυτόχρονα ευρύτερων πολιτικών μεταρρυθμίσεων και κοινωνικών ανακατατάξεων στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Μολονότι ο Θουκυδίδης δεν εκφράζεται ρητά ως προς τη δημοκρατική διάσταση του αθηναϊκού επιτεύγματος στον Μαραθώνα, είμαστε σίγουροι ότι αφήνει υπαινιγμό σε αυτό, όταν υπογραμμίζει τα οφέλη που προήλθαν από την κατάλυση των τυραννίδων στην Ελλάδα. Ο ιστορικός εγκωμιάζει τη Σπάρτη για το ότι είχε την τύχη να απολαύσει αδιάκοπη ελευθερία που θα της την

11. Βλ. HORNBLLOWER 1991: 62-64 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

στερούσαν τυχόν τυραννικά καθεστώτα, με το να έχει καταφέρει να θεσπίσει προσήκοντες νόμους σε πολύ πρώιμη περίοδο. Θα άξιζε να επισημανθεί εδώ ότι στον Μαραθώνα η Αθήνα καθαυτήν, απαλλαγμένη από το βάρος των παλιών δυναστικών οικογενειών, έδωσε τον αγώνα τον καλόν υπέρ της ελευθερίας από δύο απειλές: τον περσικό δεσποτισμό και την τυραννική εξουσία.

Το ότι η μάχη του Μαραθώνος απέβη ανεξάντλητη πηγή καύχησης για τους Αθηναίους καθίσταται έκδηλο στους αναγνώστες του Θουκυδίδη. Άλλωστε στο πρώτο Βιβλίο της ιστορίας του εντοπίζεται μια άμεση αναφορά στον καθοριστικό ρόλο της Αθήνας στην επιτυχία της μαραθώνιας εκστρατείας. Στην περίπτωση αυτή δεν είναι μόνο ο ιστορικός που μνημονεύει το θρίαμβο στον Μαραθώνα σε σχέση με την πόλη της Αθήνας· οι ίδιοι οι Αθηναίοι παρουσιάζονται να καυχώνται για τη νίκη τους εναντίον των Περσών επιδρομέων στην πεδιάδα του Μαραθώνος (Α 734), εμφανιζόμενοι ως θαρραλέοι και αποφασιστικοί αντίπαλοι εναντίον κάθε άλλου επίδοξου εισβολέα, και μάλιστα ικανοί να προσαρμόσουν ανάλογα την τακτική τους ακόμη και στις πιο επείγουσες περιστάσεις:

ρηθήσεται δὲ οὐ παραιτήσεως μᾶλλον ἔνεκα ἢ μαρτυρίου καὶ δηλώσεως πρὸς οἷαν ὑμῖν πόλιν μὴ εὖ βουλευομένοις ὁ ἀγὼν καταστήσεται. φαμὲν γὰρ Μαραθῶνι τε μόνοι προκινδυνεύσαι τῷ βαρβάρῳ καὶ ὅτε τὸ ὕστερον ἦλθεν, οὐχ ἱκανοὶ ὄντες κατὰ γῆν ἀμύνεσθαι, ἐσβάντες ἐς τὰς ναῦς πανδημεὶ ἐν Σαλαμῖνι ξυμμαχῆσαι, ὅπερ ἔσχε μὴ κατὰ πόλεις αὐτὸν ἐπιπλέοντα τὴν Πελοπόννησον πορθεῖν, ἀδυνάτων ἂν ὄντων πρὸς ναῦς πολλὰς ἀλλήλοις ἐπιβοηθεῖν.

«Άλλωστε, δεν θα τα εξιστορήσομε για να σας εξευμενίσομε, αλλά για να καταλάβετε με παραδείγματα και αποδείξεις, με ποια πολιτεία θ' αναμετρηθείτε αν δεν πάρετε την σωστή απόφαση. Θέλομε να πούμε, δηλαδή, ότι στον Μαραθώνα προκινδυνεύσαμε μόνοι εναντίον των βαρβάρων και, όταν έκαναν την δεύτερη επιδρομή τους, εμείς, μη μπορώντας ν' αμυνθούμε στην

στεριά, επιβιβαστήκαμε, μέχρι και του τελευταίου, στα καράβια μας και συμπολεμήσαμε στην ναυμαχία της Σαλαμίνας. Αυτό εμπόδισε τον βάρβαρο να πάει να κυριέψει μια-μια τις πολιτείες της Πελοποννήσου, οι οποίες θα ήσαν ανίκανες ν' αλληλοβοηθηθούν εναντίον ενός πανίσχυρου στόλου».

Η συγκυρία είναι ιδιαζόντως σημαντική. Αθηναίοι απεσταλμένοι βρίσκονται στη Σπάρτη προσπαθώντας με κάθε μέσο να πείσουν τους Λακεδαιμονίους να αντισταθούν στις θορυβώδεις φωνές των συμμάχων τους που ζητούσαν την καταστροφή της Αθήνας. Στον περιπαθή λόγο τους οι Αθηναίοι πρέσβεις επικαλούνται τους Περσικούς Πολέμους, προσδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση από μέρους τους στα θετικά αποτελέσματα αυτής της αδυσώπτης σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Φυσικά, η μάχη του Μαραθώνος λαμβάνει προνομιακή θέση στη σύντομη παρέμβασή τους, πράγμα που χρησιμεύει, *inter alia*, ως ένα επιπλέον τεκμήριο που αποκαλύπτει πώς αναδύθηκε το νέο είδος της επιδεικτικής ρητορικής κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ.¹² Οι Αθηναίοι πρέσβεις διατείνονται ότι *Μαραθῶνί τε μόνον προκινδυνεύσαι τῷ βαρβάρῳ*, αποφεύγοντας να επισημάνουν την ενεργή συμπαράσταση που προσέφεραν οι Πλαταιείς στη μάχη εκείνη¹³. Πέραν της ήπιας υπερβολής, που μάλλον κατέστη αναγκαία λόγω της εξαιρετικά επείγουσας συγκυρίας, ο θρίαμβος στον Μαραθώνα πιστώνεται μόνο στους Αθηναίους· μάλιστα, στη δημηγορία των Πλαταίων στο τρίτο Βιβλίο, οι Πλαταιείς οι ίδιοι καταβάλλουν κάθε προσπάθεια να υποβαθμίσουν τη δική τους συμμετοχή στη μάχη του Μαραθώνος και να επικεντρώσουν αντίθετα την προσοχή των ακροατών τους στο γεγονός ότι, αν και δεν είναι λαός ναυτικός, δεν ορρώδησαν από το να εμπλακούν στη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο. Ο Simon Hornblower έχει δίκιο να πιστεύει ότι, αντίθετα προς τη μάχη στις Πλαταιές, η μαραθώνια εκστρατεία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την Αθήνα,

12. Σχετικά με την επιδεικτική ρητορική, βλ. πρόσφατα Hesk 2009: 156-161.

13. Βλ. επίσης West III 1970· Walters 1981.

και σωστά μας υπενθυμίζει ότι «ίσως οι αθηναϊκές συνδηλώσεις της ναυμαχίας στο Αρτεμίσιο δεν ήταν τόσο εμφανείς» για τους επιτιθέμενους Δωριείς, ώστε να προσβληθούν — αν οι Πλαταιείς επικαλούνταν μια ναυμαχία, στην οποία, καθώς ήταν ευρύτατα γνωστό, τα 127 αθηναϊκά πλοία ήταν εν μέρει επανδρωμένα από Πλαταιείς μαχητές - παρά το ότι αυτοί δεν διέθεταν εμπειρία στη ναυτική τέχνη (Ηρόδοτος Η 1.1)¹⁴.

Το μοτίβο της μαραθώνιας εκστρατείας ως πολεμικού θριάμβου της δημοκρατικής Αθήνας επανεμφανίζεται στο πλαίσιο του επιταφίου λόγου του Περικλή στο δεύτερο Βιβλίο της Θουκυδίδειας συγγραφής. Πριν από την έναρξη της δημηγορίας, ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι ενταφιάζουν τους νεκρούς τους στο νεκροταφείο του Κεραμεικού, εκτός από τους πεσόντες στη μάχη του Μαραθώνος (Β 34.4):

τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλὴν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι· ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν.

«Τους αποθέτουν λοιπόν στο δημόσιο νεκροταφείο, που βρίσκεται στο πιο ωραίο προάστιο της πόλης, και σ' αυτό κάθε φορά θάβουν τους νεκρούς των πολέμων, εκτός βέβαια απ' αυτούς που έπεσαν στον Μαραθώνα· εκείνων την ανδρεία επειδή έκριναν ξεχωριστή, τους έκαναν τον τάφο εκεί».

(Μτφρ. Γ. Μαρκαντωνάτου)

Δεδομένου ότι όσοι έπεσαν μαχόμενοι στη Σαλαμίνα και στις Πλαταιές ενταφιάστηκαν εκεί όπου σκοτώθηκαν, το πρόβλημα με την αναφορά του Θουκυδίδη στους νεκρούς του Μαραθώνος συζητείται ακόμη έντονα από τους κλασικούς φιλολόγους¹⁵. Πάντως δεν πρέπει να υποθέτουμε ότι ο Θουκυδίδης δεν γνώριζε εκείνους τους τόπους ταφής αυ-

14. HORNBLLOWER 1991: 448.

15. Βλ. (λ.χ.) GOMME 1956 ad 34.1· HORNBLLOWER 1991: 294.

τών που έπεσαν στη Σαλαμίνα και στις Πλαταιές¹⁶. Άλλωστε ο τύμβος του Μαραθώνος είχε ήδη αναδειχτεί σε ένα πολύ επιβλητικό σύμβολο για την Αθήνα, και ειδικότερα για την αθηναϊκή δημοκρατία — προσκομίζοντας συνάμα εύγλωττους υπαινιγμούς για το τι μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της ευψυχίας και της συναδέλφωσης των πολιτών. Εκείνον τον Σεπτέμβριο του 490 π.Χ., η νίκη στον Μαραθώνα θωράκισε τη νεαρή αθηναϊκή δημοκρατία με πίστη στο πεπρωμένο της, που ήταν μοιραίο να διατηρηθεί έναν σχεδόν αιώνα· το γεγονός βέβαια αυτό έχει γενικά αναγνωριστεί, και ο Θουκυδίδης είναι εύλογο να επικαλείται ένα ισχυρό σύμβολο αθηναϊκού θάρρους και αποφασιστικότητας σε καιρούς έντονης εθνικής επαγρύπνησης.

Είναι επομένως φυσικό ότι στο έκτο Βιβλίο ο Θουκυδίδης στην τελευταία του ρητή μνεία για τον Μαραθώνα ακόμη μια φορά συνδέει τη μάχη με την πτώση της τυραννίδας στην Αθήνα, διαγράφοντας πλήρη κύκλο με το να επανέρχεται στην ιστορία της εκδίωξης των Πεισιστρατιδών από την Αθήνα (Α 18.1). Προς τούτους, είναι αξιοσημείωτο ότι η ιστορία με τον Ιππία επαναλαμβάνεται στο πλαίσιο της βεβήλωσης των Ελευσινίων Μυστηρίων και του ακρωτηριασμού των Ερμών — πράγματα που συνέβησαν σε όντως εξαιρετικά ταραχώδη περίοδο, στη διάρκεια της οποίας οι πολιτικοί ανταγωνισμοί οδηγούν αναπότρεπτα σε αναζωπύρωση της σύγκρουσης εντός της αθηναϊκής δημοκρατίας. Πράγματι, σύμφωνα με τη διήγηση του Θουκυδίδη (Ζ 59.4), μετά τη δολοφονία του Ιππάρχου από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, ο Ιππίας διατήρησε την εξουσία τρία ακόμη έτη, και τελικά το 510 π.Χ. καθαιρέθηκε από τους Λακεδαιμονίους και τους εξόριστους Αλκμεωνίδες, και κατέφυγε στην αυλή του Πέρση βασιλιά Δαρείου, την οποία άφησε ως γνωστόν είκοσι χρόνια αργότερα, και επέστρεψε στην Ελλάδα, συνοδεύοντας τους Πέρσες στον Μαραθώνα το φθινόπωρο του 490 π.Χ.¹⁷

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αντίθετα προς τους ρήτορες του τετάρτου αιώνα π.Χ. — οι

16. Βλ. επίσης OSTWALD 1969: 175.

17. Βλ. επίσης GOMME – ANDREWES – DOVER 1970 *ad loc.*

οποίοι αρέσκονταν να εγκωμιάζουν τον Μαραθώνα — ο Θουκυδίδης, ένας ίσως πιο ψυχρός και συγκρατημένος άνθρωπος από τη φύση του, τηρεί σχεδόν σιγή όσον αφορά στη δόξα της εκστρατείας στον Μαραθώνα¹⁸. Ωστόσο εμφανίζεται εξαιρετικά γενναιόδωρος στο να αποδώσει τη νίκη μόνο στο στρατό των Αθηναίων, χωρίς ποτέ να μειώνει τους υπαινιγμούς του στο πραγματικό διακύβευμα εκείνης της ένοπλης σύγκρουσης: στην ελευθερία δηλαδή της Ελλάδας από τον περσικό δεσποτισμό και στην απαλλαγή της Αθήνας από την αφόρητη καταπίεση των τυράννων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BILLOWS R.A., 2010, *Marathon: The Battle that changed Western Civilization*, New York.
- BOEGEHOLD A. L. – SCAFURO A.C. (επιμ.), 1994, *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore & London.
- BOWIE, A.M., 1993, *Aristophanes: Myth, Ritual and Comedy*, Cambridge (A. M. Bowie, 1999, *Αριστοφάνης. Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*, μτφρ. Π. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, εισαγ. & επιμ. Α. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ, Αθήνα).
- BRIDGES E. – HALL E. – RHODES P.J. (επιμ.), 2007, *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the Third Millennium*, Oxford.
- CAREY C., 2010, *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, μτφρ. Ε. ΒΟΛΟΝΑΚΗ, Αθήνα.
- GOMME A.W., 1945, *A Historical Commentary on Thucydides, Volume I Introduction and Commentary on Book I*, Oxford.
- , 1956, *A Historical Commentary on Thucydides, The Ten Years' War Volume II Books II-III*, Oxford.
- GOMME A.W. – ANDREWES A. – DOVER K.J., 1970, *A Historical Commentary on Thucydides, Volume IV Books V 25-VIII*, Oxford.
- HAMMOND N.G.L., 1968, «The Campaign and Battle of Marathon», *Journal of Hellenic Studies* 88, 13-57.
- , 1986³, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford.
- HESK, J. 2009, «Types of Oratory», στο: E. GUNDERSON (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge, 156-161.
- HORNBLOWER S., 1991, *A Commentary on Thucydides, Volume I Books I-III*, Oxford.

18. Για μια εμπειρίστατη αποτίμηση του Θουκυδίδη στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας, βλ. σχετικά πρόσφατα ΡΕΓΚΑΚΟΣ 2009.

- , 1987, *Thucydides*, London (S. Hornblower, 2003, *Θουκυδίδης. Ο ιστορικός και το έργο του*, μτφρ. Α. ΜΑΝΙΑΘΗ, εισ. & επιμ. Α. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ, Αθήνα).
- ΚΡΕΝΤΖ Ρ., 2010, *The Battle of Marathon*, New Haven.
- LORAUX N., 1986, *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*, μτφρ. Α. SHERIDAN, Cambridge MA.
- LAZENBY J.F., 1993, *The Mountains Look at Marathon: The Defence of Greece 490-479 BC*, Warminster.
- LLOYD A., 2005, *Marathon: The Crucial Battle that created Western Democracy*, London.
- MACDOWELL D.M., 1995, *Aristophanes and Athens: An Introduction to the Plays*, Oxford.
- ΜΕΙΔΑΝΗ Κ. – ΛΑΖΟΥ Β. – ΚΑΡΤΑΛΗΣ Κ. (επιμ.), 2010, *Η μάχη του Μαραθώνα*, Αθήνα.
- ΜΕΡΚΟΥΡΗΣ Σ. (επιμ.), 2010, *Δημοκρατία και η μάχη του Μαραθώνα. Ζάππειον Μέγαρον, 23-31 Οκτωβρίου 2010*, Αθήνα (δίγλωσση έκδοση).
- MILLS S., 1997, *Theseus, Tragedy and the Athenian Empire*, Oxford.
- ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ Κ. – ΜΕΙΔΑΝΗ Κ. (επιμ.), 2010, *Μαραθών: Η μάχη και ο αρχαίος δήμος*, Αθήνα.
- O'REGAN D.E., 1992, *Rhetoric, Comedy, and the Violence of Language in Aristophanes' Clouds*, New York & Oxford.
- OSBORNE R., 1996, *Greece in the Making, 1200-479 BC*, London & New York.
- OSTWALD M., 1969, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford.
- ΡΕΓΚΑΚΟΣ Α., 2009, *Επινοώντας το Παρελθόν. Γέννηση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική αρχαιότητα*, Αθήνα.
- SOMMERSTEIN A.H., 19972, *The comedies of Aristophanes Vol. 2: Knights*, Warminster.
- , 20074, *The Comedies of Aristophanes Vol. 3: Clouds*, Oxford.
- ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ Γ., 2009, *Ο Μαραθών και το αρχαιολογικό μουσείο*, Αθήνα.
- , 2010, *Μαραθώνας: Η μάχη που σημάδεψε την ιστορία*, Αθήνα.
- WALTERS K.R., 1981, «We fought alone at Marathon»: Historical falsification in the Attic funeral oration», *Rheinisches Museum* 124, 204-211.
- WEST III W.C., 1970, «Saviors of Greece», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 11, 271-282.
- WOHL V., 2009, «Rhetoric of the Athenian Citizen», στο: E. GUNDERSON (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge, 162-177.
- YUNIS H., 1996, *Taming Democracy: Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca NY.
- ΦΡΑΓΚΟΣ Φ., 2010, *Χωρίς Ιππείς: Η μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) 2.500 χρόνια*, Αθήνα.

Η «τέχνη» του Ισοκράτη

Η συγγραφή ειδικών θεωρητικών συγγραμμάτων για την ρητορική, των λεγομένων *Τεχνών*¹, στα οποία οι ρήτορες ανέπτυσαν την διδασκαλία τους για την αποτελεσματική χρήση του λόγου στην διάταξη των νοημάτων και την χρήση των επιχειρημάτων με σκοπό να επικρατούν στις δικανικές αντιδικίες άρχισε με τους πρώτους ρητοροδιδασκάλους της αρχαιότητας, τον Κόρακα και τον Τεισία². Για τα ειδικά αυτά έργα των ρητοροδιδασκάλων ενδιαφέρθηκε ο Αριστοτέλης, τα οποία και συγκέντρωσε σε ένα ενιαίο σύγγραμμα με τον τίτλο «*Τεχνῶν Συναγωγή*», του οποίου η απώλεια αποτελεί μεγάλο δυστύχημα για την ιστορία της ρητορικής. Ανάμεσα στους ρητοροδιδασκάλους που είχαν εκπονήσει *Τέχνην* ο Αριστοτέλης συμπεριέλαβε και τον Ισοκράτη, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ζώσιμου³. Επιπρόσθετα, τον Ισοκράτη ως συγγραφέα *Τέχνης* αναφέρει και ο ανώνυμος συγγραφέας της *vita*, ενώ ο Quintilianus μας πληροφορεί ότι η ισοκρατική *Τέχνη* ήταν ενός ή δύο βιβλίων⁴, εκφράζοντας

* Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Βλ. S. USHER, *Greek Oratory, Tradition and Originality*, Oxford 1999, σελ. 1 κ.ε. G.E. KENNEDY, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton and London 1963, ελλην. μτφρ., σελ. 18-19. M. EDWARDS, *Attic Orators*, Oxford 1994, ελλην. μτφρ. σελ. 13. T. COLE, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore 1991 (βλ. βιβλιογρ. του S. USHER στο CR 42, 1992, σελ. 58-60), σελ. 2 κ.ε. E. SCHIAPPA, *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*, Yale 1999, σελ. 5 κ.ε. E. ΑΛΕΞΙΟΥ.

2. Η συγγραφή ειδικού ρητορικού συγγράμματος, δηλαδή *Τέχνης* συνδέεται με τον Τεισία, όπως ήδη είχε παρατηρήσει ο Πλάτων (Φαίδρος 273c... *τέχνην άνευρειν ό Τεισίας ή άλλος...*) και ο Αριστοτέλης (Σοφ. Έλ. 33 183b 29: *Τεισίας μετά τους πρώτους*), την τολμηρή υπόθεση ο Τεισίας και ο Κόραξ να είναι ένα και το αυτό πρόσωπο διατύπωσε ο T. COLE, «Who was Corax?» *Illin. Class. Stud.* 16, 1991, σελ. 65-84, άποψη που φαίνεται να αποδέχεται ο G. Kennedy, *όπ.*, σελ. 58.

3. F. BLAB, *Die attische Beredsamkeit II*, Berlin 1889, σελ. 97 κ.ε.

4. L. RADERMACHER (βλ. σημ. 11), *απόστ.* 11 και 18.

ταυτόχρονα την επιφύλαξή του για την γνησιότητα του έργου, το οποίο όμως νωρίς χάθηκε.

Έκτοτε πυροδοτήθηκε μια έριδα μεταξύ των ερευνητών γύρω από την ύπαρξη του συγγράμματος αυτού. Ο F. Blass⁵ διατύπωσε την άποψη ότι ο Ισοκράτης δεν εξέδωσε μία *Τέχνη*, αλλά αυτή αποτελεί ψευδεπίγραφο έργο κάποιου αγνώστου της ίδιας εποχής. Ο Blass στηρίζεται στην αρνητική στάση του Ισοκράτη απέναντι στους συγγραφείς των *Τεχνών*⁶. Αλλά μάλλον αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί κίνητρο για τη συγγραφή ενός θεωρητικού συγγράμματος στο πρόσωπο του δασκάλου του Γοργία. Αντίθετα, ο Spengel⁷ έχει αποφανθεί θετικά για την ύπαρξη του τεχνικού αυτού συγγράμματος του Ισοκράτη, καθώς και ο Sauppe⁸, ενώ μεταγενέστεροι⁹ αρνήθηκαν την ύπαρξη τέτοιου συγγράμματος. Ο τελευταίος εκδότης των έργων του Ισοκράτη Β. Μανδηλαράς¹⁰ έχει αποδεχθεί την ύπαρξη της *Τέχνης* και συμπεριέλαβε στην έκδοσή του τα αποσπάσματα που προέρχονται κυρίως από σχολιαστές του Ερμογένη.

Τα αποσπάσματα και οι μαρτυρίες της ισοκρατικής *Τέχνης* συγκεντρώθηκαν από τον L. Spengel¹¹ και αργότερα από τον L. Radermacher¹². Σημαντικές πληροφορίες περι-

5. L. SPENDEL, *Συναγωγή Τεχνών*, Stuttgart 1828, σελ. 154-172.

6. ΙΣΟΚΡ. ΚΑΤΑ ΣΟΦ. 19.

7. Βλ. σημ. 4.

8. JOHANN GEORG BAITER – HERMANN SAUPPE, *Oratores Attici: Scholia, fragmenta, indices*, τόμ. 2, σελ. 3 κ.ε.

9. Βλ. σύντομη επισκόπηση, Κ. BARWICK, *ό.π.*, σελ. 43-45.

10. B.G. MANDILARAS, *Isocrates opera omnia*, Bibliotheca Teubneriana, Monachii et Lipsiae 2003.

11. L. RADERMACHER, *Artium scriptores*, Wien 1951. Για την κατάσταση της έρευνας πάνω στα αποσπάσματα του Ισοκράτη και βέβαια της *Τέχνης*, βλ. KARE BRODERSEN στο W. Oith, *Isocrates. Neue Ausätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*, Triev 2003, σελ. 169-174.

12. Ο Κ. BARWICK, *Das Problem der isocratischen Techner*, σελ. 47 κ.ε., προσπαθεί να ανασκευάσει την άποψη αυτή, υποστηρίζοντας ότι όλοι οι μεταγενέστεροι, όπως ο Κικέρων, ο συγγραφέας της ισοκρατικής *vita*, ο Ψ. Πλούταρχος κ.λπ., έχουν παρανοήσει το ουσιαστικό *τέχνη*, το οποίο δεν παραπέμπει σε θεωρητικό εγχειρίδιο αλλά σε ρητορικούς λόγους. Αυτός όμως ο ισχυρισμός προσκρούει στο σύγγραμμα του Αριστοτέλη *Συναγωγή Τεχνών* (συναγωγών τέχνας ρητορικής), στο οποίο συμπεριελάμβανε τα τεχνολογικά έργα από τον Κόρακα και τον Τεισία έως την εποχή του. Το *ἐμνήσθη καὶ ταύτης* δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εννοεί την *Τέχνη* του Ισοκράτη, όχι λόγους.

έχει το απόσπασμα από τη βιογραφία του Ισοκράτη, που χρησιμοποιεί την μαρτυρία του Ζώσιμου:

Vita Isocr. XII (Rad. Fr. 11):

Λέγεται δὲ ὡς ὅτι καὶ τέχνην ῥητορικὴν ἔγραψε, τῇ δὲ χρόνῳ ἔτυχεν αὐτὴν ἀπολέσθαι. ἐρεῖ δὲ τις, καὶ πόθεν δῆλον, ὅτι τοῦτο οὕτως ἔχει; λέγομεν ὡς ὅτι Ἀριστοτέλης ὁ φιλόσοφος συναγωγὴν τέχνας ῥητορικὰς ἐμνήσθη καὶ ταύτης.

Σύμφωνα με το απόσπασμα γίνεται γνωστό ότι ο Ισοκράτης ἔγραψε *Τέχνην*, δηλαδή θεωρητικό σύγγραμμα περί ρητορικής, όπως θα ἔπρεπε να αναμένεται ως φυσιολογική δραστηριότητα ενός ρητοροδιδασκάλου. Για να τεκμηριώσει μάλιστα ο άγνωστος συγγραφέας της βιογραφίας την άποψη που κυκλοφορεί (λέγεται δὲ...) ότι ο Ισοκράτης ασχολήθηκε με ένα τέτοιο ἔργο, καταφεύγει στην αριστοτελική αυθεντία, αναφέροντας ότι ο φιλόσοφος συμπεριέλαβε το θεωρητικό αυτό σύγγραμμα του Ισοκράτη στην συλλογή των ρητορικών αυτών εγχειριδίων, στην οποία αποδύθηκε ο Αριστοτέλης με τον τίτλο *Τεχνῶν Συναγωγή*. Ο ισχυρισμός άλλωστε έχει κατηγορηματικό χαρακτήρα, που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση (λέγομεν ὡς ὅτι...).

Η πληροφορία αυτή θα ήταν δύσκολο να επινοηθεί ως επιχείρημα, αν δεν είχε αντικειμενική βάση, αν δηλαδή δεν είχε το ἔργο εντοπισθεί στην *Συναγωγή Τεχνῶν* του Αριστοτέλη. Τη μαρτυρία για την συγγραφή από τον Ισοκράτη *Τέχνης* αναφέρει και ο Κικέρων με τη σημείωση όμως ότι δεν την βρήκε.

(Rad. Fr. 7: Cic. Inv. 2.2.7):

(nam fuit tempore eodem, quo Aristoteles, magnus et nobilis rhetor Isocrates, cuiris ipsius quam constet esse artem, non invenimus...).

Ο ίδιος ο Κικέρων στο ίδιο ἔργο αναφέρει ότι ο λόγος της απώλειας των ειδικών αυτών συγγραμμάτων ήταν στην ου-

σία η Συναγωγή Τεχνών του Αριστοτέλη, επειδή όλοι συμβουλευόνταν αυτό το σύγγραμμα, αντί να προσφεύγουν στα πρωτότυπα έργα (In. 2,6).

Δύο ακόμη μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του ισοκρατικού αυτού συγγράμματος.

Rad. Fr. 10: Phot. Bibl. P. 486 b 7 Bk.:

γεγραφέναι δὲ αὐτὸν καὶ τέχνην ῥητορικὴν λέγουσιν ἦν καὶ ἡμεῖς ἴσμεν τοῦ ἀνδρὸς ἐπιγραφομένην τῷ ὀνόματι...

[πρβ. επίσης Rad. Fr. (Excerpta Corporis P W V p. 683, 1a):

Γοργίας...καὶ Ἰσοκράτης ἔγραψαν τέχνην (τέχνας conī. Rabe).

Rad. Fr. 13 / Hermog. W V p. 7, 12:

μετ' αὐτὸν Ἀντιφῶν ὁ Ῥαμνούσιος ὁ Θουκυδίδου διδάσκαλος λέγεται τέχνην γράψαι, μετὰ ταῦτα δὲ Ἰσοκράτης ὁ ῥήτωρ.

Εναλλακτικά απαντά και ο όρος στον πληθυντικό *Τέχναι*, που προφανώς παραπέμπει σε περισσότερα του ενός βιβλία του ίδιου συγγράμματος. (πβ. Rad. Fr. 9: [Plut.] Vitae X orr. Isocr. 838 e/f: *εἰσὶ δ' οἱ καὶ τέχνας αὐτὸν λέγουσιν συγγραφῆναι, οἷδ' οὐ μεθόδῳ ἀλλ' ἀσκήσει χρήσασθαι*. Η όλη αντιθετική διατύπωση υποχρεώνει να δεχθεί κανείς το ουσιαστικό *τέχνας* ως θεωρητικό σύγγραμμα και όχι ως υποδειγματικούς λόγους, όπως η *Ἐλένη* και ο *Ὑπὲρ Παλαμίδους Ἀπολογία* του Γοργία, ή οι *Τετραλογίες* του Αντιφώντα.

Πέραν της ειδικής αυτής σημασίας ο πληθυντικός *Τέχναι* απαντά με τη σημασία των ρητορικών έργων, όπως φαίνεται σε διάσπαρτες μαρτυρίες που παραθέτει ο Radermacher (απ. 15, 16, 17). Με αυτή την σημασία απαντά η λέξη *τέχναι* στο απ. 5 του Radermacher από τον βίο του Δημοσθένη, όπου αναφέρεται η μαρτυρία του Κτησίβιου, που έλεγε ότι ο Δημοσθένης έμαθε τους λόγους του Ισοκράτη και του Αλικιδάμαντα, αφού τους πήρε κρυφά.

Η πρόωρη απώλεια του ειδικού συγγράμματος του Ισοκράτη, το οποίο ίσως δεν υπήρχε τα χρόνια του Κικέρωνα (βλ. fr. 7, και σύμφωνα με αυτόν οφειλόταν στην αριστοτελική αυθεντία) σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των αρχαίων που μιλούν για *τέχνας*, οδήγησε σε σύγχυση και σε αμφισβήτηση του σχετικού συγγράμματος. Το ζήτημα περιπλέχθηκε από την θεωρία που διατύπωνε και υποστήριζε ο K. Barwick¹³ για ύπαρξη ενός νεότερου Ισοκράτη, στον οποίο πρέπει να προσγραφεί το θεωρητικό σύγγραμμα, δηλαδή η *Τέχνη*.

Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, η *Τέχνη* ανήκει σ' ένα νεώτερο Ισοκράτη, που έζησε το α' μισό του 1ου αιώνα. Η ύπαρξη όμως αυτού του νεότερου Ισοκράτη δεν μαρτυρείται πουθενά και η όλη παρουσία του οφείλεται σε καθαρή επινόηση. Συγκεκριμένα, ο Barwick¹⁴ από ένα χωρίο του Κοϊντιλιανού, στο οποίο αυτός εκφράζει επιφύλαξη για την αυθεντικότητα του ισοκρατικού συγγράμματος που κυκλοφορούσε (Rad. Fr. 18 Quint. De ins. Orat. 2, 14, 4: haec opinio (rhetoricam esse *δύναμιν*) originem ab Isocrate, si tamen re vera ars que circumfertur eine est...), συμπεραίνει ότι το σύγγραμμα ανήκει σ' έναν νεώτερο Ισοκράτη. Αλλά το συμπέρασμα αυτό δεν προκύπτει από τα συμφραζόμενα του Κοϊντιλιανού, αφού η πιο λογική εξήγηση του χωρίου θα ήταν ότι η ισοκρατική *Τέχνη* είναι ψευδεπίγραφη (si re vera ars eius est), όχι ότι ανήκει σ' έναν νεώτερο Ισοκράτη. Ο λόγος του Ισοκράτη *προς Δημόνικον* θεωρείται νόθος, χωρίς να αποδίδεται σε κάποιον νεώτερο Ισοκράτη. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ψευδεπίγραφους λόγους του Λυσία ή του Δημοσθένη, χωρίς να παρίσταται ανάγκη να επινοείται ένας νεώτερος ομώνυμος ρήτορας, για να προσγράφονται σε αυτόν οι λόγοι. Ο Barwick νομίζει ότι ανακαλύπτει αυτόν τον νεώτερο Ισοκράτη σ' ένα χωρίο του Σέξτου Εμπειρικού (*Προς Ρήτ.* 61), όπου αναφέρονται με χρονολογική σειρά, όπως υποστηρίζει ο Barwick, οι συγγραφείς οι οποίοι «οἴονται τῆς ῥητορικῆς ἔργον εἶναι τὸ πείθειν». Κατά σειρά μνημονεύονται «οἱ περὶ Πλάτωνα», «οἱ περὶ Ξενοκράτην», ο Αριστοτέλης, ο Αρίστων, ο Ερμαγόρας, ο Αθήναιος και ο Ισοκράτης. Η τοποθέτηση του Ισο-

13. K. BARWICK, *όπ.*, σελ. 54.

14. K. BARWICK, *όπ.*, σελ. 55.

κράτη στο τέλος με δεδομένη τη χρονολογική κατάταξη των συγγραφέων, οδηγεί τον Barwick στο συμπέρασμα ότι αυτός είναι ο νεώτερος Ισοκράτης. Αλλά η χρονολογία ακμής του (α' μισό του 1ου αιώνα μ.Χ.) προσκρούει στον χρόνο ακμής του Αθήναιου (μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ.) και επομένως δεν μπορεί ο Σέξτος Εμπειρικός να αναφέρεται σε αυτόν, σαν να ζει μετά τον Αθήναιο και μάλιστα να είναι ευρύτερα γνωστός, όπως οι προηγουμένοι. Από την ίδια αυτή λανθασμένη οπτική ο Barwick πιστεύει ότι πρέπει να ερμηνευθεί ένας μεγάλος αριθμός αποσπασμάτων από μεταγενέστερα χρόνια, όπως το χωρίο της Βιβλιοθήκης του Φωτίου (Rad. Fr. 10: Bk p. 486b 7: *γεγραφήναι δὲ αὐτὸν καὶ τέχνην ῥητορικὴν λέγουσιν, ἣν καὶ ἡμεῖς ἴσμεν τοῦ ἀνδρός ἐπιγραφομένην τῇ ὀνόματι...*), θεωρώντας ότι ο Φώτιος υπονοεί έναν νεώτερο Ισοκράτη, ερμηνεία που δεν προκύπτει από τα συμφραζόμενα και επομένως είναι αυθαίρετη.

Σημαντική απάντηση στη θεωρία του Barwick αποτελεί η μελέτη του Jeffrey Walker¹⁵, ο οποίος υποστηρίζει ότι, όταν ο Κικέρων ζει δύο αιώνες πριν από τον Κοϊντιλιανό και γνωρίζει, αν και δεν το βρήκε, το ρητορικό αυτό σύγγραμμα του Ισοκράτη, ενώ ο Κοϊντιλιανός ζώντας έναν αιώνα αργότερα μετά τον υποτιθέμενο νεώτερο Ισοκράτη θα έπρεπε να ήταν βέβαιος αν αυτός υπήρχε, είναι σαφές ότι η ισοκρατική *Τέχνη* υπήρχε και ότι ο νεώτερος αυτός Ισοκράτης είναι ανύπαρκτος. Ο Walker συζητάει επίσης την αριστοτελική *Τεχνῶν Συναγωγή* καθώς και το περιεχόμενο της ισοκρατικής τέχνης, η οποία σε κάθε περίπτωση ήταν σύγγραμμα ρητορικής και όχι ρητορικοί λόγοι. Μέσα στο ίδιο πνεύμα πρέπει να αναθεωρηθεί η άποψη ότι οι προαριστοτελικές *Τέχνες* ήταν συλλογή υποδειγματικών λόγων και όχι ειδικής αρχής, τεχνικής ή συμβουλής, που μπορούσαν να πλαισιώνονται από παραδείγματα. Ο J. Walker είναι πεπεισμένος ότι αυτό το σύγγραμμα του Ισοκράτη υπήρξε για χρήση μέσα στη σχολή του.

Από την έκδοση του Β. Μανδηλαρά στην Teubner παραθέτουμε τα αποσπάσματα της *Τέχνης*.

15. J. WALKER, *The Genuine Teachers of this Art, Rhetorical Education in Antiquity*, Columbia 2011, σελ. 59 κ.ε.

<p>Καὶ γὰρ Ἰσοκράτης ἔργον ἔφασκεν εἶναι ῥητορικῆς τὰ μὲν μικρὰ μεγάλως εἰπεῖν τὰ δὲ μεγάλα μικρῶς καὶ τὰ μὲν καινὰ παλαιῶς, τὰ δ' αὖ παλαιὰ καινῶς (Συριανοῦ, <i>Eis τὸ Περὶ Ἰδεῶν Ἑρμογένους</i>, 271, 16 [= III 239]).</p>	<p>Ο Ισοκράτης ἔλεγε πως ἔργο της ρητορικής εἶναι τα μικρά θέματα να παρουσιάζει ως μεγαθέματα, τα σημαντικά ως ασήμαντα, και τα σύγχρονα ως παλιά, κι αντίθετα τα παλαιά ως σύγχρονα. (B.G. Mandilaras, <i>Isocrates opera omnia</i>, Bibl. Teubn., III 239).</p>
<p>Ἵπερ γὰρ λέγει καὶ ὁ Ἰσοκράτης, λάβε τῆς ποιητικῆς τὰ μέτρα καὶ τὸν ῥυθμὸν καὶ μένει δημηγορία, ἢ κέχρηται οἱ δημαγωγοί. (Ολυμπιοδώρου, <i>Σχόλια εἰς τὸν Γοργίαν</i> 33.1 [= III 241]).</p>	<p>Αυτό που λέγει ο Ισοκράτης εἶναι: αφαίρεσε από τον λόγο τα μέτρα της ποίησης και τον ρυθμό, τότε θα μείνει ο δημαγωγικός λόγος που χρησιμοποιούουν οι πολιτικοί. (B.G. Mandilaras, <i>Isocrates opera omnia</i>, Bibl. Teubn., I 349 και III 241).</p>
<p>Καὶ Ἰσοκράτης ἐν τῇ ῥητορικῇ τέχνῃ διδάσκων, ὅπως χρῆ διηγεῖσθαι, φησὶ «διηγητέον δὲ τό τε πρᾶγμα καὶ τὰ πρὸ τοῦ πράγματος καὶ τὰ μετὰ τὸ πρᾶγμα καὶ τὰς διανοίας, αἷς ἑκάτερος τῶν ἀγωνιζομένων χρώμενος ἔπραξε τόδε τι». (Rad.fr.31).</p> <p>σαφῆς δὲ καὶ ἡ διήγησις ἔσται τῇ λέξει ἢ τῇ τάξει ἢ ἀμφοῖν.</p> <p>Τὸ δὲ ψιλὸν τὸ πρᾶγμα ἀφηγεῖσθαι, ἵνα μηδὲ μετὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ πράγματος ἐπεισενέγκωμεν ἕτερα, ὅπερ ποιοῦσιν ἔνιοι πολλάκις ἐπὶ μὲν τῆς ἀρχῆς ἀφέλειαν καὶ ἰδιωτισμὸν ἐνδεικνύμενοι μετὰ δὲ ταῦτα ποικίλως ὑπορύττοντες τοὺς λόγους δεινώσεις τε καὶ αὐξήσεις ἐπάγοντες καὶ πολλῶ τῶ παθητικῶ χρώμενοι (Συριανοῦ, <i>Eis τὸ Περὶ Ἰδεῶν Ἑρμογένους</i> 25.3 [= III 239]).</p>	<p>Ο Ισοκράτης στη ρητορική η τέχνη διδάσκει πως πρέπει να γίνεται η διήγηση, λέγει δηλαδή ότι πρέπει να παρουσιάζουμε την υπόθεση και ὅ,τι συνέβηκε πριν από αυτή και μετά, και τα επιχειρήματα, βάσει των οποίων οι διάδικοι προέβηκαν σε συγκεκριμένες πράξεις.</p> <p>Να εἶναι μάλιστα σαφῆς η διήγηση ἢ ως προς το λεξιλόγιο ἢ ως προς τη διάταξη των λέξεων ἢ και ως προς τα δύο.</p> <p>Με απλά λόγια να γίνεται η αφήγηση της υπόθεσης, για να μην αναγκαζόμαστε να προσθέτουμε ἄλλα λόγια μετά την αφήγηση, κάτι που κάνουν κάποιοι συχνά, δείχνοντας αρχικά την απλότητα και ιδιαιτερότητά τους και στη συνέχεια με διάφορους τρόπους φανερώνοντας στους λόγους τους υπερβολές, μεγαλοποιώντας τους μάλιστα με πολύ πάθος. (B.G. Mandilaras, <i>Isocrates opera omnia</i>, Bibl. Teubn., III 239).</p>

<p>Καὶ γὰρ Ἰσοκράτης ἐν τῇ τέχνῃ φησὶν ὡς ἐν τῇ διηγήσει λεκτέον τό τε πρᾶγμα καὶ τὰ πρὸ τοῦ πρᾶγματος καὶ τὰ μετὰ τὸ πρᾶγμα καὶ τὰς διανοίας, αἷς ἑκάτερος τῶν ἀγωνιζομένων χρώμενος τόδε τι πέπραχεν. (Συριανοῦ, Περί στάσεων 65.5 [= I 405 και III 240-241. Rad. fr. 32]).</p>	<p>Ο Ἰσοκράτης λοιπὸν στο δοκίμιό του Τέχνη διδάσκει πὼς κατὰ τὴ διήγηση πρέπει νὰ παρουσιάζεται ἡ ὑπόθεσις, καὶ ὅ,τι συνέβηκε πρὶν ἀπὸ αὐτὴ καὶ μετὰ, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, βάσει τῶν ὁποίων οἱ διάδικοι προέβηκαν στὶς συγκεκριμένες πράξεις τους. (B.G. Mandilaras, Isocrates opera omnia, Bibl. Teubn., I 405 και III 240-241).</p>
<p>Ἀφίνης ἐν τῇ περὶ τῶν μερῶν τοῦ λόγου τέχνῃ φησὶν, οὓς χρὴ διασκευαμένους ἀκριβῶς κατ' ἐκείνους ποιῆσθαι τὰς καταστάσεις, μάλιστα δὲ τὸ παρ' Ἰσοκράτους εὖ ἐχόντως εἰρημένον ἐν τῇ τέχνῃ μνημονευτέον· ὡς «περισκοπυτέον ἐν τῇ καταστάσει τό τε πρᾶγμα καὶ τὰ πρὸ τοῦ πρᾶγματος καὶ τὰ μετὰ τὸ πρᾶγμα, καὶ τὰς διανοίας, αἷς ἑκάτερος τῶν ἀγωνιζομένων τόδε τι πέπραχεν ἢ μέλλει πράττειν. Καὶ τούτων τοῖς συμβαλλομένοις ἡμῖν χρυστεόν». (Συριανοῦ, Περί στάσεων 170-171 [= I 353, 406 και III 241]).</p>	<p>Ο Ἀφίνης στὴ διατριβὴ του γιὰ τὰ μέρη τοῦ λόγου λέγει ὅτι τοὺς συγγραφεῖς που μελετάμε, σύμφωνα με αὐτοὺς νὰ ἐφαρμόζουμε τοὺς κανόνες στὴ σύνθεσις τοῦ λόγου· τὸ καλύτερο εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, που μνημονεύεται στὸ πόνημά του γιὰ τὴν Τέχνη. Λέγει δηλαδὴ ὅτι πρέπει κατὰ τὴ διήγηση νὰ παρουσιάζεται ἡ ὑπόθεσις, καὶ ὅ,τι συνέβηκε πρὶν ἀπὸ αὐτὴ καὶ μετὰ, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, βάσει τῶν ὁποίων οἱ διάδικοι προέβηκαν στὶς πράξεις που ἔκανα ἢ πρόκειται νὰ κάνουν. Καὶ τούτα νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτοὶ που μας συμβουλεύονται. (B.G. Mandilaras, Isocrates opera omnia, Bibl. Teubn., I 353, 406 και III 241).</p>
<p>Ἔτι δὲ καὶ Ἰσοκράτης ἐν τῇ τέχνῃ φησὶν· ὄλος δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω, ξηρὸν γάρ, μηδὲ ἔμμετρος, καταφανὲς γάρ, ἀλλὰ μεμῖχθω παντὶ ῥυθμῷ, μάλιστα ἰαμβικῷ ἢ τροχαϊκῷ.</p>	<p>Ἀκόμη ο Ἰσοκράτης λέγει στὸ δοκίμιό του Περί Τέχνης πὼς ἡ σύνολη φράσις νὰ μὴ εἶναι ἀπλῶς λόγια ξερό πρᾶγμα· προφανῶς οὔτε ποιητικὸς, ἀλλὰ ἀνάμικτος με κάθε ρυθμὸ, κυρίως ἰαμβικὸ καὶ τροχαϊκὸ.</p>

<p>Πολύ δὲ τὸ καθαρὸν τῆς λέξεως παρ' Ἰσοκράτει· τοσοῦτον γὰρ πεφρόντικε τῆς καθαρότητος ὁ ἀνὴρ, ὡς καὶ ἐν τῇ οἰκείᾳ τέχνῃ τοιάδε παραγγέλλειν περὶ λέξεως· δεῖ δὲ ἐν τῇ μὲν λέξει τὰ φωνήεντα μὴ συμπίπτειν – χωλὸν γὰρ τὸ τοιόνδε· μηδὲ τελευτᾶν καὶ ἄρχεσθαι ἀπὸ τῆς αὐτῆς συλλαβῆς, οἷον «εἰπούσα σαφῆ», «ἥλικα καλά», «ἔνθα Θαλῆς».</p> <p>Καὶ τοὺς συνδέσμους τοὺς αὐτοὺς μὴ σύνεγγυς τιθέναι καὶ τὸν ἐπόμενον τῷ ἡγουμένῳ εὐθὺς ἀνταποδιδόναι.</p> <p>Ἵνόματι δὲ χρῆσθαι ἢ μεταφορᾷ ἢ τῷ καλλίστῳ ἢ τῷ ἥκιστα πεποιμένῳ ἢ τῷ γνωριμωτάτῳ.</p> <p>Ἵλος δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω – ξηρὸν γὰρ – μηδὲ ἔμμετρος – καταφανὲς γάρ – ἀλλὰ μείχθῳ παντὶ ῥυθμῷ μάλιστα.</p> <p>Διηγητέον δὲ τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον καὶ τὰ λοιπὰ ἐπομένως, καὶ μὴ πρὶν ἀποτελέσαι τὸ πρῶτον ἐπ' ἄλλο ἵέναι εἶτα ἐπὶ τὸ πρῶτον ἐπανέναι ἀπὸ τοῦ τέλους. (Συριανοῦ, <i>Eis τὸ Περὶ Ἰδεῶν Ἐρμογένους</i> 28.5-20 [= I 343-344]).</p>	<p>Ἐκάθαρο εἶναι το λεξιλόγιο στον Ισοκράτη. Τόσο πολύ φροντίζει τη σαφήνεια των λέξεων, ὥστε στο εν λόγω σύγγραμά του συμβουλεύει το εξής αναφορικά με τη χρήση των λέξεων. Λέγει: Πρέπει στις λέξεις τα φωνήεντα να μη συμπίπτουν, γιατί είναι σαν τον κουτσό άνθρωπο, ούτε να τελειώνει η λέξη και να αρχίζει η επόμενη με την ίδια συλλαβή, όπως π.χ. εἰπούσα σαφῆ ἢ ἥλικα καλά ἢ ἔνθα Θαλῆς.</p> <p>Και οι ίδιοι σύνδεσμοι να μην τοποθετούνται κοντά ο ένας στον άλλο, αλλά ο επόμενος να βρίσκεται άμεσα σε αντιστοιχία με τον προηγούμενο.</p> <p>Τα ουσιαστικά να χρησιμοποιούνται ἢ μεταφορικά ἢ με την πρώτη τους έννοια ἢ ελάχιστα παραποιημένα ἢ με την πιο γνωστή τους σημασία.</p> <p>Και ο λόγος να μην είναι λόγος ξηρός· προφανώς ούτε ποιητικός, αλλά ανάμικτος με ποικίλους ρυθμούς.</p> <p>Η διήγηση να γίνεται με σειρά, πρώτο, δεύτερο κτλ. και πριν τελειώσεις το πρώτο να μην πετάγεσαι σε άλλο κι ύστερα να ξαναγυρίζεις στο πρώτο από το τέλος. (B.G. Mandilaras, <i>Isocrates opera omnia</i>, Bibl. Teubn., I 343-344).</p>
---	--

Μίαν λέξιν ἐπιμερίσας· παιδικὸν τοῦτο καὶ οὐ σπουδαῖον, ὡς Ἰσοκράτης, εἰποῦσα σαφῆ, ἡλίκκα καλά, ἔνθα Θαλῆς· καλοῦσι δὲ ταῦτα ἐπαναλήψεις καὶ ἐφέσεις· καὶ ἴσως παρὰ τὸ ἐφίεσθαι ἢ ἐφιστάνειν καὶ ἐπιμένειν τῇ λέξει. Ἰωάννου Σικελιώτου, Προλ. εἰς Ἑρμογ. Περὶ Ἰδεῶν VI. 339.6-10 (= I 371).

Ὁ δὲ Ἰσοκράτης φθείρει τὰς καθαρὰς ὡς ἐπίπαν διὰ τοὺς κατὰ τὸ κάλλος σχηματισμούς, πλὴν τῷ ὄντι καθαρὸς ἐστίν, ὡς οὐδεὶς ἄλλος τῶν παλαιῶν, διὸ καὶ ἐν ταῖς τέχναις παραγγέλλει, δεῖ, λέγων, τῇ μὲν λέξει τὰ φωνήεντα μὴ συμπίπτειν, χολὸν γὰρ τὸ τοιόνδε, μὴδὲ τελευτᾶν καὶ ἄρχεσθαι ἀπὸ τῆς αὐτῆς συλλαβῆς, ὡς τὸ ἡλίκκα καλά, εἰποῦσα σαφῆ, ἔνθα Θαλῆς·

καὶ τοὺς συνδέσμους τοὺς σαφεῖς μὴ σύνεγγυς τιθέναι, καὶ τὸν ἐπόμενον τῷ ἡγουμένῳ εὐθὺς ἀνταποδιδόναί· τοὺς μὲν, ὡς τό· ταῦτα μὲν τοιαῦτα, ἐκεῖνα μέντοι ἑτέρως· τοὺς δέ, ὡς τὸν μὲν καὶ τὸν δέ· καὶ τὸ ὡς καὶ τὸ οὕτως· ὀνόματι δὲ χρῆσθαι ἢ μεταφορᾷ μὴ σκληρᾷ ἢ τῷ καλλίστῳ καὶ τῷ ἥκιστα πεποιημένῳ, ὡς τὸ σίζειν καὶ δοῦπος· ταῦτα γὰρ πεποιημένα· ἢ τι τῶν γνωριμῶν·

Η ίδια συλλαβή ανα επαναλαμβάνεται, είναι παιδιάρωδες και όχι σοβαρό, όπως λέγει ο Ισοκράτης ν' αποφεύγονται τα: εἰποῦσα σαφῆ, ἡλίκκα καλά, ἔνθα Θαλῆς· ταῦτα ὀνομάζονται ἐπαναλήψεις καὶ ἐφέσεις (ἀφηματα) ἀπὸ το ἐφίεσθαι (αφίνω) ἢ το ἐφιστάναι (παραστέκομαι) καὶ ἐπιμένειν (ἐπιμένω) στην ίδια συλλαβή. ((B.G. Mandilaras, Isocrates opera omnia, Bibl. Teubn., I 371).

Ο Ισοκράτης αλλάζει την αρχική σημασία των λέξεων γενικά για την ομορφιά των σχημάτων, αλλά όμως παραμένει σαφής όσο κανείς άλλος από τους παλαιότερους συγγραφείς. Γι' αυτό και στο πόνημά του για την τέχνη του λόγου λέγει ότι πρέπει στις λέξεις τα φωνήεντα να μην συμπίπτουν, γιατί είναι σαν τον κουτσό άνθρωπο, ούτε να τελειώνει η λέξη και να αρχίζει η επόμενη με την ίδια συλλαβή, όπως π.χ. εἰποῦσα σαφῆ ἢ ἡλίκκα καλά ἢ ἔνθα Θαλῆς.

Και οι ίδιοι σύνδεσμοι να μην τοποθετούνται κοντά ο ένας στον άλλο, αλλά ο επόμενος να βρίσκεται άμεσα σε αντιστοιχία με τον προηγούμενο. Π.χ. τοὺς μὲν..., ὡς τό· ταῦτα μὲν τοιαῦτα, ... ἐκεῖνα μέντοι ἑτέρως· και άλλοι επίσης όπως ὡς τὸν μὲν καὶ τὸν δέ· και ὡς και οὕτως να χρησιμοποιούνται τα ουσιαστικά όχι σε μεταφορική έννοια δύσκολη ή όμορφη, αλλά άσχημα φτιαγμένη, όπως π.χ. η λέξη σίζειν (τσιτσιρίζω) και δοῦπος (ήχος), γιατί αυτά είναι τεχνικά και όχι γνωστές έννοιες.

<p><i>ὅλως δὲ ὁ λόγος μὴ λόγος ἔστω, ξηρὸν γάρ, μηδὲ ἑμμετρος, καταφανὲς γάρ, ἀλλὰ μειχθῶ παντὶ ῥυθμῷ μάλιστα· (Πβλ. I 407).</i></p> <p><i>διηγητέον δὲ τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον, καὶ τὰ ἐξῆς ἐπομένως, καὶ μὴ πρὶν ἀποτελέσαι τὸ πρῶτον ἐπανιέναι, καὶ αἱ ἐπὶ μέρος δὲ διάνοιοι τελειούσθωσιν ἐφ' ἑαυτὰς περιγραφόμεναι.</i></p> <p><i>Ταῦτα περὶ καθαρότητος Ἰσοκράτους· ἀρκοῦντα δὲ καὶ τὰ τοῦ τεχνικοῦ παραγγέλματα. Συριανοῦ, Περὶ Ἰδεῶν 30 [= I 369 καὶ III 240-241]).</i></p>	<p>Και η σύνολη φράση να μην εἶναι αράδιασμα λέξεων, γιατί γίνεται ξηρός ο λόγος· προφανώς ούτε ποιητικός, αλλά ανάμικτος κυρίως ρυθμικά.</p> <p>Η διήγηση να γίνεται με σειρά, πρώτο, δεύτερο κτλ. και πριν τελειώσεις το πρώτο να μην πετάγεις σε άλλο και ύστερα να ξαναγυρίζεις στο πρώτο από το τέλος. Και οι επί μέρους σκέψεις των περιγραφομένων να τελειώνουν από μόνες τους.</p> <p>Αυτά είναι αρκετά αναφορικά με την καθαρότητα του λόγου του Ισοκράτη και τα τεχνικά σχήματα. (B.G. Mandilaras, Isocrates opera omnia, Bibl. Teubn., I 369 και III 240-241).</p>
<p><i>Οὐκ ἀχρεῖον δὲ οὐδὲ τῶν Ἰσοκράτους παραγγεμάτων ἐντρέπεσθαι, μὴ τραχύνειν τὸν λόγον τῇ παραθέσει καὶ συμπλοκῇ τῶν καλουμένων φωνέντων, ἃ τὴν κρᾶσιν οὐκ ἀνέχεται καὶ τὸν λόγον οὐχ ὁμοίως συνυφαίνειν ἔοικεν, οὔτε λείως τε καὶ ἀπταιστως εἰς τὴν ἀκοὴν παρίησιν, ἀλλ' ἐπιλαμβάνεται τοῦ πνεύμονος καὶ ἐπίσχει τὸ πνεῦμα τῆς φωνῆς. (Κασσίου Λογγίνου, Τέχνη Ρητορικὴ 560. 10-5613 [= I 316 καὶ III 240]).</i></p>	<p>Δεν είναι καθόλου άχρηστο να ιδιοποιούμαστε τις οδηγίες του Ισοκράτη, για να μην κάνουμε τον λόγο σκληρό με την παράθεση και συμπλοκή των καλουμένων φωνέντων, τα οποία δεν επιδέχονται κράση και καθ' ὅμοιο τρόπο φαίνεται πως δεν συνενώνουν τα φωνήεντα, και ούτε άνετα ούτε αδιαμαρτύρητα το ανέχονται στην ακοή, αλλά αναλαμβάνει την εργασία ο πνεύμονας και η εκπνοή συγκρατεί τον ήχο. (B.G. Mandilaras, Isocrates opera omnia, Bibl. Teubn., I 316 και III 240).</p>

*Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας**

Ο υλικός λαϊκός βίος
στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη
«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»

Summary. — This paper explores the elements of material folk life in the novel of Nikos Kazantzakis “Vios and Politeia of Alexis Zorbas”. It is well known that in the novels of Kazantzakis abound elements of popular culture and he himself observes and integrates them naturally in his narrative. However, he did not aspire to become a folklorist or a novel writer. In this case how the wealth of folk culture elements that are existing in his novels can be explained and his high sensitivity in the presentation of them with detailed and comprehensive description as well? All this wealth of folklore elements in his novels is the frame, the background, in which he builds his philosophical thought. Kazantzakis did not want to write ethnography or literature by themselves. These were the means, the vehicle, of his philosophical thoughts. In this paper we examine detailed elements only from the material folk life in Nikos Kazantzakis “Vios and Politeia of Alexis Zorbas”.

* * *

Στις 18 Φεβρουαρίου του 1883 το νησί της Κρήτης γέννησε στο Ηράκλειο έναν κορυφαίο φιλόσοφο και διανοητή, τον Ν.Καζαντζάκη. Πρόκειται για ένα νησί που κατέχει κεντρική θέση στη ζωή του και στα γραπτά του. Σωστά ειπώθηκε πως «ένα νησί, ή Κρήτη, κι ένα βιβλίο, ή “*Άσκητικὴ*” εἶναι ή βάση σὲ ὄλο τὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, ὅποιας μορφῆς κι ὅποιας ἡλικίας. Καὶ πότε τὸ ἕνα, πότε τὸ ἄλλο, συχνὰ καὶ τὰ δύο μαζί μας, δείχνουν πάντα τὸ σίγουρο δρόμο γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ γιὰ τὴ σκέψη του»¹. Τέσσερα² ἀπὸ τα μυθι-

* *Αναπληρωτὴς Καθηγητὴς Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.*

1. ΧΑΡΗΣ 1997: 15-26.

2. *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Αλέξη Ζορμπά* (1946) – *Ὁ Καπετὰν Μιχάλης* (1953) – *Αναφορὰ στὸν Γκρέκο* (1961) – *Ὁ Χριστὸς ξανασταυρῶνεται* (1954).

στορήματά του, όπου είναι έντονο και το λαογραφικό στοιχείο, έχουν ως χώρο αναφοράς την Κρήτη. «*Εἶμαι Κρητικὸς κι ἔπειτα Ρωμίδς*» ἢ «*τὰ σωθικά μου ἦταν πάντα ἡ Κρήτη. Δὲν ἔχω παρὰ νὰ ὑφάνω ὅ,τι ὑπάρχει μέσα μου*»³, εἶχε πει κάποτε. Εἶναι πολὺ φυσικό, λοιπόν, νὰ ἀντλήσῃ υλικὸ γιὰ τὰ μυθιστορήματά του ἀπὸ τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ τοῦ νησιοῦ τοῦ (ἦδη ἐθιμα, παραδόσεις, λαϊκὴ θυμοσοφία κλπ.), ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἱστορία, τὴν ἐλληνικὴ παράδοσιν⁴ γενικότερα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς διάφορους μελετητές.

Ὁ Κώστας Ρωμαῖὸς διαπιστώνει τὴν εὐαισθησίαν τοῦ Καζαντζάκη στὴν περιγραφὴ τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τῆς Κρήτης⁵:

«Ὁ Καζαντζάκης δὲν βιάζεται κάθε φορὰ νὰ προχωρήσῃ στὴ συγκεκριμένη περιγραφὴ τῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ ἀρέσκειται παράλληλα νὰ περιγράφῃ τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο οἱ ἥρωες κινοῦνται. Στὸ ἴδιο αἶτιο νομίζω ὅτι ὀφείλονται καὶ συχνὲς καὶ θαυμάσιες σκηνὲς ποὺ ὁ Καζαντζάκης περιγράφῃ σχετικὰ μὲ τὴ στεριά καὶ τὴ θάλασσα, καθὼς καὶ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἢ μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ κρητικοῦ χωριοῦ, ἰδιαίτερα μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης... Ὁ Καζαντζάκης μοιάζει μὲ τὸν εὐσυνειδητοξεναγὸ ποὺ σὲ παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι καὶ θέλει κάθε φορὰ νὰ σοῦ ὀλοκληρώσῃ κάθε τί ποὺ νομίζει ὅτι εἶναι χρέος τοῦ νὰ σοῦ εἰπεῖ, γιὰ νὰ σὲ κάμῃ νὰ γνωριστεῖς πιὸ πολὺ μὲ τὴν ἀγαπημένη τοῦ Κρήτη»⁶.

Ἡ Κατερίνα Κορρέ, σὲ σχετικὴ ἐργασία τῆς, τονίζει τὸν «*τεράστιο ὄγκο τῶν λαογραφικῶν στοιχείων*» στὰ κρητικὰ μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη, σημειώνοντας τὰ εξῆς:

«Ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν λαογραφικῶν στοιχείων ποὺ ἔχει συσσωρευθεῖ στὸ ἔργο τοῦ, παρουσιάζει ἕναν Κα-

3. ΚΟΡΡΕ 1977: 155.

4. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ 1989².

5. ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ (ἐπιμ.) 2010.

6. ΡΩΜΑΙΟΣ 1977: 74.

ζαντζάκη, πού από μικρός ἔζησε μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς καρδιάς του τὴν κάθε ὥρα τῆς κρητικῆς μέρας καὶ ἀποτύπωσε μέσα του τὴ λαϊκὴ οἰκοσκευὴ τῆς ἐποχῆς του, τὶς γραφικὲς παραδοσιακὲς φορεσιὲς Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, πολλὲς σκηνὲς τῆς καθημερινῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ποικίλα ἔθιμα, λαϊκὲς δοξασίες καὶ δεισιδαιμονίες, πίστεις πού μὲ ἀγάπη μνημονεύονται στὰ ἔργα του μὲ τὰ καθαυτὸ νεοελληνικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ στὶς μεταφράσεις του ἢ ἀκόμα στὴν ἀναπόληση τῆς Ἑλλάδας μπροστὰ σὲ ἄλλους τόπους... Τὰ πολύμορφα λαογραφικὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἀπαύγασμα ὄχι μόνο μίας μακροχρόνιας παρατηρητικότητας ἀλλὰ ὄριμο καρπὸ ὀφειλόμενο στὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ συγγραφέα καὶ στὴν ἀγάπη του πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ του»⁷.

Ο Γιώργης Μανουσάκης παρατηρεῖ τα εξῆς:

«Πρῶτα-πρῶτα ἄφθονες εἰκόνες τοῦ κρητικοῦ ὑπαίθρου... Σὲ αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ καθαρὰ λαογραφικὸ ὑλικὸ τοῦ μυθιστορήματος...»⁸.

Ο Κώστας Σταμάτης ἐπισημαίνει ἐπίσης τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο του Καζαντζάκη:

«Ὁ Καζαντζάκης κουβαλοῦσε μέσα στὸν πνευματικὸ του ὄπλισμὸ τὶς βαθιὲς ὑπαίθριες, λαϊκὲς καὶ λαογραφικὲς καταβολές, πού τὶς ἀπόχτησε ἀπὸ τὸ μαγευτικὸ καὶ ξένοιαστο περίγυρο τοῦ Ἡράκλειου κι ἀργότερα τῆς Νάξου καὶ τῶν ἄλλων τόπων πού γνώρισε στὶς περιπλανήσεις του... Στὰ μυθιστορήματά του, πού τὸν ἔκαναν παγκόσμια γνωστὸ, ἐντοπίζουμε τὴν ἴδια ἀρρενωπὴ ἔκφραση, τὴ βαθιὰ γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τὶς χαρακτηριστικὲς ἀδυναμίες τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν πλούσιο λαογραφικὸ μας θησαυρὸ, τὸν ἀπλοῖκὸ κόσμο τοῦ ὑπαίθρου καὶ τὸ μοναδικὸ γλωσσικὸ ὄργανο, πού εἶναι καθαρὰ προσωπικὸ του δημιούργημα...»⁹.

7. ΚΟΡΡΕ 1977: 155.

8. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ 1971: 291.

9. ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1983: 1165.

Ήδη έχει επισημανθεί¹⁰ από τον γράφοντα η βαθιά σχέση του Καζαντζάκη με τον νεοελληνικό παροιμιακό λόγο¹¹, γεγονός που δείχνει πόσο έντονα βίωσε τη λαϊκή θυμοσοφία. Λαϊκότεροπα, εξάλλου, στοιχεία στο έργο του Καζαντζάκη υπάρχουν πολλά, όπως σωστά παρατηρήθηκε:

«Στα μυθιστορήματά του ο Ν. Καζαντζάκης ενσωματώνει ή μιμείται στοιχεία λαϊκού λόγου: παροιμίες ή παροιμιακές φράσεις, δημοτικά τραγούδια, κυρίως μαντινάδες, άσεμνα αστεία ή ευφυολογήματα, παραστατικό λόγο, συσσωρευτικές φράσεις, κυρίως το σχήμα ασύνδετο, και γενικότερα προφορικό λόγο: παρατσούκλια και ζωικά επίθετα σε ανθρώπους, λαϊκές ιστορίες και ανέκδοτα, παρατακτική και αντιπαραθετική διάρθρωση αφηγηματικών μονάδων...»¹².

Ο Γιώργος Στασινάκης επίσης επισημαίνει τη βαθιά σχέση του Ν. Καζαντζάκη με τον λαϊκό πολιτισμό, σημειώνοντας τα εξής:

«Είναι ένα θέμα που έχει μελετηθεί λίγο και αγνοείται συχνά από τους ερευνητές ή τους ομιλητές (αν εξαιρέσουμε, βέβαια, τις αξιόλογες μελέτες του Κώστα Ρωμαίου, της Κατερίνας Κορρέ και του Νίκου Ψιλάκη). Εντούτοις, ο λαϊκός πολιτισμός κατέχει πρωταρχική θέση σε όλο το έργο και την αλληλογραφία του μεγάλου Κρητικού. Είτε πρόκειται για την υλική ζωή (ενδύματα, φυσικό παρουσιαστικό, σπίτια, προϊόντα), είτε για την κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος) ή την πνευματική (ιστορία, τραγούδια, θρησκευτική πίστη), των αστικών κέντρων ή της υπαίθρου, ο Καζαντζάκης μιλάει γι' αυτήν με αγάπη, συγκίνηση και θαυμασμό»¹³.

10. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ 1991. ΨΑΡΟΥΛΑΚΗ 2013: 307-344.

11. Ο Καζαντζάκης γνώριζε επίσης τον αρχαίο ελληνικό γλωσσικό λόγο. Βλ. σχετικά: ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ 1983: 69-78.

12. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ 1997: 209-230.

13. ΣΤΑΣΙΝΑΚΗΣ 2003.

Η Μαρία Μιράσγεζη εξάλλου σε σχετική μελέτη της ερευνά την παρουσία του δημοτικού τραγουδιού¹⁴ και του λαϊκού πολιτισμού στις «τραγωδίες» του Καζαντζάκη και προσθέτει μια ακόμα πτυχή της λαογραφικής διάστασης του έργου του¹⁵:

«Ο μεγάλος διανοητής και φιλόσοφος μέσα από τους έντονους διανοητικούς προβληματισμούς του γύρω από τα υπαρξιακά και μεταφυσικά θέματα, την αγωνία για τη δικαιοσύνη, την ελευθερία και την ειρήνη, πέρασε στο έργο του και τη λαϊκή παράδοση, στίχους, μοτίβα, σχήματα, εκφράσεις, λέξεις που ανήκουν στα δημοτικά τραγούδια, αλλά και άπειρα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, που αφορούν την υλική, την κοινωνική και την πνευματική ζωή του λαού μας. Βέβαια, ο Καζαντζάκης δεν είναι λαογράφος, είναι φιλόσοφος και ποιητής. Δεν καταγράφει στοιχεία της ελληνικής παράδοσης, αλλά τα πλέκει με την τέχνη του μεγάλου δημιουργού, διανθίζοντάς τα με εκπληκτικές εικόνες από την ελληνική ύπαιθρο σε συνδυασμό με την πλούσια φαντασία του»¹⁶.

Αλλά και σε σχετικό συνέδριο για τον Καζαντζάκη (Μυρτιά Ηρακλείου Κρήτης, 28-30 Σεπτεμβρίου 2007), τονίστηκε και η σχέση του μεγάλου διανοητή με τον λαϊκό πολιτισμό¹⁷.

14. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ 1979: 309 -336.

15. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2007: 815-833.

16. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2007: 832-833.

17. ΓΙΟΥΡΤΑΚΗΣ (επιμ.) 2010. Σχετικές ανακοινώσεις: ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ, «Περιπαίγματα στην “Αναφορά στον Γκρέκο”» του Ν. Καζαντζάκη. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι μικροϊστορίες, οι αξίες, τα ήθη και έθιμα, η γλώσσα, τα διακείμενα και τα ανδραγαθήματα του Καπετάν Μιχάλη ως συνολικός κρητικός πολιτισμός στο ομώνυμο έργο του Νίκου Καζαντζάκη». ΜΑΝΟΛΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις ιατροκοινωνικού ενδιαφέροντος στον «Καπετάν Μιχάλη» του Νίκου Καζαντζάκη. ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Λαϊκοί θρύλοι για την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όπως απηχούνται στην τραγωδία “Κωνσταντίνος Παλαιολόγος”». ΝΙΚΟΣ ΨΙΛΑΚΗΣ, «Ο Καζαντζάκης στη “δίνη” της εξελικτικής θεωρίας: από την Κρήτη στην Αφρική, πολιτισμικοί σταδιασμοί και εθνολογικά ερανήματα». ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΞΥΡΙΤΑΚΗΣ, «Η κρητική βεντέτα στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη». ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ, «Τα καφέ-Αμάν και ο αστικός πολιτισμός της Κρήτης στο έργο του

Η έντονη παρουσία του λαογραφικού στοιχείου στον Καζαντζάκη είχε οδηγήσει τον Κώστα Ρωμαίο το 1970 στη σκέψη να σχεδιάσει μια ανθολογία από το έργο του αλλά και του Πρεβελάκη, «*μὲ περικοπὲς μικρὰς ἢ καὶ καμιά φορά λίγο μεγαλύτερες, πὸν ὅλες ἀναφέρονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ*»¹⁸. Σε κάθε μια τους σχεδίαζε να προσθέσει λίγα λαογραφικά σχόλια. Απ' ό,τι ξέρουμε, δεν πραγματοποίησε την ιδέα του.

Όπως φάνηκε παραπάνω, η παρουσία λαογραφικού υλικού στο έργο του Καζαντζάκη είναι κάτι δεδομένο. Στην παρούσα ανακοίνωσή μας όμως δεν είναι δυνατόν να ασχοληθούμε με την ύπαρξη λαογραφικού υλικού σε όλο το έργο του Καζαντζάκη. Έτσι, περιοριζόμαστε στη αναζήτηση λαογραφικού υλικού από τον υλικό βίο στο έργο του «*Αλέξης Ζορμπάς*», εξηγώντας στο τέλος τη λειτουργικότητά του.

Ο «υλικός λαϊκός βίος» περιλαμβάνει τις παρακάτω κατηγορίες¹⁹:

1. Κατοικία (οικισμός, σπίτι, βοηθητικοί χώροι, κυριότερες μορφές του ελληνικού σπιτιού, έπιπλα και σκευή).
2. Ενδυμασία, υπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός.
3. Τροφές και ποτά.
4. Ποιμενική ζωή.
5. Γεωργία (καλλιέργεια δημητριακών, ελαιοκομία, αμπελοργία, καπνοκαλλιέργεια, βαμβακοκαλλιέργεια, δενδροκομία, κηπουρική, λινοκαλλιέργεια, ρητινοκαλλιέργεια).
6. Αλιεία, σπογγαλιεία.
7. Κυνήγι.
8. Μελισσοκομία.
9. Τεχνική, επαγγέλματα, λαϊκή βιοτεχνία.

Ν. Καζαντζάκη». ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, «Τοπικοί πολιτισμικοί κώδικες στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη».

18. ΡΩΜΑΙΟΣ 1977: 76.

19. Σχετικά με την κατηγοριοποίηση του λαογραφικού υλικού, βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ 1909: 11. ΜΕΓΑΣ 1975³: 101-102. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ 1962: 73-147. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985³: 11-13. ΗΜΕΛΛΟΣ – ΠΟΥΛΜΕΡΟΥ – ΚΑΜΗΛΑΚΗ 1983. ΗΜΕΛΛΟΣ 1997: 18-19. ΜΕΡΑΚΑΝΗΣ 2011³: 15-17. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ 2006: 141-142. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008²: 377-393.

Κατοικία – βοηθητικοί χώροι

Η παρουσία του «υλικού λαϊκού βίου» στον «Αλέξη Ζορμπά» είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ξεκινώντας από την κατοικία, παρουσιάζουμε εδώ μια ενδιαφέρουσα για τη λεπτομέρειά της περιγραφή του εσωτερικού ενός σπιτιού:

«Χαρὰ μεγάλη νὰ μπαίνεις σ' ἕνα χωριάτικο κρητικό σπίτι. Όλα γύρω πατριαρχικά, αιώνια: τὸ τζάκι, ἕνα λυχνάρι κρεμασμένο δίπλα στὸ τζάκι, πιθάρια μὲ λάδι καὶ γεννήματα, καὶ ζερβά, ὡς μπαίνουμε, σ' ἕνα κούφωμα τοῦ τοίχου, στὸ σταμνοστάτη, τὸ σταμνὶ μὲ τὸ δροσερὸ νερό, ταπωμένο μὲ σταμναγκάθι. Στὰ δοκάρια κρέμονται ἄρμαθιές κυδώνια καὶ ρόδια καὶ μυροβότανα — φασκόμυλο, δυόσμο, δεντρολίβανο, θρούμπα. Στὸ βάθος, τρία τέσσερα σκαλοπάτια κι ἀνεβαίνεις στὸν σοφά, ὅπου εἶναι τὸ στριμποδένιο κρεββάτι, κι ἀπὸ πάνω τ' ἄγια κονίσματα μὲ τὸ ἀναμμένο καντήλι»²⁰.

Ανάλογη περιγραφή έχουμε από το στόμα του Ζορμπά, όταν επισκέπτεται στον Καύκασο το σπίτι της Νούσας, όπου πήγε για γαμπρός:

«Μεγάλο σπίτι χωριάτικο, μὲ αὐλές, ἀγελάδες, πατητήρια, φωτιές ἀναμμένες στὴν αὐλή, καζάνια ἀπάνω στὶς φωτιές»²¹.

Το ευαισθητοποιημένο μάτι του Καζαντζάκη παρατηρεῖ «ἀσβεστωμένα χαμόσπιτα μὲ ταράτσα, τὸ ἕνα κολλητὰ στὸ ἄλλο» (σελ. 43)²² ἢ «τοὺς ἀσβεστωμένους τοίχους», (σελ. 210) ἢ το *δίπατο σπίτι τοῦ μπαρμπα-Ἀναγνώστη* (200), το *ἀναμμένο τζάκι* (108), *τζάκι* (344,345), *παραστιά* (324), καὶ τα *ἄγια κονίσματα* (78).

20. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 78. Πρβλ. ΚΟΡΠΕ 1977: 158.

21. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 111.

22. Οι παραπομπές γίνονται στο βιβλίο του Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, 1970⁷, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπά*, Ἐκδόσεις Ἑλληνικῆς Καζαντζάκη, Ἀθήνα.

Μια εικόνα εσωτερικού σπιτιού έχουμε και από την περιγραφή της καμαρούλας της μαντάμ Ορτάνς:

«Όταν μπήκαμε στην καμαρούλα της κυρᾶς μας με τὸ διπλόφαρδο κρεβάτι, τὸ τραπέζι ἦταν στρωμένο με ἄσπρο τραπεζομάντηλο, ἡ γαλοπούλα ἄχνιζε ἀνάσκελα με τὰ πόδια ἀνοιχτὰ κι ἀπὸ τὸ ἀναμμένο μαγκάλι ἀνέβαινε γλυκότατη ζέστη» (σελ. 147).

Περιγραφή έχουμε και για το ξενοδοχείκι της Μαντάμ Ορτάνς:

«Ήταν μία σειρά ἀπὸ παμπάλαιες καμπίνες μπάνιου, κολλημένες ἢ μία πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ πρώτη καμπίνα ἦταν μαγαζί. Τέσσερις ἄλλες καμπίνες συνέχεια ἦταν τὰ δωμάτια τοῦ ὕπνου. Καὶ πίσω στὴν αὐλὴ ἦταν ἡ κουζίνα, τὸ πλυσταριό, τὸ κοτέτσι καὶ τὰ κουνέλια. Γύρα τρογύρα, φυτεμένα στὴν ψιλὴ ἀμμουδιά, πυκνὰ καλάμια καὶ ἀραποσυκιές» (σελ. 48).

Ο Ζορμπάς, εξάλλου, ὅταν επισκέφτηκε τὸ Κάστρο και γνώρισε ἐκεῖ μια κοπέλα, μας δίνει τὴν εσωτερικὴ περιγραφή του σπιτιοῦ της:

«Όταν ξύπνησα, θὰ ἔταν πιά μεσημέρι. Κοίταξα γύρω μου, τί νὰ δῶ; Μία καμαρούλα παστρική, πολυθρόνες, ἓνα λαβομάνο, σαπούνια, μποτίλιες, μποτιλάκια, καθρέφτες, καθρεφτάκια... Στοὺς τοίχους κρέμουνταν φουστάνια παραδὰ καὶ πλῆθος φωτογραφίας...» (σελ. 184).

Ἦδη ἔχει γίνει λόγος για βοηθητικούς χώρους τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως κουζίνα (311), μακρὸ χαγιάτι (326), αὐλή²³, τάρατσα²⁴, πλυσταριό (48), κοτέτσι (48), στάβλος (266), και ἄλλα κτίσματα, ὅπως καλύβα, καλύβι (344) και παράγκα,

23. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 269, 306, 322.

24. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 260, 269, 364, 365.

όπου έμεναν ο Καζαντζάκης με τον Ζορμπά και στην οποία αναφέρεται συχνά²⁵.

Χαρακτηριστικές είναι δύο ακόμα περιγραφές από επίσκεψη σε αντίστοιχα μοναστήρια:

«Στὴν ἄκρη τῆς θάλασσης, σφηνωμένο ἀνάμεσα σὲ δύο μεγάλους βράχους, τὸ μικρὸ μοναστηράκι γυάλιζε κάτασπρο. Στὴ μέση ὁ τροῦλος τῆς ἐκκλησίας, φρεσκογαλακτωμένος μὲ ἀσβέστη, καταστρόγγυλος, μικρός... Γύρα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία πέντ' ἕξι κελιά μὲ γαλαζοβαμμένες πόρτες, καὶ στὴν αὐτὴ τρία λαμπαδωτὰ μεγάλα κυπαρίσσια. Καὶ στὸ φράχτη γύρα, χοντρὲς φραγκοσυκιὲς ἀνθισμένες» (210).

Στο επόμενο μοναστήρι ο Καζαντζάκης επισκέπτεται την εκκλησιά και μας την περιγράφει:

«Δρασκέλισα τὸ κατώφλι τῆς ἐκκλησίας καὶ βυθίστηκα στὸ δροσερὸ μυρωδάτο μεσόφωτο. Ἐρημιά, τ' ἀσημένια καντήλια γυάλιζαν ἀχνά, τὸ σκαλισμένο τέμπλο ἔπιανε ὅλο τὸ βάθος, χρυσὴ κληματαριά φορτωμένη σταφύλια, σύριζα οἱ τοῖχοι ἦταν στολισμένοι μὲ μισοσβημένες τοιχογραφίες: ἄγριοι ἀσκητές, θεοφόροι Πατέρες, τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, ἀγγέλοι σγουρομάλληδες μὲ φαρδιὲς ξεβαμμένες κορδέλες στὰ μαλλιά. Ἀψηλά, στὸ νάρθηκα, ἡ Παναγία μὲ ἀνοιχτὰ τὰ χέρια δεόμενη. Βαριὰ ἀσημένια καντήλα ἄναβε μπροστὰ τῆς καὶ τὸ τρεμάμενο φῶς ἄγλειφε ἀπαλά, χαϊδευτικά, τὸ μακρουλὸ, πολυβασανισμένο πρόσωπο. Δὲ θὰ ξεχάσω ποτὲ τὰ πικραμένα μάτια, τὸ σγουρὸ δαχτυλιδένιο στόμα, τὸ δυνατὸ θεληματάρικο πηγούνι...» (238).

Οι μνήμες του Καζαντζάκη από την αγροτική ζωή ξαναζωντανεύουν σε αρκετά σημεία μέσα στον «Ζορμπά», όπως:

25. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 70, 87, 93, 131, 136, 140, 174, 201, 214, 215, 224, 252, 273, 300, 301, 351, 352.

«Καλὸ χωριό, ἀφεντικό. Ἔχει τὰ ἐλέη τοῦ Θεοῦ: χαρουπία, βροῦβες, λάδι, κρασί. Κι ἐκεῖ πέρα, στὴν ἄμμο, βγαίνουν τὰ πιὸ πρῶιμα ἀγγούρια στὴν Κρήτη. Ἔρχεται ὁ ἀγέρας ἀπὸ τὴν ἀραπιὰ καὶ τὰ μεγαλώνει. Καὶ νὰ κοιμηθεῖς στὸ μποστάνι τὴ νύχτα, τ' ἀκοῦς νὰ τρίζουν κρορ! κρορ! Καὶ νὰ μεγαλώνουν» (42).

«Τὸ χωριὸ ἄρχιζε νὰ ξυπνάει-βουὴ ἀνάκατη ἀπὸ κοκόρια, γουρούνια, γαϊδούρια, ἀνθρώπους» (64).

«Πῶς ἀπὸ τὴν κοπριά κι ἀπὸ τὴ βρῶμα φυτρώνει καὶ θρέφεται ἓνα λουλούδι;» (38).

«Εἶχα χωράφια, ἀμπέλια, λιόφυτα...» (200) περηφανεύεται ὁ μπάρμπα-Αναγνώστης.

«Κι ἤμουνα εἴκοσι χρονῶν χωριατόπουλο καὶ πήγαινα ἀπάνω κάτω στὸ περιβόλι μὲ τὶς πορτοκαλιές καὶ σφύριζα καὶ περιμένα» (202).

«Κάπου κάπου πετούσαμε καὶ μίαν κουβέντα-γιὰ τὶς ἐλιές ἂν θὰ δέσουν τὸν ἀνθό τους, ἂν θὰ βρέξει νὰ πήξουν τὰ κριθάρια» (208).

Αλλά καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς μελισσοκομίας ἔχουμε σχετικές περιγραφές:

«Μπήκαμε σ' ἓνα καταπράσινο φουντωτὸ πάρκο κοντὰ στὸ σταθμό. Πλατύφυλλα δέντρα, μπανάνες, καλάμια, μὲ σκοῦρο μεταλλικὸ χρῶμα, μελίτσια ποὺ εἶχαν πιαστεῖ ἀπὸ ἓνα ἀνθισμένο κλαρὶ...» (119).

Καὶ ἀκόμα μία:

«Ὅπως οἱ μέλισσες τυλίγουν μὲ κερόμπουλη τὸν ἄγριο ζωνόσβουρο, ποὺ τρύπωσε στὸ φρασκί τους γιὰ νὰ διαγομίσει τὸ μέλι» (295).

Έπιπλα, μαγειρικά σκεύη, πιατικά,
αποθηκευτικά μέσα κλπ.

Σε όλο το έργο υπάρχουν αναφορές σε *έπιπλα, σκεύη, αγγεία, καλάθια, φωτιστικά μέσα του σπιτιού και του νοικοκυριού και εργαλεία*, όπως: καρέκλες²⁶, κρεβάτι²⁷, διπλόφαρδο κρεβάτι με σούστες (185), στρώματα²⁸, ντουλάπια (312), ντουλαπάκι (312), σεντούκι²⁹, τραπέζια³⁰, τραπεζάκι (122,183), σοφραδάκι στρογγυλό (91), σκαμνιά (79), βελουδένια καθίσματα (57), αλλά και άλλα χρήσιμα αντικείμενα, όπως ζυγαριά (134), μαγκάλι³¹, φτωχικό μαγκαλάκι (105), παπτήρια (111).

Μαγειρικά μέσα και σκεύη: τσουκάλι (89, 224), τσουκάλι πήλινο (51), τηγάνια (315), κατσαρόλες³², μπρίκια³³, αλλά και *πιατικά*: πιάτα³⁴, κουτάλια (224), πιρούνια (314), κουταλοπίρουνα (54), μαχαιροπίρουνα (311), ποτήρια³⁵, κούπα (123), φλιτζάνια³⁶, μαχαίρι³⁷, σουγιάς (205).

Αποθηκευτικά αγγεία και μέσα: βαρέλια κρασί (185), πιθάκια λαδιού(78), σταμνιά (78,335), μαστραπάς κρασιού (83), τσότρα (340), κανάτι (32), φλασκι νερού (205), φλάσκα κρασιού (96,230), φλάσκα ξομπλιαστή (91), φλασκάκι κρασιού (141), νταμιζάνα (162), μπουκάλα κρασί (158,160), γκαζοντενεκέδες³⁸, ρακοκάζανα (43), κουβάδες (335), καζάνια (44,111).

26. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 39, 44, 98, 123, 126, 159, 163, 270, 316.

27. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 46, 48, 63, 64, 78, 108, 151, 165, 195, 201, 265, 304, 306, 310, 361.

28. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 132, 243, 266, 267, 315.

29. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 269, 307, 309, 312, 313.

30. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 26, 99,127, 160, 163, 311.

31. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 88, 100, 135, 136, 147, 148, 159.

32. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 314, 315, 316.

33. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 100, 122, 216, 252.

34. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 32, 54, 196, 311, 314.

35. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 81, 98, 107, 149, 158, 243, 277, 339, 352, 353, 356.

36. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 216, 253, 314.

37. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 205, 291, 339.

38. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 105, 134, 265, 313, 324, 325, 326.

Υπάρχουν και *κατασκευές από καλάμια*, όπως μπουγαδοκόφινια (313), καλάθια (127,345), κοφίνια (116), κοφίνα (314), πανέρι (183,267).

Φυσικά, αναφέρονται και πολλά *φωτιστικά μέσα*, όπως: λυχνάρι³⁹, λύχνος (116), λάμπα (39), λάμπα ασετιλίνης (116,139), φανάρια⁴⁰, πολυέλαιος (57), καντήλι (78), ασπυμένιο καντήλι (231), ασπυμένα καντήλα (238), καντηλιέρια (123) αλλά και καμινέτο⁴¹, για το ψήσιμο του καφέ.

Αρκετά είναι και τα *διάφορα εργαλεία*: εργαλεία (25,352), τσεκούρι (296), μπαλτάς (114), μαχαίρι⁴², ψαλίδι (330), ψαλιδάκι (106), κασμάς⁴³, φτυάρια (138), σφυρί (139), σουβλί (205), καροτσάκια (116), χειραμάξια (138) αλλά και *διάφορα απαραίτητα υλικά*: καρφιά (169), σκοινιά⁴⁴, σπάγγος⁴⁵, χοντρό ατσαλένιο σκοινί (169), σύρμα⁴⁶, μακαράδες⁴⁷, γάντζοι (101,169), στύλοι (333, 336), κουζινέτο (169).

Τροφές και ποτά

Ψαρικά. — Στον Ζορμπά γίνεται λόγος για πολλά *είδη ψαρικών*, γεγονός που δείχνει και τη βαθιά γνώση και επικοινωνία που είχε ο Καζαντζάκης με τη θάλασσα. Αναφέρονται: γλώσσες (15), σκορπιοί (15), σελάχια (15), μπακαλιάρος⁴⁸, ψάρια⁴⁹, καπνιστά ψάρια (107), πετρόψαρα (223), σούπες (23,324) ψαρόσουπα (223,327), χταπόδι (273), καλαμαράκι (273), μπαρμπούνια στη σκάρα (308), ορφός (ορφός) (327), αλλά και προϊόντα από τα ψάρια: μαύρο χαβιαράκι (185), ταραμάς (240).

39. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 32, 78, 87, 252, 265, 266, 295.

40. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 72, 116, 183.

41. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 165, 214, 252.

42. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 205, 289, 290, 291, 293.

43. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 71, 74, 75, 116, 138, 139, 141, 219.

44. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 173, 338, 354.

45. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 284, 334, 335.

46. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 185, 216, 322, 333, 336, 352.

47. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 169, 322, 324, 333, 336.

48. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 229, 235, 251, 345.

49. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 90, 103, 185, 224, 302.

Κρεατικά. — Φυσικά, δεν λείπουν τα κρεατικά, όπως βραστή κότα (52,53), παραγεμισμένη κότα (62,75), κοτόπουλο (229), όρνιθες⁵⁰, πέρδικες (308), αρνιά (37), αρνάκι (275), πασχαλινό αρνί (278), αρνί σούβλας⁵¹, γουρουνάκια (37,224), γουρουνόπουλο⁵², ψητό γουρουνάκι (264), γαλοπούλα (147), μπριζόλες (185), κρέας⁵³, κρεατάκι (229,230), σουβλάκι μεζέδες (183), μεζέδες (345), μεζεδάκια⁵⁴, κεφτέδες (272), λουκάνικο (300,301), νεφραμιά (341), αμολόπτα⁵⁵, σαλιγκάρια (127,212). Δεν λείπουν και τα μαγειρικά υλικά: κανέλα (53), μπαχαρικά (57), αλάτι (92,267), πιπέρι (131,223).

Τυροκομικά – Αβγά. — Την όλη διατροφή πλαισιώνουν και τα προϊόντα γάλακτος: βούτυρο⁵⁶, τυρί (54,205), μυζηθρόπιτες (272), ανθότυρο (278), ρυζόγαλο (212).

Αβγά. — Χτυπητό (283), κόκκινα αβγά⁵⁷.

Άρτος και αρτοσκευάσματα. — Όπως είναι γνωστό, στην παραδοσιακή κοινωνία και όχι μόνο, ο άρτος, το ψωμί, κατέχει κεντρική θέση στη διατροφή και μαζί με το κρασί και το λάδι είναι τα θεμέλια του σπιτιού, σύμφωνα με το λαϊκό γνωμικό: *Πρώτα θεμέλια του σπιτιού ψωμί, κρασί και λάδι.* Ο Ζορμπάς τονίζει την αξία που έχει το ψωμί μαζί με το κρασί και το κρέας: *«Η κοιλιά είναι γερό θεμέλιο. Ψωμί και κρασί και κρέας πρώτα. Χωρίς αυτά Θεός δέ γίνεται»* (146). Υπάρχουν όμως και διάφορα αρτοσκευάσματα: ψωμί⁵⁸, σταρένιο ψωμί⁵⁹, κριθαρένιο ψωμί (128), κρίθινη κουλούρα (42), κριθαροκουλούρα (70), σουσαμωτά κουλουράκια (216), κουλουράκια (271,272), τσουρεκάκι της Λαμπρής (283), κουρκούτι (75).

50. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 209, 306, 311, 312.

51. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 237, 333, 339, 342.

52. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 156, 157, 158, 159.

53. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 146, 339, 340.

54. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 78, 273, 276, 333, 339.

55. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 78, 79, 82.

56. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 35, 36, 110, 174.

57. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 275, 277, 278, 285.

58. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 35, 54, 96, 107, 128, 146, 174, 205, 230, 267, 278.

59. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 91, 117, 128, 339.

Χορταρικά – Ζαρζαβατικά – Φρούτα. — Από το διαιτολόγιο της παραδοσιακής κοινωνίας δεν λείπουν τα χορταρικά, τα ζαρζαβατικά και τα φρούτα. Αναφέρονται: βρούβες (42), αμπελοφάσουλα (325), ραπανάκια (302), καλαμπόκι (36), ρύζι (91), πιλάφι (53) κουκιά (76), βρεχτοκούκια (240,273), ρούσικη σαλάτα (328), αγγούρια (42), ντομάτα (91), κρεμμύδια⁶⁰, ελιές⁶¹, βρασμένη πατάτα (141).

Από την ελληνική φύση αναφέρονται και τα ευωδιαστά μυροβότανα (78), δυόσμος (78,210), μαντζουράνα (210), βασιλικός (202,210), φασκόμυλο (78), θρούμπα (78), δεντρολίβανο (78), μοσχολίβανο (48) και χαμομήλι (75,355).

Από τα φρούτα έχουμε χαρακτηριστικά είδη της ελληνικής υπαίθρου: κεράσια⁶², ρόδια (54,78), ξερά σύκα (54,81), σταφύλια (56,73), κυδώνια (78), αχλάδια (45), σταφύλια (213), καρπούζια (110,111), πεπόνια (110,111), λεμόνια (31), πορτοκάλια⁶³, χρυσά λεμονοπορτόκαλα (155).

Ξηροί καρποί. — Από τους ξηρούς καρπούς γίνεται λόγος για τους εξής: καρύδια (81), κάστανα⁶⁴, αράπικα φιστίκια (48,216), φιστίκια (333), μύγδαλα (101), μύγδαλα καβουρντισμένα (25), κολοκυθόσπορος καβουρντισμένος (25), πασατέμπος (183), *χαρουπία* (42).

Γλυκά. — Αναφέρονται τα εξής: ζάχαρη (252), γλυκό (232), γλυκό του κουταλιού (211), κανταΐφι (185), χαλβάς (225), μελένιος χαλβάς (216), μέλι⁶⁵, βασιλόπιτα (159), караμέλες (48,307), μπόλκα (185), μαμαλίγκα (359), πετιμέζι από καρπούζι και πεπόνι (111), ζάχαρη, κουφέτα (272,286), κουφέτα παραγεμισμένα με σοκολάτα (271,253), κουφέτα με μύγδαλο (195).

60. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 91, 96, 141, 240.

61. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 70, 96, 141, 205, 222, 230, 240, 273, 278.

62. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 145, 235, 352.

63. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 174, 201, 283.

64. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 102, 104, 105, 107, 135, 136.

65. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 35, 174, 212.

Ποτά – Κάπνισμα. — Βασικό ποτό το κρασί⁶⁶, αλλά και άλλα: τσίπουρο (43), ρακή⁶⁷, ρούμι⁶⁸, κονιάκ (185,229), ούζο⁶⁹, βότκα (98,108), τσάι⁷⁰, καφές⁷¹, φασκόμπλο⁷², μπύρα (183,359), σαμπάνια (58,183). Τα ποτά συντροφεύονται συνήθως με τσιγάρο⁷³, τσιγαράκι (127,182), ναργιλέ⁷⁴, πίπα⁷⁵ ή τσιμπούκι (71).

Επαγγέλματα, χώροι δουλειάς, καταστήματα

Από τα πολλά *παραδοσιακά επαγγέλματα* συναντάμε τα εξής:

Ανδρικά: κανατάς (32), πραματευτής (36,267), γυρολόγος (131), μπακάληδες (196,134), μπαρμπέρης (217), καντηλανάφτης (124), αγροτικός διανομέας (174), καφετζής⁷⁶, νταμαρτζής (98), μιναδόρος (98), κομιτατζής (98), βαρκάρηδες (16), σαντουρτζής (98), λυράρης (316), στραγαλατζής (98), γύφτος (98), λαθρέμπορος (98)

Γυναικεία: μοιρολοήτρες (306,310), ράφτρες (254).

Αναφέρονται *εξάλλου χώροι δουλειάς και καταστήματα:* μαγαζιά (204), κουρείο (192), καφενές⁷⁷, ψαράδικος καφενές (140), καφεκρεοπωλείον η «Αιδώς» (122), λιοτριβεία (204), χαλκιδιά (204), μαραγκούδικα (204), σταμνάδικα (204).

66. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 57, 73, 81, 83, 90, 101, 102, 105, 109, 125, 128, 141, 146, 150, 162, 165, 185, 230, 240, 255, 259, 264, 280, 300, 302, 333, 357.

67. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 44, 122, 125, 136, 232, 243.

68. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 24, 29, 277, 355.

69. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 183, 185, 224.

70. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 108, 174, 201.

71. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 214, 216, 252, 253.

72. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 15, 24, 29.

73. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 35,37, 56, 57, 64, 127, 140, 165, 205, 229, 235, 253, 255, 276, 276, 303, 357.

74. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 41, 122, 124, 126.

75. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 56, 64, 65, 72.

76. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 24, 28, 42, 122, 126, 199, 272.

77. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 26, 123, 124, 126, 130, 157, 172.

Δύο χαρακτηριστικές περιγραφές τουπραματευτή έχουμε από τον Ζορμπά:

«Έκανα καὶ πρᾶματευτής. Γύριζα ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ στὴ Μακεδονία, πουλοῦσα ψιλικά, κι ἔπαιρνα, ἀντὶς γιὰ πλερωμὴ τυρί, μαλλί, βούτυρο, κουνέλια, καλαμπόκι, τὰ μεταπουλοῦσα καὶ κέρδιζα τὰ διπλά...» (36).

Και ἡ ἄλλη:

«Ἐγὼ ἔκανα τότε τὸ γυρολόγο στὴ Σαλονίκη. Γύριζα τὶς γειτονιὲς καὶ πουλοῦσα κουβαρίστρες, βελόνες, βίους τῶν ἁγίων, μοσκολίβανο, πιπέρι... Εἶχα μία φωνὴ ἀπὸ δόνη. Πρέπει νὰ ξέρεις, οἱ γυναῖκες πιάνονται κι ἀπὸ τὴ φωνὴ (κι ἀπὸ ποῦ δὲν πιάνονται, οἱ σκρόφες!» (131).

Μουσικά ὄργανα

Σαντούρι⁷⁸, λύρα (285), σουραῦλι γλυκό (169), τούμπανα (162), ζουρνάδες (162).

Ἐνδυση

Γυναικεία. — Ἀρκετές φορές ο Καζαντζάκης αναφέρεται στα *γυναικεία ρούχα*. Κάποτε μας περιγράφει τις σχετικές ενδυμασίες των γυναικῶν ἢ κοριτσιῶν.

«Κακαριστὲς κοπέλες φάνηκαν ἀπὸ τὸ χωριό, μὲ τὶς χιονάτες μπολίδες τους, μὲ τὰ κίτρινα στιβάνια, μὲ ἀνασπκωμένες τὶς φοῦστες, καὶ πῆγαιναν πέρα, στὸ ἀκρογιαλίσιο μοναστήρι, νὰ λειτουργηθοῦν» (49).

Και αλλοῦ:

78. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 25, 27, 41, 62, 131, 136, 188, 217, 218, 219, 225, 259, 366.

«κι οί κοπελιές, μὲ τὰ φλουριά στο λαιμό, μὲ τὶς ἄσπρες κεντητὲς μπόλιες, χαμπλοβλεποῦσες...» (285).

Ειδικότερα, γίνεται λόγος για: φανταχτερές τουαλέτες (258), τουαλέτα (55), τουαλέτα νυφιάτικη (195), νυφικό (253), τριανταφυλλένια ρόμπα με φαρδιά μανίκια και ξεφτισμένες δαντέλλες (147) ρόμπες μεταξωτές (158), ξεβαμμένη ρόμπα (313), μαύρο φουστάνι (124), κίτρινο φουστάνι (285), φουστάνια (183), παρδαλά φουστάνια (185), μεταξωτές κομπινεζόν (57), ξεσκισμένες πουκαμίσες (307), μεταξωτό πουκαμισάκι (58), μαύρη μπλούζα (290), μπλούζες (119,255), μπολκάκια⁷⁹, μπόλιες (285,291), τσεμπέρι (154), τσεμπέρι μαύρο (290), τσεμπέρια (198,309), μαντιλάκια⁸⁰, μαντήλι (66,67) φέσια (162), φακιόλι (36), ζώνες (255), ἄσπρη μπολίδα (207), μπαλωμένο παλτουδάκι χήρας (198), κάλτσες (60), κάλτσες μεταξωτές⁸¹, μπαμπακερές χωριάτικες (308), χοντρή γαλάζια κάλτσα (46), καλτσοδέτα (312).

Γυναικεία κοσμήματα και αντικείμενα καλλωπισμού. — 1. Από τα *γυναικεία κοσμήματα* αναφέρονται τα εξής: σκουλαρίκια (107), σκουλαρίκι (107), χοντρός αρραβώνας (193), αρραβώνας (359), φλουριά στο λαιμό (285), δαχτυλίδια⁸², δαχτυλιδάκι (257), μετάξι και μαργαριτάρι (254). 2. Δεν λείπουν και διάφορα *αντικείμενα ομορφιάς ή καλλωπισμού*, όπως: κορδελίτσες (31,192), βελουδένια κορδελίτσα (313), κορδέλα στο λαιμό (44,45), καναρινιά κορδέλα στο λαιμό (157), κορδέλα (148,195), χρυσές πούλιες στο γυροπόδι (254), βεντάλια⁸³, καθρεφτάκι⁸⁴, φουρκέτες (31), χτενάκι (31), τσατσάρα (36,307), ψεύτικα φρύδια (31), ψεύτικες ελιές (31), στηθοπάνια (31), τσαντάκια (215), καπελίνο (196,305), κόκκινο ομπρελίνο (215,313).

79. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 50, 255, 281.

80. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 154, 155, 163, 254, 255.

81. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 135, 215, 329.

82. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 255, 256, 263.

83. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 312, 313.

84. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 28, 66, 67, 158, 186.

Αρώματα - Καλλυντικά. — Κολόνια⁸⁵, βιολέτα (60,308), μόσκος (60,308), πατσουλί⁸⁶, φτιασίδι (31), πούδρα⁸⁷, μοσχοσάπουννο⁸⁸, λεβάντα (107), ανθόνερο⁸⁹, δαφνόλαδο (283), μυρωδιές (215,250), μοσκολίβανο (334).

Ανδρική ενδυμασία

Συχνή είναι η αναφορά στο *πουκάμισο των ανδρών*, στα *παντελόνια*, στον *σκούφο* και στα *μαντήλια*: πουκάμισο (266,342), καθαρό άσπρο πουκάμισο (75), άσπρο φαρδομάνικο πουκάμισο (122,154) μαύρο πουκάμισο (272), φαρδύ άσπρο πουκάμισο (313), άσπρη πουκαμίσα ως το γόνατο (243), ρούχα (269,329), ρούχα δουλειάς (273), καφετιές από γιδότριχα φανέλες (15), κουστούμι (359), χρυσοκέντητα σακάκια (308), γιλέκο (94),γαλάζιες τσόχινες φουφούλες (193), φουσκωμένες φουφούλες (219), φουφούλα γαλάζια (286), φουφούλα-βράκα (285), σαλβάρια πράσινα (111), φαρδιά τρικυμισμένα παντελόνια (193), πανταλόνια (94,266), πανταλόνι από πράσινη τσόχα (152), πράσινο παντελόνι (333), πανταλόνι με τσάκιση (189), παλτό (926,359), γκριζο σακάκι (152,333), σακάκι (94), κοντογούνι (152), φέσια κόκκινα (193), σκούφος (228), σκούφος μαύρος τριγωνικός (227), άσπρο μυτερό σκουφί (243), γούνα (110,111), γούνινος σκούφος (359), ρώσικος σκούφος (152), κρητικό μάλλινο καποτάκι με τη μυτερή κουκούλα (120), πατατούκα αναρριχτή στις πλάτες (189), κατακάθαρες τραχηλιές (193), μαντήλια (358), μαντήλια μαύρα στα μαλλιά (193), κροσσωτό μαντήλι σαρίκι στα σγουρά μαλλιά (205), μαντήλι στα μαλλιά (289), στριφτά μαντήλια στο κεφάλι (312), ζώνη (291,303,357), κόκκινο ζουνάρι (111) κολάρα (266,271), καπέλα (266), ρεπούμπλικα (189), γραβάτες (271), κάλτσες μελιτζανιές (342), γαλάζια βρακάκια (58) πορτοκαλί ράσο

85. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 60, 286, 308, 311.

86. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 60, 104, 308.

87. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 45, 47, 157, 170, 183, 215.

88. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 47, 107, 183, 185, 214, 215, 225.

89. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 148, 283, 287.

(165,227), μαύρα ράσα (210,211), κίτρινα ράσα (218,220), ράσο ολολάδωτο (250), λιγδωμένα ράσα (271), ξεσκισμένα ράσα (324), ράσα (33,266).

Δυο χαρακτηριστικές περιγραφές της ενδυμασίας του Ζορμπά μας δίνει ο Καζαντζάκης:

«Πλύθηκε, ξουρίστηκε, έβαλε τὰ καλά του - πανταλόνι ἀπὸ πράσινη τσόχα, γκριζο σακάκι ἀπὸ σαμαροσκουῖτι, κι ἓνα κοντογούνι ἀπὸ μεσομαδημένη προβιά κατσίκας. Ἔβαλε τὸ ρούσικο σκουῖφο του ἀπὸ ἀστρακάν, ἔστριψε τὸ μουστάκι» (152).

Και η δεύτερη:

«Φοροῦσε τὰ γιορτινά του, ἄσπρο πουκάμισο ξεκούμπωτο, τὸ γκριζο σακάκι, τὸ πράσινο πανταλόνι καὶ τὰ καλά του παπούτσια μὲ λάστιχο» (333).

Ρούχα του σπιτιού

Ἄσπρο σεντόνι (275), καθαρά σεντόνια (108), σεντόνια⁹⁰, πετσέτες (312), ἄσπρο τραπεζομάντιλο (147), πετσέτα σοφρά (91), μαξιλάρια⁹¹, ξομπλιαστά ταγάρια (142), ταγάρια (340), χοντρή καφετιά κουβέρτα (34), πατανία⁹².

Υποδήματα

Γυναικεία.— Λουστρίνι (58,104), παπούτσια (128), γοβάκια παλιά ξεπατωμένα⁹³, γοβάκια στραβοπατημένα (197), γοβάκια ξεπατωμένα, στραβοπατημένα (305), γοβάκι (197), πασουμάκι μεταξωτό (58), χρυσά πασουμάκια (162), παμπάλαια πασουμάκια κόκκινα (313), σκαρπίνια (286), σκαρπινάκια (60), μπότες απηλές (359).

90. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 195, 282, 310, 332, 366.

91. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 106, 244, 246, 305, 307, 310, 366.

92. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 100, 246, 330.

93. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 1970⁷: 46, 61, 305, 315, 317.

Ανδρικά. — Στιβάνια (286,289), παπούτσια (94,342), λαστιχένια παπούτσια (94,95), παπούτσια με λάστιχο (333), χοντροπάπουτσα (68), μελιτζανιά μακεδονίτικα χοντροπάπουτσα (275,276), παντούφλες μάλλινες (233), βαριές παντούφλες (242), κίτρινα στιβάνια (193), ξεπατωμένα στιβάνια (250), μαύρα στιβάνια (272), κίτρινες μπότες (58), γαλάζιες μπότες (58), τσαρούχια με κόκκινη φούντα (189), τσαρούχια (267), γκέτες (171).

Από όσα εκτέθηκαν προηγουμένως, διαπιστώνουμε την έντονη παρουσία στοιχείων του λαϊκού υλικού βίου στον «Αλέξη Ζορμπά» του Καζαντζάκη. Η συστηματική καταγραφή του υλικού αυτού δείχνει ότι ο λαϊκός πολιτισμός είναι βαθύτατα βιωμένος από τον Ν. Καζαντζάκη. Αυτό βέβαια συμβαίνει και σε άλλα κρητικά μυθιστορήματά του. Τα έργα αυτά αποτελούν «*τεράστιες πινακοθήκες μίας εποχής*»⁹⁴ και χαρακτηρίζονται από «*την ανεπανάληπτη γλώσσα, τη σπάνια γνώση του αντικειμένου τους και την εξαιρετη περιγραφική τους δύναμη*»⁹⁵. Ο Καζαντζάκης, ωστόσο, δεν είχε καμιά φιλοδοξία να γίνει λαογράφος, παρ' όλη την αγάπη του στον παραδοσιακό πολιτισμό του νησιού του. Αν, όμως, έτσι έχουν τα πράγματα, πώς δικαιολογείται η ηθογραφική διάσταση των έργων του, η επιμονή του στο να περιγραφεί και να καταγράψει στα μυθιστορήματά του λαογραφικά στοιχεία με το ενδιαφέρον, θα λέγαμε, ειδικού λαογράφου;

Είναι γεγονός ότι «*ιστορίες των καζαντζακικών μυθιστορημάτων εκτυλίσσονται σ' ένα καθαρά ηθογραφικό — και μάλιστα με την παλιά, περιοριστική σημασία εννοούμενο, δηλαδή αγροτικό, χωριάτικο-πλαίσιο, εντούτοις αυτό που ο συγγραφέας θέλει να δώσει δεν είναι η ηθογραφία καθ' εαυτήν. Απλώς, πλαισιώνει κάποιες φιλοσοφικές ιδέες. Ό,τι κύρια θέλει να δώσει είναι οι ιδέες αυτές, με την πρόθεση να μην τις εμφυντεύσει εισαγμένες απέξω, αλλά, κατά κάποιον τρόπο, να τις δρέψει σαν φυτεμένες και βλαστημένες και καρπισμένες στο δικό τους χρώμα, στο φυσικό περιβάλλον*»⁹⁶.

94. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1983²: 85.

95. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1983²: 66.

96. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1982-1984: 360.

Συνεπώς, το ηθογραφικό, το λαογραφικό στοιχείο των κρητικών μυθιστορημάτων του Ν. Καζαντζάκη, αποτελεί το φόντο⁹⁷, όπου ο συγγραφέας ξεδιπλώνει, τελείως φυσικά και πηγαία, τη δική του φιλοσοφία, προσδίδοντάς της αληθοφάνεια και πειστικότητα. Ο Καζαντζάκης δεν ήθελε να κάνει ηθογραφία ή γενικότερα λογοτεχνία καθ' εαυτήν. Αυτά αποτελούσαν το μέσον, το όχημα της φιλοσοφικής του σκέψης⁹⁸. Σωστά παρατηρήθηκε ότι «*η φιλοδοξία του Νίκου Καζαντζάκη υπερέβαινε κι αυτά τα όρια της λογοτεχνίας: Τα βιβλία δεν αποτελούσαν για εκείνον αυτοσκοπό, αλλά μέσον για την αλλαγή του κόσμου. Η φιλοσοφική του συγκρότηση και η πίστη του στις ιδέες του δεν του επέτρεπαν να αρκεστεί στην απόλαυση που δίνει το πάρε-δώσε γραφής και ανάγνωσης*»⁹⁹.

Αλλά η καλύτερη μαρτυρία για το θέμα αυτό είναι η δική του:

«Από αυτά καταλαβαίνετε πώς καμιά σχέση δεν έχω με τους λογοτέχνες, με τη λεγόμενη λογοτεχνία. Μεταχειρίζομαι τὰ ἴδια μέσα, βέβαια κι ἐγώ, τὶς λέξεις, μὰ ἐντελῶς γιὰ ἄλλο σκοπό. Καὶ ἡ ὠραιότητα εἶναι κι αὐτὴ γιὰ μένα μέσο καὶ ὄχι σκοπός· γιατί τὸ ξέρω πὼς πολὺ πιὸ σίγουρα μαβλίζεται ὁ ἀόρατος ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ παρὰ ἀπὸ τὴν ἀσχήμια»¹⁰⁰.

97. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ 1971: 289.

98. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ 1998: 78.

99. ΧΩΜΕΝΙΔΗΣ 1997: 290. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ 1977: 209: «*Πρόκειται για τὸ “Βίο καὶ τὴν Πολιτεία τοῦ Αλέξη Ζορμπά”, αὐτὸ τὸ πολὺπτυχο πνευματικὸ χρονικὸ — ἔτσι τὸ βλέπω — ποὺ ντύθηκε τὴν ἐπικὴ μορφή τοῦ μυθιστορήματος, γιὰ νὰ κάμει προσιτότερη τὴ φιλοσοφία του*».

100. ΣΑΧΙΝΗΣ 1976: 33. Πρὸβλ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ 1985: 106.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ ΜΗΝΑΣ ΑΔ., 2008², *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία: Συναγωγή Μελετών*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ Ν. (επιμ.), 2010, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*. Ηράκλειο – Μυρτιά, 28-30 Σεπτεμβρίου 2007, Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, 1979, «Το δημοτικό τραγούδι στην “Οδύσσεια του Καζαντζάκη”», *Αμάλθεια* 41, σελ. 309-336.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ ΑΡΙΣΤ. Ν., 1991, *Ο παροιμιακός λόγος στο μυθιστόρημα του Ν. Καζαντζάκη «Αλέξης Ζορμπάς»*, Βιβλιογονία, Αθήνα.
- , 1998, «Ο Νίκος Καζαντζάκης και η λαϊκή σοφία», περιοδ. *Ελίτροχος*, 15, σελ. 71-78.
- ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦ. Δ. – ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚ., 1983, *Παραδοσιακός ύλικός βίος του ελληνικού λαού (έρωτηματολόγιο), Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, Άρ. 17, Αθήνα.
- ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦ. Δ., 1997, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της Έλληνικής Λαογραφίας, τεύχ. Α', Από την προδρομική φάση μέχρι την επιστημονική αυτοτέλεια*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ώφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ, 1970⁷, *Βίος και Πολιτεία του Άλέξη Ζορμπά, Έκδόσεις Έλένης Καζαντζάκη*, Αθήνα.
- ΚΟΡΡΕ ΚΑΤΕΡΙΝΑ, 1977, «Ό λαογραφικός πλούτος στα “Κρητικά” έργα του Καζαντζάκη», *Νέα Έστία*, Χριστούγεννα 1977, τόμ. 102, τόμ. 1211, σελ. 155-165.
- ΚΟΥΜΑΚΗΣ Γ., 1985, *Ν. Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα φιλοσοφίας*, Έστία, Αθήνα.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ ΔΗΜ. Σ., 1985³, *Εισαγωγή στην Έλληνική Λαογραφία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΗΣ, 1971, «Τò κρητικό πλαίσιο του “Άλέξη Ζορμπά”», *Κριτικά Φύλλα*, 1: 3-4, σελ. 289-296.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΣ Α., 1989², *Η ελληνική παράδοση στò Νίκο Καζαντζάκη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- ΜΕΓΑΣ Γ.Α., 1975³, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήναι.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 2011³, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση – Ήθη και Έθιμα – Λαϊκή Τέχνη*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- , 1982-84, «Η φιλοσοφική ηθογραφία και ανθρωπολογία του Ν. Καζαντζάκη», *Λαογραφία*, 33, σελ. 360-366.
- , 1983², «Ξαναδιαβάζοντας τò Ζορμπά. Η Φιλοσοφική Ήθογραφία του Καζαντζάκη», *Τετράδια Εϋθύνης*, 3, σελ. 61-66.

- ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ ΜΑΡΙΑ, 2007, «Η παρουσία της λαϊκής παράδοσης στις τραγωδίες του Νίκου Καζαντζάκη», «*ΣΤΕΦΑΝΟΣ*», *Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ*, επιμ.: ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΑΛΑΚΗΣ, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα, σελ. 815-833.
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, 2006, *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ.Ν., 1983², «Ο Καζαντζάκης και η Παιδεία», *Τετράδια Εϋθύνης*, 3, σελ. 78-86.
- ΠΟΛΙΤΗΣ Ν.Γ., 1909, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1, σελ. 3-14.
- ΡΩΜΑΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, 1977, «Ο Καζαντζάκης και ο λαϊκός πολιτισμός της Κρήτης», *Νέα Έστία*, Χριστούγεννα 1977, 102:1211, σελ. 74-77.
- ΣΑΧΙΝΗΣ Α., 1967, *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Αθήνα.
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Γ.Κ., 1962, «Όδηγία πρὸς συλλογὴν λαογραφικῆς ὕλης», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τεύχ. 13-14, σελ. 73-147.
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΜΙΧ., 1983, «Καζαντζάκης ὁ ποιμενικός», *Νέα Έστία*, 114: 1349, σελ. 1165-1168.
- ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ Γ.Π., 1983, *Ο Καζαντζάκης καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- ΣΤΑΣΙΝΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, 2003, «Ο Νίκος Καζαντζάκης και η Κρήτη», <http://www.patis.gr/articles/19678?PHPSESSID=>
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Σ.Ν., 1997, «Τα λαϊκότεροτα στοιχεία στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη», στο βιβλίο του: *Τόποι. Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο επτά νεοελλήνων πεζογράφων*, Καστανιώτης, Αθήνα, σελ. 209-230.
- ΧΑΡΗΣ ΠΕΤΡΟΣ, 1997, «Νίκος Καζαντζάκης», *Νέα Έστία*, 142: 1688, σελ. 15-26.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ ΑΙΜ., 1977, *Έργα Δ', Νίκος Καζαντζάκης, Κριτικά Κείμενα*, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Αθήνα.
- ΧΩΜΕΝΙΑΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Α., 1997, «Η ζωή δεν μπορεί να αντιγράψει την τέχνη», περιοδ. *Η Λέξη*, Αφιέρωμα στον Καζαντζάκη, σελ. 139, 290.
- ΨΑΡΟΥΛΑΚΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ, 2013, «Ο παροιμιακός λόγος στην *Οδύσσεια* και τον *Καπετάν Μιχάλη* του Ν. Καζαντζάκη. Συγκριτική-διακειμενική προσέγγιση», *Πρακτικά Συνεδρίου* (Ανώγεια 28-30 Οκτωβρίου 2012): *Ο παροιμιακός και γνωμικός λόγος στην Κρήτη*, επιμ.: Κ.Δ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας & Δήμος Ανώγειων, Ανώγεια, σελ. 307-344.

*Θανάσης Χρήστου**

Η Αράχωβα του Παρνασσού στα μονοπάτια
της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
(1830-2017)

Summary. — The main theme of this paper is Arachova of Parnassos and the paths it followed since the establishment of the Greek State until today. The study and documentation of the course of this traditional settlement of Viotia is based mainly on unpublished and published archival documents, as well as on the related primary and secondary literature. It is worth in this context to be recorded the panoramic view of the geographical, historical and cultural position of this township which, built on the southern slopes of Parnassus, is a key passage already from the beginning of the 19th century and then. It is also a strategic crossroad from Boeotia into Phocis and from the Corinthian bay into Evoikos. That is why the period of the nine-year liberation struggle major events occurred in the soils of Arachova, leading to the homonymous battle (18-24 November 1826). The spirit of this epic valor and worthiness was strong as a catalyst in the choices of the people throughout the modern Greek life. One can ascertain it by carefully tracing on the one hand the political, social and economic functions of the specific place and on the other by recognizing the importance of major research achievements of prominent writers of Arachova in the international scientific scene, such as Loukas Theod. Papaioannou, Georgios Pan. Kremos and Petros Sokr. Kokkalis.

* * *

Με την υπογραφή των τριών Πρωτοκόλλων της Ανεξαρτησίας στις 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830 στο Λονδίνο ιδρύεται το πρώτο ανεξάρτητο Ελληνικό Κράτος και ο Ελληνισμός εισέρχεται ύστερα από έναν πολύχρονο ξενικό ζυγό στη χορεία των ελεύθερων εθνών¹.

* *Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.*

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 12 (1975), σελ. 536-537 και 540 επ., στο εξής *ΙΕΕ*.

Η Αράχωβα, κτισμένη στις νότιες υπώρειες του Παρνασσού, αποτελεί από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα και κατόπιν νευραλγικό πέρασμα και συνάμα στρατηγικό σταυροδρόμι από τη Βοιωτία στη Φωκίδα και από τον Κορινθιακό κόλπο στον Ευβοϊκό με συνέπεια, όποιος την ελέγχει να έχει στα χέρια του και το κλειδί της απρόσκοπτης μετακίνησης, των επικοινωνιών και του εμπορίου στο συγκεκριμένο τμήμα της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Γι' αυτό και στην περιόδο του εννιάχρονου απελευθερωτικού αγώνα συνέβησαν στα χώματά της σημαντικά γεγονότα με κορυφαίο την ομώνυμη μάχη, που διεξήχθη από τις 18 έως τις 24 Νοεμβρίου 1826, ανάμεσα στον Γεώργιο Καραϊσκάκη αφενός και τον Μουστάμπεη και τον Κεχαγιάμπεη αφετέρου, αναδεικνύοντας στο πεδίο της αντιπαράθεσης την υπεροχή των ελληνικών όπλων².

2. *ΙΕΕ*, τόμ. 12 (1975), σελ. 426 επ. και Γ. Θ. ΧΑΡΙΤΟΣ, *Η μάχη της Αράχωβας υπό τον στρατάρχη Γ. Καραϊσκάκη και οι συντελεστές της (18-24 Νοεμβρίου 1826)*, Αθήνα 1994 και 2001, επίσης για μία ευρύτερη ενημέρωση βλ. του ίδιου συγγραφέα, *Η Αράχωβα Βοιωτίας στον αγώνα του 1821*, Αθήνα 1991, του ίδιου, *Ο θάνατος του Γ. Καραϊσκάκη. Μία νεώτερη ανακάλυψις*, Αθήνα 2002, του ίδιου, *Το ήθος, ο χαρακτήρας και οι κυριότερες μάχες στις οποίες έλαβε μέρος ο στρατάρχης Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Αθήνα 2004 και τελευταίο του ίδιου, *Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη (1821-1835)*, Αθήνα 2009.

Ακόμη, για την τοπική ιστορία της Αράχωβας μπορεί κανείς να συμβουλευθεί ενδεικτικά Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, *Φωκικά – Ιστορία της εν τη Φωκίδι μονής του Οσίου Λουκά τουπίκλιν Στειριώτου*, Αθήνα 1874-1880, 3 τόμ., Τ. ΑΜΠΕΛΑΣ, «Αράχωβα. Επάνοδος εκ του ομφαλού της γης», στο: *Αττικόν Ημερολόγιον του 1888 (Ειρ. Κ. Ασώπιος)*, Αθήνα 1887, σελ. 317-326, Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, *Νεωτάτη γενική ιστορία ως τέταρτος τόμος συμπληρωματικός της γενικής ιστορίας Α. Πολυζώιδου (1789-1890)*, Αθήνα 1890, Π. ΦΑΦΟΥΤΑΚΗΣ, «Οδοιπορική ανάμνησις. Δελφοί-Πανήγυρις Αραχώβης», στο: *Εθνικόν Ημερολόγιον του 1896 (Κ. Φ. Σκόκος)*, Αθήνα 1896, σελ. 394-397, επίσης, βλ. το λήμμα, που γράφθηκε το 1928, Μ. Ι. ΚΟΝΙΤΣΑΣ, «Αράχωβα ή Αράχοβα», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σελ. 344-346, στο εξής *ΜΕΕ*. Ένα τμήμα του συγκεκριμένου λήμματος έχουν γράψει ο Δ.Ε.Μ. (= ΔΙΟΝ. Ε. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ) και ο Τ. Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ. Ακόμη, βλ. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *Στα ψηλόμεγατα του Παρνασσού*, Αθήνα 1937, Κ. Α. ΜΑΥΡΕΠΗΣ, *Το Πανηγυράκι τ' Αγιώργη*, Αθήνα 1938, Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Οικία Αραχώβης», στην: *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 1 (1939), σελ. 68-98, Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *Η Αράχωβα του Παρνασσού*, Αθήνα 1961, Π. Ι. ΣΤΡΙΜΠΗΣ, *Η ιστορία της Αράχωβας και του πολιούχου της Αγίου Γεωργίου*, Αράχωβα 1966, Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, «Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866). Ζωγράφος

Η επική αυτή σκιά της ανδρείας και της αξιοσύνης ήταν που βάρυνε καταλυτικά στις επιλογές των Αραχωβιτών στα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων η αρτιπαγής, μικρή σε έκταση, ελληνική πολιτεία προσπαθούσε να κάνει δειλά στην αρχή, πιο δυναμικά στη συνέχεια, τα πρώτα της βήματα.

Μείζονος σπουδαιότητας εκδήλωση προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί η ίδρυση στην Αράχωβα ενός σχολείου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αμέσως μετά την έλευση του Ιωάννη Καποδίστρια στην επαναστατημένη Ελλάδα (8/20 Ιανουαρίου 1828). Οι μπαρουτοκαπνισμένοι κάτοικοι της κωμόπολης ζήτησαν από τον Κυβερνήτη να κτισθεί ένα σχολείο στον τόπο τους υπό την εποπτεία του κράτους. Και για το σκοπό αυτό διέθεσαν την προσωπική τους εργασία και ένα ποσό 3.500 γροσίων αρχικά και στη συνέχεια ένα δεύτερο 1.400 φοινίκων. Χρηματικά ποσά καθόλου ευκαταφρόνητα για τα οικονομικά μεγέθη της εποχής.

Έτσι, προς τα τέλη του 1830, και ειδικότερα τα Χριστούγεννα, ολοκληρώθηκε η πρώτη αυτή μορφή του σχολείου στο μέρος, όπου και σήμερα ορθώνεται το νεοκλασικό κτίριο του Δημοτικού Σχολείου, που κτίσθηκε το 1910 με τη δωρεά του Ανδρέα Συγγρού.

του Αγώνος. Η ζωή και το έργο του», στο: *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 19 (1967-1970), σελ. 97-152, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Κατακαμμένη Αράχωβα*, τόμ. 1 (Αράχωβα 1982) και τόμ. 2 (Αθήνα 1984), του ιδίου, *Η γιορτή των γενναίων*, Αράχωβα 1985, Πρακτικά της τριήμερης συνάντησης στην Αράχωβα με θέμα: «*Η Αράχωβα στον 21ο αιώνα*» (9-10-11 Σεπτέμβριος 1994), *Αράχωβα 1994*, Θ. Δ. ΔΑΛΚΑΣ, *Λειβαδιά Β'. Ιστορικοί περίπατοι στα δυτικά της*, Αθήνα 1996 (δεύτερη έκδοση), Κ. Γ. ΛΟΥΣΚΟΥ – Ε. Ν. ΝΙΚΟΛΙΔΑΚΗΣ, *Ο Αφέντης Άι Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι. Ιστορία και παράδοση της Αράχωβας*, Αράχωβα 1997 (δεύτερη έκδοση), των ιδίων συγγραφέων, *Το Πανηγυράκι της Αράχωβας και η ελληνική παράδοση. Μελέτη του τραγουδιού και των εθίμων*, Αράχωβα 2006, Στ. ΑΣΗΜΑΚΗΣ, *Αράχωβα. Τοπωνυμιογλωσσικά και άλλα*, Αθήνα 2006, (δεύτερη έκδοση), Στ. ΑΣΗΜΑΚΗΣ (επιμ.), *Στο Δάσκαλό μας με Αγάπη. Αφιερωματικός τόμος στον αξέχαστο πατριώτη και δάσκαλό μας Ηλία Κ. Λιάκο με παρουσίαση του πνευματικού, εικαστικού και κοινωνικού έργου του*, Αράχωβα 2010 και Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως σήμερα», στην: *Αράχωβα. Ο τόπος και οι άνθρωποι* (επιμ. Γ. Α. ΚΑΣΤΑΝΑΣ), Αθήνα 2015, σελ. 77-90 και στο ίδιο συλλογικό έργο βλ. επίσης τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μελέτες για την ιστορία και τον πολιτισμό της Αράχωβας.

Τον Ιανουάριο του 1831 η κεντρική διοίκηση έστειλε στο «εν Ράχωβα Αλληλοδιδασκικόν σχολείον» ως δάσκαλο τον Δημήτριο Γιωβανόπουλο με μνηιαία αντιμισθία εβδομήντα φοινίκων, ο οποίος μετά τη λαμπρή τελετή των εγκαινίων ξεκίνησε τα μαθήματα σε ένα ακροατήριο εκατό μαθητών.

Αξίζει στη συνάφεια αυτή να αφήσουμε το γλαφυρό λόγο του διοικητή της Λιβαδειάς, όπως αποτυπώνεται σε αναφορά του προς τον έκτακτο επίτροπο Ανατολικής Ελλάδας Κωνσταντίνο Μεταξά, να μας μεταφέρει τον παλμό των κρίσιμων αυτών εξελίξεων:

«Μετά τεσσάρων περίπου εκατονταετηρίδων ηνώθη τέλος πάντων επί της ενεστώσης Χριστιανικής Κυβερνήσεως το όρος του Παρνασσού, η έδρα των Μουσών να ίδη πάλιν την παιδείαν επανερχομένην διά του αρτίως ανεγερθέντος παιδευτικού καταστήματος εις την προτέραν της γην. Η κωμόπολις Ράχωβα κειμένη επί του λαμπρού τούτου όρους έπρεπε δικαίω τω λόγω ν' αξιωθή τοιούτου κοινωφελούς καταστήματος διότι και πάλαι ποτέ υπήρξεν η έδρα της παιδείας αξιωθείσα να ίδη αυτού ως επεθύμει...»³.

Η μοιραία δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια στις 27 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1831 έριξε βαριά τη σκιά της στην πορεία του Ελληνικού Κράτους, το οποίο για τους επόμενους δεκαέξι μήνες πέρασε δραματικές στιγμές μέσα στις ατραπούς της αναρχίας και του χάους⁴.

Στις 25 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1833 ένα καινούργιο και πολλά υποσχόμενο κεφάλαιο ξεκίνησε στην ιστορία της νεόδμητης πολιτείας, όταν αποβιβάσθηκε στο Ναύπλιο ο ανήλικος Όθωνας, ο δευτερότοκος γιος του φιλέλληνα βασι-

3. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 80 και 78-79, από τη συγκεκριμένη παραπομπή και στο εξής, όταν γίνεται αναφορά στον Τ. Λάππα εννοείται το έργο του *Η Αράχωβα του Παρνασσού και όχι Στα ψηλώματα του Παρνασσού*, επίσης Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.*, τόμ. 1, σελ. 56 και 119-122 και Κ. Γ. ΛΟΥΣΚΟΥ - Ε. Ν. ΝΙΚΟΛΑΪΔΑΚΗΣ, *Ο Αφέντης Αϊ Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι. Ιστορία και παράδοση της Αράχωβας*, Αράχωβα 1997 (δεύτερη έκδοση), σελ. 359, 368 και 374-375.

4. *ΙΕΕ*, τόμ. 12 (1975), σελ. 561 επ.

λιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄ των Wittelsbach, ως «ελέω Θεού βασιλεύς της Ελλάδος» μαζί με την τριμελή αντιβασιλεία, που αποτελούνταν από τους J. L. von Armansterg, G. L. von Maurer και K. W. von Heydeck⁵.

Η βαυαρική αντιβασιλεία προχώρησε αμέσως στη διοικητική οργάνωση, διαιρώντας την επικράτεια με βάση το διάταγμα «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του» (3/15 Απριλίου 1833)⁶ σε δέκα νομαρχίες, οι οποίες με τη σειρά τους διαιρέθηκαν σε σαράντα επτά επαρχίες. Λίγο αργότερα θεσμοθετήθηκε και η πρωτοβάθμια διοικητική δομή, που ήταν ο δήμος, με βάση το νόμο «Περί συστάσεως των Δήμων» (27 Δεκεμβρίου 1833 / 8 Ιανουαρίου 1834)⁷.

Έτσι, η Αράχωβα εντάχθηκε διοικητικά ευθύς εξαρχής στο νομό Αττικοβοιωτίας και αποτέλεσε από μόνη της ξεχωριστό δήμο, το δήμο Αράχωβας, ο οποίος συγκροτήθηκε με το διάταγμα «Περί του σχηματισμού των Δήμων Λεβαδείας» (1/13 Οκτωβρίου 1835)⁸. Κατατάχθηκε μάλιστα στην τρίτη τάξη των δήμων με πληθυσμό 1.904 κατοίκους (επειδή είχε πληθυσμό κάτω από 2.000), ενώ με το διάταγμα «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Λεβαδείας» (1/13 Σεπτεμβρίου 1840)⁹ κατατάχθηκε στη δεύτερη τάξη των δήμων με πληθυσμό 2.161 κατοίκους (επειδή ο πληθυσμός της ξεπέρασε το όριο των 2000 ψυχών). Η διοικητική αυτή κατάσταση διατηρήθηκε έως το 1912, οπότε με το νόμο ΔΝΖ΄ (υπ΄ αριθ. 4057) «Περί συστάσεως δήμων και κοινο-

5. *ΙΕΕ*, τόμ. 13 (1977), σελ. 8 επ. και 33 επ.

6. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. φ. 12, 6/18 Απριλίου 1833, στο εξής *ΕτΚ*.

7. *ΕτΚ*, αρ. φ. 3, 10/22 Ιανουαρίου 1834, ακόμη βλ. το συμπληρωματικό διάταγμα «Περί εκλογής των Δημοτικών Αρχών» (24 Απριλίου / 6 Μαΐου 1834) στην *ΕτΚ*, αρ. φ. 17, 16/28 Μαΐου 1834 και το διάταγμα «Περί των οδηγίων των Δημαιορσιών» (8/20 Ιουνίου 1834), στην *ΕτΚ*, αρ. φ. 26, 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1834. Επίσης, για έναν ευρύτερο προβληματισμό βλ. Ι.Α. Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985-1986, τόμ. 1, σελ. 205 επ.

8. *ΕτΚ*, αρ. φ. 18, 18 Νοεμβρίου 1835 βλ. και στη γερμανικά μεταφρασμένη *ΕτΚ*, αρ. φ. 18, 20 Νοεμβρίου / 2 Δεκεμβρίου 1835 και ευρύτερα βλ. Ε. Γ. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σελ. 121.

9. *ΕτΚ*, αρ. φ. 22, 18 Δεκεμβρίου 1840.

τήτων» (10 Φεβρουαρίου 1912)¹⁰ και με το διάταγμα «Περί αναγνώρισεως των δήμων και κοινοτήτων του νομού Αττικής και Βοιωτίας» (31 Αυγούστου 1912)¹¹ δημιουργήθηκε η νέα διοικητική οντότητα, η κοινότητα Αράχωβας. Η τελευταία αυτή αναγνωρίστηκε ως δήμος το 1946 με το νομοθετικό διάταγμα 107 «Περί διατάξεων τινων αφορωσών εις τους Δήμους και τας Κοινοτήτας» (26 Σεπτεμβρίου 1946)¹².

Επιβεβαιώνεται η διοικητική μονάδα του δήμου Αράχωβας με τη «μεταρρύθμιση του Καποδίστρια» το νόμο 2539 «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης» (3 Δεκεμβρίου 1997)¹³ και λίγο αργότερα με βάση τη σαρωτική μεταρρύθμιση του νόμου 3852 «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης» (4 Ιουνίου 2010)¹⁴ δημιουργείται ένα νέο διοικητικό μόρφωμα, ο «δήμος Διστόμου – Αράχωβας – Αντίκυρας» με έδρα το Δίστομο.

As αποθησαυρισθεί ακόμη εδώ ότι η Αράχωβα από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και ύστερα δεν παρέμεινε διοικητικά ποτέ έξω από τη δομή της Βοιωτίας. Έτσι, με το διάταγμα «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του» (3/15 Απριλίου 1833)¹⁵ αποτέλεσε τμήμα του νομού Αττικής και Βοιωτίας (ή Αττικοβοιωτίας) μέχρι το 1899, οπότε με το Νόμο ΒΧΔ' «Περί Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους» (6 Ιουλίου 1899)¹⁶ η Αττικοβοιωτία διαιρέθηκε σε δύο νομούς και η Αράχωβα βρέθηκε στα όρια της διοικητικής οντότητας του νομού Βοιωτίας. Το καθεστώς αυτό ίσχυσε μέχρι το 1909, όταν θεσμοθετήθηκε ο Νόμος ΓΥΛΔ' (υπ' αριθ. 3434) «Περί Διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους» (16 Νοεμβρίου 1909)¹⁷, ο οποίος επανένωσε τις προϋπάρχουσες ενότητες της Αττικής και της Βοιωτίας στο νέο νομό της Αττικοβοιωτίας. Το 1943 με το νόμο 368

10. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 58, 14 Φεβρουαρίου 1912.

11. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 262, 31 Αυγούστου 1912.

12. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 290, 26 Σεπτεμβρίου 1946.

13. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 244, 4 Δεκεμβρίου 1997.

14. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 87, 7 Ιουνίου 2010.

15. *ΕτΚ*, αρ. φ. 12, 6/18 Απριλίου 1833.

16. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 136, 8 Ιουλίου 1899.

17. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 282, 4 Δεκεμβρίου 1909.

«Περί συστάσεως Νομού Βοιωτίας» (20 Ιουλίου 1943)¹⁸ δημιουργείται ο νομός Βοιωτίας και έχουμε ως εκ τούτου ξανά τη διαίρεση της Αττικοβοιωτίας σε 2 νομούς. Το συγκεκριμένο διοικητικό σχήμα είναι εξάλλου αυτό που ισχύει μέχρι και σήμερα και περιλαμβάνει φυσικά την Αράχωβα στους κόλπους του νομού Βοιωτίας.

As καταγραφούν στη συγκεκριμένη θεματική συνάφεια ενδεικτικά ορισμένα από τα ονόματα των δημάρχων και κοινοταρχών της Αράχωβας, όσα η ιστορική έρευνα κατάφερε να συγκεντρώσει. Έτσι, ο πρώτος που διορίζεται στο θώκο του δημάρχου της Αράχωβας από την κεντρική εξουσία είναι ο Ι. Αλεξάνδρου, ενώ στη θέση του εισπράκτορα τοποθετείται ο Ι. Χατζόπουλος και στο πόστο του αστυνόμου ο Λ. Θ. Χατζής¹⁹.

Κατά το χρονικό διάστημα 1872-1876 επικεφαλής στο δήμο βρέθηκε ο διαπρεπής ιατρός, και κατόπιν καθηγητής της Ανατομίας στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Λουκάς Θεοδ. Παπαϊωάννου (1831-1890)²⁰. Ενώ τις επόμενες τρεις δεκαετίες, και ειδικότερα από το 1876 έως το 1904, τα νηία του δήμου ανέλαβε και πάλι ένα ιατρός, ο Κωνσταντίνος Παπασταθόπουλος, ο επονομαζόμενος και Παπακώστας ή Στίφτης, εξαιτίας του ότι ήταν ψηλός και ευθυτενής. Η δημαρχιακή του θητεία, και ειδικότερα η 23η Μαΐου 1896, σημαδεύθηκε από την επίσκεψη στην Αράχωβα του σπουδαίου Γάλλου φιλέλληνα πολιτικού, ιατρού στο επάγγελμα, και πρωθυπουργού της νίκης κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Ζωρζ Κλεμανσώ (1841-1929), ο οποίος εντυπωσιάσθηκε από το λόγο της υποδοχής, που του απηύθυνε σε άψογα γαλλικά ο σπουδαγμένος στο Παρίσι δήμαρχος Παπασταθόπουλος²¹.

18. *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 223, 26 Ιουλίου 1943, επίσης για μία πληρέστερη ενημέρωση, βλ. Έκδοση της Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων (Από της εφαρμογής του Νόμου ΔΝΖ' του έτους 1912 και εφεξής)*, τόμ. 7, Νομός Βοιωτίας, Αθήνα 1961.

19. *ΕτΚ*, αρ. φ. 80, 28 Δεκεμβρίου 1836.

20. Βλ. το λήμμα «Λουκάς Παπαϊωάννου», στη: *ΜΕΕ*, τόμ. 19, σελ. 570 και ακόμη το λήμμα Σπ. ΜΑΡΚΕΤΟΣ, «Λουκάς Παπαϊωάννου», στο: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 8 (1991), σελ. 142, στο εξής *ΠΒΛ*.

21. Βλ. το λήμμα «Γεώργιος - Βενιαμίν Κλεμανσώ», στη: *ΜΕΕ*, τόμ. 14, σελ. 521-523, ακόμη το λήμμα Θο. ΤΣΟΥΝΑΚΟΣ, «Ζωρζ Εξέν Μπενζαμέν Κλε-

Η επόμενη τετραετία 1904-1908 ήταν η περίοδος της δημαρχίας του οφθαλμίατρου Ιωάννη Φαρμάκη και η μεθεπόμενη 1908-1911 του ευκατάστατου κτηματία Λάζαρου Παπασταθόπουλου, ο οποίος είχε χρηματίσει και νομάρχης στη Φθιώτιδα και την Εύβοια και ήταν αδελφός του προηγούμενου δημάρχου Κωνσταντίνου²². Το 1911, λόγω του απρόσμενου θανάτου του Λάζαρου Παπασταθόπουλου, το χρίσμα του δημάρχου έλαβε ο πρώτος πάρεδρος επίσης κτηματίας Ιωάννης Κονίτσας, ο οποίος διαχειρίσθηκε τις υποθέσεις της κωμόπολης έως το 1914.

Ο ιατρός Λουκάς Λαζαράς ήταν ο επόμενος πρόεδρος — της ήδη από το 1912 — κοινότητας της Αράχωβας και για 14 συναπτά έτη, από το 1914 έως το 1928²³. Το 1928 στον προεδρικό θώκο εκλέχθηκε ο και αυτός ιατρός Στέργιος Κονίτσας, ο οποίος παρέμεινε στην αρχή έως το 1963 με κάποια διαλείμματα φυσικά, εξαιτίας των έκρυθμων συνθηκών που επικράτησαν, όπως ήταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή, η Αντίσταση και ο Εμφύλιος, με συνέπεια να υπηρετήσουν ενδιάμεσα τον τόπο και οι Ευστάθιος Τρούβαλης, Στέργιος Καμβασπνός, Μέγας Κονίτσας, Νικόλαος Καπάκας, Γεώργιος Χατζόπουλος, Ανδρέας Κορίτος και Ιωάννης Μαντάς.

Το 1964 στο αξίωμα του πρώτου πολίτη στον — ήδη από το 1946 — δήμο της Αράχωβας εκλέχθηκε ο πολιτικός μηχανικός Ισίδωρος Μαντάς και παρέμεινε έως το 1972, οπότε

μανσώ», στο: *ΠΒΛ*, τόμ. 4 (1991), σελ. 394-395 και από τη βιβλιογραφία της τοπικής ιστορίας, βλ. Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 54-55 και Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 128 επ.

Επίσης, ως παρατεθεί η είδηση που δημοσιεύει η εφημερίδα «Εστία», αρ. φ. 83, 23.5.1896, σελ. 3: «Ο Κλεμανσώ εις Δελφούς που ευρίσκεται σήμερον». Κατά τηλεγράφημα προς το υπουργείον ο Γάλλος πολιτευτής κ. Κλεμανσώ διήλθε σήμερον εξ Αραχώβης, όπου και παρέμεινε ξενιζόμενος υπό του δημάρχου. Εξ Αραχώβης αναχωρεί μεταβαίνων εις Δελφούς, όπου θα φθάση σήμερον την εσπέραν». Ακόμη, σημαντικές πληροφορίες για το συγκεκριμένο ταξίδι μας δίνει και «Το Άστυ», αρ. φ. 2009, 22.6.1896 με το άρθρο για το «Δαδί».

Και τέλος, ως αποθησαυρισθεί και η εξαιρετικά ενδιαφέρονσα μελέτη των R. Etienne - Fr. Etienne, «Ο Κλεμανσώ, η Ελλάδα και η ελληνική αρχαιολογία», στην: *Αρχαιολογία*, τχ. 87 (Ιούνιος 2003), σελ. 26-31.

22. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 128 επ.

23. Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 57.

διορίσθηκε στη θέση του ο έμπορος Γεώργιος Αλογοσκούφης. Ο τελευταίος παρέμεινε εν ενεργεία έως το 1974, οπότε διορίσθηκε ως υπηρεσιακός δήμαρχος ο υπάλληλος στη Νομαρχία Βοιωτίας Βασίλειος Πασβάνης μέχρι το 1975.

Την περίοδο 1975-1978 δήμαρχος εκλέχθηκε και χρημάτισε ο αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού Παναγιώτης Χριστόπουλος, ενώ για τα χρόνια 1979-1982 επανεκλέχθηκε ο Ισίδωρος Μαντάς.

Αμέσως μετά στο δημαρχιακό αξίωμα εκλέχθηκαν και υπηρέτησαν τον τόπο διαδοχικά η αρχιτέκτων μηχανικός Ευαγγελία Γρανιτσιώτη (1983-1986), ο υπάλληλος των ΕΛΤΑ Γεώργιος Κρέμος (1987-1998) και ο γεωλόγος Γεώργιος Ανδρέου-Λεόντιος (1999-2010).

Το Νοέμβριο του 2010 στο αξίωμα του πρώτου αιρετού δημάρχου του νέου καλλικρατικού δήμου «Διστόμου – Αράχωβας – Αντίκυρας» εκλέχθηκε ο Αραχωβίτης αξιωματικός της Πολεμικής Αεροπορίας Ιωάννης Πατσαντάρας, ενώ το Μάιο του 2014 εκλέχθηκε ο επίσης Αραχωβίτης με καταγωγή από το Δίστομο Ιωάννης Γεωργακός, πτυχιούχος της Δημοσίας Σχολής Τουριστικής Εκπαίδευσης²⁴.

As αποθησαυρισθούν εδώ και τα ονόματα των Αναγνώστη Λαζαρή και Αλέξανδρου Αλεξανδρόγιαννου ως δημάρχων της Αράχωβας, όπως μας τα διέσωσε ο Τάκης Λάππας στη μελέτη του για την Αράχωβα (1961), οι οποίοι θα πρέπει, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, να υπηρέτησαν στην υπεύθυνη αυτή θέση γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα. Ακόμη, ως καταγραφούν και τα ονόματα των Κωνσταντίνου Μελισσάρη ή Κωνσταντάρα (1865-1868 περίπου), Στέργιου Κονίτσα (1870 περίπου), παππού του ιατρού Στέργιου Κονίτσα, Λεονάρδου Λαζαρή (1923 περίπου) και Νικόλαου Σταύρου. Ο χρόνος της θητείας των Α. Λαζαρή, Α. Αλεξανδρόγιαννου, Κ. Μελισσάρη ή Κωνσταντάρα, Στ. Κονίτσα, Λ. Λαζαρή και

24. Στοιχεία για τους δημάρχους και τους κοινοτάρχες της Αράχωβας αντλήθηκαν από το οικείο αρχείο του δήμου Αράχωβας, το οποίο οι υπάλληλοι και ιδιαίτερα οι κ. κ. Χαράλαμπος Λαγογιάννης, Σταύρος Μπαντούνας και Παναγιώτης Σπηλιώτης μου έδειξαν με μεγάλη προθυμία, ευγένεια και υπομονή. Επίσης, σημαντικά στοιχεία για την ίδια θεματική αντλήθηκαν και από το *Ιδιωτικό Αρχείο του Λουκά Παπαλεξανδρή*, ο οποίος ανταποκρίθηκε και εκείνος με την ίδια ευγένεια και αποτελεσματικότητα.

Ν. Σταύρου, παρά τις επίμονες προσπάθειες, δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί επακριβώς²⁵.

Σημαντικά κεφάλαια του 19ου αιώνα μετά τα προεπαναστατικά χρόνια, την Επανάσταση του 1821, την καποδιστριακή περίοδο και τη φάση της αναρχίας είναι η οθωνική περίοδος (1833-1862) και τα χρόνια του Γεωργίου Α' (1863-1913)²⁶. Κατά τη διάρκεια μάλιστα των δύο αυτών τελευταίων περιόδων σημειώνονται πολλά γεγονότα, περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά, που σχετίζονται με τη διαδρομή της Αράχωβας μέσα στο ιστορικό πανόραμα του νεότερου Ελληνισμού. Ορισμένα από αυτά, τα ουσιαστικότερα, θα παρουσιασθούν συνοπτικά στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης και η αρχή θα γίνει με τα δρώμενα των οθωνικών χρόνων.

Η αυλαία της περιόδου αυτής σηκώνεται για την Αράχωβα με την επίσκεψη του Όθωνα στην περήφανη κωμόπολη της Βοιωτίας, που κουρνιασμένη στη γραφική αγκαλιά του Παρνασσού, υποδέχθηκε με ενθουσιώδη αισθήματα στις 20 Σεπτεμβρίου 1834 τον πρώτο άνακτα της μόλις πριν από λίγο απελευθερωμένης πατρίδας.

Ο Όθωνας μάλιστα ανέβηκε την επομένη στον Παρνασσό, προκειμένου να θαυμάσει το βουνό που ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα και τις Μούσες και τη μεθεπομένη, στις 22 Σεπτεμβρίου, αναχωρώντας από τον οικισμό με προορισμό τους Δελφούς πέρασε και από το Κωρύκειο Άντρο²⁷.

25. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 96 και 103 επ., Γ. Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λουκάς Γ. Τσότρας*. «Παράδειγμα προς μίμηση», Αθήνα 1970, σελ. 50-56, *Ιδιωτικό Αρχείο Λουκά Παπαλεξανδρή και Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)*, Κεντρική Υπηρεσία (Κ.Υ.), Εκλογικά Αρχεία Βουλής των Ελλήνων (1844-1893), Φάκελος 28, «Εκλογικοί κατάλογοι των Δήμων Αραχώβης, Διστομίων, Λεβαδέων, Ορχομενίων, Πέτρας, Χαιρώνειας της Επαρχίας Λεβαδείας»: «Εγγραφος ένστασις κατά της ενεργηθείσης Βουλευτικής εκλογής της επαρχίας Λεβαδείας», ειδικότερα, βλ. «Περί του ακύρου της εκλογής των Δήμων Αραχώβης, Χαιρώνειας, Διστόμου και Πέτρας της Επαρχίας Λεβαδείας», σελ. 2-3 και 9 επ. (Εκλογές Μαρτίου 1868).

26. *ΙΕΕ*, τόμ. 13 (1977), σελ. 8 επ., 194 επ., 220 επ. και 230 επ. και τόμ. 14 (1977), σελ. 8 επ. και 334 επ.

27. Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, σελ. 251 επ., Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 80-87, της σύνταξης του περιοδικού, «Η πρώτη επίσκεψη του Βασιλιά Όθωνα στον Παρνασσό – Αράχωβα», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 20 (1997), σελ. 24-27, και L. Ross, *Reisen*

Ένδεκα περίπου χρόνια αργότερα, και ειδικότερα στις 10 Ιουνίου 1845, ο Όθωνας, μαζί με την Αμαλία τη φορά αυτή, επισκέφθηκε ξανά την Αράχωβα και ανέβηκε και πάλι στον Παρνασσό²⁸.

As υπογραμμισθεί πώς ιδιαίτερη σημασία για την περίοδο αυτή αποκτούν οι επισκέψεις αρκετών περιηγητών στην ορεινή πολίχνη, οι οποίοι καταγράφουν με παραστατικότητα τις εντυπώσεις τους από την αρχιτεκτονική δόμηση, τις συνήθειες των ανθρώπων, τις επαγγελματικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες, τα ήθη και τα έθιμά τους²⁹.

Χαρακτηριστικότερη από όλες αυτές είναι η επίσκεψη στις 27 και 28 Σεπτεμβρίου 1843 των αρχιτεκτόνων Chenavard και Dalgabio μαζί με τον ζωγράφο Rey.

Με περισσή γλαφυρότητα αποδίδει ο E. Chenavard το πορτραίτο των Αραχωβιτών, σημειώνοντας ότι:

«Οι άντρες είναι όπως σ' όλη την Ελλάδα με καλή κορμοστασιά κι οι γυναίκες οι πιο όμορφες που είδαμε. Η ομορφιά τους έχει γίνει ξακουστή ανάμεσα στους Έλληνες. Δεν έχουν την ομορφιά και τη χάρη της Αφροδίτης των Μεδίκων. Οι γυναίκες της Αράχωβας μοιάζουν σαν να έχουν σχηματιστεί στον τύπο της Αφροδίτης της Μήλου ή της Ήρας του Καπιτωλίου. Τα κοστούμια των γυναικών είναι γενικά πλούσια και γραφικά. Τα δυο φαρδιά τους σκουλαρίκια σμίγουν με μια αλυσίδα πι-

des Königs Otto und der Königin Amalia, Halle 1848, τόμ. 1, σελ. 47-70, ο τόμος αυτός κυκλοφόρησε ξανά, τρία χρόνια αργότερα, με τον ελαφρώς τροποποιημένο τίτλο *Wanderungen in Griechenland im Gefolge des Königs Otto und der Königin Amalie - Mit besonderer Rücksicht auf Topographie und Geschichte*, Halle 1851, τόμ. 1, σελ. 47-70. Ακόμη, για την ατμόσφαιρα της εποχής βλ. Α. ΡΟΣ, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, Αθήνα 1976. Σχετικά με το Κωρύκειο Άντρο βλ. Α. Σ. ΤΣΟΥΡΑΣ, *Αράχωβα - Κωρύκειο Άντρο Παρνασσού. Φυσικά «εικαστικά» ευρήματα*, Αράχωβα 1992.

28. Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, σελ. 262 επ., Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 95-98 και L. ROSS, *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia*, Halle 1848, τόμ. 2, σελ. 182-198.

29. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 89 επ., 93 επ., 102 επ., 105 επ., 108 επ. και 118 επ. και για μία ευρύτερη ενημέρωση βλ. Α. FELSCH-KLOTZ, *Frühe Reisende in Phokis und Lokris. Berichte aus Zentralgriechenland vom 12. bis 19. Jahrhundert*, Göttingen 2009.

λή που κρεμιέται κάτω απ' το σαγόνι και κυματίζει σε σχήμα περιδεραίου. Η μια μεγάλη ασημένια πλάκα ψαλιδισμένη περνάει κάτω απ' το σαγόνι κι' ανεβαίνει στο μάκρος του προσώπου για να δεθεί στα μαλλιά. Αυτά τα δυο είναι το πιο συνηθισμένο τους στόλισμα»³⁰.

Τα ξημερώματα της 28ης Σεπτεμβρίου 1843, αναχωρώντας η συγκεκριμένη αποστολή με προορισμό τη Λειβαδιά, ένα από τα μέλη της, ο Etienne Rey αποτύπωσε εικαστικά με μοναδικό τρόπο την Αράχωβα από την ανατολική της πλευρά στη γνωστή γκραβούρα, η οποία διεκδικεί τα πρωτεία της καλλιτεχνικής απόδοσης, με ιδεαλιστικό τρόπο φυσικά, της κωμόπολης στα νεότερα χρόνια³¹.

Μείζονος σημασίας σταθμός της περιόδου είναι η δημοσίευση του «Περί συστάσεως του πανεπιστημίου» διατάγματος της 22ας Απριλίου 1837³², με το οποίο ιδρύεται στην Αθήνα το πρώτο Πανδιδακτήριο, που δεν είναι το πρώτο μόνο για τη νεαρή πολιτεία αλλά και για όλη την τουρκοκρατημένη Βαλκανική, και έχει ως στόχο την καλλιέργεια και μεταλαμπάδευση των γραμμάτων και των τεχνών σε όλο τον ορίζοντα της «καθ' ημάς Ανατολής». Από την προοπτική αυτή εξάλλου προκύπτει και το προσωνύμιο «Πανεπιστήμιο της Ανατολής».

Στις 3/15 Μαΐου της ίδιας χρονιάς μάλιστα γίνονται τα εγκαίνια μαζί με την έναρξη των μαθημάτων στο Οθώνειο ή Οθωνικό Πανεπιστήμιο, όπως ήταν η πρώτη του ονομασία, προς τιμή φυσικά του ιδρυτή του βασιλιά Όθωνα και

30. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 94-95.

31. Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, σελ. 251, Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 95 και Κ. Γ. ΛΟΥΣΚΟΥ – Ε. Ν. ΝΙΚΟΛΙΔΑΚΗΣ, *Ο Αφέντης Αϊ Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι. Ιστορία και παράδοση της Αράχωβας*, Αράχωβα 1997 (δεύτερη έκδοση), σελ. 245-247. Επίσης, ως καταγραφεί εδώ ότι πριν από λίγο καιρό ο Αραχωβίτης συλλέκτης και ιστοριοδίφης Λουκάς Παπαλεξανδρής, που ανέφερα νωρίτερα, επισήμανε σε δημοπρασία του εξωτερικού και αγόρασε υδατογραφία άγνωστου Ιταλού καλλιτέχνη, ο οποίος απέδωσε με ιδεαλιστικό τρόπο την Αράχωβα στις 24 Απριλίου 1848 «Raccogna vicino a Delphi». Αυτή είναι η δεύτερη εικαστική απεικόνιση της κωμόπολης που γίνεται γνωστή και χρονικά βρίσκεται πολύ κοντά σε εκείνη του Ε. Rey.

32. *ΕτΚ*, αρ. φ. 16, 24 Απριλίου 1837.

σύμφωνα με την πρακτική των γερμανικών Πανεπιστημίων του μεσαίωνα να φέρουν στον τίτλο τους το όνομα του δημιουργού τους³³.

Η Αράχωβα είναι από τις πρώτες που στέλνει τα παιδιά της να σπουδάσουν στο ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της χώρας και αξίζει στη συνάφεια αυτή να αναφερθούν ενδεικτικά τα ονόματα των πρώτων Αραχωβιτών φοιτητών, δώδεκα στον αριθμό, που φοίτησαν κατά την πρώτη τριακονταετία της λειτουργίας του (1837/38 – 1866/67) και είναι τα εξής: Παναγιώτης Λ. Φράγκος, 19 ετών (στις 5.10.1850 γράφθηκε στην Ιατρική Σχολή), Λουκάς Θεοδ. Παπαϊωάννου, 20 ετών (στις 19.9.1851 στην Ιατρική), Λάζαρος Λαζαράς, 19 ετών (στις 19.9.1851 στην Ιατρική), Ευστάθιος Δ. Παπασταθόπουλος, 19 ετών (στις 26.9.1857 στη Νομική και μεταγράφηκε στις 15.9.1858 στην Ιατρική), Κωνσταντίνος Δ. Παπασταθόπουλος, 17 ετών (στις 25.9.1859 στη Νομική και μεταγράφηκε αυθημερόν στην Ιατρική), Ιωάννης Δ. Σιμιτσίς, 24 ετών (στις 27.9.1860 στην Ιατρική), Παναγιώτης Δ. Σιμιτσίς, 20 ετών (στις 27.9.1860 στην Ιατρική), Αλέξανδρος Αλεξανδρόγιαννης, 19 ετών (στις 23.9.1861 στην Ιατρική), Γεώργιος Π. Κρέμος, 21 ετών (στις 30.9.1861 στη Θεολογική), Δράκος Α. Αλεξανδρόγιαννος, 19 ετών (στις 13.10.1864 στη Νομική), Αριστοτέλης Κ. Δημητρόπουλος, 22 ετών (στις 9.9.1865 στη Φιλοσοφική) και Παναγιώτης Κωνσταντίνου ή Παναγιώτης Κ. Φερτάκος, 26 ετών (στις 6.4.1866 γράφθηκε στη Φιλοσοφική)³⁴.

Στα μέσα του 19ου αιώνα, και ενώ ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856) δεσπόζει στη διεθνή επικαιρότητα, η νεοελληνική κοινωνία συγκλονίζεται από το φαινόμενο της ληστείας και η Αράχωβα, εξαιτίας της γεωγραφικής της γειτνίασης με το βουνό των Μουσών, νιώθει τις επιπτώσεις του πολύ έντονα και καταπιεστικά και μάλιστα εκεί στην επικίνδυνη χρονικά ζώνη, στην «περί λύχνων αφάς» ζώνη, σύμφωνα

33. Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή – το έργο – η εποχή του*, Αθήνα 1998 (πρώτη ανατύπωση 2003), σελ. 137επ.

34. Βλ. στο πρώτο Μπρώο των Φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837/38 – 1866/67), που εναπόκειται στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

με την έκφραση των παλαιότερων, στο σούρουπο δηλαδή, όταν οι παράνομοι εισέδυσαν στους οικισμούς, σκορπίζοντας παντού την ανησυχία και τον τρόμο.

Η κεντρική εξουσία παίρνει τότε την πρωτοβουλία να αντιμετωπίσει δυναμικά το πρόβλημα, στέλνοντας αποσπάσματα για να εκκαθαρίσουν τους ορεινούς όγκους και τα περάσματα, που λυμαίνονταν οι συμμορίες. Στο πλαίσιο αυτό ανατίθεται, κατά το 1856, στον Αραχωβίτη υπολοχαγό Ιωάννη Μέγα, πρώην στασιαστή κατά του οθωνικού καθεστώτος και αμνηστευμένο στη συνέχεια, να εκκαθαρίσει τον Παρνασσό από τους ληστές. Αποστολή που ο Ιωάννης Μέγας αναλαμβάνει με υπευθυνότητα και ευσυνειδησία και φέρνει σχεδόν αμέσως σε πέρας, συλλαμβάνοντας με το απόσπασμά του στον Καρακόλιθο τον λήσταρχο Μπαρμπαγιάννη και την παρέα του. Ο τελευταίος είχε γίνει γνωστός από το γεγονός, ότι είχε καταφέρει να αιχμαλωτίσει τον δήμαρχο της Αράχωβας Παπασταθόπουλο και να ζητήσει για την απελευθέρωση από τους οικείους του λύτρα 30.000 δρχ.

Η μεγαλύτερη όμως πρόκληση για τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία ήταν ο περίφημος λήσταρχος Χρήστος Νταβέλης, ο οποίος σε συνεργασία με άλλους δύο λήσταρχους, τον Κακαράπη και τον Καλαμπαλίκη, είχε γίνει το φόβητρο της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας.

Έτσι, ο Ιωάννης Μέγας έθεσε ως στόχο τον Νταβέλη και τη συμμορία του και στις 12 Ιουλίου 1856 τους συνάντησε στην τοποθεσία του Ζεμενού, Κούλια ή Παλιόπυργος, δίπλα στην «Τρίοδο» ή «Τραχεία Τρικέλευθο» της αρχαίας γραμματείας ή σύμφωνα με τον Πausανία στη «Σχιστή οδό», με αποτέλεσμα να τους εξοντώσει ολοσχερώς, θυσιάζοντας όμως στην πρώτη γραμμή του χρέους την ίδια του τη ζωή. Γι' αυτό και στο συγκεκριμένο σημείο υπάρχει σήμερα ένα μνημείο αφιερωμένο στον γενναίο Ιωάννη Μέγα, που στήθηκε με τη φροντίδα της κόρης του Ασίμωσ Στ. Κονίτσα, προκειμένου να θυμίζει στους νεότερους τους αγώνες των προγόνων τους.

Φυσικά ο θυμόσοφος λαός, που δεν ξεχνά κανένα, απαθανάτισε το επεισόδιο με το δημοτικό:

«Μην ήθελ' έρθ' ο Θεριστής μηδέ κι' ο Αλωνάρης
μην ήθελ' έβγ' Ντερβέναγας αυτός ο Γιάννης Μέγας
.....
Δε σούπα Κακαράπη μου και σε Χρήστο Νταβέλη
στη Λιάκουρα να μη διαβείς λημέρι να μη στήσεις
γιατ' έχ' ο Μέγας τη χωσιά με τους Αραχωβίτες»³⁵.

Στις 10 Οκτωβρίου 1862 ολοκληρώνεται το κεφάλαιο του Όθωνα και της δυναστείας των Wittelsbach στην Ελλάδα με την έξωση και ένα χρόνο περίπου αργότερα, στις 18 Οκτωβρίου 1863, ξεκινά μία νέα περίοδος με την έλευση του Γεωργίου Α΄ της δυναστείας των Glücksburg στο Ελληνικό Κράτος, το οποίο διευρύνεται για πρώτη φορά στη συγκεκριμένη συγκυρία αναίμακτα με την ενσωμάτωση της Επτανήσου Πολιτείας στον εθνικό κορμό. Η διεύρυνση αυτή έγινε με την εκούσια παραχώρηση των Ιονίων Νήσων από τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία ήθελε να στηρίξει με τον τρόπο αυτό τον νέο ηγεμόνα στα πρώτα του βήματα³⁶.

Οι Αραχωβίτες, και στο νέο κεφάλαιο που άνοιξε μπροστά τους, προσπάθησαν να προωθήσουν τα αιτήματα και τις προσδοκίες τους με όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικό τρόπο. Χαρακτηριστική εκδήλωση προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί το γεγονός, ότι μέσα στο 1868 οι φημισμένες για την καλή τους υγεία Αραχωβίτισσες έπαιξαν, για δύο

35. ΕΝΤ. ΑΜΠΟΥ, *Ο βασιλεύς των ορέων*, Τ. ΒΟΥΡΝΑΣ, *Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου*, Αθήνα 1960, σελ. 7-44, 45-49 και 53 επ., ΑΙΜ. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Ο λίσταρχος Νταβέλης και η αιχμαλωσία των Γάλλων αξιωματικών*, Αθήνα 1982, (πρόλογος του ΚΥΡΙΑΚΟΥ Δ. ΚΑΣΣΗ με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση, σελ. 5-26), σελ. 3 επ. και 759-783, Ι. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 5-17, 201-203, 203-208 και 208-215 και ΕΡ. ΗΟΒΣΒΑΥΜ, *Ληστές*, Αθήνα 2010. Επίσης, για το πλαίσιο της τοπικής ιστορίας βλ. Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, σελ. 255 επ. και 268 επ., Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 99-102, Γ. Α. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, «Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866). Ζωγράφος του Αγώνος. Η ζωή και το έργο του», στο: *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 19 (1967-1970), σελ. 97-152 και ειδικότερα σελ. 130-134 και Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 51-52.

36. *ΙΕΕ*, τόμ. 13 (1977), σελ. 8 επ., 194 επ., 220 επ., 230 επ. και 233 επ. και τόμ. 14 (1977), σελ. 8 επ. και 334 επ. Ακόμη βλ. το λήμμα «Γκλύξμπουργ (Glücksburg)», στη: *ΜΕΕ*, τόμ. 8, σελ. 469.

περίπου μήνες, το ρόλο της τροφού για τον νεογέννητο διάδοχο του θρόνου, τον πρωτότοκο γιο του Γεωργίου Α' και της Όλγας Κωνσταντίνο (21 Ιουλίου 1868).

Για το συγκεκριμένο γεγονός μάλιστα γράφει σχετικά η εφημερίδα «Αιών» της 5ης Σεπτεμβρίου 1868:

«Αι εξ Αραχώβης το πρώτον θηλάσασαι τον Διάδοχον τιτθοί ανεχώρησαν χθες, επιστρέφουσαι εις την πατρίδα των. Μέχρις Αραχώβης συνοδεύει ταύτας εις των υπηρετών της Αυλής. Άμα φθάσωσιν εις Αράχωβαν, θέλει δοθή εκάστη το ποσόν χιλίων δραχμών»³⁷.

Στις 19/31 Ιουλίου 1870 το απόγευμα ένας ισχυρός σεισμός — που ήταν ουσιαστικά προσεισμός — ταρακούνησε την Αράχωβα και λίγες ώρες αργότερα, στις 241' μετά τα μεσάνυχτα, ξημερώνοντας δηλαδή η 20ή Ιουλίου / 1η Αυγούστου, σημειώθηκε ο κύριος σεισμός μεγέθους 6,8 R και μέγιστης έντασης ΙΧ βαθμών με επίκεντρο μέσα στην πολίχνη. Ο απολογισμός ήταν αποκαρδιωτικός και μοιραίος, μιας και οι νεκροί ανέρχονταν στους 25 και οι τραυματίες τους 80 και οι βλάβες σε 200 περίπου σπίτια, ιδιαίτερα στη γειτονιά του Κούκουρα, ήταν πολλές. Επίσης, σοβαρές ζημιές υπέστη και το καμπαναριό πάνω στο βράχο της Όρας, δίπλα από την εκκλησία της Παναγίας. Την εκ νέου κατασκευή του ανέλαβε ύστερα από λίγο ο Αραχωβίτης αρχιμανδρίτης της Ιεράς Μονής του Οσίου Λουκά Γρηγόριος Καμβασηνός. Σήμερα στο συγκεκριμένο πύργο υπάρχει το ένα από τα δύο ρολόγια της κωμόπολης· το δεύτερο βρίσκεται πάνω στο ανατολικό καμπαναριό του Αγίου Γεωργίου. Ας επισημανθεί ακόμη, ότι η γη της ευρύτερης περιοχής δεν έπαυσε να δονείται από μετασεισμούς, μικρότερης ισχύος φυσικά, τα επόμενα τριάμισι περίπου χρόνια, αναστατώνοντας αισθητά την καθημερινότητα των ανθρώπων³⁸.

37. «Αιών», αρ. φ. 2375, 5 Σεπτεμβρίου 1868, Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 123, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.*, τόμ. 1, σελ. 53, επίσης το λήμμα «Κωνσταντίνος», στη: ΜΕΕ, τόμ. 15, σελ. 577-579.

38. Κ. Γ. ΛΟΥΣΚΟΥ – Ε. Ν. ΝΙΚΟΛΙΔΑΚΗΣ, *Ο Αφέντης Αϊ Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι. Ιστορία και παράδοση της Αράχωβας*, Αράχωβα 1997 (δεύτερη έκδοση), σελ. 248-254 και 374-375. Ακόμη, ας πα-

Δύο χρόνια αργότερα, το 1872, το δημοτικό συμβούλιο της Αράχωβας, θέλοντας να τιμήσει τον αρχιστράτηγο της Ρούμελης Γεώργιο Καραϊσκάκη (1770-1827) και τη συμβολή του στην περιώνυμη μάχη, έλαβε την απόφαση η σφραγίδα του δήμου να φέρει στο μέσο τη μορφή του ήρωα και περίξ τη χρονολογία 1826, κατά την οποία διεξήχθη η μάχη³⁹.

Το 1874 δήμαρχος στην Αράχωβα είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο σπουδαίος ιατρός Λουκάς Θεοδ. Παπαϊωάννου, ο οποίος, επηρεασμένος βαθιά από την κλασική του παιδεία, είχε την έμπνευση να θέλει να υιοθετήσει στην ονομασία του δήμου το αρχαίο τοπωνύμιο Ανεμώρεια αντί του ξενικού Αράχωβα. Για το λόγο αυτό μάλιστα απέστειλε έγγραφο, με ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 1874, στον έπαρχο της Λειβαδιάς, διατυπώνοντας το αίτημά του. Το έγγραφο αυτό δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Νέα Ελλάς» της 21ης Σεπτεμβρίου 1874 και αξίζει στη συγκεκριμένη συγκυρία να αφήσουμε να ακουσθούν ορισμένα από τα επιχειρήματά του:

«Περί το γενεολογικόν των νεωτέρων Ελλήνων ζήτημα ψυχολήθησαν και ασχολούνται έτι μετά ζήλου οι σοφοί της Ευρώπης. Και οι μεν πλείστοι τούτων αποδέχονται ότι ένθεν μεν τα ήθη και τα έθιμα και ο ιδιάζων χαρακτήρ και ο βίος καθόλου, ιδίως δε η γλώσσα των σύμερον Ελλήνων, ένθεν δε η ιστορία, εξ ης αποδεικνυται ότι αείποτε ο ελληνισμός ου μόνον ακμαίος διετηρήθη, αλλά και κατίσχυσε των επελασασών και κρατψασών ξένων φυλών, - πάντα ταύτα είνε τεκμήρια αναμφισβήτητα της γνησίας των νυν Ελλήνων καταγωγής (...)

Επειγόμενος να υποβάλω υμίν την πρότασιν ταύτην και διά τους ειρημένους μεν λόγους, αλλά και διό-

ρατεθεί Π. Ι. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα-Ιωάννινα 1997, σελ. 117-118, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 54 και 135 και Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, *Φωκικά - Ιστορία της εν τη Φωκίδι μονής του Οσίου Λουκά τουπύκλιν Στειριώτου*, Αθήνα 1880, τόμ. 2, σελ. 203-204 και 208 (στη σελίδα αυτή υπάρχουν παραπομπές σχετικά με το Γρηγόριο Καμβασπνό που αξίζει τον κόπο να προσέξει κανείς).

39. «Αιών», αρ. φ. 3064, 10 Οκτωβρίου 1874, ακόμη Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 51.

τι προς τοις άλλοις μετά μεγίστης της ψυχής μου θλίψεως παρετήρησα ότι πάντες σχεδόν οι τους Δελφούς και το γνωστόν Κωρύκειον άντρον και τον Παρνασσόν επισκοπούντες επίσημοι ξένοι περιηγηταί μετ' αγανακτίσεως ακούουσι, διερχόμενοι εξ ανάγκης διά της Αραχώβης, το σλαβικώτατον όνομα Αράχωβα προτιμώμενον του ελληνικωτάτου Ανεμώρεια, όπερ και παρά τω αρχαιοτάτω ημών ποιητή Ομήρω απαντά»⁴⁰.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 10 Οκτωβρίου 1874, ο «Αιών» απάντησε με σφοδρότητα στο αίτημα του δημάρχου, επισπμαίνοντας επικριτικά:

«Βεβαίως τα ελληνικά ονόματα πρέπει ν' αντικαταστήσωσι πάντα τα ξενικά, εν ταις ονομασίαις των διαφόρων της Ελλάδος μερών. Αλλ' όταν μετά των μεταγενεστέρων ονομάτων, έστω και αλβανικών, συνεδέθη και τις ένδοξος ανάμνησις της νεωτέρας Ελλάδος, οφείλομεν μετ' ίσου σεβασμού να διατηρώμεν ταύτα. Ο δήμος της Αραχώβης ωνομάσθη επί της προτέρας Βασιλείας τω ονόματι τούτω, εις ανάμνησιν της επιφανούς νίκης, ην οι Έλληνες, υπό του Καραϊσκάκη στρατηγούμενοι, ήραντο κατά των Τούρκων, καταστρέψαντες τον άριστον των στρατών του κατακτητού, (...) Ενώπιον της δόξης της Αραχώβης, επισκιάζεται οιουδήποτε άλλου ονόματος η λάμψις, όσω αν η αρχαίον τούτο. Ότε δε, υπό το πνεύμα τούτο οδηγούμενη η δημοτική Αρχή του δήμου της Αραχώβης, εθεσπίσατο, ίνα εν τη σφραγίδι αυτού χαραχθή η εικών του αιμνήστου στρατάρχου Καραϊσκάκη, ακριβώς εις ανάμνησιν της νίκης του 1826, ήθελε είσθαι βεβήλωσις εις ένδοξον τρόπαιον, και προσβολή εις τους υπέρ ελευθερίας πεσόντας, η αντικατάστασις του επιφανούς και περικλεούς της Αραχώβης ονόματος, διά του αφανούς της Ανεμωρείας. Και αλβανικόν αν ήναι το όνομα της Αραχώβης, εξελληνίσθη διά των κατορθω-

40. «Νέα Ελλάς», αρ. φ. 30, 21 Σεπτεμβρίου 1874.

μάτων των νεωτέρων Ελλήνων, ως τοιούτον δε κατέκτησε θέσιν σεβαστήν εν τη ελληνική Ιστορία. Άλλως τε, αποδεικνύμεθα Έλληνες, εάν απομιμώμεθα τα των Ελλήνων, ουχί δε εάν φωτοτυπώμεν τα παρ' αυτοίς»⁴¹.

Μετά τις αντιδράσεις αυτές η φιλόδοξη προσπάθεια του Λουκά Θεοδ. Παπαϊωάννου, παρά και την υποστηρικτική προς αυτόν αρθρογραφία των επόμενων φύλων της «Νέας Ελλάδος» (12 και 19 Οκτωβρίου 1874), έπεσε στο κενό⁴².

Κατά το διάστημα των ετών 1894-1900 η κωμόπολη του Παρνασσού πρωταγωνίστησε και πάλι με έναν επιφανή της επιστήμονα, τον κορυφαίο ιστορικό Γεώργιο Π. Κρέμο (1839-1926), ο οποίος πρωτοστάτησε σε μία σειρά εκδηλώσεων πανελλήνιας εμβέλειας, προκειμένου να στηθεί ο ανδριάντας του Αθανασίου Διάκου (1786-1821) σε κεντρικό σημείο της Λαμίας, που ως γνωστόν, ήταν ο τόπος της μαρτυρικής του θυσίας. Ένα αίτημα που ευοδώθηκε πανηγυρικά στις 23 Απριλίου 1903 με τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα από τον βασιλιά Γεώργιο Α'. Νωρίτερα το 1899 είχε γίνει το κενοτάφιο του Ρουμελιώτη ήρωα σε κεντρικό σημείο της πόλης με τη φροντίδα του δημάρχου της Αριστείδη Σκληβανιώτη, ενώ η πρώτη απόφαση προς την κατεύθυνση αυτή είχε ληφθεί από το δημοτικό συμβούλιο των Λαμιέων στις 16 Αυγούστου 1843⁴³.

Έτσι, η Αράχωβα ενέγραψε δυναμικά τη συμμετοχή της στα δρώμενα του λήγοντος 19ου αιώνα και εισήλθε στον 20ό, αποφασισμένη να διεκδικήσει μία καλύτερη προοπτική για τους ανθρώπους της και τα οράματά τους.

41. «Αιών», αρ. φ. 3064, 10 Οκτωβρίου 1874, επίσης Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 18-19.

42. «Νέα Ελλάς», αρ. φ. 33, 12 Οκτωβρίου 1874 και αρ. φ. 34, 19 Οκτωβρίου 1874. Επίσης, βλ. τη συνολική παρουσίαση του θέματος από τη σύνταξη του περιοδικού, «Το όνομα Αράχωβα και ο Λουκάς Παπαϊωάννου», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 21 (1998), σελ. 27-31.

43. Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926). Ένας κορυφαίος Αραχωβίτης Ιστορικός*, Αθήνα 2005, σελ. 56-60, 80-81, 84-85, 88-89, 181 και 241-256 και για μια ευρύτερη ενημέρωση βλ. Γ. Π. ΚΡΕΜΟΣ, *Προέκθεσις των κατά τον ανδριάντα του Αθανασίου Διάκου*, Αθήνα 1891, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.*, τόμ. 1, σελ. 34-35 και 55 και Ν. Τ. ΔΑΒΑΝΕΛΛΟΣ, *Λαμία. Το χρονικό μιας πόλης*, Αθήνα 1994, σελ. 169-190.

Μείζονος σπουδαιότητας τομή για τη νεότερη ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα αποτελεί το κίνημα της 15ης Αυγούστου 1909 στο Γουδί, του οποίου οι πρωταγωνιστές, προσκαλώντας τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1864-1936) από την Κρήτη στην κεντρική πολιτική σκηνή, δρομολόγησαν σε όλα τα επίπεδα τις διαδικασίες για τον αστικό εκσυγχρονισμό του Ελληνικού Κράτους⁴⁴. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται μία σειρά γεγονότων και πρωτοβουλιών με κορυφαία πολιτισμική έκφραση για την πολίχνη του Παρνασσού την κατασκευή, το 1910, του καλαίσθητου νεοκλασικού κτιρίου του Δημοτικού Σχολείου, στην είσοδό της, από τη δωρεά του Ανδρέα Συγγρού⁴⁵.

Στη συνέχεια οι Αραχωβίτες, ως υπογραμμισθεί ξεχωριστά, έδωσαν με ενθουσιασμό και υπευθυνότητα το «παρών» τους στο κάλεσμα, που τους απηύθυνε η πατρίδα, στις κρίσιμες αναταράξεις της χερσονήσου του Αίμου και βρέθηκαν μπροστάρπδες και στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), προσφέροντας στο βωμό του καθήκοντος το πολυτιμότερό τους αγαθό, την ίδια τους τη ζωή. Η βαλκανική εποποιία, ως γνωστόν, είχε ως αποτέλεσμα το διπλασιασμό της ελληνικής επικράτειας σε έκταση και έμπυχο δυναμικό με συνεπακόλουθο ο Ελληνισμός, εξοπλισμένος με αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση, να μπει πλησίστιος στη δοκιμασία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918). Μία εμπλοκή που αφενός του πρόσφερε την πικρία του εθνικού διχασμού (1915-1917) και αφετέρου την επιβεβαίωση και τις δάφνες του μακεδονικού μετώπου (1917-1918).

Αμέσως μετά στον ορίζοντα των εθνικών επιδιώξεων αναδύθηκε όλος ο μικρασιατικός κόσμος, που μέσα στο συλλογικό υποσυνείδητο συμβόλιζε αισθαντικά τη μήτρα του απανταχού Ελληνισμού. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, με την ευφυΐα που τον διέκρινε, έθεσε ως όριο των εθνικών δικαίων την απελευθέρωση των ελληνίδων πόλεων της Ιωνίας γης

44. *ΙΕΕ*, τόμ. 14 (1977), σελ. 258 επ. και 266 επ.

45. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 78-80, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 56 και 119-122 και Κ. Γ. ΛΟΥΣΚΟΥ – Ε. Ν. ΝΙΚΟΛΙΔΑΚΗΣ, *Ο Αφέντης Αϊ Γιώργης της Αράχωβας και το Πανηγυράκι. Ιστορία και παράδοση της Αράχωβας*, Αράχωβα 1997 (δεύτερη έκδοση), σελ. 359, 368 και 374-375.

και μεθόδευσε την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και τον ευρύτερο χώρο της. Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922) ήταν πλέον ένα διακύβευμα που θα έπρεπε ο Ελληνισμός με όλες του τις δυνάμεις να επιδιώξει να κερδίσει. Πλην όμως τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά, εξαιτίας μίας σειράς λανθασμένων στρατηγικών επιλογών, που σε συνδυασμό με τους αλληλοσυγκρουόμενους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, οδήγησαν τους Μικρασιάτες στην τραγική μοίρα της πολυαίμακτης καταστροφής⁴⁶.

Τη μικρασιατική περιπέτεια των ετών αυτών έζησαν από κοντά και σε όλες της τις εκφάνσεις πολλοί Αραχωβίτες και ορισμένοι μάλιστα, βουτώντας την πένα στο αίμα της καρδιάς τους, την περιέγραψαν με ανάγλυφο και λεπτομερή τρόπο, αφήνοντας πίσω τους ένα ανεξίτηλο χνάρι της ανυπότακτης ψυχής του διαχρονικού Έλληνα. Ενδεικτικά μόνο ως αναφερθεί η ημερολογιακή καταγραφή της συμμετοχής του Αραχωβίτη Γιάννη Κουτσονικόλα (1899-1966) στο μικρασιατικό έπος, ο οποίος απαθανάτισε με λιτότητα, χρώμα και πάθος τα δραματικά γεγονότα της επίμαχης περιόδου⁴⁷.

Αμέσως μετά και την έλευση ενάμισυ περίπου εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων στον ηπειρωτικό κορμό, το Ελληνικό Κράτος εισήλθε με νέα σχέδια και προσδοκίες στην περίοδο του Μεσοπολέμου (1922-1940). Μία φάση, κατά τη διάρκεια της οποίας σημειώθηκε η ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου (25 Μαρτίου 1924) — Α' Ελληνικής Δημοκρατίας, όπως ονομάστηκε τότε, Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, όπως

46. *ΙΕΕ*, τόμ. 14 (1977), σελ. 280 επ., 289 επ. και 335 επ. και τόμ. 15 (1978), σελ. 8 επ., 97 επ., 116 επ., 133 επ., 144 επ., 146 επ., 154 επ., 172 επ., 186 επ., 200 επ., 233 επ. και 248 επ., G. HORTON, *Η μάστιγα της Ασίας*, Αθήνα 2002, (πέμπτη έκδοση) και Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Σμύρνης και ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή (1873-1950)», στα: *Πρακτικά του 2ου Συμποσίου του ΚΕΜΙΠΟ. του Δήμου Νέας Ιωνίας «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο. Παιδεία - Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής*», Αθήνα 2006, σελ. 258-285.

47. ΣΤ. ΑΣΗΜΑΚΗΣ (επιμ.-σχολ.), *Απ' την Αράχωβα στα Κράσπεδα της Άγκυρας. Ημερολόγιο Εκστρατείας 1919-1922 του Δεκανέα Πυροβολικού Γιάννη Κουτσονικόλα*, Αθήνα 2008.

ισχύει για τα σημερινά ιστοριογραφικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα — και, παρά την εμπλοκή του Στρατού στην πολιτική με τα αλληπάλληλα κινήματα, οι έντονες αναταράξεις καταλάγιασαν, επιτρέποντας την καλλιέργεια ενός κλίματος ευνοϊκού για την ανασυγκρότηση και τη δημιουργία, που τόσο ανάγκη είχε ο τόπος⁴⁸.

Στη φάση αυτή καίρια γεγονότα για την τοπική κοινωνία της Αράχωβας είναι η προσπάθεια που κατέβαλε ο αυτοδίδακτος εμπειροτέχνης Λουκάς Τσότρας, ο οποίος στις 20 Μαρτίου 1924 άναψε για πρώτη φορά μία τρεμοσβύνουσα λυχνία στην πλατεία του Αφανού, δρομολογώντας έτσι το κεφάλαιο του εξηλεκτρισμού της κωμόπολης. Φυσικά το ζήτημα της ηλεκτροδότησης πέρασε, όπως ήταν αναμενόμενο, από διάφορες φάσεις μέχρι το 1950, όταν ιδρύθηκε η ΔΕΗ και ανέλαβε στο ίδιο χρονικό πλαίσιο (το 1958 πήγε στην Αράχωβα) αποκλειστικά ως κρατικός φορέας την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών όλων διαδοχικά των περιοχών της χώρας⁴⁹.

Το 1927 οι Αραχωβίτες καταπιάσθηκαν δραστήρια με τη διάνοιξη του δρόμου, που συνέδεε την κωμόπολή τους με τη Λειβαδιά και εφόσον ήδη από το 1902 είχαν φροντίσει να κατασκευάσουν την αμαξιτή οδό που τους ένωνε με τους Δελφούς, την Άμφισσα και την Ιτέα. Η προσπάθειά τους ολοκληρώθηκε το 1930, διευκολύνοντας σημαντικά την επικοινωνία, την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου και την

48. *ΙΕΕ*, τόμ. 15 (1978), σελ. 260 επ., 271 επ., 296 επ., 304 επ. και 358 επ., *Ελληνική Ιστορία (της Εκδοτικής Αθηνών)*, Αθήνα 1992, σελ. 389 επ. και 437 επ. επίσης *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7 (2003), σελ. 9 επ. και τόμ. 10 (2003), σελ. 9 επ., Γ. Ο. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998, Α. ΡΗΓΟΣ, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1999 ακόμη, σχετική με το θέμα συνέντευξη του Αριστόβουλου Μάνεση στον Δημήτρη Μπρόπουλο που δημοσιεύθηκε στο: *Το Βήμα*, 12.12.1999 και Α. Μακροδημήτρης, «Η ποιότητα στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία», στην: *Η Καθημερινή*, 15.8.2004.

49. Γ. Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 50-56, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 56-57 και 71 επ., «Αττικοβοιωτικός Κόσμος», αρ. φ. 25, 9 Μαρτίου 1958 και για μία ευρύτερη ενημέρωση, βλ. Ν. Σ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα 1991, σελ. 19 επ., 177 επ., 417 επ., 424 επ., 437 επ. και 441 επ.

προώθηση του τουρισμού στο νευραλγικό άξονα Λειβαδιάς, Αράχωβας, Δελφών, Άμφισσας και Ιτέας⁵⁰. Στην ίδια περίπου χρονική συγκυρία, γύρω στα τέλη του 1924 με αρχές του 1925, διανοίγεται και ο «εγκάρσιος», που συνδέει με τα 264 σκαλοπάτια του τον κεντρικό δρόμο της πολίχνης με τον ιστορικό ναό του Αγίου Γεωργίου⁵¹.

Επίσης, μέσα στο 1927, και ειδικότερα στις 11 Μαΐου, οργανώνεται στην Αράχωβα ο επίσημος εορτασμός των 100 χρόνων από το θάνατο του Γεώργιου Καραϊσκάκη μαζί με τον εορτασμό της εκατονταετίας της μάχης στην Αράχωβα, που επρόκειτο να τιμηθεί στις 22 Νοεμβρίου 1926 και για ευνόητους λόγους μετατέθηκε στην ίδια ημερομηνία⁵².

Τρία χρόνια αργότερα, στις 24 Αυγούστου 1930, στο πλαίσιο του εορτασμού της εκατονταετίας από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους γίνονται στην τοποθεσία Σφαλακί της Αράχωβας τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ρουμελιώτη στρατάρχη, που φιλοτέχνησε ο σπουδαίος γλύπτης Νικόλαος Π. Γεωργαντής⁵³.

50. Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 27-28 και Δ. Ι. ΓΚΙΚΑΣ, *Για την οικονομική ανάπτυξη της Αράχωβας. Ο δρόμος της Αράχωβας (Σίρεαλ)*, χ.τ. 1986, σελ. 8 επ.

51. Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 2, σελ. 56, επίσης στο *Ιδιωτικό Αρχείο του Λουκά Παπαλεξανδρή*, βλ. τις δύο επιστολές που αποστέλλει ο Αραχωβίτης Γεώργιος Κρέμος, από την ιδιωτική του τράπεζα στον Πειραιά (Ακτή Μιαούλη 28), προς τον συγχωριανό του Χρήστο Παπασταθόπουλο στην Αράχωβα με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου 1924 και 12 Φεβρουαρίου 1925 αντίστοιχα, στο πλαίσιο των οποίων θίγει το ζήτημα της κατασκευής του «εγκάρσιου». Ακόμη, βλ. και την επιστολή-απάντηση για το ίδιο θέμα του Χρήστου Παπασταθόπουλου από την Αράχωβα 20 Οκτωβρίου 1924 προς τον Γεώργιο Κρέμο. Ωστόσο, σε θεσμικό επίπεδο το ζήτημα του «εγκάρσιου» είχε ξεκινήσει ήδη από το 1921, γι' αυτό βλ. το διάταγμα «Περί τροποποιήσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Αραχώβης» της 4ης Νοεμβρίου 1921 στην: *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 214, 6 Νοεμβρίου 1921. Επίσης, στην ίδια θεματική συνάφεια εντάσσεται και η κατασκευή της πλατείας της Λάκας, γι' αυτό βλ. το διάταγμα «Περί τροποποιήσεως του σχεδίου Αραχώβης» της 24ης Απριλίου 1924 στην: *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 100, 5 Μαΐου 1924.

52. *Εκατονταετηρίς του Στρατάρχη Γεωργίου Καραϊσκάκη (1827-1927)*, Αθήνα 1927, σελ. 82-93 και Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 51 επ.

53. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *ό.π.*, σελ. 51 επ., βλ. και στο *Ιδιωτικό Αρχείο του Λουκά Παπαλεξανδρή* την επιστολή που στέλνει από την Αράχωβα στις 15 Αυγούστου 1930 ο πρόεδρος της κοινότητας Στέργιος Κονίτσας προς τον διοικητή της ΙΙ Μεραρχίας στην Αθήνα, με την οποία τον προσκαλεί στην

Ένα καταλυτικής σημασίας γεγονός, που εκτυλίχθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο και αναφέρεται στα πολιτισμικά δρώμενα όχι μόνο της Αράχωβας αλλά και ολόκληρου του ελληνικού κόσμου, είναι η έλευση το 1924 του καταξιωμένου πνευματικού ανθρώπου και ποιητή Άγγελου Σικελιανού (1884-1951), καθώς και της συζύγου του Εύας Πάλμερ-Σικελιανού (1874-1952) στους Δελφούς και την Αράχωβα. Μία παρουσία που είχε ως απότοκο την αναβίωση των πρώτων Δελφικών Εορτών στις 9-10 Μαΐου 1927 και των δεύτερων στις 1-3 και 11-13 Μαΐου 1930, ενώ λίγο αργότερα, στις 8 Φεβρουαρίου 1931, θα ιδρυόταν η «Δελφική Ένωση». Το σύνολο αυτό των πολιτισμικών διοργανώσεων, παρότι δεν έτυχε συνέχειας, άνοιξε με μοναδικό τρόπο το κεφάλαιο της εκ νέου προσέγγισης του αρχαίου ελληνικού ιδεώδους μέσα από το πρίσμα της βυζαντινής και της νεότερης εποχής και προσείλκυσε στην ευρύτερη περιοχή του Μαντείου των Δελφών το διεθνές ενδιαφέρον, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για να το επισκεφθούν επιφανείς προσωπικότητες των γραμμάτων, των τεχνών και της πολιτικής⁵⁴.

Άλλη σημαντική εξέλιξη είναι η υπογραφή στις 17 Οκτωβρίου 1935 του συμβολαίου, το οποίο δρομολόγησε την εκμετάλλευση των νερών της πηγής του Τροιζηνικού στο Λιβάδι του Παρνασσού, προσφέροντας στην ορεινή πολίχνη μία ακόμη πηγή άρδευσης και πλουτισμού⁵⁵.

Την 1η Νοεμβρίου 1935 το Υπουργείο Αεροπορίας στέλνει στον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού έγγραφο, το οποίο

ιδιαίτερή του πατρίδα, προκειμένου να παραστεί στον εορτασμό «της Εκατονταετηρίδος της Εθνικής Παλιγγενεσίας και τα κατά την αυτήν ημέραν αποκαλυπτήρια της προτομής του Στρατάρχου της Ρούμελης κατά το 1821 Γ. Καραϊσκάκη». Ακόμη, βλ. το λήμμα «Νικόλαος Γεωργαντίς», στη: *ΜΕΕ*, τόμ. 8, σελ. 306.

54. Τ. ΛΑΠΠΑΣ, *όπ.*, σελ. 144 επ., Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός*, Αθήνα 1971 (τρίτη έκδοση), σελ. 235 επ., 273 επ. και 278 επ. και Γ. Α. ΜΠΑΚΑΛΗΣ, «Άγγελος Σικελιανός (1884-1951)», στην: *Η Αράχωβα*, τόμ. 13-14 (1992), σελ. 7-11, του ίδιου, *Δελφοί. Μύθος και Ιστορία*, Αθήνα 1998, ιδιαίτερα βλ. σελ. 40-41 και γενικότερα του ίδιου, *Λαογραφία του τόπου μου (Αράχωβα του Παρνασσού)*, Αθήνα 1999. Ακόμη για μία ευρύτερη ενημέρωση βλ. το λήμμα «Δελφικά εορταία», στη: *ΜΜΕ*, τόμ. 9, σελ. 16 και στο *Συμπλήρωμα της ΜΜΕ*, τόμ. 2, σελ. 605 και Γ. Ν. ΚΟΥΝΟΥΠΗΣ, *Δελφική Αμφικτιονία (Δελφικός Πολιτισμός)*, Αθήνα 1951.

55. Γ. Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ.*, σελ. 102-103 και 103 επ.

μάλιστα κοινοποιεί και στην κοινότητα Αράχωβας, καθώς και στο Β' Τμήμα της Πολιτικής Αεροπορίας και στην «Αερολέσχη Ελλάδος», προτείνοντας ότι:

«διά την εξυπηρέτησιν ΔΕΛΦΩΝ ΑΡΑΧΩΒΗΣ και ανόδου προς Παρνασσόν η καθ' ημάς Υπηρεσία εξέλεξε τον μόνον κατάλληλον χώρον προς ίδρυσιν τουριστικού αεροδρομίου, παρά την θέσιν Λειβάδια, κείμενον εις απόστασιν 5 χλμ. από της Αραχώβης και ακριβώς επί της νεοχαραχθείσης οδού Αράχωβα-ΛΕΙΒΑΔΙΑ ήτις συνεχίζεται διά της ατραπού της αγούσης εις καταφύγιον Παρνασσού».

Και συνεχίζει ο συντάκτης του εγγράφου Δ. Φωτόπουλος με περιεσσή γλαφυρότητα, επιχειρηματολογώντας:

«Επειδή κατά την ημετέραν γνώμην η ίδρυσις του εν λόγω αεροδρομίου τα μάλα θέλει εξυπηρετήσει τον Τουρισμόν και εφ' όσον υμείς ως αρμόδιοι είσθε της αυτής γνώμης, παρακαλούμεν υμάς όπως ενισχύσητε την κοινότητα Αραχώβης, ήτις ως μας εγνώρισε δι' εγγράφου δεν διαθέτει τα αντίστοιχα χρήματα, μη υπερβαίνοντα κατά την ημετέραν γνώμην τας 10.000 δρχ. δι' αγοράν της προκριθείσης εκτάσεως ανερχομένης εις 100 περίπου στρέμματα»⁵⁶.

Με αυτούς τους σχεδιασμούς και τις προσδοκίες, εκεί στα τέλη της δεκαετίας του 1930, στο διεθνή ορίζοντα πυκνώνουν επικίνδυνα τα σύννεφα μίας νέας μεγάλης στρατιωτικής αναμέτρησης με συνέπεια την 1η Σεπτεμβρίου 1939 να ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, του οποίου ο απόηχος έφθασε στην Ελλάδα στις 28 Οκτωβρίου 1940 με την κήρυξη του πολέμου εκ μέρους της Ιταλίας. Ο Ελληνισμός αντιστάθηκε με όλες του τις δυνάμεις στα βουνά της Ηπείρου και

56. Βλ. στο *Ιδιωτικό Αρχείο του Λουκά Παπαλεξανδρή*. Το συγκεκριμένο έγγραφο (Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1935) επισήμανε ο ίδιος ο Λουκάς Παπαλεξανδρής και μου επέτρεψε να το μελετήσω. Και από τη θέση αυτή τον ευχαριστώ θερμά για μία φορά ακόμη.

φυσικά οι Αραχωβίτες δεν έλειψαν και από αυτήν την εθνική διελκυστίνδα, θυσιαζόμενοι στο βωμό του χρέους.

Στις 6 Απριλίου 1941 εναντίον της Ελλάδας επιτέθηκε και η χιτλερική Γερμανία με αποτέλεσμα, δύο μήνες αργότερα, να σιγήσουν τα όπλα και οι ήρωες υπερασπιστές των οχυρών και της μεθορίου, όσοι δεν άφησαν την τελευταία τους πνοή στην πρώτη γραμμή — και η Αράχωβα ήταν από εκείνες που πλήρωσαν υψηλό φόρο αίματος —, να επιστρέψουν στα σπίτια τους, άλλοι τραυματισμένοι και ημιπαράλυτοι και άλλοι αρτιμελείς, αλλά σε κάθε περίπτωση όλοι αποφασισμένοι να συνεχίσουν τον αγώνα εναντίον του τριπλού κατακτητή με πολλούς τρόπους⁵⁷.

57. *ΙΕΕ*, τόμ. 15 (1978), σελ. 397 επ., 411 επ. και 454 επ. και τόμ. 16 (2000), σελ. 8 επ. και 72 επ. Επίσης, ως αποθησαυρισθεί εδώ και μία σειρά μαρτυριών, αναμνήσεων και αφηγήσεων για το φορτισμένο κεφάλαιο της ελληνικής εμπλοκής στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που έχει δημοσιευθεί στο περιοδικό «*Η Αράχωβα*» αλλά και αυτοτελώς. Έτσι, έχουμε Α. ΜΠΑΚΑΛΗ-ΑΔΕΞΑΚΗ, «Οι Αραχωβίτες και το έπος του '40», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 4 (1989), σελ. 37-40), ΟΔ. ΕΛΥΤΗΣ, «Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 2, της σύνταξης του περιοδικού, «28 Οκτωβρίου 1940», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 3, Λ. ΜΠΑΚΑΛΗΣ, «Η "παθολογία" του πολέμου», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 4, Π. Σ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ, «Η μάχη της Ελλάδας 1940-41. Συνοπτική ιστορική επισκόπηση», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 5-16, Θ. ΓΑΜΒΡΟΥΛΗΣ, «Συνταγματάρχης Κων/νος Δαβάκης. Το χρονικό ενός θρύλου», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 17-19, της σύνταξης του περιοδικού, «Ανθολόγιο. Κείμενα της Ελληνικής Λογοτεχνίας εμπνευσμένα απ' το Ελληνικό έπος», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 20-30, Δ. Ι. ΓΚΙΚΑΣ, «Αναμνήσεις απ' τους τέσσερες πολέμους της δεκαετίας του '40», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 31-37, του ίδιου συγγραφέα, βλ. αυτοτελή έκδοση με τον ίδιο τίτλο Αθήνα 1992 (σελ. 102), Α. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ, «Αναμνήσεις από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 38-39, του ίδιου συγγραφέα, βλ. αυτοτελή έκδοση με τον ίδιο τίτλο Αθήνα 1989 (σ.40), της σύνταξης του περιοδικού, «Επιτάφιος - Νεκροί Αραχωβίτες του πολέμου 1940-41», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 40-44 και 46-53, Α. ΜΠΑΚΑΛΗΣ, «Αφήγηση», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 45, της σύνταξης του περιοδικού, «Γράμματα απ' το μέτωπο», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 54, Π.-Σ., «Μέρες πολέμου στην Αράχωβα. (Όπως τις έζησαν τα παιδιά και οι έφηβοι της εποχής)», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 55-56, Ν. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Εθνική ενότητα - Εθνική Αντίσταση και πολιτικές αναμετρήσεις», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 57 και 68, Γ. Α. ΑΥΓΕΡΙΚΟΣ, «Μια συνιστώσα του έπους του '40 — πάντα επίκαιρη —», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 11-12 (1991), σελ. 27-30, Γ. Ε. ΣΥΡΟΣ, «Αναδρομή στη δεκαετία του '40», σπιν: *Η Αράχωβα*, τχ. 15-16 (1993), σελ. 28-29 και Δ. ΜΗΛΙΩΝΗ, «Κραυγή του άγνωστου πολεμιστή που έπε-

Οι τρόποι αυτοί επινοήθηκαν από τους Έλληνες με ευρηματικότητα και τόλμη κατά τη διάρκεια της μεγάλης νύχτας της Κατοχής (1941-1944) και εκφράστηκαν με μαχητικότητα στο πεδίο της σκληρής αναμέτρησης. Μία από τις αναμετρήσεις αυτές ήταν και η νικηφόρα μάχη που διεξήχθη στη θέση Σφάλια της Αράχωβας μία-δύο μέρες μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (8 Σεπτεμβρίου 1943), και ειδικότερα στις 10 και 11 Σεπτεμβρίου 1943, ανάμεσα στο λαό της Αράχωβας και τους αντάρτες του ΕΛΑΣ αφενός και τους Γερμανούς αφετέρου⁵⁸.

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί εγκατέλειψαν την Αθήνα και λίγες μέρες αργότερα και την υπόλοιπη Ελλάδα. Άνεμος ελευθερίας έπνευσε απ' άκρη σ' άκρη στο ματωμένο τόπο, του οποίου δυστυχώς η μοίρα επιφύλασσε και άλλα δεινά και εκπλήξεις. Έτσι, ακολούθησαν τα Δεκεμβριανά του 1944, η Συμφωνία της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου 1945, οι πρώτες μεταπολεμικές κοινοβουλευτικές εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946 και ο καταστροφικός Εμφύλιος Πόλεμος των ετών 1946-1949. Στο πλαίσιο μάλιστα του τελευταίου η Αράχωβα και η ευρύτερη περιοχή του Παρνασσού αποτέλεσαν το θέατρο πολλών συγκρούσεων μεταξύ των αντιμαχομένων με συνέπεια τα πάθη να οξυνθούν ακόμη περισσότερο και ο φόρος του αίματος να γίνει ακόμη πιο βαρύς για τους ανθρώπους. Οι επώδυνες αυτές εξελίξεις ώθησαν πολλούς νέους Αραχωβίτες στην έξοδο και την απομάκρυνση από τον τόπο τους και, παρά την παντελή έλλειψη έγκυρων στατιστικών στοιχείων που θα επέτρεπαν την εναργέστερη αποτύπωση της κατάστασης, η περιοχή της Παρνασσίδας εισήλθε σε μία δύσκολη κοινωνικοοικονομική

σε μαχόμενος στα βουνά της Αλβανίας (1940-41)», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 15-16 (1993), σελ. 30.

Ακόμη, βλ. Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940-1944) - Τα πολιτικοστρατιωτικά τεκμήρια*, Αθήνα 2016, τόμ. 1.

58. Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης. (Χρονικό 1940-44)*, Αθήνα 1965, τόμ. 2, σελ. 375-416, του ίδιου, «Ο εορτασμός της επετείου της μάχης της Σφάλιας», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 7-8 (1990), σελ. 67-68 και πάλι του ίδιου, «Η μάχη της Αράχωβας (10 και 11 Σεπτ. 1943) (47η επέτειος)», στο: *Εμβόλιμον*, τχ. 11 (1991), σελ. 43-48.

ατραπό. Και φυσικά για την επίμαχη αυτή περίοδο η ιστορική έρευνα δεν έχει πει ακόμη τον τελευταίο της λόγο⁵⁹.

Μετά την ολοκλήρωση του Εμφυλίου και ενόσω ο τόπος βρισκόταν στη φάση της καχεκτικής δημοκρατίας ήδη από τις 31 Μαρτίου 1946, που διεξήχθησαν οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές, έως τις 21 Απριλίου 1967, που εκδηλώθηκε το στρατιωτικό πραξικόπημα, ο τραυματισμένος Ελληνισμός προσπάθησε με όλες του τις δυνάμεις να σταθεί στα πόδια του και να δημιουργήσει εκ του μηδενός. Έτσι, στη χρονική αυτή διάρκεια έγιναν εννέα εκλογικές αναμετρήσεις και ένα δημοψήφισμα, προκειμένου να δημιουργηθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ικανοποιητικά οι θεσμοί. Οι θεσμοί και οι μηχανισμοί, οι οποίοι στη συνέχεια θα επέτρεπαν την ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων, του εμπορίου και των συναλλαγών και θα ευνοούσαν πάνω από όλα την ευδοκίμηση εκείνου του κοινωνικού κλίματος, που απαιτούνταν για να ξεφύγει το ανίσχυρο και αναιμικό Ελληνικό Κράτος από τη λαίλαπα της δεκαετίας του 1940⁶⁰.

Η Αράχωβα, αξιοποιώντας στο μέγιστο εφικτό βαθμό την προνομιούχο γεωγραφική της θέση αλλά και τις θετικές κοινωνικές συγκυρίες, προσπάθησε να δρομολογήσει όλες εκείνες τις διαδικασίες που χρειάζονταν για την οικονομική της απογείωση. Ως εκ τούτου, επαναδιαπραγματεύθηκε τους όρους εκμετάλλευσης του νερού της πηγής του Τροιζηνικού (1950), φρόντισε την επιμελέστερη διάνοιξη του οδικού άξονα και ιδιαίτερα εκείνου που τη διέσχισε και που τη

59. *ΙΕΕ*, τόμ. 16 (2000), σελ. 96 επ., 109 επ., 120 επ., 131 επ., 150 επ. και 158 επ., επίσης Ν. Α. ΑΣΗΜΑΚΗΣ, *Μέρη στα βουνά της Ρούμελης. Μαρτυρίες για το ΔΣΕ από το ημερολόγιο του αγωνιστή Παναγιώτη Α. Ασημάκη*, Αθήνα 1985, *Μαρτυρίες συναγωνιστών τους, 3 αγωνιστές του Παρνασσού (Φροντίδα οικογένειας Ιωάννου Ευσταθίου και Παγώνας Χούντα-Πανάγου)*, Αθήνα 1987, Μ. Η. ΚΑΡΑΝΤΖΑΣ, *Το ημερολόγιο ενός Καπαλίτη από τον Εμφύλιο*, Αθήνα 2004 και Χρ. ΒΑΪΔΑΝΗΣ, *Κάρκαρος Παρνασσού τόπος μαρτυρίου 1944 και ορισμένες Διευκρινίσεις - Αποσαφηνίσεις για την περίοδο εκείνη (1944-1949)*, Αράχωβα χ.χ.

60. Ηλ. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2000, σελ. 9 επ., 25 επ., 53 επ., 97 επ., 179 επ., 217 επ., 303 επ. και 355 επ. και *ΙΕΕ*, τόμ. 16 (2000), σελ. 165 επ., 172 επ., 208 επ., 223 επ., 237 επ. και 247 επ.

συνέδεε με τα παραγωγικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, συμμετείχε ενεργά στη στελέχωση του μόλις κατασκευασμένου εργοστασίου της Πεσσινέ στην περιοχή Άγιος Νικόλαος της Παραλίας Διστόμου στα Άσπρα Σπίτια (1962), στήριξε με όλες της τις δυνάμεις τη δημιουργία του χιονοδρομικού κέντρου στον Παρνασσό (1974), υιοθέτησε τις καινοτόμες τεχνολογικές κατακτήσεις της εποχής και γενικά έδωσε όλη της την ψυχή για την ισόρροπη ανάπτυξη του τουρισμού. Η κωμόπολη ύστερα από όλα αυτά βρέθηκε στην πρωτοπορία της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας⁶¹.

Η επταετής δικτατορία (1967-1974), που ακολούθησε την ιστορική ενόπτητα της καθεκτικής δημοκρατίας (1946-1967), άφησε ουσιαστικά ανέπαφο το ήθος και τη νοοτροπία των Αραχωβιτών, ιδιότητες που επιβεβαιώθηκαν για μία φορά ακόμη και με την ενεργό συμμετοχή τους στους αγώνες της μαρτυρικής Κύπρου (1974).

Στις 24 Ιουλίου 1974 με την έλευση της μεταπολίτευσης δρομολογήθηκαν όλες εκείνες οι διαδικασίες που διαμόρφωσαν καταλυτικά την περίοδο της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (Ιούλιος 1974 έως σήμερα) με αποτέλεσμα, η πολίχνη του Παρνασσού να ξανοιχθεί με ακόμη μεγαλύτερο δυναμισμό και σφρίγος στο πεδίο της δημιουργικότητας και των νέων προκλήσεων⁶².

Στο επιμύθιο της συνοπτικής αυτής παρουσίασης των θεμελιακών γεγονότων, που σημειώθηκαν στην Αράχωβα από τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του πρώτου ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, το 1830, έως σήμερα, κρίνεται απαραίτη-

61. Τ. ΔΑΠΗΑΣ, *ό.π.*, σελ. 129 επ., 139 επ. και 145 επ., Γ. Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σελ. 129 επ., 156 επ., 164 επ. και 180 επ., Δ. ΓΚΙΚΑΣ, «Ο ορυκτός πλούτος της Στερεάς Ελλάδος», στο: *1ο Πανρουμελιώτικο Συνέδριο Περιφερειακής Αναπτύξεως (Αθήνα: 14-15 Μαΐου 1980 της Ομοσπονδίας Ρουμελιωτών Ελλάδος)*, Αθήνα 1981, σελ. 103-107, Χρ. Ε. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, τόμ. 1, σελ. 70 επ., Δ. Ι. ΓΚΙΚΑΣ, *Για την οικονομική ανάπτυξη της Αράχωβας. Ο δρόμος της Αράχωβας (Σίρεαλ)*, χ.τ. 1986, σελ. 8 επ., 10 επ., 14 επ., 15 επ., 17 επ., 19 επ., 22 επ., 23 επ. και 25 επ., Γ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ, «Χιονοδρομικό Κέντρο Παρνασσού», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 3 (1989), σελ. 16-17 και του ίδιου, «Η λειτουργία του Χιονοδρομικού Κέντρου Παρνασσού», στην: *Η Αράχωβα*, τχ. 5 (1989-1990), σελ. 41-42.

62. *ΙΕΕ*, τόμ. 16 (2000), σελ. 266 επ., 287 επ., 294 επ., 317 επ., 324 επ., 350 επ., 364 επ., 371 επ., 394 επ., 403 επ., 409 επ., 430 επ., 435 επ., 441 επ., 464 επ., 484 επ. και 492 επ.

τη η αναφορά στα επιφανή τέκνα της, που ήταν πολλά, και που διαδραμάτισαν το καθένα από το μετερίζι του καίριο ρόλο στο πεδίο της επιστήμης, των γραμμάτων και της πολιτικής. Τρία από αυτά, ξεπερνώντας τα όρια της ιδιαίτερής τους πατρίδας, διακρίθηκαν όχι μόνο σε πανελλήνιο αλλά και σε διεθνές επίπεδο, γινόμενοι φωτεινοί και πολυίδμονες σηματοροί του επιστημονικού χώρου που υπηρέτησαν με συνέπεια και ευθυκρισία σε όλη τους τη ζωή.

Πρόκειται για τον Λουκά Θεοδ. Παπαϊωάννου (1831-1890), καθηγητή της Ανατομίας στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος έβαλε τα θεμέλια του γνωστικού αντικειμένου της Ανατομίας στην Ελλάδα και ο οποίος, όπως ήδη σημειώθηκε, είχε χρηματίσει και δήμαρχος στην Αράχωβα την τετραετία 1872-1876⁶³. Τον Γεώργιο Παν. Κρέμο (1839-1926), διακεκριμένο ιστορικό με πολυσχιδές συγγραφικό έργο, ο οποίος άνοιξε νέους ορίζοντες στην προσπέλαση της ελληνικής ιστορίας⁶⁴. Και τον Πέτρο Σωκρ. Κόκκαλη (1896-1962), καθηγητή της Χειρουργικής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χαρισματικό χειρουργό, ο οποίος πρωτοστάτησε στην επιβολή και ανάπτυξη τεσσάρων ειδικοτήτων της χειρουργικής στον ελληνικό χώρο, όπως ήταν η θωρακοχειρουργική, η καρδιοχειρουργική, η αγγειοχειρουργική και η νευροχειρουργική και ο οποίος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης έδειξε την κοινωνική του ευαισθησία και τον ιδεαλισμό, εμπλεκόμενος με πάθος στα πολιτικά δρώμενα της πατρίδας⁶⁵.

63. Βλ. το λήμμα «Λουκάς Παπαϊωάννου», στη: *MEE*, τόμ. 19, σελ. 570 και ακόμη το λήμμα Σπ. ΜΑΡΚΕΤΟΣ, «Λουκάς Παπαϊωάννου», στο: *ΠΒΑ*, τόμ. 8 (1991), σελ. 142.

64. Βλ. Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γεώργιος Π. Κρέμος (1839-1926). Ένας κορυφαίος Αραχωβίτης Ιστορικός*, Αθήνα 2005.

65. Βλ. Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962). Ο πρωτοπόρος Αραχωβίτης ιατρός με την ευρωπαϊκή αναγνώριση», στα: *Πρακτικά του ΚΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 27-29 Μαΐου 2005)*, (υπό δημοσίευση), επίσης Τη. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Petros Sokr. Kokkalis (1896-1962) und seine akademischen Errungenschaften in Berlin», στο: M. Hillemann - M. Pechlivanos (Hg.), *Deutsch-griechische Beziehungen im ostdeutschen Staatssozialismus (1949-1989): Politische Migration, Realpolitik und interkulturelle Begegnung*, Berlin 2017, σελ. 165-178 και Θ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Οι επιστημονικές

Ολοκληρώνοντας ως καταχωρηθεί εδώ⁶⁶ ενδεικτικά μία σειρά άρθρων, που δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες το 1874, αναφορικά με την απόπειρα του Λουκά Θεοδ. Παπαϊωάννου να μετονομάσει την πολίχνη από Αράχωβα σε Ανεμώρεια. Και ακόμη ως αποθησαυρισθεί η παρακαταθήκη του Ρουμελιώτη αγωνιστή Ιωάννη Μακρυγιάννη (1797-1864) από τα «Απομνημονεύματά» του⁶⁷, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ταιριάζει στην ψυχοσύνθεση των Αραχωβιτών διαχρονικά και που, διερμνεύοντας το κοινό αίσθημα, αξίζει να αποτελεί σταθερή αναφορά πολιτισμού για τις μελλοντικές γενεές αυτού του τόπου:

«ότι τούτην την πατρίδα την έχομεν όλοι μαζί, και σοφοί κι' αμαθείς και πλούσιοι και φτωχοί και πολιτικοί και στρατιωτικοί και οι πλέον μικρότεροι άνθρωποι όσοι αγωνιστήκαμεν, αναλόγως ο καθείς, έχομεν να ζήσωμεν εδώ. Το λοιπόν δουλέψαμεν όλοι μαζί, να την φυλάμεν κι' όλοι μαζί και να μην λέγη ούτε ο δυνατός "εγώ", ούτε ο αδύνατος. Ξέρετε πότε να λέγη ο καθείς "εγώ"; Όταν αγωνιστή μόνος του και φκειάση ή χαλάση, να λέγη εγώ όταν όμως αγωνίζονται πολλοί και φκειάνουν, τότε να λένε "εμείς". Είμαστε εις το "εμείς" κι' όχι εις το "εγώ"».

και πολιτισμικές σχέσεις του Πέτρου Σωκρ. Κόκκαλη (1896-1962) με τη Σοβιετική Ένωση στα κρίσιμα χρόνια της πολιτικής υπεροχής του (1949-1962)», στα: *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Χίλια Χρόνια Ελληνορωσικές σχέσεις: Ιστορία και πολιτισμός (13-14 Ιανουαρίου 2017)*, Αθήνα 2017, σελ. 439-452.

66. «Νέα Ελλάς», αρ. φ. 30, 21 Σεπτεμβρίου 1874, «Αιών», αρ. φ. 3064, 10 Οκτωβρίου 1874 και «Νέα Ελλάς», αρ. φ. 33, 12 Οκτωβρίου 1874 και αρ. φ. 34, 19 Οκτωβρίου 1874.

67. Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, (Εκδ. Μπάουρον), Αθήνα 1977, σελ. 517-518.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

«*Νέα Ελλάς*», αρ. φ. 30, 21 Σεπτεμβρίου 1874

ANEMΩΡΕΙΑ

Καταχωρίζοντες το επόμενο έγγραφο του διακεκριμένου ιατρού Λ. Παπαϊωάννου, δημάρχου Αραχώβης, περί αντικαταστάσεως ή μάλλον εκ νέου παραλαβής του αρχαίου ελληνικού της κώμης ονόματος «Ανεμώρεια» αντί του σλαβικωτάτου Αράχωβα, νομίζομεν καθήκον να συστήσωμεν παρά τω αρμοδίω υπουργώ αυτό διά τους εξής λόγους. Ότι η πρώτη αφορμή της γεννήσεως των αμφιβολιών περί της γνησίας ημών καταγωγής εδόθη από των εν Ελλάδι και προ πάντων των εν Πελοποννήσω υπαρχόντων σλαβικών γεωγραφικών ονομάτων μαρτυρεί διαρρήδην αυτός ο κτίστης του γενεαλογικού ζητήματος Φαλμεραύερος. Ενώ δε τούτο είνε αναμφισβήτητον, απορούμεν, διά τι πολλά των βαρβάρων τούτων ονομάτων διατηρούνται ως κόρη οφθαλμού μέχρι της σήμερον· ίνα υπομυμνήσκωσι τους εκάστοτε την Ελλάδα περιηγουμένους ξένους το γενεαλογικόν ημών ζήτημα; Και εν τόποις μεν, εις ους ουχί θαμινά φοιτώσι ξένοι, ίσως είνε υπομενετόν νακούη τις βάρβαρα ονόματα· αλλά νακούη και εν τόποις, εις ους πάντοτε φοιτώσι ξένοι, είνε όλως ακατανόητον. Την του Παρνασού Αράχωβαν από μαΐου μέχρι νοεμβρίου καθ' εκάστην σχεδόν επισκέπτονται ξένοι περιηγηταί, διότι εάν τε τους Δελφούς και τον Παρνασόν εάν τε το Κωρύκειον άντρον και την Κασταλίαν και τα λοιπά περί τους Δελφούς σεβαστά μνημεία και τα επί του Παρνασού θέλη τις να επισκεφθή, εξ ανάγκης διέρχεται διά της Αραχώβης. Αγνοούμεν οποιόν το κέρδος, επί του όρους των Μουσών νακούωσιν οι περιηγηταί ούτοι το σλαβώνυμον «Αράχωβα», όπερ εις την ψυχήν του περιηγητού ουδέν άλλο αναμυμνήσκει, ειμή μόνον τας σλαβικάς επιδρομάς. Υπάρχουσί τινες, οίτινες εν τη μακαρία απλότητί των δισχυρί-

ζονται ότι και τα βάρβαρα ταύτα ονόματα πρέπει να διατηρηθώσιν εις αιώνα τον άπαντα, ως ιστορικά. Αλλά διά τούτο και αι βάρβαροι λέξεις της γλώσσης ανάγκη εσ αεί να διατηρώνται· και όμως ουδείς σωφρονών αρνεΐται ότι η ελλ. γλώσσα δέον να καθαρευή ου μόνον βαρβάρων λέξεων, αλλά και αυτών των ευρωπαϊκών γλωσσών, οίον ιταλικής, γαλλικής, κτλ. Τούτο δ' έπραξε και πράττει οσημέραι το έθνος σύμπαν. Εν τη εθνική ταύτη εργασία ουδεμία διάκρισις γίνεται, ουδ' εγένετο αν αι βάρβαροι ή και πάσα αλλογενής λέξις εΐνε ιστορική, γεωγραφική κτλ. διότι τούτο θα ήτο όλως ανόητον, η δε τοιαύτη γλώσσα θα παρίστα τι τερατώδες. Άλλως τε δε μήπως τα ιστορικά συμβάντα αποβάλλουσι την σημασίαν αυτών, αν ο βαρβαρώνυμος τόπος, εν ω εγένοντο ταύτα, αναλάβη το καλλιπρεπές αρχαίον ελληνικόν όνομα; Αλλά πλήν τούτου αν ο αναγνώστης ευκόλως συνείθισε να συνάπτη το συμβάν προς τον βαρβαρώνυμον τόπον πολλάκις όντα δυσπρόφερτον, πολλώ ευκολώτερον θα συνειθίση τα ευπρόφερα ελληνικά, ων τα πλείστα έχουσι τηλικαύτην προγονικήν μυθολογίαν και ιστορίαν, ώστε μετ' αυτών αποκλειομένων συναποκλείεται ο εν τοις καθ' έκαστα πολύτιμος προγονικός ημών βίος. Ούτω το μεν όνομα Καστρί ούτε αναμνήσεις τινάς οιασδήποτε έχει, πλήν ειμή πού τινα ανάξια λόγου συμβάντα, αναγόμενα εις ουχί μακράν ημών κειμένας εποχάς· το δε αρχαίον της περιδόξου πόλεως «Δελφοί» τις ακούων δεν ανακαλεί εν τη αυτού μνήμη ολόκληρον μυθολογίαν και ιστορίαν; Εκεί που περι αυτήν ο μυθικός γενάρχης του ελληνικού έθνους Δευκαλίων ίδρυσε το κράτος αυτού σωθείς εκ του κατακλυσμού· εκεί ο ομφαλός της γης και το κέντρον της Ελλάδος· εκεί η πρώτη αμφικτιονία του ελληνικού έθνους, εν η κατά πρώτον εκυοφορήθη η συναίσθησις της ομογενείας και του ομαΐμου συνδέσμου των ελληνικών φύλων· εκεί ιδρύθη η μεγίστη μετά τα ολύμπια θρησκευτική και εθνική πανήγυρις του πανελληνίου· εκεί συνήρχοντο οι ανδρείοι των Ελλήνων, ίνα διαγωνισθώσι περί πρωτείων εν αγώσιν, ούς εθεώρει η Ελλάς και ύμνει ο υψιπετέστατος των λυρικών· εκεί ην ο ιερώτατος των προγόνων ημών τόπος. εν ω ο αθάνατος φωτεινότατος και σοφώτατος των θεών κατήρχετο εξ ουρανού και εδήλου τοις θνητοΐς τας θεΐας κε-

κρυμμένες αληθείας, αίτινες ως η ταχύτης του θείου φωτός του Ηλίου μετεδίδοντο από στόματος εις στόμα, τα θέσφατα εκείνα, ων ενώπιον έκλινε την κεφαλήν μετά σεβασμού πας Έλλην τε και βάρβαρος· εκεί ο ουρανός και η γη ήπτοντο αλλήλων διά της θείας ομφής του υιού του Διός· εκεί αδόμενον συνεκίνει τον ακροατήν υπέρ παν άλλο το άσμα των ασμάτων του ενθέου θεολόγου της Καδμείας ότι μία αρχή των θεών μία των ανθρώπων· εκεί ... και οπόσα δεν έχει τις να είπη περί της ιεράς πόλεως των Δελφών; περί του περικαλλεστάτου αυτής ναού ή περί του πλουσιωτάτου μαντείου, περί των ιερών αναθημάτων του ιεροτάτου ναού ή περί των πλουσιωτάτων θησαυρών των πόλεων, περί των αριστουργημάτων της τέχνης ή περί των θαυμάτων εν γένει των ουραίνων τε θεών και των ανδρών μυθικών τε και ιστορικών;

Ναι, οπόσα δεν έχει τις να είπη περί Δελφών; Πλείστα, μυρία όσα· τι δε περί του πτωχού Καστρί; Το πολύ, περί βαρβαρικής τινός ωμότητος ή περί ληστρικής τινος πράξεως ή περί εισβολής τινος σλαβικής ή περί ελεεινότητος των κατοίκων, ουδέν μέγα, ουδέν υψηλόν, ουδέν ιστορικών γινωσκόντων, ειμή μόνον τα μαρτύρια του δυστυχούς αυτών βίου, μόνον την προ σμικρού ελεεινότητα και την δουλικήν κατάστασίν των· και ουδέν πλέον. Θέλετε οι φίλοι των ιστορικών σλαβικών τε και τουρκικών ονομάτων διά τοιούτων ποταπών αναμνήσεων να τρέφητε την μνήμην του Έλληνος και να υπενθυμίζητε αυτόν μόνον τους πικρούς χρόνους του εξευτελισμού του; Πείσθητε ότι ούτω ανατρέφετε ανθρώπους ανελευθέρους αμβλυωπούντας εις παν ό,τι υψηλόν και πληρούντας σμικρών πραγμάτων τας εαυτών κεφαλάς σμικρούς και αυτούς γινωμένους.

Ό,τι δε είπομεν περί των Δελφών τούτ' αυτό λέγομεν και περί της «Ανεμωρείας». Η Ανεμώρεια ειμή τι άλλο, αλλά τουλάχιστον ανάγει τον κάτοικον εις αυτόν τον πατέρα της ποήσεως Όμηρον, μνημονεύοντα ταύτης ουχί απλώς, αλλ' ως πόλεως επισήμου χώρας, ήτις και αύτη έπεμψεν ήρωας εις πόλεμον μέγαν, τον τρωϊκόν. Ο κάτοικος και εξ αυτού τούτου του ονόματος αναμνησκειται ότι ανήκει εις προγόνους ενδόξους, πολεμιστάς, νικητάς· εκ τούτου το φρόνημα αυτού εγείρεται γενναίον.

Τι δ' αναμνησείται εκ της Αραχώβης; σλαβικές επιδρομές, ήττας καταστροφάς εκ τούτου το φρόνημα καταπίπτει, εκ τούτου ουδέν μανθάνει, ουδεμίαν ιστορίαν. Αλλά λαός ο μὴ ἔχων συνείδησιν ενδόξου αυτού ιστορίας ταχέως αποθνήσκει, και τανάπαλιν. Ο Fallmerayer εκτιθείς τας βαρβαρικές επιδρομές των πολλών βαρβάρων και εκπληττόμενος ὅτι το ελληνικόν ουχ ἦτον, ει και ὀλίγον, δεν απέθανε κραυγάζει: «οὕτω δυσκόλως αποθνήσκει λαός ο ἔχων μεγάλην ιστορίαν». Τούτων δε πάντων ἔνεκα συνιστώμεν θερμῶς, ἵνα ο αρμόδιος υπουργός επαναγάγη εις το στόμα του λαού του Παρνασού το ομηρικόν «Ανεμώρεια» απορρίψας εφ' ἅπαξ το βάρβαρον «Αράχωβα».

Ιδού το αξιολογώτατον ἔγραφον.

Αρθ. Πρ. 743.

Δ. 167.

ΠΡΟΣ ΤΟ Β. ΕΠΑΡΧΕΙΟΝ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

Περί το γενεολογικόν των νεωτέρων Ελλήνων ζήτημα ψυχολήθησαν και ασχολούνται ἔτι μετά ζήλου οι σοφοί της Ευρώπης. Και οι μὴ πλείστοι τούτων αποδέχονται ὅτι ἔνθεν μὴν τα ἦθη και τα ἔθιμα και ο ἰδιάζων χαρακτήρ και ο βίος καθόλου, ἰδίως δε η γλώσσα των σήμερον Ελλήνων, ἔνθεν δε η ιστορία, ἐξ ης αποδείκνυται ὅτι αείποτε ο ελληνισμός ου μόνον ακμαίος διετηρήθη, αλλά και κατίσχυσε των επελασασών και κρατησασών ξένων φυλών, - πάντα ταῦτα εἶνε τεκμήρια αναμφισβήτητα της γνησίας των νυν Ελλήνων καταγωγής· οι δε τινες αποδέχονται τας ανθελληνικάς γνώμας του γνωστού Βαυαροῦ Fallmerayer, ὅστις και ἐξ ἄλλων μὴν δήθεν τεκμηρίων, ἰδίως δ' εκ των παμπλείστων σωζομένων σλαβικῶν ονομάτων κωμών, χωρίων ποταμῶν, ὀρέων κτλ. της νυν Ελλάδος συνεπέρανεν ὅτι *ουδεμία σταγὼν ακραιφνοῦς ελληνικοῦ αἵματος κυκλοφορεῖται εν ταις φλεβί των νεωτέρων Ελλήνων.*

Αλλ' ου μόνον εν τη του λαού γλώσση ονόματα κωμών και χωρίων κλπ. σλαβικὴν την καταγωγὴν ἔχοντα σώζονται,

αλλά δυστυχώς, ουκ οίδα προς τίνα σκοπόν και εν αυτοίς τοις επισήμοις εγγράφοις και ταις σφραγίσι και τοις επισήμοις ονομασίαις των δήμων διατηρούνται τα περί ων ο λόγος βάρβαρα ονόματα.

Εν τοις ονόμασι δε τοις σλαβικῆν την καταγωγὴν ἔχουσι καταλέγουσιν, εικότως πάνυ, ο τε Fallmerayer και πάντες οι μετ' αὐτόν γράψαντες το ὄνομα ἰδίως *της κώμης Αραχώβης*, εἰς ἡς ὁμωνύμως ἐκλήθη και ο δήμος, οὔτινος προΐσταμαι.

Τρία λεπτά προς δυσμὰς της κώμης Αραχώβης κείται λόφος, ἐφ' οὗ και περί ον ὑπάρχουσι λείψανα αξιόλογα ἀρχαίων τειχῶν, πολλοὶ τάφοι, μέρος ἰκανόν της ἀρχαίας οδοῦ, θέσεις ἀναθημάτων (ἀγαλματίων) ἐπὶ βράχων, πλήθος κεράμων και συντριμμάτων ἀγγείων συνήθως ἐν τοις ἐλληνικοῖς τάφοις εὐρισκομένων και ἐν γένει ἄλλα πολλὰ τεκμήρια δηλοῦντα ὅτι ἐπὶ της εἰρημένης τοποθεσίας ἔκειτο ἀναμφισβητήτως πόλις ἀρχαία. Κατὰ τον λόφον δε τούτον και περί αὐτὴν τιθεῖσι την ἀρχαίαν Ἀνεμώρειαν ο Πausanias, ο Strabon, ο I. Tzetzes (σχολ. εἰς Λυκόφρ.), οι ἐπισημότεροι των καθ' ἡμὰς χρόνων περιηγηταὶ και ἰδίως ο Leak, ο Göttling, ο Müller, ο Ulrich, ο Bursian και ἄλλοι ουκ ὀλίγοι ἔτι δε και ο νεώτατος Ἀμερικανὸς περιηγητὴς Miller, ὅστις ἐπιστατικώτερον πάντων, ἐπιθεώρησε την τοπογραφίαν του δήμου Αραχώβης· και κατὰ τον τελειότατον δε χάρτην της Ἑλλάδος του Kiepert η τοποθεσία της Ἀνεμωρείας ἐπ' αὐτῆς της Αραχώβης ὀρίζεται.

Κρίνοντας ἀπὸ σκοποῦ την των οικείων χωρίων πάντων των μνημονευθέντων συγγραφέων και περιηγητῶν παράθεσιν, ἀρκούμεθα μνημονεύοντες του Ulrich's λέγοντες αὐταῖς λέξεσι τάδε: «Anemoria, wird als der Ort angegeben, der die gränze des Delphischen Gebiets gegen Phocis bildete. Es lag auf einer Anhöhe unterhalb des Catopteuterios. Diesen Angaben entspricht Arachoba hinlänglich, um hier das alte schon von Homer erwähnte Anemoria anzusetzen. Auch finden sich ...in geringen Entfernung nach Westen ...Spuren alter Hellenischen Mauern ...Weiter nach Osten als Arachoba darf Anemoria ... auf keinen Fall verlegt werden (Reisen und Forschungen in Griechenland von H. N. Ulrichs 1850, p. 130) Ἦτοι: «Ἡ Ἀνεμώρεια ὀρίζεται ἀποτελούσα το των Δελφῶν και της Φωκί-

δος όριον. Προς δε τας παραδόσεις ταύτας συνάδει ικανώς η Αράχοβα, ώστε την της πάλαι ήδη υπό του Ομήρου μνημονευομένης Ανεμωρείας τοποθεσίαν να ορίσωμεν επ' αυτής. Ευρίσκονται δε προς τούτοις εν σμικρά αποστάσει προς δυσμάς της Αραχόβης λείψανα αρχαίων ελληνικών τειχών... Περαιτέρω δε της Αραχόβης προς ανατολάς αυτής ουδαμώς πρέπει η Ανεμώρεια να μετατεθή». Κατά τα ειρημένα λοιπόν εξάγεται αριδήλως ότι εγγύτατα της Αραχόβης ή σχεδόν επ' αυτής έκειτο η αρχαία Ανεμώρεια. Απόβλητον δ' ον το όνομα *Αράχωβα* αναμφηρίστως πρέπει ν' αντικατασταθή διά του *Ανεμώρεια*.

Επειγόμενος να υποβάλω υμίν την πρότασιν ταύτην και διά τους ειρημένους μεν λόγους, αλλά και διότι προς τοις άλλοις μετά μεγίστης της ψυχής μου θλίψεως παρετήρησα ότι πάντες σχεδόν οι τους Δελφούς και το γνωστόν Κωρύκειον άντρον και τον Παρνασσόν επισκοπούντες επίσημοι ξένοι περιηγηταί μετ' αγανακτήσεως ακούουσι, διερχόμενοι εξ ανάγκης διά της Αραχόβης, το σλαβικώτατον όνομα *Αράχωβα* προτιμώμενον του ελληνικωτάτου *Ανεμώρεια*, όπερ και παρά τω αρχαιοτάτω ημών ποιητή Ομήρω απαντά (Ομ. Ιλ. Β. 521), - παρακαλώ θερμώς υμάς όπως ευαρεστούμενοι ενεργήσετε να εκδοθή Β. διάταγμα, δι' ου η μεν κόμη *Αράχωβα* να καλήται εις τον λοιπόν χρόνον *Ανεμώρεια*, ο δε δήμος Αραχόβης δήμος *Ανεμωρείας*.

Ουδαμώς αμφιβάλλων ότι παρά της Σ. Κυβερνήσεως περί πολλού ποιουμένης το γενεαλογικόν ζήτημα των νυν Ελλήνων δεν θατυχήσω της αιτήσεώς μου, διατελώ ων ευπειθέστατος.

Εν Αραχόβη τη 3 Σεπτεμβρίου 1874

Ο δήμαρχος Αραχόβης

Λ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

«Αιών», αρ. φ. 3064, 10 Οκτωβρίου 1874

Ο του Δήμου Αραχώβης της Λεβαδείας δήμαρχος Κ. Παπαϊωάννου προέτεινε, ίνα ονομασθή ο δήμος ούτος τω αρχαίω ονόματι της Ανεμωρείας, δήμου βοιωτικού, εκεί υπάρχαντος το πάλαι. Βεβαίως τα ελληνικά ονόματα πρέπει ν' αντικαταστήσωσι πάντα τα ξενικά, εν ταις ονομασίαις των διαφόρων της Ελλάδος μερών. Αλλ' όταν μετά των μεταγενεστέρων ονομάτων, έστω και αλβανικών, συνεδέθη και τις ένδοξος ανάμνησις της νεωτέρας Ελλάδος, οφείλομεν μετ' ίσου σεβασμού να διατηρώμεν ταύτα. Ο δήμος της Αραχώβης ωνομάσθη επί της προτέρας Βασιλείας τω ονόματι τούτω, εις ανάμνησιν της επιφανούς νίκης, ην οι Έλληνες, υπό του Καραϊσκάκη στρατηγούμενοι, ήραντο κατά των Τούρκων, καταστρέψαντες τον άριστον των στρατών του κατακτητού, ως δήμος της Πέτρας ωνομάσθη και έτερος της αυτής επαρχίας, εις ανάμνησιν ετέρας νίκης, εκεί κερδηθείσης υπό των Ελλήνων, οδηγουμένων υπό του Δημητρίου Υψηλάντου. Ενώπιον της δόξης της Αραχώβης, επισκιάζεται οιοδήποτε άλλο ονόματος η λάμψις, όσω αν η αρχαίον τούτο. Ότε δε, υπό το πνεύμα τούτο οδηγουμένη η δημοτική Αρχή του δήμου της Αραχώβης, εθεσπίσατο, ίνα εν τη σφραγίδι αυτού χαραχθή η εικών του αιμυνήστου στρατάρχου Καραϊσκάκη, ακριβώς εις ανάμνησιν της νίκης του 1826, ήθελε είσθαι βεβήλωσις εις ένδοξον τρόπαιον, και προσβολή εις τους υπέρ ελευθερίας πεσόντας, η αντικατάστασις του επιφανούς και περικλεούς της Αραχώβης ονόματος, διά του αφανούς της Ανεμωρείας. Και αλβανικόν αν ήναι το όνομα της Αραχώβης, εξελληνίσθη διά των κατορθωμάτων των νεωτέρων Ελλήνων, ως τοιούτον δε κατέκτησε θέσιν σεβαστήν εν τη ελληνική Ιστορία. Άλλως τε, αποδεικνύμεθα Έλληνες, εάν απομιμώμεθα τα των Ελλήνων, ουχί δε εάν φωτοτυπώμεν τα παρ' αυτοίς. Εκείνοι ετίμων υπέρ πάντας τους υπέρ Πατρίδος αγώνας, ελογίζοντο δε ιεράν πάσαν ανάμνησιν μετ' αυτών συνδεομένην· ούτος δ' ήτο ο πολυτιμώτατος των της παρ' αυτοίς πολιτογραφήσεως τίτλων.

Δεν σεβόμεθα ούτω τα των Ελλήνων διδάγματα, ουδ' αντάξιοι εκείνων αποδεικνύμεθα απόγονοι, εάν, αντί να ζητώμεν εκ παντός τρόπου την διαιώνισιν των ηρωϊκών κατορθωμάτων των Πατέρων μας, ως άλλοι του Βυζαντίου λογιώτατοι γραμματικοί, καταγινώμεθα εις λεξικάς ανασκαφάς, και εκ του τάφου της λήθης ανάγωμεν επί το φως άγνωστα ονόματα, όπως αντικαταστήσωμεν ταύτα εις τα κλεισθέντα αίματι και αγώσιν ιεροίς. Ή μήπως ο διωγμός των αναμνήσεων του μεγάλου αγώνος της δημοκρατουμένης Ελλάδος του 1821 πέπρωται να μη φεισθή ούδε των ονομάτων των τροπαίων αυτού, αλλά θέλει και ταύτα να εξοβελίση, αφού εμάρανε το εθνικόν αίσθημα και εχαλάρωσε την εις τον αστέρα του μέλλοντος πίστιν;

3

«Νέα Ελλάς», αρ. φ. 33, 12 Οκτωβρίου 1874

«Εξ αναφοράς του Δημάρχου Αραχώβης Κυρίου Λ. Παπαιωάννου, διευθυνθείσης διά του επάρχου Λεβαδείας εις το υπουργείον των εσωτερικών, διά της οποίας ζητεί να δοθή εις την κωμόπολιν Αράχωβαν, το αρχαίον ελληνικόν αυτής όνομα «Ανεμώρεια» αντί του σλαβικού Αραχώβης, ωφελούμεθα της ευκαιρίας ίνα επανέλθωμεν επί του αυτού θέματος, όπερ και προ χρόνων διά του «Φάρου της Όθρου» επραγματεύθημεν, δηλαδή καθυπεβάλαμεν τότε γνώμην εις την κυβέρνησιν και εις τους δημάρχους, ίνα σχηματίσωσι κατά δήμους κατ' επαρχίας ή και κατά νομούς επιτροπάς εκ λογίων ανδρών, οίτινες εξετάζοντες την αρχαίαν γεωγραφίαν και αρχαιολογίαν να μεταφέρωσι τα ήδη υπάρχοντα σλαβικά και τουρκικά ονόματα πόλεων, χωριών, ορέων και ποταμών εις ελληνικά. Εν Αθήναις δε να σχηματισθή ετέρα επιτροπή γεωγράφων και αρχαιολόγων, ήτις να αναθεωρήσιν την εργασίαν των κατ' επαρχίας ή κατά νομούς επιτροπών, και ούτω δι' ενός βασιλικού διατάγματος να γείνη η μετωνυμία αύτη και να απαλλαγή η Ελλάς από τα κακόχη σλαβικά, τουρκικά και λοιπά ονόματα, αναπολούντα κατά

πάσαν στιγμὴν εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὴν σκληρὰν δουλείαν, ἣν υπέστη τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σλάβων, τῶν Φράγκων, τῶν Βενετῶν καὶ τέλος τῶν Τούρκων.

Ὁ φιλόπατρις δήμαρχος Αραχώβης δυσανασχετεῖ καὶ ἀσχάλλει δικαίως ἐξ ἐθνικῆς φιλοτιμίας, διότι διερχομένων, λέγει, ἐπισήμων καὶ σοφῶν ξένων περιηγητῶν πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν «Δελφῶν» ἀπαντῶσιν οὗτοι τὴν σλαβῶνυμον κωμόπολιν «Αράχωβα»· ἀλλὰ μήπως καὶ ἡμεῖς ἐν Φθιώτιδι δὲν υπαγόμεθα εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν; Ἔχομεν τὰς κλεινὰς Θερμοπύλας, τὰς ὁποίας διηνεκῶς ἐπισκέπτονται πρίγκηπτες, πηγμόνες, καὶ πάσης τάξεως σοφοὶ περιηγηταί. Καὶ ἐπειδὴ αἱ Θερμοπύλαι κείνται εἰς τὸ ὄριον μεταξὺ δύο ἐπαρχιῶν, Φθιώτιδος καὶ Λοκρίδος, οἱ περιηγηταί εἴαν τε ἐκ Λοκρίδος εἴαν τε ἐκ Φθιώτιδος διέλθωσι θὰ ἀπαντήσωσι τὰ κακόχηα σλαβῶνυμα ἢ τουρκῶνυμα χωρία, οἷον Νταϊτζιάν, Τζιοπανλάνταις, Τζηρνοβίτη, Δύβρη, Ἰμίρπεν, Μουσταφάμπεη Κατμάταις, Αλαμάνα, καὶ λοιπά· καὶ μόνην ἑλληνικὴν πόλιν θὰ ἀπαντήσωσι τὴν Λαμίαν. Καὶ ἡ Λαμία ὠνομάζετο τουρκιστί «Ζητούνη»· ἀλλὰ χάρις εἰς τοὺς φιλοπάτριδας ὑπουργοὺς τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ Φθιώτις ἀπεδόθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν μετωνομάσθη ἀπὸ Ζητούνη εἰς Λαμίαν καὶ ἔκτοτε οὐδεὶς ὠνομάζει τὴν Λαμίαν Ζητούνη, μάλιστα ἄνδρες καὶ γυναῖκες πρὸ 25-30 ἐτῶν γεννηθέντες ἐν Λαμία δὲν γνωρίζουσι τί σημαίνει ἡ λέξις Ζητούνη. Τοιοῦτοτρόπως μεταβαλλόμενα καὶ τὰ λοιπά σλαβῶνυμα καὶ τουρκῶνυμα χωρία, εἰς ἑλληνικά, με τὸν καιρὸν θέλουσι λησμονηθῆ ἐντελῶς τὰ σλαβικά καὶ τουρκικά ὀνόματα.»

«Φάρος τῆς Ὀθρυος»

Καὶ ταῦτα μὲν «ὁ Φάρος», ἡ δ' ἀξιόλογος «Ἰωνία» μετ' ἐπαίνων μετήνεγκεν εἰς τὰς στήλας αὐτῆς τὸ σπουδαῖον τοῦ δημάρχου τῆς σλαβικῆς «Αραχώβης» ἔγγραφον περὶ τῆς ομηρικῆς «Ανεμωρείας» παραλαβούσα ἐκ τῆς «Ν. Ἑλλάδος». Περὶ δε τῶν αναφυσισῶν ὡς πρὸς τὴν ἀνάληψιν τοῦ ἀρχ. ὀνόματος «Ανεμώρεια» ἀντιρρήσεων ὑπὸ τινῶν συναδέλφων, οἷον τῆς «Στοάς» καὶ τοῦ «Αἰῶνος» ἐπιφυλασσόμεθα δι' ἔλλειψιν χώρου ἐν τῷ ἐπομένῳ φύλλῳ νὰ γράψωμεν.

«*Νέα Ελλάς*», αρ. φ. 34, 19 Οκτωβρίου 1874

Μετονομασία της Αραχώβας εις Ανεμώρειαν

Ο ευπαίδευτος ιατρός κ. Λουκάς Παπαϊωάννου ο αξίως δημαρχεύων εν Αραχώβα της Λεβαδείας προεκάλεσε Β. Διάταγμα δι' ου η Αράχωβα να λάβη το αρχαίον αυτής όνομα *Ανεμώρεια*. Ότι δε Ανεμώρεια η νυν Αράχωβα απεδείχθη εκ των αυτόθι ευρεθεισών επιγραφών. Καιρός δε πλέον να λάβωσι τα αρχικά των ονόματα διάφοροι κώμαι και χωρία καλούμενα μέχρι σήμερα με τα μιξοβάρβαρα σλαβοβλαχοαρβανοτουρκικά ονόματά των. Καιρός δε και Κυβέρνησις και ιδιωτικοί σύλλογοι να ενασχοληθώσι προς διάδοσιν της ελληνικής γλώσσης εις τα αλβανιτοβλαχοχωρία, εν οίς μηδέ καν ομιλείται η ελληνική γλώσσα. Ανάγκη δε προς επίτευξιν τούτου, ο εκλογικός νόμος ν' απαγορεύη ψήφον εις τους μη δυναμένους ν' αναγνώσωσιν και να γράψωσιν ελληνιστί. Εάν ο όρος ούτος ετίθητο από του 1844, βεβαίως σήμερα η εκπαίδευσις του λαού θ' αν ήτο γενικωτέρα.

Τις όμως θα πιστεύσει ότι ευρέθησαν κοχλίας τινές, λόγω δήθεν αναμνήσεως των ανδραγαθημάτων των ηρώων της Επαναστάσεως, θέλοντες τα μιξοβάρβαρα ονόματα αντί των αρχαίων ελληνικών; Απορούμεν διατί να μη ζητήσωσι την επωνυμίαν *Αθήνα* ή *Σεντίνα* και την της ακροπόλεως, λεγομένης τότε το *Κάστρο*. Τότε πρέπει να έχωσι και την *Κούλουρην* αντί *Σαλαμίνας* και την *Σταγκώ* αντί της *Κέω*».

(Εκλεκτική)

Μαρία Δροσινού-Κορέα*

Ανθρωποκεντρικό μοντέλο
και ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες
σε παιδιά και νέους με γνωστικές,
κοινωνικές, συναισθηματικές δυσκολίες
και προβλήματα συμπεριφοράς

Summary. – This paper approaches the anthropocentric model of special education and the problem of special education services (SES) for people with Special Educational Needs and Disabilities (SEN/D). In particular we focused in children and young people with social, emotional difficulties and behavioral problems (Law, 3699/2008).

The reason for this work was the study of new legislative changes to the benefits of SES in England, which thoroughly analyze the authors Norwick and Eaton (2015) in their article in the Journal of Emotional and behavioural difficulties. Another reason was our reflection on the humanistic model of special needs education (Christakis, 2013) and the echo from the application of the Framework Curriculum for Special Education (FCSE) for Students with SEN in Greece (301/1996). Also, the European Disability Research and the modern policy changes has been leading to increased rights for students with SEN, including those with behavioural, emotional and social difficulties (BESD), to be educated in mainstream schools. Finally, the historical evolution of school integration (Ainscow, & Miles, 2008, Ainscow, 2015, Canevaro, & de Anna, 2010) show us some considerations for the human making education for All inclusive.

Οι ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες

Το παρόν έγγραφο αποπειράται να προσεγγίσει το ανθρωποκεντρικό μοντέλο της ειδικής αγωγής και το πρό-

* *Επίκουρος Καθηγήτρια Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών στο Τμήμα Φιλολογίας (Καλαμάτα) στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.*

βλημα της ειδικής εκπαίδευσης των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ) ή και αναπηρίες¹. Ειδικότερα διερευνώνται οι ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες (ΕΕΥ) σε παιδιά και νέους με κοινωνικές, συναισθηματικές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς. Με την σκέψη στην ευρωπαϊκή έρευνα για τις ΕΕΑ, την αναπηρία² και την σχολική ένταξη συζητούμε το ζήτημα της προσβασιμότητας στις ΕΕΥ για όλους τους μαθητές και τις οικογένειες τους.

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία και τις παιδαγωγικές αρχές που διέπουν το Πλαίσιο Αναλυτικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής στην Ελλάδα (301/1996), τέθηκαν οι θεμελιώδεις άξονες της αποκατηγοριοποίησης και αποπλεικιοποίησης ως βάση για την ενσωμάτωση των παιδιών με ΕΕΑ στα γενικά σχολεία της γειτονιάς. Ακόμη, σύμφωνα με τις πριν Brexit αλλαγές πολιτικής στην Αγγλία³, ΕΕΥ προβλέπονται για τους μαθητές με γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι οι ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες επικαλούνται τον άνθρωπο και τις ανάγκες του στην πορεία παρατηρείται ότι ο μαθητής με ΕΕΑ και η οικογένεια του χάνονται στις ατέρμονες γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Οι ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες (ΕΕΥ) στην Αγγλία.
— Αφορμή για την παρούσα εργασία στάθηκε η μελέτη των πριν Brexit νομοθετικών αλλαγών αναφορικά με τις παροχές των ειδικών εκπαιδευτικών υπηρεσιών στην Αγγλία, τις οποίες αναλύουν διεξοδικά οι συγγραφείς Norwick and Eaton, (2015) σε άρθρο τους στο περιοδικό *Emotional and behavioural difficulties*. Η μελέτη τους αναφέρεται στα πορίσματα μικρής κλίμακας έρευνας που διεξήχθη σε δείγμα εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, που εργάζονται σε ενταξιακά προγράμματα σε όλη τη Βρετανία. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις για να ερευνήσουν τις εμπειρίες τους και τις προσεγγίσεις για την συνεκπαίδευση μαθητών με συναισθημα-

1. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013³: 20-47, τόμ. Α΄.

2. CANEVARO – DE ANNA 2010: 203-216. AINSCOW 2015.

3. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

τικές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς (ΣΔΠΣ) στη γενική εκπαίδευση στο πλαίσιο των παρεχόμενων ΕΕΥ. Οι εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν στις προκλήσεις, για την αποτελεσματική ένταξη και επικεντρώθηκαν στην έλλειψη πόρων και στο επίπεδο εμπειρογνομosύνης. Παρά τον εντοπισμό των μαθητών, την ποικιλία στρατηγικών για την διδακτική εργασία με μαθητές με ΣΔΠΣ, εγείρονται ζητήματα από τους εκπαιδευτικούς που υποστηρίζουν ενταξιακά προγράμματα, για τις ΕΕΥ που παρέχονται στους μαθητές και τις οικογένειες τους τα οποία αναγνωρίζονται στις ενταξιακές εκπαιδευτικές πολιτικές πριν από είκοσι χρόνια. Αυτό το γεγονός υποδηλώνει ότι ανεξάρτητα από τις αλλαγές των Εργατικών, μακροχρόνια εμπόδια στην ένταξη δεν έχουν ακόμη αντιμετωπιστεί. Από το 1997, η Αγγλία έχει δει τις αλλαγές πολιτικής στις ΕΕΥ, που οδηγούν σε αυξημένα δικαιώματα για τους μαθητές με ΕΕΑ περιλαμβανομένων εκείνων με προβλήματα συμπεριφοράς, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες, που πρέπει να εκπαιδεύονται σε γενικά σχολεία.

Η πρώτη σημαντική αλλαγή στην νέα νομοθεσία υπόσχεται νέες προσεγγίσεις για τον εντοπισμό και την αξιολόγηση των ΕΕΑ, αλλά και αυξημένη γονική επιλογή με σκοπό την ενίσχυση των αποτελεσμάτων των μαθητών. Το ζήτημα ωστόσο που αναδύεται είναι σε ποιο βαθμό το νέο αυτό πλαίσιο μπορεί να υποστηρίξει τις αξιώσεις στον τομέα των μαθητών με ΣΔΠΣ. Το πλαίσιο της νέας πολιτικής και αυτής της νομοθεσίας, επικεντρώνεται στον προσωποκεντρικό σχεδιασμό των ΕΕ αναφορικά με τις πολυ-επαγγελματικές συνεργασίες αλλά και τις πρωτοβουλίες για την ψυχική υγεία των μαθητών στα σχολεία. Οι Norwick και Eaton, (2015), σχολιάζουν αυτό που μπορεί να αναμένεται από τις νομοθετικές ρυθμίσεις για τους οργανισμούς και τις απαιτήσεις για συνεργασία. Επειδή αυτές οι δυσλειτουργίες επηρεάζουν την φυσική κατάσταση των μαθητών σε θέματα υγείας, κοινωνικής μέριμνας και εκπαιδευτικής φροντίδας, προσβλέπουν στην από κοινού προσπάθεια περιορισμού των αρνητικών συνεπειών από τις ελλειμματικές ΕΕΥ για τα παιδιά και τους νέους με ΕΕΑ. Η πολύ-επιστημονική

συνεργασία καλείται να διαχειριστεί και να αντιμετωπίσει τις εντάσεις που απορρέουν από τα μοντέλα παροχής ΕΕΥ, το ιατρικό, και ιδιαίτερα από το κοινωνικό μοντέλο της Ειδικής Αγωγής. Οι παραδοχές που προτείνονται για την εξισορρόπηση, τον εντοπισμό και την αξιολόγηση των ΣΔΠΣ συναρτώνται σύμφωνα με την συστημική προσέγγιση των ΕΕΥ. Σε αυτή γίνεται λόγος για την διαχείριση της πολυ-υπηρεσιακής συνεργασίας με σαφή εκπαιδευτικό προσανατολισμό σε λειτουργικό πλαίσιο, το οποίο όμως παραλείπει να θέσει στο κέντρο των υπηρεσιών του, τον άνθρωπο-μαθητή και τις ιδιαιτερότητές του.

Οι ειδικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες (ΕΕΥ) στην Ελλάδα. — Ένας λόγος ακόμη που μας έκανε να συντάξουμε την παρούσα ήταν ο προβληματισμός μας γύρω από το ανθρωποκεντρικό μοντέλο της ειδικής Αγωγής⁴ και την έρευνά μας σχετικά με τις απόψεις των μεταπτυχιακών φοιτητών (2012-2015) για τις ΕΕΥ σε μαθητές με σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες και στις οικογένειές τους. Οι φοιτητές συμμετείχαν στο Διακρατικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΙ.Π.Μ.Σ.) «Ανάπτυξη δεξιοτήτων εκπαιδευτικών στην ειδική αγωγή και εκπαίδευση για την διαχείριση προβλημάτων σε μαθητές με σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες και στις οικογένειές τους». Το θέμα του ανθρωποκεντρικού περιεχομένου των ΕΕΥ προσεγγίστηκε κυρίως από το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, όπου έλαβαν μέρος διατμηματικά φοιτητές από τα τμήματα Φιλολογίας και Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών. Ακόμη συμπεριλήφθησαν οι επιρροές ως προς το ανθρωποκεντρικό μοντέλο και την έκφραση του στην παροχή ΕΕΥ στην Ιταλία, από το Πανεπιστήμιο του Τορίνο, την Σχολή Ψυχολογίας.

Ο προσανατολισμός για μια εκπαίδευση για όλους ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των αρχών που διατυπώθηκαν

4. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013³: 16-68, τόμ. Β'. ΔΡΟΣΙΝΟΥ-ΚΟΡΕΑ 2017: 176-186.

στη Διακήρυξη της Σαλαμάνγκα «Πολιτική και Πρακτικές στις Ειδικές Ανάγκες στην Εκπαίδευση» από τον Ιούνιο του 1994 και επηρέασε τις ΕΕΥ στην Ελλάδα. Η επιστημονική κοινότητα⁵ αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε παιδιού να διδάσκεται στο ίδιο σχολείο με τα παιδιά της γειτονιάς του. Η τοποθέτηση στην σχολική τάξη συμπεριλαμβάνονται στις προσβάσιμες σε επίπεδο γειτονιάς, ΕΕΥ που παρέχονται στο παιδί που μετέχει σε όλες ή στις περισσότερες δραστηριότητες των άλλων παιδιών. Η τοποθέτηση του μαθητή με ΕΕΑ και ΣΔΠΣ σε τμήμα ένταξης είναι μία ακόμη ΕΕΥ που συνδέεται με το συμβατικό σχολείο και υποστηρίζει ειδικές διευθετήσεις και εκπαιδευτική βοήθεια⁶. Οι ΕΕΥ παρέχονται ανάλογα με τις περιπτώσεις των μαθητών και είναι δυνατό να αναφέρονται σε ολόκληρο το εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα ή σε ορισμένα μαθήματα. Ο εκπαιδευτικός του τμήματος ένταξης είναι ειδικός παιδαγωγός και διαθέτει επαρκή γνώση των δυνατοτήτων και των αναγκών των μαθητών με μειονεξίες, καθώς και των μεθόδων και των μέσων της εκπαίδευσής τους. Ανάλογα με τις ΕΕΑ και τις άλλες ανάγκες των παιδιών, ορίζεται η έκταση και το είδος των διευθετήσεων που παρέχονται μέσω των ΕΕΥ στο τμήμα ένταξης με πλήρη φοίτηση⁷. Σε αυτό υποστηρίζονται μαθητές, των οποίων το είδος και ο βαθμός της μειονεξίας επιβάλλει σοβαρές, ειδικές και εξειδικευμένες διευθετήσεις για περισσότερες από δέκα ώρες την εβδομάδα. Αυτά τα παιδιά έχουν διαγνωστεί με νοητικές αναπηρίες, πολλαπλές αναπηρίες και η παραπομπή τους για παραμονή και φοίτηση στο σχολείο κοντά στο σπίτι τους συναρτάται της λειτουργικότητας τους. Οι ΕΕΥ εξυπηρετούν την αδυναμία αυτών των μαθητών να παρακολουθήσουν το μεγαλύτερο μέρος του εβδομαδιαίου ωρολογίου προγράμματος μέσα στην κοινή τάξη με τα άλλα παιδιά. Αλλά και των γονιών που έχουν προσβασιμότητα σε Σχολική Μονάδα Ειδικής Αγωγής και

5. DOLTO 1994. HODAPP 2005. BERNARD 2007: 157-178. GOODMAN – BURTONA 2010: 223-237. ΔΡΟΣΙΝΟΥ 2010: 73-85. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013³: 259-299, τόμ. Α'.

6. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013: 80-102, τόμ. Α'.

7. DOLTO 1994. HODAPP 2005. BERNARD 2007: 157-178.

Εκπαίδευσης (ΣΜΕΑΕ)⁸. Επίσης, οι ΕΕΥ παρέχονται στο τμήμα ένταξης με μερική φοίτηση σε παιδιά με ελαφρά νοητική καθυστέρηση, με προβλήματα στο λόγο⁹, με μέτριες δυσκολίες μάθησης. Ακόμη, οι ΕΕΥ μέσω της παράλληλης στήριξης προσφέρονται σε μαθητές με αυτισμό Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης όπου παρέχεται βοήθεια μέσα στην ίδια τάξη από ειδικό παιδαγωγό ή εκπαιδευτικό ειδικής αγωγής¹⁰ μετά από αίτημα του γονέα προς τις ΕΕΥ.

Ένταξη, μια ακόμη ιδεολογία που απέτυχε
σε μια γενιά παιδιών

Η αναστοχαστική κριτική για την ένταξη των παιδιών με ΕΕΑ και αναπηρίες στο συμβατικό σχολείο ως προς την προσβασιμότητα αλλά και το περιεχόμενο της συχνά αναφέρεται ως μια ακόμη ιδεολογία που απέτυχε σε μια γενιά παιδιών¹¹. Η ένταξη των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες βασίστηκε στην δημοκρατική θεώρηση και την αντιαυταρχική εκπαίδευση¹², σύμφωνα με την οποία όλα τα παιδιά έχουν δικαίωμα στην υπηρεσίες εκπαίδευσης¹³. Η Αγγλία είναι μια ακόμη ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης της σχολικής ένταξης επειδή οι Τοπικές Εκπαιδευτικές Αρχές υποχρεούνται να συγκεντρώσουν πολύ περισσότερα στατιστικά δεδομένα με σκοπό να εκτιμήσουν την πορεία και την αποτελεσματικότητα της ένταξης¹⁴. Αυτό αναγνωρίζεται ευρύτερα ως ένας δραστικός μοχλός για αλλαγή. Από τη μια πλευρά τα δεδομένα χρειάζονται για να παρακολουθείται η πρόοδος των παιδιών, να αξιολογείται ο αντίκτυπος των παρεμβάσεων, να αναθεωρείται η αναποτελεσματικότητα των τακτικών και των διεργασιών, να σχεδιάζονται

8. Νόμος 3699/2008.

9. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ³2013: 234-260, τόμ. Β΄.

10. ΔΡΟΣΙΝΟΥ – ΔΙΠΛΑ – ΜΩΡΑΪΤΗ 2015: 56-66.

11. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

12. CANEVARO-DE ANNA 2010: 203-216.

13. GOODMAN – BURTONA 2010: 223-237.

14. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

νέες πρωτοβουλίες στο σύστημα της συνεχούς εξέλιξης¹⁵. Από την άλλη πλευρά, η αποτελεσματικότητα εκτιμάται με βάση τους στενούς δείκτες επίδοσης με αντίκτυπο που μπορεί να είναι βαθιά καταστροφικός, επειδή εμφανίζονται τα αίτια των ευθυνών και της διαφάνειας. Η χρήση των δεδομένων μπορεί στην πράξη να αποκρύψει περισσότερα από όσα να αποκαλύψει, να προκαλέσει ποικίλες παρανοήσεις, και το χειρότερο απ' όλα να επηρεάσει αρνητικά τη συμπεριφορά των επαγγελματιών¹⁶. Αυτό απαιτεί ανασκόπηση της ποιότητας της ηγεσίας στο σχολείο που υποστηρίζει ενταξιακά μαθητές με ΕΕΑ, αναπηρίες και ΣΔΠΣ. Αντίθετα αυτό που χαρακτηρίζει την καλή ηγεσία στο ενταξιακό σχολείο είναι η φυσική παρουσία, συμμετοχή και επιτυχία όλων των μαθητών. Ακόμη, η ένταξη εξαρτάται από την ηγεσία του σχολείου και την αξιολόγηση για το αν οι μαθητές κυρίως αυτοί που βρίσκονται σε κίνδυνο περιθωριοποίησης ή αποκλεισμού, στην πραγματικότητα συμμετέχουν και επωφελούνται¹⁷. Με αυτούς τους τρόπους οι ΕΕΥ στοχεύουν στην αύξηση της δυναμικής κατανόησης μέσα στα σχολεία της ένταξης, την ενίσχυση στην ανάπτυξη ενταξιακών πρακτικών που χρησιμοποιούν τη φωνή των μαθητών και των γονιών ως μοχλό πίεσης για τη βελτίωση του σχολείου του προσωπικού και της συνεργασίας των γονέων με την διεπιστημονική ομάδα¹⁸.

Η χωροταξική ένταξη που έχει εφαρμοστεί μέσω των εκπαιδευτικών πολιτικών περιλαμβάνει την απλή συνύπαρξη μαθητών με ή χωρίς διάγνωση για ΕΕΑ ή και αναπηρίες στον ίδιο σχολικό χώρο. Στο γράφημα 1, παρουσιάζουμε την χωροταξική ένταξη σύμφωνα με την διεθνή ταξινόμηση της λειτουργικότητας (ΔΤΛ) (γράφημα 1 των μαθητών, στην οποία η αλληλεπιδραστική σχέση φαίνεται να βρίσκεται στην χαμηλότερη βαθμίδα. Η σωματική λειτουργικότητα του μαθητή με αναπηρία είναι κυρίαρχη και ορίζεται με βάση το ιατρικό μοντέλο της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης. Ενώ η

15. GOODMAN – BURTONA 2010: 223-237.

16. AINSCOW 2015: 121-132. ΖΩΝΙΟΥ-ΣΙΑΡΗ 2011.

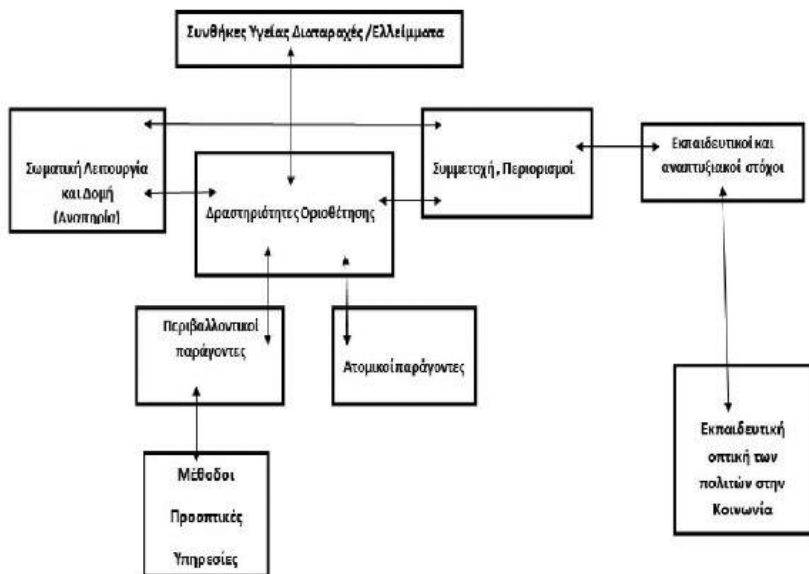
17. O'CONNOR – HODKINSONB – BURTONC – TORSTENSSONA 2011: 289-302.

18. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

εκπαιδευτική δομή περιορίζεται σε ΕΕΥ και ρυθμίζεται χωροταξικά διευθέτησης με σκοπό την εξυπηρέτηση της προσβασιμότητας σε αυτό. Το τι αισθάνεται και το τι σκέφτεται το άτομο, ο μαθητής με τις ιδιαιτερότητες για τον εαυτό του, τους άλλους αλλά και για τη θέση του σε αυτό το χώρο φαίνεται να μην ενδιαφέρει αυτή τη μορφή της ένταξης.

Γράφημα 1

Διεθνής ταξινόμηση λειτουργικότητας (ΔΤΛ)
και εκπαιδευτική χρήση

Η κοινωνική ένταξη, από την άλλη πλευρά, επεκτείνει την δράση της δίνοντας την ευκαιρία σε παιδιά με αναπηρίες να συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες με τα παιδιά του κοινού σχολείου, όπως είναι οι εκδρομές, οι γιορτές, τα διαλείμματα αλλά και τα μαθήματα. Με αυτόν τον τρόπο διευρύνονται οι αλληλεπιδραστικές σχέσεις και η κοινωνικοποίηση των παιδιών αυτών πραγματοποιείται με μεγαλύτερη επιτυχία. Ακόμη, σύμφωνα με την διεθνή ταξινόμηση της λειτουργικότητας (ΔΤΛ) οι δραστηριότητες οριοθετούνται

(γράφημα 1) όταν αναφέρονται στην μαθησιακή ετοιμότητα¹⁹ και όταν εξυπηρετούν εκπαιδευτικούς και αναπτυξιακούς στόχους²⁰ μέσω της διδακτικής αλληλεπίδρασης. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η συμμετοχή των μαθητών με ΕΕΑ σε αυτές τις δραστηριότητες εναπόκειται σε περιορισμούς που αφορούν περιβαλλοντικούς αλλά και ατομικούς παράγοντες²¹. Η άμβλυνση των περιορισμών συζητείται μέσω μεθόδων, προοπτικών και ΕΕΥ, οι οποίοι παραμένουν πιστά προσηλωμένοι στην προσβασιμότητα σε αυτές και ελάχιστα ή καθόλου συζητείται στο περιεχόμενο του βιώματος του ανθρώπου που παίρνει μέρος στην κοινωνική ένταξη.

Η λειτουργική διδακτική ένταξη τοποθετεί τα παιδιά με ΕΕΑ ή και αναπηρίες σε κοινή τάξη γενικού σχολείου όπου οι μαθητές εντάσσονται έχοντας παράλληλη διδακτική στήριξη από ένα δεύτερο εκπαιδευτικό για ορισμένες ώρες και ορισμένα μαθήματα σύμφωνα με το εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα²². Ωστόσο σύμφωνα με την διεθνή ταξινόμηση της λειτουργικότητας²³ (ΔΤΛ), (γράφημα 1) η λειτουργική διδακτική ένταξη ή συμπερίληψη αντανακλά την εκπαιδευτική οπτική των πολιτών στην κοινωνία για τις ΕΕΥ και δε λαμβάνει υπόψη την οπτική των βιωμένων συναισθημάτων των παιδιών με ΕΕΑ. Αυτή η οπτική, σύμφωνα με τη γνώμη μας αποφεύγει να δει τον άνθρωπο σε μία πιο σύνθετη εκδοχή δυσκολιών²⁴ και παραλείπει να αναφέρεται στους μαθητές με προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς και συνοδές συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες, που έχουν δικαίωμα για ισότιμη εκπαίδευση σε γενικά σχολεία.

Η ενσωμάτωση. — Το θέμα της ενσωμάτωσης²⁵ είναι η μεγάλη πρόκληση που αντιμετωπίζουν τα σχολικά συστήματα σε όλο τον κόσμο. Στις οικονομικά φτωχότερες χώρες η προτεραιότητα στρέφεται στα εκατομμύρια των παιδιών που

19. ΔΡΟΣΙΝΟΥ – ΜΑΡΚΑΚΗΣ – ΧΡΗΤΑΚΗΣ – ΜΕΛΛΕΣ 2009.

20. HODAPP 2005.

21. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

22. GOODMAN – BURTON 2010: 223-237.

23. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

24. ΔΡΟΣΙΝΟΥ 2010: 909-920.

25. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ 2003.

δεν βλέπουν ποτέ το εσωτερικό μιας σχολικής αίθουσας²⁶ και οι ΕΕΥ περιορίζονται στην εξασφάλιση της βασικής τροφής όπως είναι το γάλα και το καθαρό νερό. Σε πλουσιότερες χώρες, οι ΕΕΥ πρoσανατολίζονται στα προβλήματα που δημιουργούνται από την πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, και την σύνθετη φροντίδα σε θέματα σωματικής και ψυχικής υγείας, καθώς και σε ζητήματα εκπαίδευσης και κοινωνικής πρόνοιας²⁷. Ωστόσο σύμφωνα με την διεθνή ταξινόμηση της λειτουργικότητας²⁸ (ΔΤΛ), (γράφημα 1) οι επιβαρυνμένες συνθήκες υγείας, οι διαταραχές όπως είναι το φάσμα του αυτισμού οι νευροψυχιατρικές διαταραχές²⁹ (DSM-V, 2013), ή οι νευρολογικές διαταραχές³⁰ όπως είναι η διαταραχή ελλειμματικής προσοχής με ή χωρίς υπερκινητικότητα (ΔΕΠΥ), δεν διευκολύνουν την ενσωμάτωση των παιδιών με ΣΔΠΣ. Αυτές οι ΕΕΥ λειτουργούν για λογαριασμό των ειδικών αναγκών του ανθρώπου αλλά χωρίς ο μαθητής και η οικογένεια του — άνθρωποι ως άμεσα οφελούμενοι να έχουν λόγο για αυτές, ακόμη και σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, που παρέχεται η χωρίς περιορισμούς εκπαίδευση και εφαρμόζουν πρακτικές που εξυπηρετούν παιδιά με σοβαρές ΕΕΑ και αναπηρίες εντός των ρυθμίσεων της γενικής εκπαίδευσης.

Η συστηματική μελέτη του όρου ενσωμάτωση επιβάλλει τη θεώρηση του και υπό το πρίσμα της ψυχολογίας για να κατανοηθούν οι έννοιες της ενσωμάτωσης, της φροντίδας και της θεραπείας³¹. Η αναγκαιότητα για λειτουργική ενταξιακή παιδαγωγική³² των παιδιών με ή χωρίς ειδικές ανάγκες οδήγησε στην ανάπτυξη των ψυχολογικών θεωρήσεων αλλά και πρακτικών εφαρμογών για την ψυχοδιαγνωστική, την μάθηση και τα κίνητρα. Η ενσωμάτωση καλείται να κατανοήσει την παιδαγωγική της ένταξης που επιδιώκει ένα σχολείο ανοιχτό, δημοκρατικό, που δεν κατηγοριοποιεί, δεν

26. AINSCOW 2015.

27. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

28. NORWICK – EATON, 2015: 117-132.

29. American Psychiatric Association 2013.

30. FREDERICKSONA – JONESB – WARRENC – DEAKESD – ALLENE 2013: 135-154.

31. LAPLANCHE – PONTALIS, 1986.

32. WINNICOTT 2003: 124-137.

διαχωρίζει τον μαθητικό πληθυσμό με βάση ψυχιατρικά ή ακαδημαϊκά κριτήρια με επιδόσεις και προάγει ένα νέο σύνολο αξιών και τρόπων λειτουργίας, βασισμένων, κυρίως, στην ανθρωπιστική παιδαγωγική παράδοση³³.

Οι αρχές για αλληλεγγύη και συνεργασία στη σχολική πραγματικότητα διέπουν την κουλτούρα της ενσωμάτωσης και αναφέρονται στην λειτουργική κατανόηση της φιλοσοφίας της ένταξης με τη δημιουργία ενός διαφορετικού σχολικού συστήματος ανεξάρτητα από τις εγγενείς δυσλειτουργίες και δυσκολίες και τις αιτίες αυτών των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο μαθητής³⁴. Η ενσωμάτωση δεν είναι οι ΕΕΥ αλλά ο λειτουργικός τρόπος κατανόησης «του εγώ και του μειονεκτούντος σώματος» μέσα στην ομάδα³⁵. Δηλαδή ο τρόπος που επιτρέπει να εφαρμοστούν πρακτικές που εξασφαλίζουν την έκφραση του βιώματος και διευκολύνουν την προσβασιμότητα στη μάθηση και την κοινωνική αποδοχή μέσα στην ομάδα χωρίς διαχωριστικές γραμμές, ηλικίες (αποπληκιοποίηση) και ετικέτες (αποκατηγοριοποίηση)³⁶. Έτσι, οι ΕΕΥ, τόσο στη Μεγάλη Βρετανία όσο και στην Ελλάδα, σχηματοποιούν και αξιοποιούν μια σειρά φράσεων και διακηρύξεων όπως:

- ▶ το δικαίωμα όλων³⁷ των παιδιών και των νέων για ισότιμη πρόσβαση στην «κανονική» εκπαίδευση,
- ▶ την κατάργηση της διαχωριστικής εκπαίδευσης, και της φιλοσοφίας του αποκλεισμού,
- ▶ την προαγωγή της συνύπαρξης,
- ▶ την εκπαίδευση όλων των παιδιών και των νέων με ή χωρίς ιδιαιτερότητες στο φυσικό κοινωνικό τους περιβάλλον,
- ▶ την προσαρμογή των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών, που θα ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες όλων των παιδιών και των νέων με ή χωρίς δυσκο-

33. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 42013: 19-45.

34. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 32013: 52-76, τόμ. Α'.

35. BERNARD 2007: 157-178.

36. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 42013: 63-102.

37. AINSCOW – MILES 2008: 147-168.

λίες, με ευέλικτα προγράμματα και ποικίλες κοινωνικές δραστηριότητες,

- ▶ την ένταξη που δεν αφορά μόνο τις παραδοσιακές «κατηγορίες» παιδιών με ΕΕΑ, αλλά όλες τις ομάδες παιδιών με κίνδυνο κοινωνικού και σχολικού αποκλεισμού εξαιτίας διαφόρων ατομικών και κοινωνικών παραγόντων, δημιουργώντας ένα σταθερό και δεκτικό ψυχοκοινωνικό και μαθησιακό περιβάλλον,
- ▶ την εξατομικευμένη και προσωποποιημένη διδασκαλία, με τη χρήση εναλλακτικών ψυχοπαιδαγωγικών προγραμμάτων με σκοπό την ενίσχυση των κινήτρων για μάθηση,
- ▶ την μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε βασικές δεξιότητες που εστιάζουν σε ζητήματα ενταξιακής πολιτικής, πρακτικής και φιλοσοφίας, ή εξειδίκευση με μεταπτυχιακές σπουδές στην ειδική αγωγή και εκπαίδευση,
- ▶ την χρήση δομών υποστήριξης με κοινωνικό χαρακτήρα επικεντρωμένες στο παιδί και στην οικογένεια,
- ▶ την πεποίθηση ότι όλα τα παιδιά και οι νέοι επωφελούνται από τη διαφορετικότητα και ότι η παρουσία, ακόμη και ενός παιδιού με σοβαρές σωματικές και νοητικές δυσλειτουργίες μέσα στην τάξη, μπορεί να αποτελέσει αλλαγή νοοτροπίας και στάσης για όλα τα υπόλοιπα παιδιά,
- ▶ την αναγκαιότητα για ένα ανοιχτό σχολείο στους γονείς και στην τοπική κοινότητα με έμφαση στην ανάπτυξη σχέσεων αμοιβαίας υποστήριξης μέσα σε αυτή³⁸.

Επιπλέον, η συνεκπαίδευση³⁹ δεν ταυτοποιείται με την ενσωμάτωση, ακόμη και αν ορίζεται ως εφαρμογή του λιγότερο περιοριστικού περιβάλλοντος σε όλους τους μαθητές με δυσκολίες μάθησης, συμπεριλαμβάνοντας και αυτούς με ΣΔΠΣ, με την παροχή μιας ελεύθερης και δημόσιας εκπαίδευσης. Ακόμη και αν προβλέπεται η εξασφάλιση παροχής εγγυήσεων υποστήριξης, με σκοπό την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών περιορισμών που τίθενται από

38. O'CONNOR – HODKINSONB – BURTONC – TORSTENSSONA 2011: 289-302.

39. ΔΑΝΤΗ – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΑΡΑΤΟΥ 2012: 13-30.

τις υπάρχουσες δυσκολίες⁴⁰. Η ενσωμάτωση εμπειριέχει συναισθηματικό νόημα για την ταυτότητα του Άλλου και την ταυτότητα του Εγώ του μαθητή⁴¹. Οι ΕΕΥ στο πλαίσιο της συνεκπαίδευσης παρέχουν υπηρεσίες διαμεσολάβησης όσο το δυνατόν κοντύτερα στη γενική εκπαίδευση, όπου ο μαθητής γίνεται δεκτός, υποστηρίζει και υποστηρίζεται από τους συνομήλικους συνεργάτες του και τα άλλα μέλη της σχολικής κοινότητας.

Το ευρύτερο πλαίσιο της ένταξης.— Ο καθηγητής Ainscow (2015) και οι συνεργάτες του έχουν μελετήσει παράγοντες μέσα στα σχολεία που μπορούν να δράσουν ως «μοχλοί για την αλλαγή». Η υποστηρικτική ανάπτυξη με ΕΕΥ μπορεί να είναι μέρος μιας διαδικασίας αλλαγής του συστήματος με τη συνεργατική δράση έρευνας με τις τοπικές αρχές εκπαίδευσης στην Αγγλία. Από τη μελέτη των ΕΕΥ που υποστηρίζουν την ένταξη, σε σχολικά συστήματα από άλλες χώρες, έχουν χαρτογραφηθεί παράγοντες σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που ενδεχόμενα διευκολύνουν ή να αναχαιτίσουν την προώθηση ενταξιακών πρακτικών στα σχολεία. Αυτές οι μεταβλητές λαμβάνονται υπόψη στα προγράμματα που εφαρμόζονται στα τμήματα εκπαίδευσης επειδή ελέγχουν άμεσα ή έμμεσα το σύστημα, και μπορούν να ασκήσουν σημαντική επιρροή σε αυτό. Επίσης, ο Ainscow (2015) αναφέρει ότι η ένταξη είναι μια ακόμη μαθησιακή διαδικασία και μαθαίνει τρόπους στους μαθητές να ζουν με την διαφορετικότητα αλλά και πώς να μαθαίνουν από τη διαφορετικότητα, συμπεριλαμβάνοντας και τους μαθητές με ΣΔΠΣ. Με αυτή την οπτική οι διαφορές προσεγγίζονται θετικά ως κίνητρα για την ενίσχυση της μάθησης μεταξύ παιδιών, νέων και ενηλίκων.

Το ευρύτερο πλαίσιο της ένταξης⁴² αναφέρεται στην αναγνώριση και απομάκρυνση των περιορισμών. Οι ΕΕΥ περιλαμβάνουν την περισυλλογή αντιπαραβολή και αξιολόγηση πληροφοριών από μια ευρεία ποικιλία πηγών με σκοπό

40. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013: 88-114, τόμ. Α'.

41. BERNARD 2007: 157-178. DOLTO 1994.

42. ΔΡΟΣΙΝΟΥ 2015: 3-19.

να σχεδιάσουν βελτιώσεις στις ρουτίνες και πρακτικές⁴³. Η ένταξη αφορά την παρουσία, συμμετοχή και επιτυχία όλων των μαθητών, όπου η «παρουσία» σχετίζεται με το τόπο το χώρο και το πόσο υπεύθυνα οι μαθητές με ΣΔΠΣ εκπαιδεύονται. Η «συμμετοχή» αναφέρεται στην ποιότητα των εμπειριών και τον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνονται οι οπτικές των ίδιων των μαθητών, σύμφωνα με το ανθρωποκεντρικό μοντέλο της ειδικής αγωγής. Η «επιτυχία» νοηματοδοτείται ως το αποτέλεσμα της μάθησης του προγράμματος μαθημάτων, χωρίς να περιορίζεται στα αποτελέσματα τεστ ή άλλων εξετάσεων. Ακόμη οι ΕΕΥ που προωθούν την ένταξη περιλαμβάνουν με συγκεκριμένη έμφαση τις ομάδες μαθητών που ίσως βρίσκονται σε ρίσκο περιθωριοποίησης αποκλεισμού ή αποτυχίας στο σχολείο⁴⁴ όπως είναι οι μαθητές με σύνθετες γνωστικές συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες, παραβατική⁴⁵ συμπεριφορά ή προβλήματα ψυχικής υγείας που εκδηλώνονται στο σχολικό περιβάλλον.

Ανθρωποκεντρικό μοντέλο ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης

Τα παιδιά και νέοι με σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές, κοινωνικές, δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς στην παρούσα μελέτη προσεγγίζονται σύμφωνα με το ανθρωποκεντρικό μοντέλο. Στο γράφημα 2 αναπαριστώνται τα διαφορετικά επίπεδα και οι ανάγκες που εκτιμώνται στο κώδικα πρακτικής των ατόμων με ΕΕΑ και Αναπηρίες. Η επισκόπηση των μεθόδων όπως είναι οι ατομικές συνεδρίες, οι μικροομαδικές και ομαδικές δραστηριότητες αναδεικνύουν την ισότιμη σχέση «ένας άνθρωπος προς ένα άνθρωπο»⁴⁶. Το ανθρωποκεντρικό περιεχόμενο των ΕΕΥ εστιάζει σε διευκολύνσεις των μαθητών με ΣΔΠΣ αξιοποιώντας

43. NORWICK – EATON 2015: 117-132.

44. GOODMAN & BURTON, 2010: 223-237.

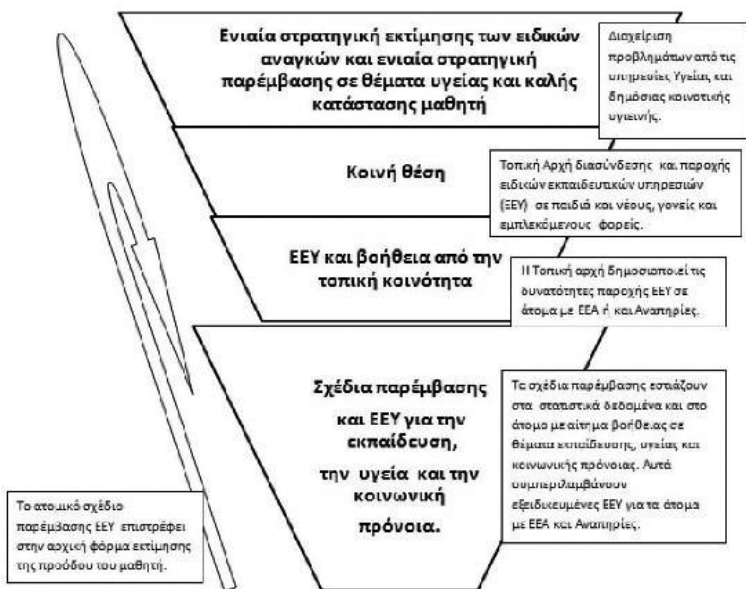
45. ΔΡΟΣΙΝΟΥ – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, 2015: 19-30.

46. NORWICK – EATON 2015: 117-132. O'CONNOR – HODKINSONB – BURTONC – TORSTENSSONA 2011: 289-302.

τις διαφορετικές βιωματικές εμπειρίες ακόμη και αν έχουν υποστεί κακοποίηση, γονεϊκή εγκατάλειψη, παραμέληση ή διαβιούν σε περιβάλλον ενδοοικογενειακής βίας⁴⁷. Η στοχευμένη διδακτική παρέμβαση ορίζεται με την διατύπωση ορισμένου στόχου. Ο λειτουργικός διδακτικός στόχος εστιάζεται στο να αποκτήσουν συναισθηματική σταθερότητα και να συμμετέχουν σε αμοιβαίες αλληλεπιδραστικές σχέσεις αποδοχής και συνεργασίας στα δρώμενα στην τοπική κοινότητα. Αυτό μπορεί να υλοποιηθεί με μία ενιαία στρατηγική εκτίμησης των ιδιαιτεροτήτων στη συμπεριφορά και στο συναίσθημα και με ενιαία στρατηγική παρέμβασης σε θέματα υγείας και καλής κατάστασης του μαθητή (γράφημα 2).

Γράφημα 2

Αναπαράσταση και εκτίμηση διαφορετικών επιπέδων και αναγκών των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή και αναπηρίες

47. ΔΡΟΣΙΝΟΥ 2010: 909-920.

Η αξιοποίηση των νευροεπιστημών στο ανθρωποκεντρικό μοντέλο προσεγγίζεται μέσω της αναπτυξιακής γνωστικής νευροεπιστήμης, η οποία μπορεί να μας πληροφορεί για τις ενταξιακές παρεμβάσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των ΕΕΥ για τους μαθητές με κοινωνικές και συναισθηματικές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς. Οι νευροεπιστήμονες⁴⁸ αναφέρονται σε μια πρώτη αξιολόγηση της χρησιμότητας του σχεδιασμού μιας ειδικής εκπαιδευτικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων συμπεριφοράς. Τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν την ανάληπτη, και απαθή συμπεριφορά των μαθητών καταγράφηκαν σε μια πιλοτική έρευνα. Με βάση, αυτά τα δεδομένα προσπάθησαν να τις αντιμετωπίσουν εφαρμόζοντας ένα καινοτόμο πρόγραμμα παρέμβασης, με τίτλο «As Get Smart», που υλοποιήθηκε σε σχολείο για παιδιά με ΣΔ-ΠΣ. Σε αυτό χρησιμοποιήθηκε ένα σχέδιο μικτής ερευνητικής μεθόδου⁴⁹ για να διερευνήσουν τις προοπτικές του προσωπικού που συμμετέχουν ως παρατηρητές στη διαδικασία της αλλαγής, παράλληλα με τα τυποποιημένα αποτελέσματα σχετικά με τις επιδόσεις στα μαθήματα και στη συμπεριφορά. Τόσο τα ποιοτικά όσο και ποσοτικά αποτελέσματα έδειξαν μείωση στην εξωτερίκευση των προβλημάτων συμπεριφοράς και βελτιώσεις στην απαντητικότητα τους στις γνωστικές και συναισθηματικές διαδικασίες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ανθρωποκεντρικό μοντέλο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην τοπική κοινωνία αναδεικνύεται στην αναπαράσταση και εκτίμηση των διαφορετικών επιπέδων και αναγκών με την ευρύτερη και ενιαία διαχείριση προβλημάτων από τις υπηρεσίες υγείας και δημόσιας κοινοτικής υγιεινής (γράφημα 2). Η κοινή βάση είναι η Τοπική Αρχή η οποία κοινοποιεί και διασυνδέει τις παρεχόμενες ΕΕΥ για παιδιά και νέους, στους γονείς, και στους εμπλεκόμενους φορείς⁵⁰. Η Τοπική Αρχή δημοσιοποιεί τις δυνατότητες παροχής ΕΕΥ σε άτομα με ΕΕΑ

48. FREDERICKSONA – JONESB – WARRENC – DEAKESD – ALLENE 2013: 135-154.

49. ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ – ΚΑΛΥΒΑ 2006: 108-138.

50. NORWICK – EATON 2015: 117-132. O'CONNOR – HODKINSONB – BURTONC – TORSTENSSONA 2011: 289-302.

ή και Αναπηρίες αλλά και στους μαθητές με ΣΔΠΣ με σχέδια παρέμβασης και ΕΕΥ για την εκπαίδευση, την υγεία και την κοινωνική πρόνοια (γράφημα 2). Τα σχέδια παρέμβασης εστιάζουν στα στατιστικά δεδομένα και στο άτομο με το αίτημα για βοήθεια σε θέματα εκπαίδευσης, υγείας και κοινωνικής πρόνοιας και μπορούν να συμπεριλαμβάνουν και εξειδικευμένες ΕΕΥ για τα άτομα με ΕΕΑ και Αναπηρίες που είναι διαθέσιμες στην τοπική κοινότητα που διαβιούν. Το ατομικό σχέδιο παρέμβασης ΕΕΥ επιστρέφει στην αρχική φόρμα εκτίμησης της προόδου του μαθητή σύμφωνα με την αναπαράσταση και εκτίμηση των διαφορετικών επιπέδων και αναγκών (γράφημα 2).

Το μη «φυσιολογικό» και η αποκλίνουσα συμπεριφορά. — Το μη «φυσιολογικό», η αποκλίνουσα συμπεριφορά αποτελεί μέρος της ανθρώπινης φύσης και ανθρώπινης δράσης-αντίδρασης στην ομάδα και στην κοινότητα. Συχνά αποδίδεται αιτιολογικά σε βιολογικούς και περιβαλλοντολογικούς παράγοντες⁵¹ που σχετίζονται με την έλλειψη κοινωνικοποίησης. Η κατανόηση του μη φυσιολογικού προσεγγίζεται στη βάση των κοινωνικών και ψυχολογικών θεωριών. Σύμφωνα με τη δομική λειτουργική θεωρία του Talcott Parson η τοπική κοινότητα παρουσιάζεται ως ένα κλειστό σύστημα, το Όλον, το οποίο έχει τη δική του αξιολογική δομή και ιεραρχία. Σε αυτή τη κοινότητα, το άτομο καλείται να ανταποκριθεί, να αναλάβει συγκεκριμένο ρόλο, να καταλάβει τη θέση που του αντιστοιχεί και οφείλει να φροντίζει για τη διατήρηση της ισορροπίας του Όλου. Το μη φυσιολογικό αναφέρεται σε άτομα με ΕΕΑ ή και Αναπηρίες και ΣΔΠΣ που έχουν περιορισμένη λειτουργικότητα, δυσκολεύονται να αναλαμβάνουν δραστηριότητες οπότε τίθενται εκτός διαδικασιών. Σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία του Luhmann, η αρμονία και η σταθερότητα του συστήματος δεν είναι αναγκαία. Τα άτομα ως υποκείμενα αποτελούν μέρος του συστήματος και συμμετέχουν στην αυτοαναέωση, αυτοκοινωνικοποίηση, και αυτοαναπαραγωγή

51. ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ 2013.

των συστημάτων. Το κάθε μεμονωμένο μέρος-στοιχείο του συστήματος πρέπει να φροντίζει ώστε να μην διαλυθεί το σύστημα, γεγονός που δεν παρατηρείται ευρέως στα άτομα με αποκλίνουσα συμπεριφορά⁵².

Το μη «φυσιολογικό», η αποκλίνουσα συμπεριφορά σύμφωνα με τον Bloom, εστιάζει στην επιτυχή κατάκτηση των στόχων, αναγνωρίζοντας ότι κάθε μαθητής χρειάζεται διαφορετικό χρόνο σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμαθητές του. Επομένως το σχολείο, μέσω της ένταξης, παραιτείται από την απαίτηση «όλοι οι μαθητές μετά την ολοκλήρωση του μαθήματος να έχουν μάθει ακριβώς τα ίδια» και συμβάλλει στην ανοχή απέναντι στις ατομικές διαφορές⁵³. Ακόμα σύμφωνα με την κοινωνική-γνωστική θεωρία μάθησης» μέσω παρατήρησης ενός μοντέλου ή προτύπου» του Bandura (1979), το κοινωνικό περιβάλλον μεταδίδει στους μαθητές μέσω προτύπων συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς. Οι πρότυπες θετικές συμπεριφορές, που οικειοποιούνται από τα παιδιά με μη φυσιολογική συμπεριφορά, εξασφαλίζουν επιτυχία στις μελλοντικές κοινωνικές δράσεις, διορθώνοντας την αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Σύμφωνα με την Ανθρωπιστική Ψυχολογία, ο Buhler αναφέρεται σε τέσσερις βασικές θέσεις για το Ανθρωποκεντρικό μοντέλο της ΕΑΕ. Η πρώτη θέτει στο κέντρο της προσοχής το πρόσωπο που βιώνει. Γι' αυτή την ψυχολογική θεώρηση, το βίωμα, ως πρωταρχικό φαινόμενο, οφείλει να αποτελεί το επίκεντρο της σπουδής σχετικά με τον άνθρωπο. Η δεύτερη θέση αναδεικνύει τις ιδιαίτερες ιδιότητες του ανθρώπου, όπως η ικανότητα επιλογής, η δημιουργία, η αξιολόγηση και η αυτοπραγμάτωση. Η τρίτη θέση αναφέρεται στην επιλογή των θεμάτων και των μεθόδων έρευνας, ανάλογα με το βαθμό της σημαντικότητας τους⁵⁴. Τέλος η τέταρτη θέση αναφέρεται στην διαφύλαξη της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, και καταγράφεται το ενδιαφέρον για εξέλιξη των εσωτερικών δυνάμεων και ικανοτήτων του κάθε ανθρώπου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι σύμφω-

52. FARRELL 1995: 1-15.

53. ELLIOTT - KRATOCHWILL - LITTLEFIELD - COOK - TRAVERS 2008.

54. ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ - ΚΑΛΥΒΑ 2006: 44-61.

να με αυτή τη θεωρία, το ανθρωποκεντρικό μοντέλο για την ΕΑΕ νοηματοδοτεί την ενσωμάτωση συνδέοντας τη σκέψη, το συναίσθημα και το σώμα.

Με άλλα λόγια το ανθρωποκεντρικό μοντέλο της ΕΑΕ συνεργεί για την ανάπτυξη των ΕΕΥ με πρακτικές και εκπαιδευτικές οργανωμένες κουλτούρας που προάγουν την ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία. Αυτό μας οδηγεί να αναστοχαστούμε την λειτουργικότητα της σύγχρονης ενταξιακής παιδαγωγικής όταν καλείται να κατανοήσει και να αντιμετωπίσει τα εμπόδια που βιώνουν οι μαθητές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AINSCOW M. – MILES S., 2008, «Making Education for All inclusive: where next?», *Prospects*, 38(1), p. 15-34.
- , 2015, *Struggles for equity in education: The selected works of Mel Ainscow*, Routledge, World Library of Educationalists series, Lisboa.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION, 2013, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders Fifth Edition (DSM V)*, American Psychiatric Publishing, Washington, DC.
- ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ Η. – ΚΑΛΥΒΑ Ε., 2006, *Μέθοδοι Έρευνας στην Ειδική Αγωγή: Θεωρία και Εφαρμογές*, Παπαζήση, Αθήνα.
- BERNARD A., 2007, «Handicap, intégration scolaire et dispositifs cliniques: questions éthiques, Champ Psychosomatique», *La voix*, 48(4), p. 157-178.
- CANEVARO A. – DE ANNA L., 2010, «The historical evolution of school integration in Italy: Some witnesses and considerations», *ALTER-European Journal of Disability Research/Revue Européenne de Recherche sur le Handicap*, 4(3), p. 203-216.
- DOLTO F., 1994, *Les chemins de l'éducation. Articles et Conférences* (2), Callimard, Paris.
- ΔΑΝΤΗ Α. – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΤΟΥ Ο., 2012, «Συνεκπαίδευση και αναπηρία: αντιλήψεις και στάσεις των παιδιών του δημοτικού σχολείου», στο Α. ΖΩΝΙΟΥ-ΣΙΔΕΡΗ, ΕΥΔ. ΝΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΤΕΡΟΥ, Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Η έρευνα στην ειδική αγωγή, στην ενταξιακή εκπαίδευση και στην αναπηρία*. τόμ. Α', Εκδ. Πεδίο, Αθήνα, σελ. 13-30.
- ΔΡΟΣΙΝΟΥ Μ., 2010, «Μπότες και παιδιά με προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς. Η άλλη νοηματοδότηση της κοινωνίας σε κρίση», στο: Ν. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ – Κ. ΣΑΜΑΡΤΖΗ (επιμ.), *Οικογένεια και νέες μορφές γονεϊκότητας*, Orportuna, Πάτρα, σελ. 909-920.

- ΔΡΟΣΙΝΟΥ Μ. – ΜΑΡΚΑΚΗΣ ΕΜ. – ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ – Κ. ΜΕΛΑΣ Δ., 2009⁴, *Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας, Βιβλίο για τον Εκπαιδευτικό Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.
- ΔΡΟΣΙΝΟΥ Μ., 2015, «Η Σχολική Ένταξη στην Ιταλία», *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, 68, σελ. 3-19.
- , 2010, «Μαθητές με αναπηρίες και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στην Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση. Η διασύνδεση με τη κοινότητα», *Πρακτικά του Συνεδρίου Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, Η διαχρονική ανάπτυξη της ΤΕΕ στον τόπο μας – Προβλήματα και προοπτικές*, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Αθήνα, σελ. 73-85.
- ΔΡΟΣΙΝΟΥ Μ. – ΔΙΠΛΑ Α. – ΜΩΡΑΪΤΗ Ν., 2015, «Η «Παράλληλη» Διδακτική Υποστήριξη στο γυμνάσιο και η υπόθεση των Ενταξιακών Πρακτικών Παρέμβασης. Καταγραφή αντιλήψεων γονιών και εκπαιδευτικών», *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Εκπαίδευσης*, Πανεπιστημιούπολη, Ιλίσια, Απρίλιος, 2013, τόμ. Α', Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, σελ. 56-66.
- ΔΡΟΣΙΝΟΥ Μ. – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 2015, «Μικροομαδικές Παραβατικές δραστηριότητες και σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες», *Νέα Παιδεία*, 154, σελ. 19-30.
- ELLIOTT ST. N. – KRATOWHILL TH. R. – LITTLEFIELD-COOK J. – TRAVERS J.F., 2008. *Εκπαιδευτική ψυχολογία: Αποτελεσματική διδασκαλία. Αποτελεσματική μάθηση*, Gutenberg, Αθήνα.
- FARRELL P., 1995, *Children with Emotional and Behavioural Difficulties. Strategies for Assessment and Intervention*, The Falmer Press, London.
- FREDERICKSON A. N. – JONES A.P. – WARREN L. – DEAKES T. & ALLENE G., 2013, «Can developmental cognitive neuroscience inform intervention for social, emotional and behavioural difficulties (SEBD)?» *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(2), p. 135-154.
- GOODMAN R.L. – BURTON D.M., 2010, «The inclusion of students with BESD in mainstream schools: teachers' experiences of and recommendations for creating a successful inclusive environment», *Emotional and Behavioural Difficulties*, 15(3), p. 223-237.
- ΖΩΝΙΟΥ-ΣΙΑΦΗ Α., 2011, *Σύγχρονες Ενταξιακές Προσεγγίσεις*, τόμ. Α', Β', Πεδίο, Αθήνα.
- HODAPP R.M., 2005, *Αναπτυξιακές θεωρίες και αναπηρία: νοητική καθυστέρηση, αισθητηριακές διαταραχές και κινητική αναπηρία*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- LAPLANCHE J. – PONTALIS J.B., 1986, *Λεξικό της Ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα.
- NORWICK B. – EATON A., 2015. «The new special educational needs (SEN) legislation in England and implications for services for children and young people with social, emotional and behavioural difficulties», *Emotional and behavioural difficulties*, 20(2), p. 117-132.

- Νόμος 3699, ΦΕΚ 199/Α'/2.10.2008, *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες*, Υπουργείο Παιδείας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
- O'CONNOR M. – HODKINSONB A. – BURTONC D. – TORSTENSSONA G., 2011, «Pupil voice: listening to and hearing the educational experiences of young people with behavioural, emotional and social difficulties (BESD)», *Emotional and Behavioural difficulties*, 16(3), p. 289-302.
- ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ Κ., 2003, *Παιδικός αυτισμός, θεραπευτική προσέγγιση*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- WINNICOTT D.W., 2003, *Διαδικασίες ωρίμανσης και διευκολυντικό περιβάλλον. Μελέτες για τη θεωρία της συναισθηματικής ανάπτυξης*, μτφρ. Θ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.
- ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ Κ., 2013⁴, *Ιδιαίτερες δυσκολίες και ανάγκες στο δημοτικό σχολείο*, Διάδραση, Αθήνα.
- , 2013³, *Η εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες* τόμ. Α', Διάδραση, Αθήνα.
- , 2013³, *Η εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες* τόμ. Β', Διάδραση, Αθήνα.
- , 2013, *Το παιδί και ο έφηβος στην οικογένεια και το σχολείο*, Γρηγόρη, Αθήνα.

*Ελένη Ηλ. Βολονάκη**

Ο ρόλος του πολιτικού συμβούλου στην κλασική Αθήνα: Θεωρία και πράξη

Τόποι της συμβουλευτικής ρητορικής.
Θεωρητικές προσεγγίσεις τον 5ο και 4ο π.Χ. αι.

Οι Αθηναίοι σύμβουλοι, δηλαδή εκείνοι που συνήθιζαν να παρέχουν συμβουλές, διακρίνονται σύμφωνα με τους αρχαίους διδασκάλους της ρητορικής σε δύο κατηγορίες, εκείνους που έδιναν συμβουλές σε μεμονωμένα άτομα, σε ιδιωτικές υποθέσεις, και εκείνους που μιλούσαν στον Αθηναϊκό δήμο, στο δημόσιο βίο, ενώπιον πολυάριθμου ακροατηρίου (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b17-19). Από τον 5ο π.Χ. αι. και μετά το ρήμα «συμβουλεύειν», καθώς επίσης και το ρήμα «ἀγορεύειν», είχαν αποκτήσει μία σημαντική πολιτική χροιά που αφορούσε την παρουσίαση ενός λόγου στην Εκκλησία του δήμου¹. Ενώπιον των συγκεντρωμένων Αθηναίων, ένας επιδέξιος ρήτορας χρησιμοποιούσε τη ρητορική του εμπειρία με το δικό του προσωπικό ύφος και τη δική του πολιτική θέση και έδινε συμβουλές σε θέματα που αφορούσαν τη διακυβέρνηση της πόλης. Οι λόγοι των συμβούλων αφορούσαν ζητήματα πολιτικής, τα οποία ο Αριστοτέλης περιγράφει ως εξής (*Ρητορική* I.1359b19-1360a24):

σχεδὸν γάρ, περὶ ὧν βουλευόνται πάντες καὶ περὶ ὧν ἀγορεύουσιν οἱ συμβουλευόντες, τὰ μέγιστα τυγχάνει πέντε τὸν ἀριθμὸν ὄντα: ταῦτα δ' ἐστὶν περὶ τε πόρων, καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης, ἔτι δὲ περὶ φυλακῆς τῆς χώρας, καὶ τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων, καὶ νομοθεσίας.

* *Επικουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.*

1. PEPE (2013), κεφ. 10: 159.

Τα πιο σημαντικά θέματα για τα οποία συζητούν και διαβουλεύονται οι άνθρωποι και για τα οποία μιλούν οι συμβουλευτικοί ρήτορες είναι, θα έλεγα, πέντε. Αυτά είναι: τα δημόσια οικονομικά, ο πόλεμος και η ειρήνη, η φύλαξη της χώρας, οι εισαγωγές και οι εξαγωγές, η νομοθεσία².

Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι κάθε ένα από τα τρία είδη της ρητορικής έχει ένα κατάλληλο τέλος. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή, «ο στόχος της συμβουλευτικής ρητορικής είναι το ωφέλιμο και το βλαβερό, γιατί όποιος προτρέπει συστήσει αυτό που συστήνει με την ιδέα ότι είναι καλύτερο, και όταν αποτρέπει από κάτι που κατά τη γνώμη του είναι χειρότερο· τους άλλους στόχους τους χρησιμοποιεί συμπληρωματικά: το δίκαιο ή το άδικο, το όμορφο ή το άσχημο» (*Ρητορική* I.1358b20-22). Έτσι, προκειμένου να προτρέψει ή να αποτρέψει ένας πολιτικός το κοινό από συγκεκριμένες πράξεις θα πρέπει να επικαλεσθεί το δίκαιο, το έντιμο, το δυνατό, το καλό και το χρήσιμο, καθώς επίσης φυσικές και πνευματικές αρετές, όπως η υγεία, η δύναμη, η ομορφιά, η μετριοπάθεια, η γενναιότητα, η ευγένεια και η τιμή (*Ρητορική* I.1360b14-29)³.

Οι Αθηναίοι περίμεναν από τους πολιτικούς τους να επιδείξουν έναν υψηλό βαθμό ρητορικής ικανότητας και γι' αυτό τον λόγο οι συμβουλευτικοί λόγοι δεν αποτελούσαν προετοιμασμένα κείμενα γραμμένα από τους λογογράφους αλλά ήταν το έργο των ίδιων των πολιτικών παρουσιασμένο με έναν αυθόρμητο και ζωντανό τρόπο. Σε λίγους από τους συμβουλευτικούς λόγους που μας έχουν διασωθεί, ο σκοπός του πολιτικού ίσως να ήταν να δημοσιεύσει τις

2. Οι μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων είναι της Ε. ΒΟΛΟΝΑΚΗ.

3. Σύμφωνα με τον Αναξιμένη *Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b20-22, τρεις είναι οι στόχοι της συμβουλευτικής ρητορικής, οι προαιρέσεις, οι λόγοι και οι πράξεις, σχηματίζοντας μια κλίμακα, τα δύο πρώτα, προαιρέσεις και λόγοι, αποτελούν κατά κάποιο τρόπο τα προκαταρκτικά στάδια για τις πράξεις, τον κύριο στόχο του προτρεπτικού λόγου. Η προτροπή βασίζεται στις εξής αρετές: δίκαιον, νόμιμον, συμφέρον, καλόν, ηδύ, ράδιον, δυνατόν, αναγκαίον (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b22-27) ενώ η αποτροπή στα αντίθετά τους (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b27-30).

απόψεις του, ως ένα είδος πολιτικού φυλλαδίου, προκειμένου να προωθήσει την πολιτική του καριέρα ή να καταξιώσει τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου ο συγγραφέας ενός τέτοιου λόγου δεν ήταν καν πολιτικός, αλλά ένας απλός σοφιστής ή προπαγανδιστής. Η μελέτη της πολιτικής έκανε σημαντικές προόδους με τη μεσολάβηση της ρητορικής, όπως πραγματοποιήθηκε με τη διδασκαλία της σοφιστικής τον 5ο π.Χ. αι. Η ανάπτυξη της συμβουλευτικής ρητορικής έλαβε χώρα σε ένα μεταβαλλόμενο πνευματικό πλαίσιο του 4ου π.Χ. αι. και οι επίδοξοι πολιτικοί ήταν διατεθειμένοι να εξασφαλίσουν μια άνετη και πλούσια ζωή στον Ισοκράτη με αντάλλαγμα τη διδασκαλία της «πολιτικής φιλοσοφίας» του⁴. Την ίδια περίοδο, ο Δημοσθένης εμφανίζεται ως εξέχων πολιτικός και σύμβουλος των Αθηναίων. Οι συμβουλευτικοί του λόγοι αντανακλούν το αυξανόμενο ενδιαφέρον του για την ευημερία της πόλης στο σύνολό της. Σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του καριέρας, όπως παρουσιάζεται σε μία σειρά λόγων που εκφώνησε στην Αθηναϊκή Εκκλησία, καθώς επίσης και στο δικαστήριο, ο Δημοσθένης ανέπτυξε την έννοια του εθνικού χαρακτήρα στην επιχειρηματολογία του, ανακοινώνοντας τον εαυτό του ως πρακτικό πολιτικό και καλώντας τον δήμο να σκεφθεί πιο βαθειά την ιστορία και το μέλλον.

Στόχος της παρούσης μελέτης είναι να συγκρίνουμε τη θεωρητική προσέγγιση των ρητοροδιδασκάλων, από τη μια πλευρά, για το κίνητρο και τον ρόλο ενός συμβούλου σύμφωνα με τις προσδοκίες του κοινού και, από την άλλη, τον πραγματικό ρόλο ενός πολιτικού, συγκεκριμένα του Δημοσθένη, καθώς και της διαμόρφωσης της σχέσης του με τον Αθηναϊκό δήμο τον 4ο π.Χ. αι. Η σύγκριση βασίζεται αφενός στη μελέτη της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη και του συγγράμματος του Αναξιμένη *Ρητορική εις Αλέξανδρον*, και αφετέρου στους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη, εστιάζοντας στην στρατηγική της διαβούλευσης του ρήτορα για τη μόνη δυνατή και άμεση δράση που θα έπρεπε να αποφασισθεί στο «εδώ και τώρα».

4. USHER 2007: 226-27.

Οι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι δύο διαφορετικές τεχνικές επιχειρηματολογίας διακρίνονται στην συμβουλευτική ρητορεία της κλασικής περιόδου, αυτή που χαρακτηρίζεται για την ιδιαίτερη έμφαση σε ένα και μόνο επιχείρημα και μπορούμε να τη βρούμε στις δημηγορίες του Θουκυδίδη και η άλλη που χαρακτηρίζεται από μία σύνθεση επιχειρημάτων όπως απαντούν στον Ισοκράτη⁵. Τον 5ο π.Χ. αι. υπήρχε μια σαφής αντίθεση ανάμεσα στο επιχείρημα για το συμφέρον και το επιχείρημα για το δίκαιο. Το αντίθετο άκρο, που εμφανίστηκε τέλη του 5ου και κατά τον 4ο π.Χ. αι. ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης μίας σύνθεσης αρετών που συμβάλλει στην πορεία μιας δράσης.

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη εξερευνούν διάφορους συσχετισμούς μεταξύ των συμβουλευτικών τόπων, ενώ εστιάζουν σε συγκεκριμένους ρητορικούς τόπους, όπως τη δικαιοσύνη, το συμφέρον της πόλης και της πατρίδας, τη σκοπιμότητα, τον καιρό (κατάλληλη στιγμή) και τέλος το δυνατό⁶. Είναι πιθανόν, ότι ο Θουκυδίδης σκοπίμως χρησιμοποιεί συμβουλευτικούς ρητορικούς λόγους για να χαρακτηρίσει την ηθική των ανταγωνιστών σε σχέση με την ειρήνη και τον πόλεμο. Η χρήση των συμβουλευτικών λόγων για χαρακτηρισμό αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για τον ιστορικό, ο οποίος συχνά εξηγεί τις στρατηγικές και τις αποφάσεις σε σχέση με τη φύση και τη διάθεση των στρατηγών.

Τον 5ο αι. σημαντικό ρόλο έπαιξε η διδασκαλία της σοφιστικής, ενώ η μελέτη της πολιτικής αναπτύχθηκε μέσω της ρητορικής. Επίσης δημιουργήθηκε μία ευρεία αγορά συμβουλευτικών λόγων, καθώς φιλόδοξοι πολιτικοί πλήρωναν ρήτορες, όπως τον Ισοκράτη, για να εντυφλήσουν στην «πολιτική φιλοσοφία». Η Σχολή του Ισοκράτη ήταν φημισμένη για τους εκπαιδευτικούς της στόχους αλλά οι περισσότεροι μαθητές της ήταν Αθηναίοι πολίτες, και μάλιστα μερικοί έκαναν πολιτική καριέρα στη δημόσια ζωή. Σύμφωνα με τους

5. KENNEDY 1959: 131-38; πρβλ. USHER 2007: 220-235.

6. Ένα παράδειγμα συμβουλευτικών λόγων στον Θουκυδίδη είναι ο διάλογος Αθηναίων και Μυτιληναίων (3.13-45), όπου ανάμεσα στους τόπους αυτούς που αναφέραμε χρησιμοποιείται και ο τόπος της δικαιοσύνης με έντονο το στοιχείο του συναισθηματισμού, δηλαδή τις συνέπειες, τον φόβο της τιμωρίας κ.ά.

βιογράφους, ο Δημοσθένης ίσως να ήταν ένας απ' αυτούς αλλά δεν μπορούσε οικονομικά να ανταπεξέλθει στα δίδακτρα. Η Σχολή του Ισοκράτη αντανακλούσε το ενδιαφέρον για τον πολιτικό λόγο και διάλογο. Δημοσίευε τη διδακτική του σε ρητορική μορφή με έργα που πρόβαλλαν τις απόψεις του για την πολιτική, τη λογοτεχνία αλλά και τη δική του στάση απέναντι στη φιλοσοφία. Ως εκ τούτου, ο Ισοκράτης καθιέρωσε ένα λογοτεχνικό είδος και άνοιξε τον δρόμο για την πολιτική σκηνή, όπου οι πολιτικοί καλούνταν να επιδείξουν τις ικανότητές τους και να προωθηθούν στην καριέρα τους. Όσον αφορά στον πολιτικό λόγο, η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον Ισοκράτη και τον Δημοσθένη, τον οποίο και φανερά επηρέασε θετικά, είναι ότι ο πρώτος υπερασπιζόταν την ειρήνη και φιλησυχία, ενώ ο δεύτερος ήταν ενεργός πολιτικός και μαχητής. Από την άλλη πλευρά, ο Δημοσθένης μοιραζόταν το ενδιαφέρον του Θουκυδίδη για την ανθρώπινη ψυχολογία, και με ενθουσιασμό το ανέπτυξε δεδομένου ότι ήταν ένας ενεργός πολιτικός που χρειαζόταν να έχει αμοιβαία σχέση με τους άνδρες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι της εποχής του.

Έτσι, ο Δημοσθένης αντλεί και από τις δύο κατηγορίες επιχειρηματολογίας που αναπτύσσουν ο Θουκυδίδης από τη μια και ο Ισοκράτης από την άλλη. Η τεχνική της επιχειρηματολογίας του στους συμβουλευτικούς λόγους αναπτύχθηκε μέσα από τουλάχιστον τρεις φάσεις⁷. Οι πρώτοι λόγοι του (π.χ. *Περί τῶν συμμοριῶν*: συμφέρον, έντιμον, δίκαιον. *Υπέρ τῆς τῶν Ροδίων ἐλευθερίας*: πρακτικότητα, σκοπιμότητα, τιμή) δείχνουν μία προσπάθεια συνδυασμού επιχειρημάτων με τον τρόπο του Ισοκράτη. Με τους λόγους εναντίον του Φιλίππου, παρουσιάζει ένα νέο δυναμισμό και εστιάζει σε έναν και μοναδικό τύπο επιχειρήματος. Τέλος, στους δύο τελευταίους Φιλιππικούς λόγους, ο Δημοσθένης προχωρά ένα ακόμα βήμα. Ο Δημοσθένης συνδύασε τη ρητορική δύναμη, τον πολιτικό ρεαλισμό και τον ηθικό ιδεαλισμό σε μία αντίληψη Αθηναϊκής παράδοσης, τη διατήρηση της οποίας ταύτισε με την εθνική ιδιοτέλεια.

7. KENNEDY 1959: 136-38.

Οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη σχεδιάστηκαν για να έχουν ένα αποτέλεσμα στο εδώ και τώρα και συνέβαλαν πρωτίστως στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που χαρακτήριζε τους Αθηναϊκούς πολιτικούς θεσμούς. Στην στρατηγική πειθούς, ο Δημοσθένης δίνει προτεραιότητα σε ζητήματα καθοδήγησης, όπως π.χ. πώς ο πολιτικός/ρήτορας θα πρέπει να μιλά και πώς το κοινό του, ο Αθηναϊκός δήμος, θα πρέπει να ακούει και να λαμβάνει αποφάσεις.

Ο Αριστοτέλης είχε αφιερώσει μια πραγματεία στην τέχνη του να δίνει κάποιος συμβουλές με τον τίτλο *Περί συμβουλίας*, ένα έργο που φανερώνει το ενδιαφέρον του για τον ρόλο και την υποκριτική ενός συμβούλου. Στη *Ρητορική* του (I. 1360b 4-8) επίσης αφιερώνει πέντε κεφάλαια για την συμβουλευτική ρητορική. Σύμφωνα με την θεωρία του, ο απώτερος σκοπός της διαβούλευσης είναι η ευημερία. Εξηγεί επίσης ότι όταν έχει αρχικώς τεθεί ένας σκοπός, η διαβούλευση συνίσταται στην επιδίωξη των δυνατών μέσων για την επίτευξη αυτού του σκοπού, προβλέποντας την αποτελεσματικότητά τους και επιλέγοντας το πιο εύκολο και το καλύτερο. Επιπλέον, μεταξύ των αρετών, αυτή που αφορά τη διαβούλευση είναι η φρόνησις (σοφία) και ο άνθρωπος που είναι σε θέση να διαβουλευθεί άριστα είναι ο «σοφός» (φρόνιμος) άνθρωπος. (*Ρητ.* I.1366b20-21).

Ο κεντρικός ρόλος του συμβούλου στο κείμενο της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη βρίσκεται στο μεγάλο του κίνητρο που συνδέεται στενά με το ήθος του και τη συγκεκριμένη στάση που απαιτείται για να επηρεάσει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και να κατευθύνει τη συμπεριφορά μιας κοινότητας. Χρειάζεται να είναι «αξιόπιστος» και καλείται να μιλήσει για ζητήματα που έχουν άμεσο ενδιαφέρον για το κοινό. Η εγγύτητα και η κοινωνία των προθέσεων μεταξύ του ρήτορα και των ανθρώπων που συμβουλεύει είναι απαραίτητες για μία σοφή διαβούλευση. Ο Αριστοτέλης λέει ότι «ο σύμβουλος πρέπει να δώσει συμβουλές σαν να μοιράζεται τα ζητήματα των ανθρώπων στους οποίους δίνει τις συμβουλές. Κι αυτό γιατί οι άνθρωποι πρέπει να εμπιστεύονται περισσότερο εκείνους που θεωρούν ότι είναι έτοιμοι να αναλάβουν ζητήματα για τα οποία εκείνοι πρέπει να απο-

φασίσουν»⁸. Επιπλέον, ο σύμβουλος-ρήτορας θα πρέπει να διαμορφώσει το ήθος του, ώστε να προσαρμόζεται σε κάθε τύπο πολιτεύματος, έτσι ώστε η συμβουλή του να μπορεί να δημιουργήσει μια ιδιαίτερη σχέση με το κοινό και να διαβεβαιώσει ότι ο λόγος του θα είναι το ίδιο πειστικός όσο και δυνατός στην υλοποίηση των προτάσεών του. Η ηθική πλευρά και ο ηθικός χαρακτηρισμός κυριαρχούν στην πραγματεία του Αριστοτέλη όσον αφορά στο συμβουλευτικό είδος στο πρώτο βιβλίο της *Ρητορικής* (1366a8-15). Τέλος, ο σύμβουλος-ρήτορας χρειάζεται να έχει γνώσεις ποικίλων μορφών πολιτεύματος, διαφορετικών ηθών, νόμων και ενδιαφερόντων για δύο λόγους, πρώτον για να προσανατολισθεί σ' αυτό που είναι πιο χρήσιμο να συμβουλευτεί και δεύτερον για να επιδείξει έναν χαρακτήρα που να προσαρμόζεται σε κάθε πολίτευμα.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* I. 1359b19-1360a24) τα θέματα διαβούλευσης για τα οποία οι ρήτορες καλούνται να δώσουν συμβουλές είναι πέντε: τα δημόσια οικονομικά, ο πόλεμος και η ειρήνη, η φύλαξη της χώρας, οι εισαγωγές και οι εξαγωγές, η νομοθεσία. Ως εκ τούτου, ο ρήτορας που πρόκειται να δώσει συμβουλές οφείλει να είναι καλά πληροφορημένος και να γνωρίζει λεπτομερώς τα περί των οικονομικών θεμάτων, όπως τα έσοδα και τις δαπάνες της πόλης, ώστε να μπορεί να προτείνει ανάλογα με τα δεδομένα, αυξήσεις ή μειώσεις, που θα είναι αναγκαίες για την προώθηση της πολιτικής του. Γενικότερα, ο ρήτορας-σύμβουλος χρειάζεται να γνωρίζει τη δύναμη της πόλης του αλλά και των γειτονικών πόλεων, ώστε να είναι σε θέση να συμβουλευτεί για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, όπως π.χ. τη φύλαξη και την οχύρωση της πόλης, διάφορες τακτικές πολέμου ή ειρήνης, τις συνθήκες σύμβασης και συμφωνιών. Επιπλέον, για την ασφάλεια της πόλης, ο πολιτικός σύμβουλος οφείλει να έχει κατανοήσει τη νομοθεσία της πόλης του. Όπως γίνεται εμφανές, ο ρόλος του πολιτικού ρήτορα συνεπάγεται μεγάλη ευθύνη έναντι της πόλης και των συμφερόντων της και προϋποθέτει εξει-

8. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί συμβουλίας*, απόσπ. 135. ROSE, 1018 Gigon = Scholia στον Δημ. *Ολυμπ.* 53d15-18.

δικευμένες γνώσεις οικονομίας, νομοθεσίας και δημοσιονομίας. Μπορεί ο σύμβουλος να μην αποτελούσε επάγγελμα στην κλασική Αθήνα, αλλά σίγουρα απαιτούσε μόρφωση, εκπαίδευση και γενικότερη παιδεία σε ζητήματα πολιτικά και εθνικά.

Επισκόπηση της πολιτικής καριέρας του Δημοσθένη. Ιστορικό πλαίσιο

Ο παλαιότερος σωζόμενος συμβουλευτικός λόγος του Δημοσθένη *Περί τῶν συμμοριῶν*, εκφωνήθηκε το 354 π.Χ. και σύντομα ακολούθησαν και άλλοι λόγοι για δημόσια πολιτικά θέματα: *Ἐπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* (353 π.Χ.), *Ἐπὲρ τῆς τῶν Ροδίων ἐλευθερίας* (351 π.Χ.). Απ' αυτούς τους πρώιμους πολιτικούς λόγους γίνεται φανερό ότι ο Δημοσθένης συμφωνούσε αρκετά με τις πολιτικές θέσεις του συντηρητικού πολιτικού Ευβούλου. Αργότερα όμως διακρίθηκε με τις δικές τους απόψεις ως αρχηγός εκείνων που υποστήριζαν την αντίσταση στην αυξανόμενη απειλή του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας. Τον *Α' Φιλιππικό* ακολούθησαν οι τρεις Ολυνθιακοί, αλλά ο Δημοσθένης απέτυχε να πείσει τους Αθηναίους να αναλάβουν δραστικές ενέργειες κι έτσι χάθηκε το 348 π.Χ. η Όλυνθος (σημαντικό μέλος του Κοινού των Χαλκιδίων). Αυτό έθεσε ουσιαστικά τέλος στις αθηναϊκές βλέψεις στο Βόρειο Αιγαίο (ειδικά σε σχέση με την Αμφίπολη) και ο Δημοσθένης αναγνώρισε την αναγκαιότητα της σύναψης ειρήνης. Μετείχε στην αντιπροσωπεία που διαπραγματεύτηκε τη Φιλοκράτειο Ειρήνη (346 π.Χ.) και ένας από τους άλλους απεσταλμένους ήταν και ο Αισχίνης, ο οποίος στην Αθήνα υπεραμυνόταν της συμμαχίας. Αδυσώπητο μίσος αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο ανδρών και στη συνέχεια ο Δημοσθένης δεν έπαυε να υποστηρίζει ότι ο Αισχίνης είχε δωροδοκηθεί, ίσως για να απομακρύνει οποιαδήποτε μορφή εις βάρος του για τη σύναψη ειρήνης⁹. Ένας επιφα-

9. Για μία αναλυτική παρουσίαση της ειρήνης του Φιλοκράτη με ρητορική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων, βλ. ΕΦΣΤΑΘΙΟΥ (2004): 385-407.

νής υποστηρικτής του Φιλίππου εκείνη την περίοδο ήταν ο Ισοκράτης, αλλά ο Δημοσθένης δεν εξαπατήθηκε από τις αβρότητες του Φιλίππου προς την Αθήνα. Αν και στον *Περί ειρήνης* λόγο του ο Ισοκράτης παρότρυνε τους Αθηναίους να μην καταλύσουν τη συνθήκη, γνωρίζοντας ότι μια τέτοια πράξη θα ήταν ολέθρια, ο Δημοσθένης συγκέντρωσε υποστηρικτές, συμπεριλαμβανομένων του Υπερείδη και του Λυκούργου, για να ενισχύσει την αντιμακεδονική του θέση και προσπάθησε ανεπιτυχώς, μέσω του Τιμάρχου, να διώξει ποινικώς τον Αισχίνη για τον ρόλο του στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη. Έπειτα, βρήκε τον στόχο του: το 344 π.Χ., με τον Φίλιππο να παρεμβαίνει στη Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο, ο Δημοσθένης έπεισε τη συνέλευση, με τον *Β' Φιλιππικό* του, να μην ανανεώσει τη συνθήκη ειρήνης: το 343 π.Χ. ο Υπερείδης παρέπεμψε σε δίκη τον Φιλοκράτη (ο οποίος εξορίστηκε), ενώ ο ίδιος ο Δημοσθένης ενήγαγε τον Αισχίνη με τον λόγο του *Περί τῆς Παραπρεσβείας*. Παρ' όλο που οι ισχυρισμοί του Δημοσθένη ήταν αδύναμοι, ο Αισχίνης με δυσκολία κατάφερε να επιτύχει την αθώωσή του¹⁰.

Το 342/1 π.Χ. ο Φίλιππος, στρέφοντας την προσοχή του στη Θράκη, έφτασε έως τη Χερσόνησο, απειλώντας τη ζωτική για την Αθήνα προμήθεια σίτου από τη Μαύρη θάλασσα: οι υποστηρικτές του στην Αθήνα απαίτησαν να ανακληθεί ο Διοπίθης, ο οποίος έκανε επιδρομές στη Θράκη. Ο Δημοσθένης υποστήριξε τον Διοπίθη στον λόγο του, *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, και την ίδια στάση κράτησε και στον *Γ' Φιλιππικό*. Ο λόγος αυτός υπήρξε από τους σημαντικότερους λόγους του Δημοσθένη, στον οποίο εξηγούσε αναλυτικά στους Αθηναίους τα σχέδια του Φιλίππου για όλη την Ελλάδα και τους παρότρυνε να στείλουν στρατιωτικές δυνάμεις για να υπερασπιστούν τη Χερσόνησο και το Βυζάντιο. Ο *Δ' Φιλιππικός* — αν βέβαια είναι αυθεντικός — θα πρέπει να εκφωνήθηκε λίγο αργότερα, καθώς στον λόγο αυτό ο Δημοσθένης συνηγορεί υπέρ της προσφυγής στους Πέρσες για βοήθεια. Όταν ο Φίλιππος πλησίαζε στο Βυζάντιο, η βοήθεια τελικά εστά-

10. Για την ανοδική πορεία και εξέλιξη του Δημοσθένη από το οικογενειακό και ιδιωτικό δικανικό πλαίσιο στο δημόσιο πολιτικό βίο, βλ. BADIAN (2000): 15-37.

λη και η προέλασή του ανακόπηκε. Ο Δημοσθένης, όντας τώρα ισχυρός στην αθηναϊκή Εκκλησία, άρχισε να εξασφαλίζει υποστήριξη για αντίσταση στον Φίλιππο από μια ενωμένη Ελλάδα. Το 339 π.Χ., ο Αισχίνης, εκπρόσωπος των Αθηναίων στο Συμβούλιο των Αμφικτυονιών¹¹, κατόρθωσε να προκαλέσει Ιερό Πόλεμο, τον οποίο εκλήθη να τερματίσει ο Φίλιππος. Εκείνος προέλασε στη Φωκίδα, απ' όπου μπορούσε να επιτεθεί στη Βοιωτία και στην Αττική, και ο Δημοσθένης έπεισε τους Αθηναίους να συμμαχήσουν με τους παλιούς εχθρούς τους, τους Θηβαίους. Οι Έλληνες αντιμετώπισαν τον Φίλιππο στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. και το αποτέλεσμα ήταν η συντριπτική νίκη του Μακεδόνα βασιλιά.

Η πολιτική του Δημοσθένη είχε αποτύχει, αλλά το 336 π.Χ. ο Κτησιφών πρότεινε να τον τιμήσουν με χρυσό στεφάνι στα Μεγάλα Διονύσια για τις υπηρεσίες του στην Αθήνα. Ο Αισχίνης αμέσως μίηυσε τον Κτησιφώντα, με την κατηγορία ότι έκανε παράνομη πρόταση, αν και η υπόθεση δεν εκδικάστηκε έως το 330 π.Χ. Στον λόγο του *Κατά Κτησιφώντος*, ο Αισχίνης επέρριψε στον Δημοσθένη την ευθύνη για τα προβλήματα της Αθήνας, αλλά με τον αριστουργηματικό του λόγο *Περί τοῦ στεφάνου*, ο Δημοσθένης εύκολα κέρδισε τον αγώνα. Ο Αισχίνης αναγκάστηκε στη Ρόδο. Ο Δημοσθένης δεν σταμάτησε έως το τέλος να αντιτίθεται στον Φίλιππο και, μετά τη δολοφονία εκείνου το 336 π.Χ., στον Αλέξανδρο, παραμένοντας εξέχουσα μορφή στον πολιτικό βίο της Αθήνας. Το τέλος της σταδιοδρομίας του εντούτοις αμαυρώθηκε από τη σκοτεινή υπόθεση του Αρπάλου. Ο ταμίας του Αλεξάνδρου έφτασε δραπετής στην Αττική το 324 π.Χ. με ένα τεράστιο χρηματικό ποσό. Ο Αλέξανδρος απαίτησε να του παραδοθεί ο Άρπαλος, αλλά ο Δημοσθένης πρότεινε να φυλακισθεί και τα χρήματα να φυλαχθούν στην Ακρόπολη. Ο Άρπαλος όμως δραπέτευσε και ανακαλύφθηκε ότι έλειπε και μέρος των χρημάτων. Ο Δημοσθένης έκανε περαιτέρω την πρόταση να διεξαχθεί έρευνα από τον Άρειο Πάγο για την εξαφάνιση των χρημάτων, αλλά στο πόρισμα που εκδόθηκε κατανομαζόταν και ο ίδιος ως παρα-

11. Το Συμβούλιο των Αμφικτυονιών έλεγχε τα σχετικά με το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς.

λήπτως είκοσι ταλάντων. Μετά την εναντίον του δίωξη από τον Δείναρχο και τον Υπερείδη, του επιβλήθηκε πρόστιμο πενήντα ταλάντων και μη μπορώντας να πληρώσει το υπέρογκο ποσό φυλακίσθηκε, κατορθώνοντας στη συνέχεια να διαφύγει στην εξορία¹².

Ο Δημοσθένης, όμως, μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 επέστρεψε στην Αθήνα, υποστηρίζοντας και πάλι την αντίσταση στους Μακεδόνες. Ακολούθησε ο Λαμιακός Πόλεμος, αλλά οι Έλληνες ηττήθηκαν στην Κρανώνα το 322 π.Χ. από τον Αντίπατρο. Όταν η Αθήνα αρνήθηκε να παραδώσει τους Αντι-μακεδόνες υποκινητές, ο Αντίπατρος προέλασε στην πόλη και ο Δημοσθένης, ο Υπερείδης και οι υποστηρικτές τους δραπέτευσαν. Ο Δημάδης πρότεινε να καταδικασθούν σε θάνατο και ο Δημοσθένης, ο οποίος είχε καταφύγει στον ναό του Ποσειδώνος στο νησί Καλαύρεια, αυτοκτόνησε με δηλητήριο που είχε κρύψει στη γραφίδα του.

Ο Δημοσθένης ως σύμβουλος.

Η ρητορική των πολιτικών του λόγων

Στο corpus του Δημοσθένη υπάρχουν επικρίσεις των ρητόρων που επιχειρούν να εντυπωσιάσουν το κοινό. Το ενδιαφέρον να ευχαριστήσουν οι λόγοι τους ακροατές έχει το καταστροφικό αποτέλεσμα να κατευθύνεται ο ρήτορας στο να προσέχει περισσότερο τα λόγια του από τα γεγονότα¹³. Ο Τρίτος Φιλιππικός του Δημοσθένη του 341 π.Χ. θεωρείται ο πιο ολοκληρωμένος λόγος του και ήταν επίσης ο πιο αποτελεσματικός ρητορικά στο ότι καθοδήγησε σε δράση και τέλος τον καθιέρωσε ως τον πολιτικό ηγέτη της Αθήνας, ενώ η πόλη προετοιμαζόταν για την τελική μάχη με το Φίλιππο. Στον λόγο αυτό, γίνεται σαφές ότι η συμβουλευτική ρητορική έχει γίνει το μέσο για την προσωπική φωνή του Δημοσθένη και το έντονο ενδιαφέρον του για τη θέση που υποστηρίζει καθορίζει εξ ολοκλήρου την επιχειρηματολογία των συμβουλών

12. Για τη σχέση του Δημοσθένη με τον Μ. Αλέξανδρο, τη δράση του ρήτορα κατά την περίοδο της βασιλείας του, βλ. WORTHINGTON (2000): 90-108.

13. PEPE (2013), κεφ. 6: 83.

του. Στην αρχή αυτού του λόγου αποδίδει στο κοινό μια τάση να δέχεται την κολακεία και να λαμβάνει λάθος αποφάσεις εξαιτίας της επίδρασης που του ασκούν οι ευχάριστοι λόγοι των συμβούλων, ενώ παρουσιάζει τον εαυτό του πρόθυμο να μιλήσει μόνο αν οι Αθηναίοι ενδιαφέρονται για την αλήθεια και την ελευθερία του λόγου (*Α΄ Φιλιππικός* 9,3-5). Έτσι, κάνει επίκληση στο καθήκον των Αθηναίων να υπολογίζουν περισσότερο από ο,τιδήποτε το συμφέρον της πόλης, έτσι ώστε να διορθωθούν τα κακώς κείμενα.

Το ίδιο είδος κριτικής κατευθύνεται εναντίον του ακροατηρίου που πείθεται εύκολα, στον *Β΄ Ολυμπιακό*, όπου ο Δημοσθένης αναφέρει ότι «όλα τα λόγια, εκτός από τη δράση, φαίνονται μάταια και άσκοπα, ιδιαίτερα τα λόγια των Αθηναίων· γιατί όσο πιο μεγάλη είναι η φήμη μας για τα εύκολα λόγια, τόσο μεγαλύτερη είναι η δυσπιστία που προκαλεί σε όλους τους ανθρώπους» (*Β΄ Ολυμπιακός* 2.12). Στη συνέχεια ο Δημοσθένης ενθαρρύνει τον Αθηναϊκό δήμο να υιοθετήσουν τις καλύτερες συμβουλές που του προσφέρονται, προκειμένου να βρουν τον τρόπο ευημερίας του έθνους και να είναι έτσι σε θέση να συγχαρούν τον ομιλητή (*Β΄ Ολυμπιακός* 2.31). Οι οδηγίες του Δημοσθένη προς το κοινό, στον *Α΄ Ολυμπιακό*, αφορούν την ευνοϊκή διάθεσή του προς όσους είναι σε θέση να παρουσιάσουν ένα καλοσχηματισμένο πρόγραμμα και κατάλληλες προτάσεις στην έμπνευση της στιγμής (*Α΄ Ολυμπιακός* 1.1).

Στον πρώτο αυστηρά συμβουλευτικό του λόγο *Περί τῶν συμμοριῶν* (8) το 345 π.Χ., ο Δημοσθένης αναγνωρίζει ότι ένα σημαντικό καθήκον του συμβούλου είναι να προβλέπει τις πιθανές συνέπειες της πολιτικής του και να διαβεβαιώσει το κοινό του ότι οι συνέπειες αυτές θα είναι ευνοϊκές (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.29-36). Αυτός ο καθαρά πολιτικός λόγος περιέχει όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής ρητορικής: την προσοχή και ενδελεχή προετοιμασία που απαιτεί η κατάσταση, και την υποταγή του ιδεαλισμού στον ρεαλισμό σε μια εποχή που η πόλη αντιμετώπιζε κινδύνους σε πολλά μέτωπα¹⁴. Επομένως, είναι σημαντικό

14. USHER (2007): 230.

το γεγονός ότι ο Δημοσθένης θέτει τις αρχές της βέλτιστης παροχής συμβουλών ως εξής (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.1):

ἔδει μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοὺς λέγοντας ἅπαντας μῆτε πρὸς ἔχθραν ποιεῖσθαι λόγον μηδένα μῆτε πρὸς χάριν, ἀλλ' ὁ βέλτιστον ἕκαστος ἠγεῖτο, τοῦτ' ἀποφαίνεσθαι, ἄλλως τε καὶ περὶ κοινῶν πραγμάτων καὶ μεγάλων ὑμῶν βουλευομένων: ἐπεὶ δ' ἔνιοι τὰ μὲν φιλονικία, τὰ δ' ἠτινιδίηποτ' αἰτία προάγονται λέγειν, ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοὺς πολλοὺς δεῖ πάντα τᾶλλ' ἀφελόντας, ἃ τῇ πόλει νομίζετε συμφέρειν, ταῦτα καὶ ψηφίζεσθαι καὶ πράττειν.

Θα πρέπει να είναι καθήκον όλων των ομιλητῶν, ἄνδρες Αθηναῖοι, να μην εκφράζουν το μῖσος τους ή την μεροληψία τους, αλλά να προβάλουν ακριβῶς αυτό που καθέννας θεωρεῖ την καλύτερη συμβουλή, ιδιαιτέρως όταν συζητάτε ένα ζήτημα ὑψιστης δημόσιας σημασίας. Αλλά εφόσον υπάρχουν ομιλητές που αναγκάζονται να απευθυνθούν σε σας, είτε ως οπαδοί μιας παράταξης είτε κινούμενοι από κάποιο ἄλλο κίνητρο, ὅποιο κι αν είναι αυτό, εσεῖς που αποτελεῖτε την πλειοψηφία θα πρέπει να απορρίπτετε ὅλα τα ἄλλα ἀπὸ τη σκέψη σας και να ψηφίζετε και να ενεργεῖτε με τέτοιο τρόπο, ὅπως εσεῖς νομίζετε ὅτι θα υπηρετήσετε την πόλη μας.

Ο Δημοσθένης ως πολιτικός σύμβουλος και ρήτορας θέτει τις δικές του αρχές της διαβούλευσης και αυτές είναι: πρώτον, να προσφέρει τις καλύτερες συμβουλές, ιδίως «συμβουλές που θα συμβάλουν στο μεγαλείο των Αθηναίων» (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8.71, 73-74), δεύτερον, να μιλήσει ελεύθερα για «το υπέρτατο συμφέρον» των Αθηναίων (*Περί τῶν συμμοριῶν* 8,32), και ὅπως ο ἴδιος διευκρινίζει το πραγματικό τους συμφέρον (*Α' Ὀλυμπιακός* 1.16), τρίτον, να μιλήσει με σκοπό να βελτιωθούν τα πράγματα στο μέλλον (*Γ' Ὀλυμπιακός* 3.4), και, τέλος, να πει στους Αθηναίους ὅλη την ἀλήθεια χωρίς επιφύλαξη, ἀκόμα και αν η ἀλήθεια δεν

φαίνεται ευχάριστη ή ενέχει κινδύνους και μια επικείμενη καταστροφή (Β' Φιλιππικός 6.32 – 33).

Το κίνητρο του Δημοσθένη να είναι όσο το δυνατόν πιο ωφέλιμος στους Αθηναίους συνοψίζεται στον Α' Φιλιππικό του, όπου περιγράφει τους σκοπούς των συμβουλών του με έναν τόνο ιδεαλισμού και αλτρουισμού (4.50 - 51):

ἐγὼ μὲν οὖν οὐτ' ἄλλοτε πώποτε πρὸς χάριν εἰλόμην λέγειν ὃ τι ἂν μὴ καὶ συνοίσειν πεπεισμένος ὦ, νῦν θ' ἂ γινώσκω πάνθ' ἀπλῶς, οὐδὲν ὑποστειλάμενος, πεπαρηρσίασμαι. ἐβουλόμην δ' ἂν, ὥσπερ ὅτι ὑμῖν συμφέρει τὰ βέλτιστ' ἀκούειν οἶδα, οὕτως εἰδέναι συνοῖσον καὶ τῷ τὰ βέλτιστ' εἰπόντι: πολλῶ γὰρ ἂν ἥδιον εἶχον. νῦν δ' ἐπ' ἀδήλοισ οὔσι τοῖς ἀπὸ τούτων ἐμαντῶ γενησομένοις, ὅμως ἐπὶ τῷ συνοίσειν ὑμῖν, ἂν πράξητε, ταῦτα πεπεισθαι λέγειν αἰροῦμαι. νικῶν δ' ὃ τι πᾶσιν μέλλει συνοίσειν.

Εγώ λοιπόν ποτέ σε καμία περίπτωση δεν δέχθηκα να χρησιμοποιήσω ευχάριστα λόγια προς εσάς, αν δεν ήμουν βέβαιος ότι αυτό θα αποβεί προς το συμφέρον σας. Και τώρα ακόμα σας εξέθεσα όλη μου τη σκέψη, χωρίς να αποκρύψω τίποτα, με κάθε ειλικρίνεια. Όπως είμαι βέβαιος ότι είναι συμφέρον σας να ακούτε τις άριστες γνώμες, έτσι θα ήθελα να είμαι βέβαιος ότι αυτές θα ωφελήσουν κι εμένα που συμβουλεύω και τότε θα ήταν η θέση μου πολύ πιο ευχάριστη. Ήδη όμως είναι για μένα προσωπικά άδηλες οι συνέπειες των προτάσεών μου. Είμαι όμως πεπεισμένος ότι θα αποβούν προς το συμφέρον σας, εάν τις υιοθετήσετε, και γι' αυτό θα σας τις εκθέσω. Μακάρι να επικρατήσει ό,τι θα αποβεί προς το συμφέρον όλων.

Ο Δημοσθένης καθιστά σαφές ότι η πολιτική του και οι λόγοι του δεν συνδέονται σε καμία περίπτωση με το προσωπικό του κέρδος (*Περὶ τῆς Εἰρήνης* 5.12). Η πολιτική του και η στρατηγική του ως συμβούλου είναι να προτείνει την πιο συμφέρουσα πορεία, όπως επιβάλλεται από τις ρεαλι-

στικές συνθήκες. Η ακεραιότητα και η αξιοπιστία του ως ρήτορα της πολιτικής σκηνής βασίζεται εξ ολοκλήρου στην πρακτική πολιτική και προσέγγισή του, η οποία αντικατοπτρίζεται στην ρητορική τεχνική της επιχειρηματολογίας στη χρήση του τόπου του δυνατού.

Ο συμβουλευτικός τόπος του δυνατού, ο οποίος αναφέρεται από τον Αναξιμένη (*Ρητορική εις Αλέξανδρον* 1421b) και τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* II.1392a) έχει πλήρως διερευνηθεί στους *Φιλιππικούς* και *Όλυνθιακούς* λόγους του Δημοσθένη¹⁵. Η κατάσταση στην οποία οι Αθηναίοι είχαν τεθεί εξαιτίας της επέκτασης του Φιλίππου από το έτος 351 π.Χ., η πιθανή χρονολόγηση του *Α' Φιλιππικού*, απαίτησε, σύμφωνα με τον Δημοσθένη, άμεση δράση. Η πολιτική του ήταν να προκαλέσει μια νέα αίσθηση του επείγοντος και προσπάθησε να το επιτύχει αυτό με τρία μέσα: το επιχείρημα, την προτροπή και πρακτικές λογιστικές προτάσεις. Ένα παράδειγμα της χρήσης αυτών των τριών μέσων στο πλαίσιο του τόπου του δυνατού απαντά στον *Α' Φιλιππικό* (4) του Δημοσθένη. Το επιχείρημα είναι ότι ο Φίλιππος δεν είναι τόσο αδιάβλητος, όπως ο ίδιος μπορεί να φαίνεται, και η πραγματική δύναμη του δεν έχει ακόμη δοκιμασθεί. Η προτροπή είναι μια έκκληση προς τους Αθηναίους να ενθαρρύνει την αντίθεση όλων εκείνων που ήταν δυσανεκτοί με τον Φίλιππο και να επωφεληθεί από αυτό (*Α' Φιλιππικός* 4.8-12). Ο Δημοσθένης έχει έτσι προετοιμάσει τους Αθηναίους να ακούσουν τα πρακτικά του μέτρα, τα οποία αποτελούν τον πυρήνα του λόγου (*Α' Φιλιππικός* 4.12-22). Η αιτιολόγηση των μέτρων που ακολουθεί (*Α' Φιλιππικός* 4.23-27) και ο τόπος του δυνατού κλείνει με μια εκτίμηση του κόστους των μέτρων (*Α' Φιλιππικός* 4.28-29).

Ο τόπος του δυνατού έχει περαιτέρω επεκταθεί με την ιδέα του *καιρού* (ευκαιρία), όπως παρουσιάζεται στον *Α' Όλυνθιακό* του Δημοσθένη (1). Εκεί, ο ρήτορας παρουσιάζει τις υλικοτεχνικές του προτάσεις, αναλυτικά και με κοστολόγηση (1.20), και όλα αυτά ενισχύονται περισσότερο με

15. Για τους συμβουλευτικούς λόγους του Δημοσθένη στο σύνολό τους και τη ρητορική επιχειρηματολογία που παρουσιάζουν στον πολιτικό αγώνα του ρήτορα, βλ. MILNS (2000): 205-218.

την κυρίαρχη ιδέα του επείγοντος χαρακτήρα της κατάστασης. Ο Δημοσθένης υπογραμμίζει την υπερκινητικότητα του Φιλίππου (1.12-13), για να καταλήξει στην προοπτική ότι, εξαιτίας της απουσίας δράσης εκ μέρους των Αθηναίων, ο Φίλιππος θα έρθει στην Αττική (1.15). Προκειμένου να αποτρέψει το κοινό του από τον πανικό, ο ρήτορας περιγράφει τα απαραίτητα μέτρα για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο (1.17-18), ενώ υπογραμμίζει τη δυσμενή θέση του Φιλίππου προς τους Αθηναίους (1.21-22). Στον *Α΄ Ολυνθιακό*, η έκκληση του ρήτορα για άμεση δράση υπογραμμίζεται από την ιδέα του *καιρού* με τις εμφιατικές λέξεις «ή τώρα ή ποτέ» (1.2), και ο Δημοσθένης υπογραμμίζει ότι τώρα είναι η πιο κατάλληλη στιγμή και ότι οι Αθηναίοι δεν πρέπει να αφήσουν μια τέτοια ευκαιρία να χαθεί (1.7).

Ο Δημοσθένης ως σύμβουλος είναι γνώστης της πραγματικότητας, όπως θα έπρεπε να είναι, και γίνεται ρεαλιστικός, με την έννοια ότι αυτός προσφέρει συμβουλές σύμφωνα με τα γεγονότα και τις δεδομένες συνθήκες, όχι μόνο μια γενική ιδέα, αλλά πιο συγκεκριμένα τις λεπτομερείς οδηγίες της δράσης. Έτσι, στον *Α΄ Φιλιππικό*, ο Δημοσθένης φαίνεται πρακτικός και ρεαλιστικός στις συμβουλές που προσφέρει:

οὐ γὰρ οἱ «ταχὺ» καὶ «τήμερον» εἰπόντες μάλιστα εἰς δέον λέγουσιν οὐ γὰρ ἂν τά γ' ἤδη γεγενημένα τῇ νυκτὶ βοηθεία κωλύσαι δυνηθεῖμεν, [15] ἀλλ' ὅς ἂν δείξῃ τίς πορισθεῖσα παρασκευὴ καὶ πόσις καὶ πόθεν διαμεῖναι δυνήσεται, ἕως ἂν ἢ διαλυσώμεθα πεισθέντες τὸν πόλεμον ἢ περιγενώμεθα τῶν ἐχθρῶν: οὕτω γὰρ οὐκέτι τοῦ λοιποῦ πάσχοιμεν ἂν κακῶς. οἶμαι τοίνυν ἐγὼ ταῦτα λέγειν ἔχειν, μὴ κωλύων εἴ τις ἄλλος ἐπαγγέλλεται τι. ἢ μὲν οὖν ὑπόσχεσις οὕτω μεγάλη, τὸ δὲ προᾶγμ' ἤδη τὸν ἔλεγχον δώσει: κριταὶ δ' ὑμεῖς ἔσεσθε.

Αυτοί που μιλούν «γρήγορα» και «σήμερα» δεν υποδεικνύουν το πιο ωφέλιμο (γιατί ό,τι έγινε, έγινε και δεν είναι δυνατό να το εμποδίσουμε με τη βοήθεια της στιγμής αυτής). Χρήσιμος θα είναι για μας εκείνος που θα μας υποδείξει ποια σύνθεση και δύναμη πρέπει να

έχει η πολεμική μας προετοιμασία και με ποια μέσα θα τη διατηρήσουμε στη θέση της μέχρι ότου κρίνουμε συμφέρον να συνθηκολογήσουμε ή να νικήσουμε τους αντιπάλους. Γιατί μόνο έτσι δεν θα υποστούμε πια στο μέλλον νέες συμφορές. Φρονώ λοιπόν ότι είμαι εγώ σε θέση να σας τα αναπτύξω αυτά, χωρίς να εμποδίζω κανέναν άλλο, εάν έχει κάποιο σχέδιο, να το εκθέσει. Η υπόσχεση λοιπόν που δίνω είναι πραγματικά μεγάλη, και η ανάπτυξή της θα δείξει την αξία της. Εσείς θα είστε οι κριτές». (*Α΄ Φιλιππικός* 4.14-15).

Ο Δημοσθένης συνεχίζει με λεπτομέρειες σχετικά με τον εφοδιασμό και το κόστος για να καθησυχάσει τους Αθηναίους ότι η πολιτική του αφορά στην πραγματικότητα και το κίνητρό του είναι η μελλοντική βελτίωση και προστασία της πόλης των Αθηνών (*Α΄ Φιλιππικός* 4.28). Ο Δημοσθένης θέτει τον εαυτό του στην κρίση των Αθηναίων αλλά επίσης ο ίδιος διατίθεται να υποβληθεί εθελοντικά σε οποιαδήποτε ποινή, αν οι συμβουλές του δεν αποδειχθούν χρήσιμες για την πόλη (*Α΄ Φιλιππικός* 4.29).

Στους *Φιλιππικούς* του λόγους ο Δημοσθένης παρουσιάζει επιχειρήματα που δεν αφορούν τόσο στη δικαιοσύνη, διακρίνοντας το δίκαιο από το άδικο, αλλά μάλλον χρησιμοποιεί επικλήσεις στο πάθος των Αθηναίων προκαλώντας την οργή και το θυμό τους, ενώ καταδικάζει την πολιτική του Φιλίππου, από τη θέση ενός ήδη ισχύοντος και καθιερωμένου πολιτικού.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τον ρόλο του Δημοσθένη με αυτόν του συμβούλου, όπως τον περιγράφουν οι αρχαίοι ρητοροδιδάσκαλοι. Όπως έχουμε ήδη παρουσιάσει, ο Αριστοτέλης και ο Αναξιμένης έχουν ασχοληθεί σε βάθος με τον πολιτικό λόγο και τον ρόλο του πολιτικού-συμβούλου από τη θεωρητική σκοπιά της ρητορικής τέχνης. Σύμφωνα με τις απόψεις τους, ο πολιτικός σύμβου-

λος αναμένεται να έχει ήθος, κύρος και αξιοπιστία καθώς επίσης και να επιδεικνύει πολιτικές αρετές και φρόνηση. Χρειάζεται να είναι γνώστης της ιστορίας της πόλης του, αλλά και της καθημερινής πραγματικότητας με τα σχετικά θέματα πολιτικής και διαχείρισης. Όσον αφορά στο περιεχόμενο των λόγων του, ο πολιτικός ρήτορας αναμένεται να μιλήσει για το συμφέρον και ό,τι ωφέλιμο για την πόλη του. Ανάμεσα στα ρητορικά επιχειρήματα που καλείται να χρησιμοποιήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δείχνουν οι αρχαίοι θεωρητικοί της ρητορικής τέχνης στη χρήση του επιχειρήματος του δυνατού και του καιρού, δηλαδή στο ότι χρειάζεται να αποφασίσει ο λαός κάτι που να είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί και σημαντικό είναι να επιλέξει για όποια απόφαση τέλεσης ενός έργου την κατάλληλη στιγμή να γίνει ώστε να έχει και το προσδωκόμενο αποτέλεσμα.

Ο Δημοσθένης περιγράφει τον ρόλο του καλύτερου συμβούλου και, στη συνέχεια, τον αποδίδει στον εαυτό του, ενώ ταυτόχρονα διαχωρίζει τον δικό του ρόλο απ' αυτόν άλλων πολιτικών και συμβούλων που προσπαθούν με κολακείες και ευχάριστα λόγια να επηρεάζουν τις αποφάσεις της Εκκλησίας του δήμου. Η πρόθεση του Δημοσθένη να πει την αλήθεια, ακόμα κι αν δεν ακούγεται ευχάριστη, με μοναδικό στόχο να ευνοήσει την πόλη προτείνοντας μόνο ό,τι αποσκοπεί στην ωφέλεια και το συμφέρον της, συνάδει με τη θεωρία των ρητόρων για το ήθος ενός συμβούλου και τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να απευθύνεται στο κοινό του. Ο Δημοσθένης εμφανίζεται υποστηρικτής της αλήθειας και του πραγματικού λόγου που δεν εμπεριέχει κολακείες ή όμορφα λόγια, αλλά δεν τονίζει την αρετή της σοφίας και της φρόνησης που απαιτείται από τον πολιτικό, σύμφωνα με τις θέσεις του Αριστοτέλη. Ο λόγος για τον οποίο αποφεύγει να αποδείξει τη σοφία της πολιτικής του ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι κύριος στόχος του γίνεται σταδιακά στην καριέρα του, η επίθεση και αμαύρωση του ήθους και της πολιτικής του Φιλίππου του Β' έναντι της πόλης του. Υιοθετεί τον τόπο του δυνατού, ο οποίος κατά τους θεωρητικούς της συμβουλευτικής ρητορικής είναι βασικός για τη διαβούλευση, και μάλιστα τον αξιοποιεί στον μέγιστο

βαθμό, καθώς αντλεί στοιχεία λογιστικής και οικονομικής ακρίβειας προκειμένου να αποδείξει ότι οι προτάσεις του αφορούν στην πραγματικότητα, είναι ρεαλιστικές και συνάμα εφικτές, άρα δυνατόν να υλοποιηθούν και να φέρουν αποτέλεσμα. Ο τόπος αυτός της συμβουλευτικής ρητορικής είναι πολύ σημαντικός, καθώς οι πολίτες χρειάζεται να πεισθούν πρωτίστως ότι οι πολιτικές δράσεις που ψηφίζουν μπορούν να γίνουν χωρίς να τους επιβαρύνουν με αρνητικές συνέπειες, αλλά αντίθετα επιτυγχάνοντας τους ευρύτερους στόχους της πόλης στο μέλλον. Μαζί με τον τόπο του δυνατού έρχεται και η επιχειρηματολογία της προοπτικής στη διαδικασία της διαβούλευσης, κάτι που ο Δημοσθένης το επικαλείται με αποτελεσματικότητα. Όσον αφορά στον τόπο του *καιρού*, δηλαδή της κατάλληλης στιγμής να γίνει μία πράξη, ο Δημοσθένης είναι εμφανώς επηρεασμένος από τις φιλοσοφικές προσεγγίσεις του Ισοκράτη και τον χρησιμοποιεί με ακρίβεια και τέτοια ρητορική πειστικότητα που καταφέρνει να πείσει τους Αθηναίους για πόλεμο, ακόμα κι όταν είναι η πιο ακατάλληλη συγκυρία για σύγκρουση, όπως αποδείχθηκε με τη μάχη στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., που έφερε και τη συντριπτική καταστροφή των Αθηναίων.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί τη συμβουλευτική ρητορική ως το μέσο της προσωπικής του φωνής και το ενδιαφέρον του βρίσκεται στο να περάσει τη δική του θέση και ανάλογα προσαρμόζει την όλη παρουσίαση των συμβουλών του. Υπάρχει έντονο το προσωπικό στοιχείο στην επιχειρηματολογία του και καθώς προχωράει στην πολιτική του καριέρα η εμμονή της πολεμικής εναντίον του Φιλίππου κυριαρχεί στους συμβουλευτικούς του λόγους¹⁶. Ως προς το σημείο αυτό, υπάρχει μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, δεδομένου ότι ο πολιτικός ρήτορας αναμένεται να υπηρετεί το συμφέρον της πόλης και όχι τη δική του αποκλειστικά πολιτική στάση.

Ένα άλλο ερώτημα που αξίζει να θέσουμε εδώ είναι κατά πόσο οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη που μας

16. Για την όλη πολιτική δράση του Δημοσθένη στον αγώνα του εναντίον του Φιλίππου Β' και τη σχέση του με τον Μακεδόνα βασιλιά, βλ. RYDER (2000): 45-84.

έχουν διασωθεί αποτελούν πιστή καταγραφή των λόγων που ο ίδιος είχε εκφωνήσει στην Εκκλησία του δήμου. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη δεν αντανakλούν έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις και προσωπικούς ανταγωνισμούς που σίγουρα ελάμβαναν χώρα στην Εκκλησία και αποτελούσαν πραγματικότητα, όπως φαίνεται από τις έντονες και βίαιες διαμάχες που παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο ανάμεσα στον Αισχίνη (*Κατά Τιμάρχου, Περί παραπρεσβείας, Κατά Κτησιφώντος*) και τον Δημοσθένη (*Περί τῆς παραπρεσβείας, Περί στεφάνου*), με επιχειρήματα υπέρ του Φιλίππου από τον πρώτο και κατά του Φιλίππου από τον δεύτερο¹⁷. Φαίνεται απίθανο να μην διαμορφωνόταν αντίστοιχα έντονο πολιτικό κλίμα και στην Εκκλησία του δήμου. Είναι δύσκολο να καταλήξουμε με βεβαιότητα στον χρόνο και τον τρόπο με τον οποίο συγγράφονταν οι λόγοι μετά τη συνέλευση. Οι ρήτορες μιλούσαν αυθορμητώς κατά τη στιγμή και μάλλον δεν είχαν εκ των προτέρων γράψει τους λόγους τους. Οι λόγοι για τους οποίους θα τους έγραφαν μετά την εκφώνησή τους θα ήταν πιθανώς η προώθηση των πολιτικών τους θέσεων αφ' ενός και αφ' ετέρου η εκπαιδευτική τους χρήση. Και οι δύο αυτοί λόγοι δεν υπαγορεύουν την αναγκαιότητα να συμπεριληφθούν στη δημοσίευση των συμβουλευτικών λόγων προσωπικές διαμάχες και συγκρούσεις. Αντίθετα, η έλλειψη του στοιχείου του πολιτικού ανταγωνισμού θα ευνοούσε και τους στόχους συγγραφής των συμβουλευτικών λόγων. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση των λόγων των πολιτικών, όπως εκφωνούνταν στην Εκκλησία του δήμου κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τα θέματα της πόλης, από το περιεχόμενο των λόγων που μας έχουν διασωθεί. Η διαφορά δεν βρίσκεται στην επιχειρηματολογία και τη χρήση τόπων συμβουλευτικής ρητορικής, αλλά στην προβολή ή παράλειψη του προσωπικού τόνου αντιπαραθέσης που κατά πάσα πιθανότητα ήταν έντονος κατά τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του δήμου.

17. Για τον πολιτικό ανταγωνισμό και τη δικανική αντιπαραθέση του Αισχίνη και του Δημοσθένη, βλ. BUCKLER (2000): 114-154.

Τον 4ο π.Χ. αι. η συμβουλευτική ρητορεία ανθεί σε μία νέα μορφή στην Αθήνα με κύριους εκπροσώπους τους Ισοκράτη, Δημοσθένη, Αισχίνη, Λυκούργο, Υπερείδη και Δείναρχο. Ο Δημοσθένης, όπως έχει αποδειχθεί, βασίστηκε σε μια πλούσια κλίμακα λογοτεχνικών και ρητορικών τεχνικών προκειμένου να διεγείρει πατριωτικά συναισθήματα, αλλά και τη συμπάθεια του κοινού, ακόμα και όταν τους οδήγησε στην καταστροφή. Ταυτόχρονα, όμως, ο Δημοσθένης καλεί τους Αθηναίους να σκεφτούν, να αντιδράσουν, να αναλάβουν δράση, να κατανοήσουν τις συνθήκες της πόλης τους, να επιλέξουν τη σωστή και καλύτερη συμβουλή και να αναλάβουν ευθύνη για το μέλλον¹⁸. Έτσι, η σχέση του Δημοσθένη-συμβούλου με το κοινό του είναι να καλλιεργήσει την αξιοπιστία, την ειλικρίνεια, την ανταλλαγή γνώσεων και κριτικής στο πλαίσιο μιας πραγματικής ανησυχίας για την καλύτερη και μόνη λύση στο πρόβλημα και τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει η πόλη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BADIAN, E., (2000), «The road to prominence» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge: p. 9-44.
- Buckler, J., (2000), «Demosthenes and Aeschines» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge: p. 114-158.
- EΦΣΤΑΘΙΟΥ, Α., (2004), «The “Peace” of Philokrates: The Assemblies of 18th and 19th Elaphebolion 346 B.C.», *Studying History through Rhetoric*, *Historia* 53(4): 385-407.
- GOLDEN, M., (2000), «Demosthenes and the Social Historian» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 159-180.
- KENNEDY, G.A., (1959), «Focusing of Arguments in Greek Deliberative Oratory», *TAPA* 90: 131-138.
- MACDOWELL, D., (2009), *Demosthenes the Orator*, Oxford.
- MILNS, R.D., (2000), «The public speeches of Demosthenes» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 205-223.

18. Για τη σχέση του Δημοσθένη με την αθηναϊκή κοινωνία και τον ρόλο του ως κοινωνικού ιστορικού της εποχής, βλ. GOLDEN (2000): 159-175.

- PEPE, C., (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 6, σελ. 79-84.
- , (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 7, σελ. 85-120.
- , (2013), «The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity» in *International Studies in the History of Rhetoric*, τόμ. 5, κεφ. 10, σελ. 133-166.
- RYDER, T.T.B., (2000), «Demosthenes and Philip II» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, σελ. 45-89.
- USHER, S., (2007), «Symbouleutic Oratory» στο Worthington, I. (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell, p. 220-235.
- WOOTEN, C., (2008), «A Commentary on Demosthenes» *Philippic I*, Oxford.
- WORTHINGTON, I., (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge.
- WORTHINGTON, I., (2000), «Demosthenes (in)activity during the reign of Alexander the Great» στο Worthington, I. (2000) (επιμ.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, p. 90-113.
- , (2007) (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell.

Θεώνη Κολλυροπούλου*

Παναγία Μυρτιδιώτισσα:
Ο συσχετισμός του αρχαίου συμβόλου
της μυρτιάς με την Θεοτόκο

Summary. — This paper explores the relationship between the pre-Christian symbol of the myrtle tree and the *Theotokos*, celebrated as *Virgin of the Myrtle tree* (Μυρτιδιώτισσα). These diverse religious backgrounds (including the cult of trees among others) display several similarities as far as the basic use of the myrtle tree symbol is concerned. According to ancient classical mythology, the myrtle tree was connected to Venus, the Goddess of Love, as well as to the virgin Pallas Athena. In the Old Testament, the myrtle tree is associated with the Festival of Tabernacles, with peace and joy (prophet Isaiah) and with prophet Zechariah's first vision (horses among myrtle trees and a man on a red horse standing among the myrtle trees in the ravine). According to Christian tradition, the myrtle tree as a symbol of Virgin Mary signifies peace, hope and joy, God's mercy, protection from danger and enemies, healing and fertility.

All these characteristics of the ancient pre-Christian (pagan and Jewish) symbol associated with Virgin Mary retained their original quality, consistent with Christian faith. So the *Virgin of the Myrtle tree* incorporates both the ancient Greek tradition and the Jewish concept into a Christian religious context. The symbol of the myrtle tree contains all Mary's characteristics: she is a leader in Cythera, the «invincible general» (ὕπερμαχος στρατηγός) protecting the island under her «mighty protection» (σκέπη) as she used to protect Constantinople itself. In the miracle of the Jewish woman from Alexandria, who was cured from barrenness, she retains Venus' characteristics.

The celebration of the *Virgin of the Myrtle tree* and the hymnography of the feast highlight the importance of this ancient pre-Christian symbol for the veneration of *Theotokos*. The hymnographers attribute to *Theotokos* several symbols and qualities of the myrtle tree and call her, among other common names, *Myrtle tree*.

* * *

* *Επίκουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.*

Προσωνύμια της Θεοτόκου προερχόμενα από τον φυτικό κόσμο

Η αγάπη και ο σεβασμός των Ορθόδοξων Χριστιανών προς την Θεοτόκο εκφράζεται σε κάθε ευκαιρία και με κάθε τρόπο: με υπέρλαμπρους ναούς και ταπεινά εξωκκλήσια, με εικόνες και προσκυνήματα αφιερωμένα στη χάρη Της, με πατερικά και υμνογραφικά κείμενα. Το εκκλησιαστικό έτος αρχίζει και ολοκληρώνεται με Θεομητορικές εορτές: στις 8 Σεπτεμβρίου εορτάζεται το Γενέθλιο της Θεοτόκου και στις 31 Αυγούστου, μετά τον Δεκαπενταύγουστο, η κατάθεση της τιμίας ζώνης Της.

Για τον εγκωμιασμό της Θεοτόκου χρησιμοποιείται πλήθος επιθέτων, συμβόλων και βιβλικών προτυπώσεων. Υμνείται ως *μήτηρ* και *Παρθένος*. Στο πρόσωπό Της *νενίκηνται τῆς φύσεως οἱ ὄροι /... παρθενεύει γὰρ τόκος*, γιατί είναι *ἡ μετὰ τόκον παρθένος καὶ μετὰ θάνατον ζῶσα*. Επίσης είναι η *ὑπέρμαχος στρατηγός*, η προστάτις της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας, αυτή που διασώζει τους πιστούς από φυσικούς και πνευματικούς κινδύνους: είναι σύμμαχος στον διαρκή και αδυσώπητο αγώνα των πιστών εναντίον του διαβόλου, μεσιτεύει στον Υιό Της υπέρ αυτών, τους προφυλάσσει από βαρβαρικές επιδρομές, από ασθένειες, κινδύνους προερχόμενους από φυσικά στοιχεία (θεομηνίες, σεισμούς κλπ.) και γενικά από κάθε κίνδυνο¹.

Οι Ορθόδοξοι ποτέ δεν θεώρησαν ότι βρήκαν αρκετούς τρόπους, για να εκφράσουν την αγάπη και τον σεβασμό τους προς την Θεοτόκο. Την τιμούν σε κάθε ευκαιρία, σε όλες τις εκδηλώσεις τις ζωής τους.

Μεταξύ των προσωνυμιών Της χαρακτηριστικά είναι εκείνα που προέρχονται από τον φυτικό κόσμο.

Εκτός από την Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα (ή Παναγία η Μυρσίνη ή Αγία Μυρτιά ή Παναγία Μυρσινιώτισσα) η Θεοτόκος τιμάται: ως Αγκαθιώτισσα στο Δώρο της Κύπρου, Αγκαραθιώτισσα ή Αγκαράθου στο Ηράκλειο Κρήτης,

1. *Ἴνα σοι πιστοὶ / τὸ χαῖρε κραυγάζωμεν /... ῥῦσαι ἡμᾶς πειρασμοῦ /, βαρβαρικῆς ἀλώσεως / καὶ πάσης ἄλλης πληγῆς...* (Γριώδιον 1879: 519).

όπου υπάρχει το μοναστήρι της Αγκαράθου², Αγκιναριώτισσα στο Κάτω Βαρβάσι της Χίου, Παναγία Αγκιλιώτισσα στην Σάμη της Κεφαλονιάς³, Ακραβατερή (από τον αιωνόβιο ακρέβατο, που είχε σκαρφαλώσει στο κουβούκλιο της εκκλησίας της), η Παναγία η Αμπελιώτισσα, η Αμπελού ή Ευρετή στη Χίο, η Παναγία η Βάτος, η φλεγόμενη και μη κατακαιομένη, την οποία είδε ο Μωυσής στο όρος Σινά⁴, Παναγία η Βελανιδιά, στην ιστορική μονή της Ζωοδόχου Πηγής λίγο έξω από την Καλαμάτα, Βροχερή στην Κύπρο, η Παναγία του Δάσους, η Παναγία η Δάφνη ή Δαφνιώτισσα, Παναγία Εικοσιφοίνισσα στο Παγγαίο⁵, όπου και η αχειροποίητη εικόνα της σύμφωνα με την παράδοση, Παναγία η Ελαία στη Σύμη και Παναγία η Ελαιοβρύτις στη μονή Βατοπεδίου, η Παναγία η Καλαμιώτισσα ή Καλαμού στην Ανάφη των Κυκλάδων, Παναγία η Καρπερή στην Κύπρο⁶, η Κατακεκρυμμένη ή Πορτοκαλούσα στο Άργος, η Καψοδεματούσα στις 2 Ιουλίου κοντά στο Ναύπλιο, η Κισσιώτισσα στον Αλμυρό⁷, η Κουμαριώτισσα στο Νεοχώριο (Νιχώρι) του Βοσπόρου⁸, η Κρομμυδιώτισσα, η Μεσοσπορίτισσα ή Πολυσπορίτισσα στις 21 Νοεμβρίου, Αγία Νάπα στην Αμμόχωστο της Κύπρου (8 Σεπτεμβρίου)⁹, Νερατζιώτισσα στην Αττική (Μαρούσι). Στο Πάπιγκο η Παλιουρή ή Παλιουριώτισσα (8 Σεπτεμβρίου), χρονολογούμενη στα τέλη του 14ου

2. Η ονομασία οφείλεται στο ακανθώδες φυτό αγκάραθο, το γνωστό γαϊδουράγκαθο, βλ. ΨΙΛΑΚΗΣ 1994²: 338. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 149-150.

3. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 152.

4. Η σύναξη της υπεραγίας Θεοτόκου της Βάτου στο όρος Σινά εορτάζεται στις 25 Μαρτίου. Στα Ψαρά εορτάζεται η Παναγία του βάτου ή Βατούσαινα. Ομοίως Βατούσαινα ονομάζεται η Παναγία του Λιθίου της Χίου (8 Σεπτεμβρίου, Γενέθλιο της Θεοτόκου).

5. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, ΣΤΡΑΤΗΣ 1996: 65-103.

6. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 80.

7. Σύμφωνα με την παράδοση η εικόνα της Θεοτόκου βρέθηκε πάνω σε μια βελανιδιά περιτυλιγμένη με κισσό στο χώρο του μοναστηριού στα μέσα του 7ου αι., προβλ. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 150.

8. Σύμφωνα με την παράδοση η περιοχή ήταν γεμάτη από κουμαριές, εξ ων και η προσωνυμία της Θεοτόκου. Εορτάζεται στις 15 Αυγούστου.

9. Εκτίθεται σε προσκύνηση η ζώνη της Θεοτόκου της αγίας Νάπας η οποία θεωρείται ότι έχει γονιμοποιό δύναμη. Άτεκνες ή δύστοκες γυναίκες προσέρχονται στο μοναστήρι και περιζώνονται με την ζώνη της.

αι¹⁰. Η Πλατανιώτισσα στα Καλάβρυτα και το Αίγιο (όπου σύμφωνα με την παράδοση και η χειροποίητη εικόνα της). Στο Κάτω Κοτύλιο της Αρκαδίας εορτάζεται στις 8 Σεπτεμβρίου η Γέννηση της Θεοτόκου ως Παναγία η Φασολοΐτισσα, γιατί τότε μαζεύουν τα φασόλια, κλπ.¹¹

Για να ερμηνευθεί το πλήθος και η ποικιλία των προσωνυμίων της Θεοτόκου που προέρχονται από τον φυτικό κόσμο, πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν δύο παράμετροι: η ιδιαίτερη σχέση που έχουν οι Έλληνες με το φυσικό περιβάλλον¹² από την αρχαιότητα και η σημαντική θέση που έχει το φυσικό περιβάλλον στην Ορθόδοξη Γραμματεία¹³.

«Ιερά δένδρα» και δενδρολατρεία
στην αρχαία Ελλάδα και στην Παλαιά Διαθήκη

Τα φυτά στην λογοτεχνία, στην τέχνη και στην ιστορία των θρησκειών συμβολίζουν τη δύναμη, τη γονιμότητα και την παραγωγικότητα, την αναπτυσσόμενη ζωή και την ανανέωσή της. Συνακόλουθα το δένδρο συμβολίζει όλα τα προηγούμενα και είναι *axis mundi* και *imago mundi*.

Πρώτοι οι A.J. Evans¹⁴ και J.G. Frazer¹⁵ έδωσαν έμφαση στην πρωτόγονη τάση του ανθρώπου να θεοποιεί τα στοι-

10. Σύμφωνα με την παράδοση η εικόνα της Θεοτόκου βρέθηκε μέσα στα κλαδιά των παλιουριών, αγκαθωτών θάμνων που φύονταν στην περιοχή.

11. Πρβλ. και την αγριοκουμαριά (άντρουκλο) η οποία βρίσκεται κοντά στο χωριό Κελλάκι Λεμεσού της Κύπρου, αποκαλείται άντρουκλος της Παναγίας του Κελλακίου και θεωρείται ιερό, βλ. σχετικά ΠΑΝΑΡΕΤΟΣ 1979: 25. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 79. Οι συνδεόμενες με φυτικά προσωνύμια εορτές της Θεοτόκου εορτάζονται την ημέρα που τιμάται κάποια σημαντική Θεομητορική εορτή.

12. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 25, όπου και λεπτομερέστερη αναφορά.

13. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη συμμετοχή του φυσικού περιβάλλοντος στον επί Σταυρού θάνατο του Ιησού, που περιγράφεται από τον Ματθαίο 27:51 και τον Λουκά 23:44. Το θέμα της συμμετοχής του φυσικού περιβάλλοντος στα διάφορα γεγονότα της επίγειας ζωής του Ιησού επανέρχεται κατά κόρον στα πατερικά κείμενα και την υμνογραφία, πρβλ. και Grosdidier de Matons 1977: 29-31.

14. EVANS 1901: 106.

15. FRAZER 1911³: 36.

χεία της φύσης και έκαναν λόγο για λατρεία των δένδρων, τα οποία καταλαμβάνονται από θεότητες ή πνεύματα. Υποστήριξαν ότι αυτό ίσχυε για την προϊστορική Κρήτη. Ο Μ. Nilsson θεώρησε μιν ότι τα δένδρα αποτελούσαν αντικείμενα λατρείας, ωστόσο διατύπωσε επιφυλάξεις για το αν ένα δένδρο λατρεύεται το ίδιο, αν λατρεύεται ως ενσάρκωση της θεότητας, ή επειδή ανήκει σε κάποιο άλσος ή σε ναό αφιερωμένο σε θεότητα¹⁶. Επιφυλακτικός εμφανίζεται και ο Ε. James, ο οποίος δεν θεώρησε δεδομένη την πίστη των ανθρώπων πως όλα τα δένδρα κατοικούνται από πνεύματα και εντόπισε την αρχή της λατρείας των δένδρων, και γενικότερα της βλάστησης, στην Εύφορη Ημισέληνο, σε λαούς, των οποίων η καθημερινότητα εξαρτιόταν από την αντίθεση ανάμεσα στην άγονη έρημο και στις εύφορες οάσεις, δηλαδή στην Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία¹⁷. Ο Β. Rutkowski έκανε επίσης λόγο για «ιερά δένδρα», ομοίως όμως διατήρησε επιφυλακτική στάση και θεώρησε ότι σπάνια λατρεύεται το ίδιο το δένδρο¹⁸.

Οι προαναφερθείσες θεωρίες περί δενδρολατρείας προϋποθέτουν ως δεδομένη την πρωτόγονη τάση του ανθρώπου να θεοποιεί όλα τα στοιχεία της φύσης και αντιμετώπιζαν το δένδρο είτε ως κατοικία ενός πνεύματος, το οποίο εμφανίζεται στους λατρευτές μέσω της επίκλησης, είτε ως «ανεικονική μορφή της θεότητας», η οποία ερχόταν να κατοικήσει για λίγο στο δένδρο, αν την επικαλούνταν οι θνητοί. Επομένως το δένδρο λειτουργεί ουσιαστικά ως ξόανο. Η Ν. Μαρινάτου αντιμετώπισε επιφυλακτικά τις θεωρίες αυτές και θεώρησε το δένδρο ως «σήμα», που δείχνει την ακριβή τοποθεσία στην οποία είναι δυνατό να εμφανιστεί μια θεότητα¹⁹.

Η Παλαιά Διαθήκη απαγορεύει ρητά την δενδρολατρεία στους Εβραίους²⁰, φαίνεται όμως από τα κείμενα των προφητών, στα οποία διατυπώνονται οι έντονες αντιδράσεις

16. NILSSON 1950²: 264. MARINATOS 1989: 127-128.

17. JAMES 1966: 1-4.

18. RUTKOWSKI 1986: 99-119.

19. MARINATOS Ν., 1989.

20. Δευτερονόμιο 12:2-3.

τους, ότι μέρος του λαού και αρκετοί άρχοντες παραβίαζαν την εντολή του Θεού²¹. Πολλές από τις πρακτικές δενδρολατρείας στους Εβραίους οφείλονται στην επίδραση των όμορων λαών, οι οποίοι ήταν πολυθεϊστές. Πρόκειται για συνήθειες ριζωμένες στην καθημερινότητα των ανθρώπων, τις οποίες οι Εβραίοι δεν εγκατέλειψαν (διότι τις θεώρησαν πατροπαράδοτα έθιμα) ή ενστερνίσθηκαν (διότι συν τω χρόνω είχαν χάσει τον παγανιστικό χαρακτήρα τους)²².

Δεσπόζουσα θέση στην Παλαιά Διαθήκη έχει το δένδρο της γνώσεως του καλού και του κακού (*arbor scientiae*) και το δένδρο της ζωής (*arbor vitae*), τα οποία βρίσκονται στον Παράδεισο της Εδέμ²³.

Η εκλογή αρχιερέως για τον Ισραήλ γίνεται από τον Θεό με το θαύμα της ράβδου του Ααρών, η οποία *έξήνθησε άνθη και έβλάστησε κάρνα*²⁴. Σύμβολα δένδρων χρησιμοποιούνται επανειλημμένα στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης²⁵, ενδιαφέρουσες δε είναι οι συχνές μαρτυρίες για ταφές κάτω από δένδρα: η παραμάνα της Ρεβέκκας, η Δεββώρα, θάφτηκε κάτω από μία βελανιδιά²⁶, η πιο αντιπροσωπευτική όμως είναι η ταφή του πρώτου βασιλιά των Εβραίων, του Σαούλ, και των γιών του κάτω από μία βελανιδιά²⁷.

21. Βλ. Ησαΐας 1:28-31, Ιερεμίας 2:20, 34 (πρβλ. Γένεσις 12:6, 13:18, 21:33, Ιησούς του Ναυή 24:26).

22. Τα δέντρα που αναφέρονται πιο συχνά στην Παλαιά Διαθήκη είναι: ελιά, κυπαρίσσι, ακακία, αμυγδαλιά, φοίνικας, συκιά, μυρτιά, κέδρος, βελανιδιά, ροδιά, συκομουριά, τερέβινθος (: τσικουδιά ή κοκορεβυθιά).

23. Γένεσις 2:9 (πρβλ. Γένεσις 3:24, Αποκάλυψις 2:7, 22:1-2, 14-15).

24. Αριθμοί 17:17-23.

25. Τα σύμβολα αυτά τα συναντούμε κυρίως στους Ψαλμούς του Δαβίδ και στα βιβλία των προφητών: ο δίκαιος συγκρίνεται στους Ψαλμούς με δένδρο καρποφόρο, αειθαλές, που έχει φυτρώσει *παρα τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων* (Ψαλμός 1:3), με ελιά κατάφορτη από καρπούς (Ψαλμός 51:10), με φοίνικα και με κέδρο του Λιβάνου (Ψαλμός 91:12-14, για τον κέδρο, πρβλ. Αριθμοί: 24,6). Η ευλογημένη οικογένεια του ευσεβούς παρομοιάζεται με φυτά: η σύζυγος με άμπελο και τα παιδιά με νεόφυτες ελιές (Ψαλμός 127:3). Με κυπαρίσσι παρομοιάζει ο προφήτης Ιεζεκιήλ (κεφ. 31) τον αλαζόνα Φαραώ της Αιγύπτου. Ο προφήτης Ωσέ τονίζει ότι ο Ισραήλ συγκεντρώνει την ευλογία του Θεού και αναδεικνύεται σε άνθος κρίνου, σε ελιά κατάκαρπη, σε μυρωδάτο κέδρο και σε άμπελο του Λιβάνου, παρομοιάζει δε τον Θεό με άρκευθο (αγριοκυπάρισσο) (κεφ. 14). Για τα φυτικά σύμβολα στην υμνογραφία (: τόπος), βλ. CHRISTIANS 2009: 169. CHRISTIANS 2010: 221.

26. Γένεσις 35:8.

27. 1 Βασιλειών 31:3, Παραλειπομένων 10:12.

Η μυρτιά στην αρχαία Ελλάδα και στην Παλαιά Διαθήκη

Η μυρτιά για τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους²⁸ ήταν ιερό φυτό της Αφροδίτης, θεάς του έρωτα, συνδέεται όμως και με την παρθένο Αθηνά. Ως ιερό φυτό της Αφροδίτης δήλωνε την αγνότητα και την παρθενία, είχε συνάμα όμως και γονιμικό χαρακτήρα²⁹. Από μυρτιά έφτιαχναν στην αρχαιότητα τα στέφανα του γάμου, λόγω του ευγονικού και αποτρεπτικού χαρακτήρα του φυτού, συνήθεια που επιβίωσε και στην νεότερη Ελλάδα, όπως έδειξε πρώτος ο Γ. Σπυριδάκης³⁰.

Σύμφωνα με μία εκδοχή του μύθου του Άδωνι η Μύρρα, βασιλοπούλα της Συρίας, καυχήθηκε ότι είναι πιο όμορφη από την Αφροδίτη. Η θεά οργίσθηκε και, για να την τιμωρήσει, τής προκάλεσε έρωτα για τον πατέρα της. Όταν η Μύρρα συνήλθε, κατάλαβε το θανάσιμο αμάρτημά της κι έτρεξε στο δάσος, για να κρυφτεί. Η θεά την λυπήθηκε και την μεταμόρφωσε σε δέντρο, μυρτιά. Από το φλοιό του δέντρου βγήκε ο Άδωνις.

Σύμφωνα με άλλο μύθο η Αφροδίτη κρύφτηκε σε μία μυρτιά, όταν κινδύνευσε, ή μεταμόρφωσε σε μυρτιά μία κόρη, την Μυρτιά ή Μυρσίνη, την οποία καταδίωκαν³¹. Επίσης

28. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ 1993: 22.

29. Πρβλ. τη χρησιμοποίηση από τον Αριστοφάνη των λέξεων *τὸ μύρριον* και *τὸ μύρτον* για αναφορά στα ανδρικά και γυναικεία γεννητικά όργανα αντίστοιχα (βλ. LIDDEL H.G. – SCOTT R. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., 1904, s.v.).

30 ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ 1975: 34. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 35, 69. Και ο Μ. Βασίλειος ασχολούμενος με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δένδρων αποδίδει σε αυτά ηθική διάσταση, κατατάσσει δε την τριανταφυλλιά, την δάφνη και την μυρτιά στα *στεφανωματικά λεγόμενα τῶν φυτῶν* (*Ὁμιλίας εἰς τὴν Ἐξαήμερον. Ὁμιλία ε΄. Περὶ βλαστήσεως γῆς*, Migne, t. 29: 103). Η συμβολική δεσμευτική ιδιότητα των συγκεκριμένων φυτῶν (που εκφράζεται με την συμβολική δέσμευση του ζευγαριού μέσω των στεφάνων του γάμου από μυρτιά) είναι γνωστή από την αρχαιότητα, συνδέεται δε με την χρησιμοποίησή τους και ως φυτῶν που καθόριζαν τα όρια εδαφῶν (βλ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1971: 39, 156. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 321).

31. Ο Δ. Λουκόπουλος διέσωσε μία νεοελληνική παράδοση για τον Ιησού, σύμφωνα με την οποία, όταν οι Εβραίοι Τον κυνηγούσαν για να Τον συλλάβουν, κρύφτηκε στα κλαδιά μιας μυρτιάς. Οι διώκτες πλησίασαν και ρώτησαν τη μυρτιά αν είδε τον Χριστό και αυτή απάντησε αρνητικά. Επειδή έκρυψε τον Χριστό θεωρείται ευλογημένο δένδρο και γι' αυτό σε

η Αθηνά μεταμόρφωσε σε θάμνο την αγαπημένη της φίλη Μυρσίνη, η οποία ψυχορραγούσε, με σκοπό να μην υποφέρει και για να μην πεθάνει³².

Η μυρτιά προσφερόταν σε υποχθόνιες θεότητες, χρησιμοποιήθηκε σε περιπτώσεις πένθους, για στεφάνια νεκρών, στολισμό τάφων, για την παρασκευή οίνου (ο οποίος ονομαζόταν *μυρσινᾶτος*, *μυρσινήτης* ή *μυρτίτης*³³) ήταν δε γνωστές οι ιαματικές και αντισηπτικές ιδιότητες του φυτού³⁴. Οι αρχοντες στην αρχαία Αθήνα στεφανώνονταν με κλαδιά ή άνη μυρσίνης³⁵.

Στην Παλαιά Διαθήκη οι αναφορές στη μυρτιά είναι χαρακτηριστικές.

Στο βιβλίο του Νεεμία η μυρτιά συνδέεται με χαρμόσυνο εορταστικό περιβάλλον: πληροφορούμαστε ότι σύμφωνα με το Μωσαϊκό Νόμο οι Εβραίοι έπρεπε να κατασκευάσουν για την γιορτή της Σκηνοπηγίας³⁶ σκηνές από τα κλαδιά τεσσάρων ευλογημένων δένδρων: ελιάς, κυπαρισσιών, μυρτιάς και φοινίκων³⁷.

πολλά μέρη μοιράζουν κλαδιά μυρτιάς την Κυριακή των Βαΐων. Η παράδοση απηχεί σε χριστιανικό περιβάλλον τον προαναφερθέντα μύθο της μεταμόρφωσης μιας καταδικωμένης γυναίκας σε θάμνο. Αντίστοιχη παράδοση υπάρχει για τον βάτο και για το δενδρολίβανο (βλ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ 1940: 188-189. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 139, 142). Η μετατροπή αρχαίων μύθων και η χρησιμοποίησή τους στα αγιολογικά κείμενα έχει μελετηθεί επανειλημμένα αρχής γενομένης από τον DELEHAYE 1907: 148-213.

32. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ 2000: 166. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 61.

33. Βλ. LIDDEL H.G. – SCOTT R. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., 1904, s.v.

34. Ο Διοσκουρίδης 1, 48 αναφέρει το *μυρσινέλαιον*. Σύμφωνα με τον Ομηρικό ύμνο στον Ερμή τα σανδάλια του θεού είχαν κατασκευασθεί από μυρτιά (στ. 79-81). Ο Πausανίας αναφέρει στα *Μεσσηνιακά* ότι ο χρυσμός όριζε μεταξύ άλλων ότι η κατεστραμμένη πόλη της Μεσσηνίας έπρεπε να χτισθεί σε τόπο μεταξύ μυρτιάς και σμίλακος (Pausanias 4.26, 6-8). Στην Κρήτη τα οστά της Ευρώτης περιφέρονταν κατά την εορτή της μέσα σε ένα πελώριο στεφάνι από μυρτιά (ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1971: 290).

35. Πρβλ. το σατυρικό ρήμα *μυρρινάω* στους *Σφήκες* του Αριστοφάνη, στ. 857, 861.

36. Η Σκηνοπηγία εορταζόταν μετά την εορτή του Πάσχα και ήταν γιορτή επτά ημερών, κατά τη διάρκεια της οποίας οι Εβραίοι διέμεναν σε σκηνές προς ανάμνηση της πολυετούς περιπλάνησής τους στην έρημο και των θαυμάτων με τα οποία τους προστάτευσε ο Θεός (βλ. σχετικά: Λευιτικόν 3:34-43, Αριθμοί 29:12-40, Δευτερονόμιον 16:13-15, Έξοδος 3:4).

37. Νεεμίας 8:14-16.

Ο προφήτης Ησαΐας (8ος αι.) χρησιμοποιεί την μυρτιά, για να παρουσιάσει τις ευεργετικές μέχρι θαύματος παρεμβάσεις του Θεού υπέρ του Ισραήλ³⁸ και για να περιγράψει την κατάσταση που θα επικρατήσει, όταν *συντελεσθούν όσα θελήσει ο Θεός και ευοδωθούν οι οδοί και τα εντάλματά Του*. Στο απόσπασμα αυτό τονίζεται ο νικητήριο πανηγυρισμός για τη λύτρωση από τη δουλεία, ο οποίος γίνεται με κλαδιά· επίσης τονίζεται η ευωδιά της μυρτιάς: *Κι εσείς θα λυτρωθείτε από το ζυγό της δουλείας σας με αγαλλίαση, θα διδαχθείτε τη διδασκαλία μου με μεγάλη χαρά. Και αυτά ακόμη τα βουνά θα σκιρτούν από αγαλλίαση και όλα τα δένδρα της υπαίθρου θα κροτούν από την χαρά τους τα κλαδιά τους. Και αντί της άκαρπης θαμνώδους στοιβής θα υψωθεί κυπαρίσσι, αντί δε της δυσώδους κόνυζας θα βλαστήσει μυρτιά*³⁹.

Ο Ζαχαρίας, ο ενδέκατος από τους λεγόμενους «μικρούς προφήτες» παρότρυνε⁴⁰ κι αυτός τους Εβραίους να ανοικοδομήσουν το ναό της Ιερουσαλήμ, όταν (537-536 π.Χ.) επέστρεψαν στην Ιουδαία με το διάταγμα του βασιλέως των Περσών Κύρου. Κέντρο του κηρύγματος του Ζαχαρία αποτελεί η ανοικοδόμηση του ναού, την οποία και αυτός, όπως και ο Αγγαίος, εκλαμβάνει ως προάγγελο της έλευσης του Μεσσία.

Ο Ζαχαρίας είδε μέσα σε μία νύχτα 8 οράματα⁴¹, το πρώτο από τα οποία έχει ως εξής: ένας άνδρας ίππευε ένα κόκκινο άλογο⁴² και στεκόταν σε μία στενή χαράδρα, ανάμεσα

38. Στην άλλοτε άνδρην γη θα φυτέψω κέδρο, πύξο, μυρτιά, κυπαρίσσι και λεύκη (Ησαΐας 41:19).

39. Ησαΐας 55:12-13.

40. Αντίστοιχη παρότρυνση είχε κάνει δύο μήνες νωρίτερα ο σύγχρονος με τον Ζαχαρία προφήτης Αγγαίος (βλ. σχετικά: BEDFORD 1995, 71-94).

41. Ερμηνεία στα οράματα του προφήτη Ζαχαρία έχουν γράψει ο Θεόδωρος Μοψουεστίας (MIGNE, t. 66, 493-596), ο Κύριλλος Αλεξανδρείας (MIGNE, t. 72, 9-276), ο Θεοδώριτος Κύρου (MIGNE, t. 81, 1873-1960), ο Δίδυμος Αλεξανδρείας (DOUTRELEAU 1962), ο Ησύχιος Ιεροσολύμων (MIGNE, t. 93, 1361-1368) και ο Υπάτιος Εφέσου (DIEKAMP 1907, 130-151). Οι νεότεροι ερευνητές συμφωνούν ως προς το ότι τα οράματα αποτελούν μία ενιαία νοηματική ενότητα και μάλιστα σχηματίζουν χιαστό σχήμα, στο οποίο το πρώτο όραμα, για το οποίο γίνεται εδώ λόγος, συνδέεται νοηματικά με το όγδοο.

42. Το κόκκινο άλογο δηλώνει τον θυμό του Θεού κατά των εχθρών του Ισραήλ, κόκκινα άλογα δε σέρνουν και το πρώτο άρμα του (συνδεδεμένου νοηματικά με το πρώτο όραμα) ογδόου οράματος του Ζαχαρία στο κεφ. 6:2. Το κόκκινο άλογο εμφανίζεται και στην Αποκάλυψη του Ιωάννου

στις μυρτιές. Πίσω δε από αυτόν ήσαν άλλοι ιππείς, πάνω σε άλογα κόκκινα, ποικιλόχρωμα και λευκά. Ο Ζαχαρίας ρώτησε τί είναι αυτοί οι ίπποι και οι ιππείς και ο άνδρας ο οποίος στεκόταν ανάμεσα στις μυρτιές απάντησε ότι «*Αυτοί είναι εκείνοι τους οποίους έστειλε Κύριος να περιοδεύσουν τη γη*». Οι ιππείς είπαν σε αυτόν, ο οποίος στεκόταν ανάμεσα στις μυρτιές: «*περιοδεύσαμε όλη τη γη και είδαμε ότι όλη η γη κατοικείται και ψυχάζει*». Στη συνέχεια ο προφήτης ακούει τα παρηγορητικά λόγια του Θεού ότι θα πλημμυρίσουν και πάλι οι πόλεις της Ιουδαίας με αγαθά, διότι ο Κύριος θα ξαναστείλει πλούσιο το έλεός Του στη Σιών και θα εκλέξει την Ιερουσαλήμ ως δική Του πόλη⁴³.

Στο όραμα του ο προφήτης οραματίζεται το ένδοξο μέλλον του ιουδαϊκού λαού με επίκεντρο το θρησκευτικό κέντρο του ναού. Οι μυρτιές μέσα στη χαράδρα αναφέρονται στο εβραϊκό πρωτότυπο κείμενο, όχι όμως και στην ελληνική μετάφραση των Εβδομήκοντα και θεωρούνται από τους ερμηνευτές σύμβολο του Ισραήλ, που ζει αθόρυβα μεταξύ των ειδωλολατρών και αντέχει, παρά την δουλεία στην οποία είχε περιέλθει. Τώρα οι Εβραίοι ακούνε τα παρηγορητικά λόγια του Θεού. Ο Ισραήλ δεν κινδυνεύει πλέον και θα έλθουν ημέρες ευημερίας και το έλεος του Θεού. Στο όραμα αυτό κυριαρχεί η εικόνα του κατατρεγμένου και ταπεινωμένου Ισραήλ, αλλά η έκκληση στους οικτιρμούς του Θεού δεν μένει χωρίς απάντηση. Αντίστοιχο ελπιδοφόρο μήνυμα σωτηρίας από επιβουλή εχθρού υπάρχει στη βιβλική ιστορία της Εσθήρ⁴⁴, το εβραϊκό όνομα της οποίας είναι Hadassah, που σημαίνει μυρτιά. Επομένως στο όραμα του προφήτη Ζαχαρία επανέρχεται το σύμβολο της μυρτιάς με την θετική, αισιόδοξη και παρηγορητική σημασία που έχει και στα υπόλοιπα σημεία της Παλαιάς Διαθήκης.

μετά το άνοιγμα της δευτέρας σφραγίδας: *καὶ ἐξῆλθεν ἄλλος ἵππος πυρρός, καὶ τῷ καθημένῳ ἐπ' αὐτὸν ἐδόθη αὐτῷ λαβεῖν τὴν εἰρήνην ἐκ τῆς γῆς καὶ ἵνα ἀλλήλους σφάξωσι, καὶ ἐδόθη αὐτῷ μάχαιρα μεγάλη* (Αποκάλυψις 6:4), δηλ. συνδέεται με τον πόλεμο και ο αναβάτης του έχει εξουσία να διαταράξει την ειρήνη στη γη. Για το κόκκινο ω ένδειξη οργής και αίματος στην Παλαιά Διαθήκη, πρβλ. Ησαΐας 63:1-6.

43. Ζαχαρίας 1:7.

44. Εσθήρ 1-10.

Η μυρτιά και η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα

Σήμερα η σύνδεση της Θεοτόκου με την μυρτιά είναι γνωστή λόγω της ανεύρεσης της εικόνας της μέσα σε μυρτιές σε πολλά σημεία της Ελλάδας, με πιο γνωστή την εικόνα της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στα Κύθηρα.

Η εικόνα βρέθηκε στα Κύθηρα μάλλον τον 14ο αιώνα (αν και δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ακριβής χρονικός προσδιορισμός) σύμφωνα με την παράδοση, στις 24 Σεπτεμβρίου, σαράντα ημέρες μετά την εορτή της Κοιμήσεώς της, στην τοποθεσία «Μυρτίδια», ανάμεσα στα κλαδιά μιας μυρτιάς, αφού η Παναγία εμφανίστηκε σε κάποιον ευσεβή βοσκό και του είπε να ψάξει για την εικόνα της. Στη θέση της μυρτιάς χτίσθηκε το σημερινό παλαιό καθολικό της μονής Μυρτιδίων, η δε εικόνα της Μυρτιδιώτισσας συνδέθηκε με πολλά θαύματα⁴⁵.

Από τα Κύθηρα η τιμή προς τη Μυρτιδιώτισσα έφτασε στην Κέρκυρα, την Πύλο, στην Κρήτη και σε όλη σχεδόν την Ελλάδα.

Υπάρχουν όμως προφορικές παραδόσεις αναφερόμενες σε ανεύρεση εικόνας της Θεοτόκου μέσα σε μυρτιές, οι οποίες ανάγονται στην Βυζαντινή περίοδο.

Η παράδοση για την χρονολογούμενη κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο Μονή της Παλιανής στην Κρήτη, οποία είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, είναι πολύ γνωστή. Στα νοτιοανατολικά του ναού υπάρχει μια μεγάλη μυρτιά, στη ρίζα της οποίας βρέθηκε εικόνα της Παναγίας της Μυρτιάς. Η εικόνα θεωρείται ότι περικλείεται στον κορμό της μυρτιάς και μπορούν να τη δουν μόνο παιδιά. Ένα ακοίμητο καντήλι καίει στη χάρη της. Στα φύλλα της μυρτιάς της Παλιανής αποδίδονται θεραπευτικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνται από τους πιστούς για θεραπευτικό κά-

45. Στο κάτω μέρος της χρυσής επένδυσης της εικόνας απεικονίζονται τρία θαύματα της Μυρτιδιώτισσας: το θαύμα της ευρέσεως της εικόνας, η ίαση του παραλύτου (αρχές του 17ου αιώνα κατά την παράδοση) και το θαύμα της διασώσεως του φρουρίου της πόλεως των Κυθήρων από την πτώση κεραυνού (22-1-1829), που συνέβη, όταν η εικόνα της Παναγίας φυλασσόταν μέσα στο φρούριο του νησιού για τον κίνδυνο της απειλής των πειρατών, οι οποίοι λυμαινόταν τότε τη Μεσόγειο.

πνισμα, για αφεψήματα και φυλακτά⁴⁶. Ο κορμός του δένδρου προστατεύεται με περίφραξη, όπως ακριβώς περιφράσσονταν τα αρχαία τεμένη⁴⁷.

Η περιώνυμη Νέα Μονή της Χίου κτίσθηκε τον 11ο αι. από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο στο σημείο, όπου κατά την παράδοση η εικόνα της Θεοτόκου βρέθηκε μέσα σε καιόμενη μυρσίνη χωρίς να έχει κατακαεί⁴⁸.

Επίσης στην μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλλονή της Λέσβου εορτάζεται η Παναγία η οποία αποκαλείται Μυρσινιώτισσα, διότι τον ιβ' αι. βρέθηκε σύμφωνα με την τοπική παράδοση η εικόνα της Θεοτόκου μέσα σε μυρτιές.

Τον 19ο αι., το 1887, χτίσθηκε η Μονή Παναγίας Μυρτιδιώτισσας (ή του Μυρσινιδίου ή Μερσινίδι) στον Βροντάδο της Χίου. Η εικόνα της Θεοτόκου βρέθηκε από τον ιδρυτή της μονής, ιερομόναχο Χριστόφορο Σερέμελη, κοντά στη θάλασσα, όπου είχε πάει για ψάρεμα με τον αδελφό του Δημήτριο. Τα δύο αδέρφια βρήκαν δύο κομμάτια ξύλο να επιπλέουν στη θάλασσα και τα πήραν, για να τα κάψουν στη φωτιά. Όταν διαπίστωσαν ότι αυτά δεν καίγονταν, τα κοίταξαν προσεκτικά, τα καθάρισαν και είδαν ότι επρόκειτο για εικόνα της Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, κομμένης στα δύο. Ο ιερομόναχος θεώρησε ότι αυτό ήταν σημάδι, αποφάσισε να κτίσει μοναστήρι προς τιμή της Παναγίας στην ακτή που βρέθηκε η εικόνα και τοποθέτησε την εικόνα σε ένα προσκυνητάρι, αλλά εκείνη μεταφερόταν σε ένα άλλο σημείο, όπου υπήρχε μία μυρτιά. Τότε ο Σερέμελης κατάλαβε ότι ο ναός έπρεπε να αφιερωθεί στην Μυρτιδιώτισσα. Στο σημείο που υπήρχε η μυρτιά σήμερα βρίσκεται το Ιερό Βήμα του Καθολικού της Μονής⁴⁹.

Η πλέον διαδεδομένη είναι η τιμή προς την Παναγία την Μυρτιδιώτισσα, προστάτιδα των Κυθίων, για την οποία

46. Η ακολουθία της: ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ, 2000.

47. ΨΙΛΑΚΗΣ 1994²: 338. ΜΗΛΙΓΚΟΥ – ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ 2006: 148, όπου και βιβλιογραφία.

48. Βλ. ενδεικτικά, ΑΞΙΩΤΑΚΗΣ 1988⁴: 12-14. Είναι εύλογη η σύνδεση της παράδοσης αυτής με την *φλεγόμενη αλλά μη καιόμενη* βάτο που είδε ο προφήτης Μωυσής στο όρος Σινά (Εξοδος 3) και η οποία είναι προτύπωση της Θεοτόκου.

49. ΧΑΛΚΙΑ – ΣΤΕΦΑΝΟΥ 2003.

έχουν γραφεί αρκετά υμνογραφικά κείμενα. Σε όλα απηχούνται η τοπική παράδοση της ανεύρεσης της εικόνας της Θεοτόκου στα Κύθηρα⁵⁰ και οι θαυματουργές παρεμβάσεις της, με τις οποίες έσωσε το νησί από ποικίλους κινδύνους και τους κατοίκους από επικίνδυνες ασθένειες.

Η πρώτη ακολουθία προς τιμήν της Μυρτιδιώτισσας συνετέθη από τον επίσκοπο Κυθήρων Σωφρόνιο Πάγκαλο το 1640⁵¹ και χαρακτηρίζεται από έμφαση στην δια θαύματος θεραπεία του παραλύτου Θεοδώρου Κουμπανιού⁵², γεγονός που κατά την κυθηραϊκή παράδοση συνέβη στις 24 Σεπτεμβρίου, καθώς εκείνος προσευχόταν μέσα στο Ναό. Μεταξύ άλλων υμνογραφικών κειμένων για τη Μυρτιδιώτισσα μία δεύτερη ακολουθία (η οποία περιλαμβάνει και «Χαιρετισμούς») συνέθεσε ο Σοφοκλής Καλούτσης και έναν παρακλητικό κανόνα ο Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης.

Όλα τα υμνογραφικά κείμενα χαρακτηρίζονται από την προσήλωση στην τοπική παράδοση και δίνουν έμφαση στα θαύματα και στις ευεργεσίες της Θεοτόκου στο νησί των Κυθήρων. Εξαιρουμένης της πρώτης ακολουθίας, του επισκόπου Κυθήρων Σωφρονίου Παγκάλου, τα τοπικά στοιχεία συνδυάζονται (προσεκτικά και ισορροπημένα) με εγκωμιαστικά, λυρικά και δογματικά στοιχεία για την Θεοτόκο ούτως ώστε να κυριαρχούν τα πρώτα. Επομένως αποφεύγονται οι αοριστολογίες και οι γενικότητες, οι οποίες προσφέρονται για ρητορικούς εγκωμιασμούς (όπως συχνά συμβαίνει στη μεταβυζαντινή και νεότερη υμνογραφία) και οι ποιητές αξιοποιούν και εμπλουτίζουν το στέρεο υλικό της

50. *Ὁ ἐν ἐρήμοις ποιμαίνων προβάτων τὰ ποιμνία / καὶ νοερῶς μόνος μόνῳ Θεῷ συγγιγνόμενος / ὁ τῶν ἀγγέλων τὸν βίον ἐν σαρκὶ μετερχόμενος / ἀγγελικῆς ἡξίωται σήμερον χαρᾶς, / αὐτίκοος γὰρ τῆς φωνῆς σου γέγονεν / «εἴ με ζητήσης, / ὧδέ που εὐρήσεις τὴν εἰκόνα μου.» / Καὶ ἐρευνήσας ἐν μέσῳ εὐόσμων μυραινῶν / ὡς ἐν θρόνῳ Χερουβικῷ / ἀνεῖρε ταύτην... (Λιτή, ιδιόμελο β' ἴχου).*

51. Στην προμετωπίδα της πρώτης εκδόσεως της ακολουθίας (Βενετία, 1744) δηλώνεται: «*Ακολουθία τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Μυρτιδιώτισσας, εἰς τὸ ὑπερφυγὲς θαῦμα, ὅπερ ἐνήργησε διὰ τῆς πανσέπτου θείας Εἰκόνας Αὐτῆς, ἐν τῇ Νήσῳ Κυθήρων, ὅτε τὸν παράλυτον ἤγειρε μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας τῆς Ἁγίας Αὐτῆς Κοιμήσεως...*». Ακολούθησαν άλλες 6 εκδόσεις της ακολουθίας.

52. Η έμφαση στο συγκεκριμένο θαύμα δηλώνεται ευθύς εξ αρχής στον τίτλο της προμνημονευθείσας πρώτης έκδοσης της ακολουθίας.

τοπικής παράδοσης συνδυάζοντάς το με στοιχεία της Βυζαντινής υμνογραφικής παράδοσης για την Θεοτόκο.

Στις ακολουθίες αυτές η Θεοτόκος υμνείται προεχόντως ως πολιούχος και προστάτις των Κυθηραίων. Μεταξύ των θαυμάτων που διασώζει η παράδοση και αναφέρονται στα υμνογραφικά κείμενα είναι: δια θαύματος θεραπείες ασθενειών (όπως η προαναφερθείσα θεραπεία του παραλύτου Θεοδώρου Κουμπανιού, η θεραπεία αποπληκτικού ασθενούς, άλλου που υπέφερε από νόσο του νευρικού συστήματος, ίαση ψυχοπαθούς), η σωτηρία της Μονής από επικείμενη επίθεση πειρατών, η σωτηρία πλοίου⁵³ το οποίο κινδύνευε να καταποντισθεί ανοιχτά των Κυθήρων λόγω τρικυμίας, η σωτηρία του φρουρίου του νησιού από κεραυνούς⁵⁴, η σωτηρία του νησιού από σεισμό, από επιδημία πανώλης, από κίνδυνο λιμού, από ανομβρία (κατόπιν λιτανείας), η λύση της στειρότητας μιας Εβραίας από την Αλεξάνδρεια, η παραδειγματική τιμωρία των ιερόσυλων, οι οποίοι επεδίωκαν να κλέψουν το ασήμι από την εικόνα της, και του άπιστου, που επεχείρησε ασεβώς να ψαύσει την εικόνα της⁵⁵.

Σε όλες τις ακολουθίες η μυρτιά αναφέρεται ελάχιστα. Στο προσκίνιο είναι η Θεοτόκος και οι ευρύτερα εγκωμιαζόμενες ιδιότητές της, η εικόνα της Μυρτιδιώτισσας και κυρίως τα θαύματα που επιτελούνται μέσω της εικόνας.

Μόνο στην ακολουθία του Σοφοκλή Καλούτση γίνεται επανειλημμένη αναφορά στη μυρτιά και σχολιάζεται το σύμβολο με περισσότερα στοιχεία από την απλή αναφορά στο ιστορικό της εύρεσης της εικόνας και του αυτονόητου στολισμού της με κλαδιά μυρτιάς⁵⁶: η ανεύρεση της εικόνας μέσα στις μυρτιές δηλώνει ότι η μυρτιά είναι σημάδι της εύνοιας της Θεοτόκου στο νησί και γίνεται πρόξενος χαράς

53. Το πλοίο σώθηκε μετά από επίκληση του πληρώματος στην Μυρτιδιώτισσα και τον άγιο Νικόλαο. Μετά την σωτηρία τους ευγνωμονούντες έχτισαν το ναό του αγίου Νικολάου στη θέση «μαυροβράχος».

54. Βλ. και ανωτ., σημ. 45.

55. Εδώ διακρίνουμε την επίδραση αντίστοιχης βυζαντινής παράδοσης για την κοίμηση της Θεοτόκου: ασεβής Εβραίος, ο οποίος προσπάθησε να ρίξει το λείψανο της Θεοτόκου, τιμωρήθηκε παραδειγματικά με αποκοπή των χεριών του (βλ. σχετικά: SHOEMAKER 1999, SHOEMAKER 2006).

56. *Ὁρθρίζοντες παιδρῶς ἐν τῷ ναῷ σου/ μυρσίνης κλάδοις στέφομεν...* (κανόνας, ωδή θ', τροπάριο 3).

στους κατοίκους: *Χαίροις ἢ τὴν εἰκόνα τὴν σὴν / ἐν Μυρτιδίοις θαυμαστῶς φανερώσασα / τοῖς κλάδοις φυτοῦ μυρσίνης / στεφανουμένην λαμπρῶς / ἐναργὲς ὡς δεῖγμα τῆς εὐνοίας Σου / χαρᾶς τε πληρώσασα / Κυθηραίων γῆν ἄπασαν / τῇ ἐπισκέψει καὶ θερμῇ προστασία Σου / ὧν τυγχάνουσα τῶν κινδύνων ἀπήλλακται*⁵⁷. Στο Δοξαστικό των αποστίχων του Μεγάλου εσπερινού ο Καλούτσης αναφέρεται στην προφητεία του Ησαΐα υπαινισσόμενος ότι η ανεύρεση της εικόνας της Μυρτιδιώτισσας αποτελεί μία ακόμη εκπλήρωση των λόγων του προφήτη. Έτσι επιβεβαιώνεται και πάλι ο αισιόδοξος και χαρμόσυνος χαρακτήρας του συμβόλου της μυρτιάς: *Ἡ τοῦ προφήτου φωνή, / Ἑσαΐου τοῦ ἐνδόξου, / πεπλήρωται ἢ λέγουσα / «ἀντὶ τῆς στοιβῆς ἀναβήσεται κυπάρισσος, / ἀντὶ δὲ τῆς κονίζης ἀναβήσεται μυρσίνη.» / Ἀνέβη γὰρ ὄντως καὶ ὑπερύψωται / μυρσίνη ἢ ταπεινὴ / ὑπὲρ πάντα τὰ ξύλα τοῦ ἀγροῦ. / Ἐκ μυρσινῶν γὰρ εὐόσμων / ἀνέτειλε τοῖς Κυθηραίοις / ἢ τῆς πανάγνου εἰκῶν / θεοσεβείας ὡς γέρας / καὶ τῆς εὐνοίας τεκμήριον. / Ἄπαντες οὖν χαρμονικῶς / κλάδους μυρσίνης ἐν χερσὶ κατέχοντες / τὴν Θεοτόκον ἐν εὐσήμεν ἡμέρα / ἐορτῆς ἀνυμνήσωμεν / καὶ τὴν αὐτῆς εἰκόνα/ εὐλαβῶς προσκυνήσωμεν λέγοντες· / Χαῖρε Κυθηραίων δόξα / καὶ χαρά, Παρθένε ἄχραντε...*⁵⁸. Οι πιστοὶ προσφέρουν στην Θεοτόκο ἄνθη και κυρίως ευωδιάζοντα κλαδιά μυρτιάς⁵⁹, σύμβολα της πνευματικής προσφοράς τους στην εορτή Της.

Στο προμνημονευθέν ιδιόμελο του β' ἴχου της Λιτής⁶⁰ ο υμνογράφος αφηγείται την εύρεση της εικόνας από τον βοσκό. Στην αφήγησή του η μυρτιά προβάλλεται ως σύμβολο ισχύος, σύμβολο βασιλικής εξουσίας, αφού αποκαλείται

57. Ακολουθία Μεγάλου εσπερινού, 2ο απόστιχο.

58. Ακολουθία Μεγάλου εσπερινού, Δοξαστικό Αποστίχων, πρβλ. *Νῦν προφητόφθεγκτος ρῆσις πεπλήρωται / ἀντὶ κονίζης γὰρ / ἀνέβη εὐοσμος μυρσίνη / δεῖγμα θεϊκῆς εὐνοίας Κυθήρων νίσφ...* (ακολουθία ὄρθρου, 2ο κάθισμα μετά την 2η στιχολογία).

59. *Στέφανον ἐξ ἀκηράτων ἀνθέων / καὶ μυρσινῶν πανευόσμων / τῇ σῇ προσφέρομεν πανσέπτῳ εἰκόνι / οἱ σὲ προστάτιν εἰδότες, θεοχαρίτωτε· / καὶ πνευματικῶν ἐκ λειμώνων / τὰ τοῦ Πνεύματος ἄνθη δρεψάμενοι / τῇ ἱερᾷ σου προσάγομεν ἐορτῇ...* (Δοξαστικό Λιτής).

60. Βλ. ανωτ., σμ. 50.

θρόνος χερουβικός⁶¹ ή (σε άλλο σημείο της ακολουθίας, στο οποίο κυριαρχεί ο ρητορικός εγκωμιασμός) θρόνος και παλάτι της εικόνας της Μυρτιδιώτισσας: *Μυρσίνης φυτὸν τὸ ὠραῖον / νῦν ἐπαγάλλου· / σὲ γὰρ ἠρετίσατο ἡ Θεοτόκος / ὡς θρόνον καὶ παλάτιον / τοῦ παναγίου αὐτῆς εἰκονίσματος / καὶ θαυμαστῶς ἁγιασθὲν / τὴν Βασίλισσαν φαιδρῶς / τῷ τῶν σῶν κλάδων ἤχῳ μεγάλυνε*⁶². Επισημαίνεται ότι και στις δύο περιπτώσεις αποδίδονται στη μυρτιά πολύ γνωστές στην υμνογραφία προσωνυμίες της Θεοτόκου⁶³, οι οποίες είναι οικείες στο εκκλησίασμα, διότι προέρχονται από αγαπητές και ευρέως γνωστές ακολουθίες, δηλ. από τον ὄρθρο των Χριστουγέννων και από τον δημοφιλή κανόνα του Ιωσήφ του υμνογράφου στην ακολουθία του Ακαθίστου Ὑμνου αντίστοιχα⁶⁴. Η απόδοση προσφωνήσεων και χαρακτηριστικών της Θεοτόκου στη μυρτιά δείχνει ότι ο υμνογράφος ταυτίζει την Θεοτόκο με τη μυρτιά και αναφέρεται στη μυρτιά με εκφράσεις για τη Θεοτόκο (γνωστές και αγαπητές στους πιστούς) από την περίοδο της ακμής της βυζαντινής υμνογραφίας, για να αποτυπώσει τη σχετική λαϊκή πεποίθηση, την οποία δηλώνουν οι φράσεις *Παναγία η Μυρσίνη*, *Αγία Μυρτιά*, *Παναγία η Μυρτιά*. Τα υμνογραφικά κείμενα της Μυρτιδιώτισσας ὅσον αφορά την συγκεκριμένη χρησιμοποίηση του συμβόλου απομακρύνονται από την Βυζαντινή παράδοση (η οποία διερμνεύει το δόγμα και το καθιστά οικείο στους πιστούς αποφεύγοντας συστηματικά την ενσωμάτωση λαϊκών πεποιθήσεων) και απηχούν τις επικρατούσες στον λαό των Κυθίων αντιλήψεις.

Ο νικητήριος πανηγυρισμός με κλαδιά και η ἔμφαση στην ευωδιά της μυρτιάς, σημαντικά στοιχεία του προαναφερθέντος αποσπασμάτος του προφήτη Ησαΐα, διατηρούνται και

61. *ἐρευνήσας ἐν μέσῳ εὐόσμων μυρσινῶν / ὡς ἐν θρόνῳ χερουβικῷ ἀνεῦρε ταύτην...*

62. Κανόνας, ὠδή ε', τροπάριο 3, πρβλ. και σημ. 60.

63. *Μυστήριον ξένον / ὀρῶ καὶ παράδοξον! / οὐρανὸν τὸ σπίλαιον, / θρόνον χερουβικὸν τὴν Παρθένον...* (Κοσμάς μελωδός, κανόνας των Χριστουγέννων, εἰρμός θ' ὠδῆς, *Μηναῖα τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, τόμ. II, ἐν Ρώμῃ 1892, 670).

64. Πρβλ. *τὸ παλάτιον τοῦ μόνου βασιλέως· / χαῖρε, θρόνε πύρινε τοῦ πατοκράτορος* (Ιωσήφ υμνογράφος, κανόνας της ακολουθίας του Ακαθίστου Ὑμνου, ὠδή α, τροπάριο 2, *Τριῶδιον καταναυτικόν...* ἐν Ρώμῃ 1879, 509).

επισημαίνονται με έμφαση: *Ρημάτων προφήτου, Παρθένε, / νῦν ἐπ' ἐσχάτων / ὀρώμεν τὴν ἔκβασιν· ὑπερυψώθη / φυτὸν γὰρ τὸ πανεύσομον / τῶν μυρσινῶν τὴν εἰκόνα δεξάμενον / τὴν ἱεράν σου καὶ λαμπρὸν / οἰκητήριον αὐτῆς / ἀναδειχθὲν καὶ θρόνος καὶ σύμβολον*⁶⁵. Το ευγονικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη μυρτιά στην αρχαία ελληνική παράδοση διατηρήθηκε και στην σύνδεση του θάμνου με τη Θεοτόκο: της αποδίδονται θαυματουργές θεραπείες στειρότητας γυναικών, στις οποίες *εὐτεκνίαν τε, γυναιξὶ στειρευούσαις ἐδωρήσω*⁶⁶ κατά τον υμνογράφο. Στην περίπτωση αυτή είναι φανερό ότι η παράδοση της Εκκλησίας και η λαϊκή λατρεία ενσωμάτωσαν ένα παγανιστικό ερωτικό χαρακτηριστικό της μυρτιάς, το διατήρησαν στην ορθόδοξη λατρευτική πράξη, αφού το διαπότισαν με χριστιανικά στοιχεία και του προσέδωσαν καινούριο νόημα. Η διατήρηση του ευγονικού χαρακτήρα που είχε το σύμβολο της μυρτιάς στην αρχαία ελληνική παράδοση αντικατοπτρίζεται και στη χρήση της μυρτιάς στα γαμήλια έθιμα των Χριστιανών, όπως ακριβώς και σε εκείνα των αρχαίων Ελλήνων.

Συμπεραίνουμε λοιπόν από τα προηγούμενα ότι όλες οι αναφορές στο σύμβολο της μυρτιάς έχουν αισιόδοξο και παρηγορητικό χαρακτήρα: Αυτός που βρίσκεται σε διωγμό και κίνδυνο, σε κατάρρευση, σε δουλεία και σε εκμετάλλευση θα δει ευημερία, η θλίψη του θα λάβει τέλος. Ο Θεός θα παρέμβει με θαυματουργό τρόπο και θα του χαρίσει γαλήνη. Η παραδεισιακή κατάσταση θα τον γεμίζει χαρά και ευωδία, όπως της μυρτιάς⁶⁷. Οπωσδήποτε τα αισιόδοξα και παρηγορητικά αυτά μηνύματα ανανοηματοδοτούνται σε σχέση με την τρέχουσα κατά την ανεύρεση της εικόνας της Μυρτιδιώτισσας ιστορική συγκυρία.

65. Κανόνας, ωδή ε', τροπάριο 5. Πρβλ. και το τροπάριο 1 της ζ' ωδής, οι στίχοι του οποίου απηχούν την θριαμβευτική είσοδο του Ιησού στην Ιερουσαλήμ τόσο ως προς την περιγραφή, όσο και ως προς το λεξιλόγιο (*Ώσαννά, βαΐα*): *Ώσαννά σοι κράζει ὁ λαὸς / νήσου πάσης, θεοχαρίτῳτε, / ἐν τῇ θεΐᾳ μνήμῃ σου / τὰ βαΐα κατέχων / τῆς μυρσίνης ἐν χερσίν...*

66. Αἶνοι, 3ο προσόμοιο.

67. Υπενθυμίζεται ότι η ταύτιση του Παραδείσου με ευωδία και της Κόλασης και του διαβόλου με δυσωδία είναι *τόπος* στην πατερική γραμματεία και στα υμνογραφικά και αγιολογικά κείμενα.

Είναι εμφανές ότι στους ελληνικούς μύθους, αρχαίους και νεότερους, η μυρτιά κρύβει την θεότητα. Ομοίως στην εβραϊκή παράδοση της Σκννοπηνγίας κλαδιά μυρτιάς καλύπτουν και προφυλάσσουν τους ανθρώπους. Όταν η μυρτιά κρύβει, εξασφαλίζεται η αποφυγή του κινδύνου (η καταδίωξη της Αφροδίτης και του Ιησού), όταν καλύπτει εγγυάται ηρεμία και διασφαλίζει την οικογενειακή ζωή αυτών που μένουν στην κατασκευασμένη από τα κλαδιά της σκηνή (Σκννοπηνγία).

Ομοίως η αποφυγή του κινδύνου επιτυγχάνεται με την μεταμόρφωση της διωκόμενης Μυρσίνης ή της ψυχορραγούσας Μυρσίνης σε θάμνο. Η μεταμόρφωση της συντετριμμένης Μύρρας σε μυρτιά από την Αφροδίτη δηλώνει επίσης το έλεος της θεότητας προς τον άνθρωπο.

Τα γνωρίσματα αυτά της μυρτιάς, κοινά εν πολλοίς στην παράδοση των αρχαίων λαών της Μεσογείου, Ελλήνων και Εβραίων, είναι χαρακτηριστικά της Θεοτόκου. Η Θεοτόκος είναι για τους Χριστιανούς προστάτις και *υπέρμαχος στρατηγός*, οι πιστοί προσφεύγουν στην *Άγια Σκέπη* (28 Οκτωβρίου)⁶⁸, για να σωθούν από εχθρούς. Είναι ελπίδα και καταφύγιο των πιστών και αυτό το επιβεβαιώνουν τα θαύματα της Μυρτιδιώτισσας. Οι γνωστές από την αρχαιότητα θεραπευτικές ιδιότητες της μυρτιάς επιβιώνουν στις θαυματουργές θεραπείες της Μυρτιδιώτισσας και στην μυρτιά της Παλιανής. Το χαρμόσυνο εορταστικό περιβάλλον της Σκννοπηνγίας και οι ευφρόσυνες εικόνες του πανηγυριού στον προφήτη Ησαΐα διασώζονται στην πανήγυρη στα Κύθηρα και αποτυπώνονται στην ακολουθία. Ο λαός των Κυθίων προστατεύεται από την Μυρτιδιώτισσα και δέχεται το έλεος του Θεού και το ελπιδοφόρο μήνυμα της σωτηρίας από τους κινδύνους και της προστασίας από τους εχθρούς, όπως το οραματίσθηκε ο προφήτης Ζαχαρίας. Η μυρτιά, αρχαίο προχριστιανικό (παγανιστικό και εβραϊκό)

68. Οι υμνογράφοι υμνούν και την Μυρτιδιώτισσα ως *πολιοῦχον φύλακα καὶ σκέπην* (1ο απόστιχο μικρού εσπερινού), *τείχος ἀκράδαντον, / Κυθίων τὸ μέγα κλέος / καὶ προστασία θερμῆ, / εὐφροσύνη, σκέπη καὶ κραταίωμα / πηγὴ ἢ πηγάζουσα / δαυιλῶς τὰ ἰάματα, / ὁ χρυσοπτέρυξ, ἀετὸς καὶ περιδοξος / θείαις πτέρυξιν / ὁ σκεπάζων τὸν κόσμον σου* (1ο απόστιχο Μεγάλου εσπερινού).

σύμβολο συνδέθηκε με τη Θεοτόκο και διατήρησε τα χαρακτηριστικά που είχε στις πολιτισμικές παραδόσεις από τις οποίες προήλθε προσδίδοντας σε αυτά νέο νόημα, σύμφωνο με την χριστιανική διδασκαλία. Πρόκειται για δημιουργία συμβόλου της Θεοτόκου στα νεότερα χρόνια, κάτι που είναι σπάνιο. Το σύμβολο έχει διαμορφωθεί με βάση την προϋπάρχουσα (Βυζαντινή) παράδοση για τη Θεοτόκο και έχει διανθισθεί με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες από διαφορετικές Θεομητορικές εορτές και προτυπώσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΕΙΩΤΑΚΗΣ Α., 1988⁴, *Η Νέα Μονή της Χίου*, Χίος.
- BEDFORD P.R., 1995, «Discerning the Time: Haggai, Zechariah and the Delay in the Rebuilding of the Jerusalem Temple», in S.W. Holloway – L.K. Handy (eds.), *The Pitcher is Broken: Memorial Essays for Gösta W. Ahlström*, Sheffield.
- ΧΑΛΑΚΙΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ Π., 2003, *Τα μοναστήρια της Χίου*, Εκδόσεις Επτάλοφος, Αθήνα.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ Κ., 1993, *Οι Δενδρίτες στην προχριστιανική και χριστιανική ιστορικοφιλολογική παράδοση και εικονογραφία*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη.
- CHRISTIANS D., 2009, «Athleten, Ackerbauern und Hirten: Typisierung der Heiligenverehrung im Gottesdienstmenaum», in D. Christians – D. Stern – V.S. Tomelleri (eds.), *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag* (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe 3), München-Berlin, p. 151-176.
- , 2010, «Topoi in liturgischen Hymnen zu Ehren heiliger Mönche», in M. Jovčeva – I. Dobrev – A. Turilov – E. Trajčev (eds.), *Pěnije malo Georgiju. Sbornik v čest na prof. Georgi Popov*, Sofija, p. 210-225.
- DELEHAYE H., 1907, *The Legends of the Saints. An Introduction to Hagiography*, Longmans, Green and Company, London, New York, Bombay and Calcuta.
- DIEKAMP F., 1907, *Doctrina Patrum de incarnatione verbi. Ein griechisches Florilegium aus der Wende des siebenten und achten Jahrhunderts*, Münster.
- DOUTRELEAU L., 1962, *Didyme l'Aveugle. Sur Zacharie*. Introduction, texte critique, traduction et notes, 3 vol., (Sources Chrétiennes 83-85), Paris.
- EVANS, A.J., 1901, «The Mycenaean tree and Pillar cult, and its Mediterranean relations», *The Journal of Hellenic Studies* 21.
- FRAZER, J.G., 1911³, *The Golden Bough: a study in magic and religion*, vol. 1, Editions Macmillan, London.
- GROSDIDIER DE MATONS, J., 1977, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Editions Beauchesne, Paris.
- JAMES, E.O., 1966, *The Tree of Life: An archaeological study*, Brill, Leiden.
- ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ Θ., 2000, *Από τη χλωρίδα της Κύπρου. Μύθος, παράδοση, χρήσεις και θεραπευτικές ιδιότητες*, Λευκωσία.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ Β., 1971, *Μηροτραφής. Μελέτη περί τῆς γονιμοποιῦ τρώσεως ἢ δεσμέσεως τοῦ μπρός ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπτόλου αρ. 12, Ἀθήναι.
- LIDDEL H.G. – SCOTT R. – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., 1904, *Μέγα Λεξικόν της Ἑλληνικῆς γλώσσης*, τόμ. 4, Ἑλληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1940, *Νεοελληνική Μυθολογία. Ζῶα – Φυτά*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἐν Ἀθήναις.
- ΜΗΛΙΓΚΟΥ-ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ Μ., 2006, *Δένδρα – φυτά – ἀνθη στον Λαϊκό πολιτισμό των νεωτέρων Ελλήνων*, Αθήνα.
- MARINATOS N., 1989, «The tree as a focus of ritual action in Minoan glyptic art», in W. Müller (ed.), *Fragen und Probleme der Bronzezeitlichen Agäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5.-7. September 1985*, (Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, Beiheft 3), Mann, Berlin, p. 126-143.
- Μνηαῖα τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Β', ἐν Ρώμῃ, 1892.
- MIGNE J.P., *Patrologia cursus completus, Series Graeca*, t. 29, Παρίσι, 1857.
- , *Patrologia cursus completus, Series Graeca*, t. 66, Παρίσι, 1864.
- , *Patrologia cursus completus, Series Graeca*, t. 72, Παρίσι, 1864.
- , *Patrologia cursus completus, Series Graeca*, t. 81, Παρίσι, 1864.
- , *Patrologia cursus completus, Series Graeca*, t. 93, Παρίσι, 1865.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ, 2000, *Κρητικόν Πανάγιον, ἥτοι Ἀκολουθίαι πάντων τῶν ἐν Κρήτῃ ἀγίων*, τόμ. Α', Ἔκδοσις Ἱεραῶς Ἐπαρχιακῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, Ἡράκλειο.
- NILSSON, M., 1950², *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in the Greek Religion*, Editions Gyan Books Pvt. Ltd., Lund.
- ΠΑΝΑΡΕΤΟΣ Α., 1979, *Η δενδρολατρεία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Λευκωσία.
- ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Σ. – ΣΤΡΑΤΗΣ Δ., 1996, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη.
- ΨΙΛΑΚΗΣ Ν., 19942, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τόμ. Α', Β', Ἐκδόσεις Καρμάνωρ, Ἡράκλειο.
- RUTKOWSKI, B., 1986, *The Cult Places of the Aegean*, Yale University Press, London & New Haven.
- SHOEMAKER ST., 1999, «Let Us Go and Burn Her Body: The Image of the Jews in the Early Dormition Traditions», *Church History* 68:4, 775-823.
- , 2006, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford Early Christian Studies, Oxford.
- ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Γ., 1975, *Ἑλληνική Λαογραφία*, τεύχ. γ', Κοινωνικός βίος, ἐν Ἀθήναις.
- Τριῶδιον κατανοκτικόν... ἐν Ρώμῃ*, 1879.

Μαρία Α. Κουρή*

Εφαρμόζοντας τη θεωρία στην πράξη:
Μία νέου τύπου ακαδημαϊκή συνεργασία
με την τοπική κοινωνία (ημετέρα εμπειρία)

Abstract. — The paper presents a research project based on the application of cultural management theories in praxis, through the design, implementation, promotion and evaluation of two new educational programmes by student teams under my supervision and tutelage, at the invitation of the Archaeological Museum of Messenia. This research project was developed in the framework of the Project «Unit of Innovation and Enterprising at the University of the Peloponnese» in 2012, and it promoted a new type of collaboration between the Faculty of Humanities and Cultural Studies, University of the Peloponnese, and the former 38th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. Specific educational and social objectives were aimed at and achieved. On the one hand the project supported the multifaceted theoretical and practical training of students, and on the other it furthered the potential of the University as an essential influential agent of local cultural development.

Η πράξη «Μονάδα καινοτομίας
και επιχειρηματικότητας»
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2010-2011 έως και 2013-2014 το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου συμμετείχε στην Πράξη «Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας», στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του ΕΣΠΑ 2007-2013, με συγχρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

* *Λέκτορας Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.*

Κεντρικός στόχος της Πράξης ήταν η ανάπτυξη των ικανοτήτων επιχειρηματικότητας και καινοτομίας των φοιτητών του Πανεπιστημίου, θεωρώντας την επιχειρηματική δραστηριότητα ως «αναπόσπαστο στοιχείο του κοινωνικού γίνεσθαι»¹. Για την επίτευξη του στόχου τούτου, η Πράξη περιλάμβανε μια σειρά δράσεων²:

- α) τη διδασκαλία δύο νέων μαθημάτων: «Επιχειρηματικότητα και διοίκηση μικρομεσαίων επιχειρήσεων» και «Ανάπτυξη νέων προϊόντων και υπηρεσιών»,
- β) την εκπόνηση και διδασκαλία μελετών περίπτωσης (case studies), που επικεντρώνονταν στις εξειδικεύσεις των επιμέρους Τμημάτων του Πανεπιστημίου, και αποτύπωναν το πραγματικό εργασιακό περιβάλλον και τους τρόπους και τις διαδικασίες αντιμετώπισης προκλήσεων,
- γ) επαφή με την επιχειρηματική κοινότητα, επισκέψεις σε επιχειρήσεις και οργανισμούς με διαλέξεις από στελέχη τους, με σκοπό τη μελέτη των συνθηκών λειτουργίας των επαγγελματιών φορέων σε πραγματικές συνθήκες και την έναρξη γόνιμου διαλόγου μεταξύ των επαγγελματιών και των φοιτητών,
- δ) πρόγραμμα συμβουλευτικής καθοδήγησης (mentoring) για τις υποχρεωτικές ομαδικές εργασίες των φοιτητών σε δύο βασικές θεματικές: την ανάπτυξη επιχειρηματικών σχεδίων αφ' ενός για μια νέα ή υπάρχουσα μονάδα και αφ' ετέρου για ένα νέο προϊόν ή υπηρεσία.

Επιστημονικός Υπεύθυνος του προγράμματος για το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου ήταν ο Καθηγητής κ. Θ. Κριεμάδης, ενώ Ακαδημαϊκή Υπεύθυνη για τη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών (ΣΑΕΠΣ) ανέλαβε η τότε μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια κα. Ι. Σπηλιπούλου. Η διδασκαλία των προβλεπόμενων μαθημάτων, η επίβλεψη των ομαδικών εργασιών και η βάση αυτών αξιολόγηση των φοιτητών στη ΣΑΕΠΣ ανατέθηκαν στην γράφουσα.

1. ΜΟΚΕ (χ.ν).

2. ΚΡΙΕΜΑΔΗΣ (χ.ν), 3-4.

«Καινοτομία και Επιχειρηματικότητα» στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών. — Η ένταξη των δύο μαθημάτων επιχειρηματικότητας και ανάπτυξης καινοτόμων υπηρεσιών στο πρόγραμμα προπτυχιακών σπουδών της ΣΑΕΠΣ παρουσίαζε μια βασική πρόκληση. Συγκεκριμένα, πώς θα επιτυγχανόταν η αρμονική σύνδεσή τους με το περιεχόμενο σπουδών των Τμημάτων Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών και Φιλολογίας, έτσι ώστε να είχαν ενδιαφέρον για τους φοιτητές, αλλά και να διδάσκονταν όλες οι θεωρητικές γνώσεις και οι πρακτικές δεξιότητες, που προβλέπονταν στο πλαίσιο των δύο επιπλέον μαθημάτων. Ως εκ τούτου, τα μαθήματα επικεντρώθηκαν σε βασικές θεωρίες και μεθόδους διοίκησης, διαχείρισης και επικοινωνίας/προβολής οργανισμών πολιτιστικού χαρακτήρα.

Ειδικότερα, το μάθημα «Επιχειρηματικότητα και Διοίκηση Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων», που προσφερόταν κατά τα χειμερινά εξάμηνα, εστίασε στη διδασκαλία βασικών εργαλείων μάρκετινγκ και μάρκετινγκ του κλάδου της Διοίκησης Επιχειρήσεων και στην προβληματική, που επιβάλλει την δημιουργική μεταφορά τους στις δομές και στον τρόπο λειτουργίας των πολιτιστικών φορέων, και ιδιαιτέρως των μη κερδοσκοπικών. Είναι πλέον δεδομένη η ανάγκη οι μη κερδοσκοπικοί πολιτιστικοί οργανισμοί να ανακαλύψουν και να υιοθετήσουν δημιουργικούς και αποτελεσματικούς τρόπους ώστε να εξισορροπήσουν τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς στόχους τους³. Συνεπώς, το μάθημα αποσκοπούσε να προσφέρει απαραίτητες θεωρητικές γνώσεις και πρακτικές δεξιότητες στους φοιτητές που επιθυμούσαν να εμβαθύνουν θεωρητικά στις θεματικές αυτές, αλλά και μελλοντικά να απασχοληθούν επαγγελματικά στους ποικίλους τομείς της πολιτιστικής διαχείρισης.

Κατά τα εαρινά εξάμηνα προσφερόταν ως συνέχεια του προηγούμενου μαθήματος, το μάθημα «Ανάπτυξη Νέων Προϊόντων και Υπηρεσιών». Σαφώς, στον πολιτιστικό τομέα μπορούμε να μιλούμε κατ' εξοχήν για ανάπτυξη υπη-

3. MAITLAND 2000. ΚΟΥΡΗ 2005α: 37.

ρεσιών, αφού ο χαρακτήρας των τελευταίων είναι συνήθως άυλος. Επίκεντρο του μαθήματος ήταν η μελέτη του πολιτισμικού περιβάλλοντος και η διερεύνηση της πολυεπίπεδης συνεισφοράς του Πολιτισμού στην αειφόρο ανάπτυξη τοπικών κοινωνιών. Στους μαθησιακούς στόχους συμπεριλαμβάνονταν η θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση των φοιτητών στην αξιολόγηση του εσωτερικού και του εξωτερικού περιβάλλοντος μιας γεωγραφικής περιοχής, μιας τοπικής κοινότητας και ενός οργανισμού/μιας επιχείρησης. Ομοίως, επιδιωκόμενο εκπαιδευτικό αποτέλεσμα ήταν οι φοιτητές να αποκτήσουν την ικανότητα να εντοπίζουν κενά και ευκαιρίες στην αγορά, και κατά συνέπεια να συλλαμβάνουν και να υλοποιούν έμπρακτα καινοτόμες ιδέες προς κάλυψη των κενών αυτών. Στο πλαίσιο αυτό, διδάχθηκε η ανάπτυξη, η υλοποίηση και η προβολή νέων υπηρεσιών στον τομέα του Πολιτισμού, με την δημιουργική και προσαρμοσμένη αξιοποίηση βασικών θεωριών και μεθόδων από τον χώρο της διοίκησης επιχειρήσεων και του μάρκετινγκ.

Σύναψη συνεργασίας με την ΔΗ' εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων

Κατά το ακαδημαϊκό έτος 2011-2012 και πάντα στο πλαίσιο της Πράξης και των στόχων που παρουσιάστηκαν παραπάνω, επιδιώχθηκε από τη διδάσκουσα η σύναψη ενός ιδιαίτερου, νέου τύπου συνεργασίας της ΣΑΕΠΣ με την ΔΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΕΠΚΑ)⁴. Η συνεργασία αυτή είχε ως επίκεντρο τον σχεδιασμό, την υλοποίηση και την προβολή δύο νέων μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων από το Πανεπιστήμιο για το Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας (ΑΜΜ). Οι στόχοι της συνεργασίας αναπτύχθηκαν σε δύο βασικούς άξονες, τον εκπαιδευτικό και τον κοινωνικό.

Εκπαιδευτικοί στόχοι. — Ο εκπαιδευτικός άξονας περιλάμβανε στόχους που αφορούσαν στην πολύπλευρη κατάρ-

4. Νυν εφορεία αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

τιση των συμμετεχόντων φοιτητών. Καθώς τα προγράμματα σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης Πράξης, κεντρικός μαθησιακός στόχος ήταν η εκπαίδευση των φοιτητών στην πρακτική εφαρμογή των διδαγμένων θεωριών και εργαλείων επιχειρηματικότητας και μάρκετινγκ: οι φοιτητές κλήθηκαν να μελετήσουν επισταμένα τον επιλεγμένο φορέα (ΑΜΜ) και στη συνέχεια να καταρτίσουν επιχειρηματικά σχέδια για την ανάπτυξη, υλοποίηση και προβολή της νέας υπηρεσίας, δηλαδή των νέων μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων.

Παράλληλος καίριος στόχος ήταν, κατά τη διαδικασία αυτή, οι φοιτητές να αξιοποιήσουν δημιουργικά και να εφαρμόσουν έμπρακτα τις γνώσεις που είχαν αποκομίσει και κατά τις προπτυχιακές σπουδές τους (πχ. μουσιολογία-μουσειοπαιδαγωγική, ιστορία, αρχαιολογία, νομισματική, λαογραφία, φιλολογία, κλπ.).

Τρίτος στόχος της δράσης ήταν οι φοιτητές να κερδίσουν εμπειρικά εφόδια και πρακτικές ικανότητες, πολύτιμες σε μια μελλοντική επαγγελματική σταδιοδρομία σε νευραλγικούς τομείς της διοίκησης και της διαχείρισης πολιτιστικών φορέων. Σκόπιμα, βέβαια, επιλέχθηκαν ο χώρος και οι συλλογές του ΑΜΜ, καθώς άπτονται άμεσα του επιστημονικού ενδιαφέροντος των φοιτητών της ΣΑΕΠΣ και του προγράμματος σπουδών τους.

Τέλος, ένα ακόμη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα ήταν οι φοιτητές να έρθουν σε επαφή με έναν επαγγελματικό φορέα – εν προκειμένω με ένα σημαντικό δημόσιο μουσείο– να συζητήσουν με τους εργαζόμενους σε αυτό για τους παράγοντες που στηρίζουν ή δυσχεραίνουν τη λειτουργία του φορέα, αλλά και για τον τρόπο που εντοπίζονται λύσεις και λαμβάνονται αποφάσεις για καθημερινές προκλήσεις και προβλήματα. Με άλλα λόγια, η δράση σκόπευε να προσφέρει στους φοιτητές μια ρεαλιστική ματιά στην επαγγελματική, οργανωτική και λειτουργική πραγματικότητα ενός δημόσιου μουσείου.

Κοινωνικοί στόχοι. — Ο κοινωνικός άξονας της στοχοθεσίας πήγαζε από την τάση των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων να

αναδεικνύονται σε νευραλγικούς πυλώνες των κοινωνιών στις οποίες εδράζουν και δρουν, εξελισσόμενα στη μορφή των μητροπολιτικών Πανεπιστημίων. Ως ανθρωπίνι θεσμοί τα ακαδημαϊκά ιδρύματα δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν αποκομμένα από το γενικότερο πολιτικό, οικονομικό, οικολογικό, τεχνολογικό, κοινωνικό, πολιτισμικό κλπ. πλαίσιο. Το επηρεάζουν αλλά και επηρεάζονται από αυτό⁵. Ομοίως, ένα σύγχρονο ακαδημαϊκό ίδρυμα δεν μετασχηματίζει απλώς την πόλη στην οποία δρα, αλλά ταυτόχρονα μετασχηματίζεται και από αυτή. Πρόκειται για μια δυναμική σχέση στην οποία το περιβάλλον μπορεί να προωθεί, αλλά και να ταυτόχρονα να παρεμποδίζει τη λειτουργία του μητροπολιτικού Πανεπιστημίου, επιδρώντας καθοριστικά στη φυσιογνωμία του⁶.

Ο θεσμός του σύγχρονου μητροπολιτικού Πανεπιστημίου, που εμφανίζεται περί τα μέσα του 1800 στις ΗΠΑ, βασίζεται σε προγενέστερες μορφές που εμφανίζονται ήδη τον 8ο και 9ο αι. μ.Χ. και που εξελίσσονται στη συνέχεια, και σηματοδοτεί την επιστροφή στο προφίλ ενός ακαδημαϊκού ιδρύματος, του οποίου «η σύνδεση με τις γύρω περιοχές ήταν καθοριστικής σημασίας και συμπεριλαμβανόταν στην αποστολή του ιδρύματος⁷». Σήμερα, αναμένεται ολοένα και ευρύτερα από τα σύγχρονα Πανεπιστήμια να προσφέρουν ανώτατης ποιότητας διδακτικό και ερευνητικό έργο, και παράλληλα να στηρίζουν τις κοινότητες που τα πλαισιώνουν, προσφέροντας επιπλέον υπηρεσίες στο ευρύ κοινό, καλλιεργώντας αμφίδρομα ωφέλιμες συνέργειες με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, και εμπλουτίζοντας την ποιότητα ζωής της περιοχής, όπου εδράζουν, μέσα από τη διοργάνωση πνευματικών, πολιτιστικών και άλλων δράσεων.

Η σχέση Πανεπιστημίου-Κοινωνίας μπορεί να λάβει ποικίλες μορφές, οι οποίες μπορούν να αναλυθούν με βάση το τετραπλό μοντέλο της αειφορίας⁸. Στον οικονομικό άξονα η λειτουργία ενός δυναμικού Πανεπιστημίου στηρίζει την το-

5. VAN DER WUSTEN 1998, 6.

6. BROWNELL 1995, 13.

7. ΦΥΤΟΠΟΥΛΟΥ 2006.

8. HAWKES 2001.

πική οικονομία άμεσα και έμμεσα, ενώ συνέργειες μεταξύ φορέων και του Πανεπιστημίου μπορούν να ενισχύσουν την τοπική και περιφερειακή επιχειρηματικότητα και οικονομική δραστηριότητα⁹. Στον κοινωνικό άξονα, το Πανεπιστήμιο λειτουργεί ως πόλος έλξης ενός ποικιλόμορφου φοιτητικού και εργαζόμενου πληθυσμού, ανανεώνοντας την τοπική κοινωνική δυναμική μέσω της ανταλλαγής ιδεών και πολιτισμικών προτύπων. Παράλληλα, μπορεί να προσφέρει εκπαίδευση σε μη προνομιούχες ομάδες ή να βοηθήσει ενεργά σε φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα με δράσεις ευαισθητοποίησης και αλληλεγγύης. Η δε διάχυση του ερευνητικού έργου του Πανεπιστημίου στην τοπική κοινωνία επιτυγχάνεται με πολλούς τρόπους, όπως πχ. με διαλέξεις, συνέδρια, ημερίδες και σεμινάρια ανοιχτές στο κοινό, με πολιτιστικές εκδηλώσεις (πχ. προβολές, συναυλίες, εκθέσεις κλπ.), αλλά και με επεμβάσεις, που πραγματικά επηρεάζουν τη διαμόρφωση του φυσικού, κοινωνικού, οικονομικού και του πολιτισμικού περιβάλλοντος ενός τόπου.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων επιτυχημένων παρεμβάσεων και συνεργιών Πανεπιστημίων και τοπικών κοινωνιών στην Ελλάδα προσφέρουν, ενδεικτικά, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) και το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ). Το πρώτο σταθερά διεξάγει και εφαρμόζει την έρευνά του σε ποικίλους τομείς σε συνεργασία με διάφορους φορείς, συμπεριλαμβανομένης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως για παράδειγμα τη μελέτη για την πολεοδομική ανασυγκρότηση περιοχών ή και ολόκληρων πόλεων με γνώμονα την ανθρωποκεντρική ανάπτυξη¹⁰.

Το δε ΕΜΠ ίδρυσε το 1992 το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, ένα μνημείο βιομηχανικής αρχαιολογίας και αρχιτεκτονικής. Πρόκειται για έναν οργανισμό «επιστημονικής έρευνας, εκπαίδευσης, επιχειρηματικής δραστηριότητας και πολιτισμού», που αποσκοπεί «στη σύνδεση της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας που

9. Για μια ενδεικτική πρόταση πώς η ΣΑΕΠΣ θα μπορούσε να ενισχύσει την τουριστική ανάπτυξη της Μεσσηνίας, βλ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΟΥΡΗ 2014.

10. Ενδεικτικά βλ. ΚΑΚΑΡΑΣ 2015.

πραγματοποιείται στο ΕΜΠ με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του επιχειρηματικού κόσμου, στην πραγματοποίηση πολιτιστικών εκδηλώσεων σχετικών με την προβολή της ιστορίας και του πολιτισμού της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής και στην ανάδειξη της ιστορίας των δραστηριοτήτων που στο παρελθόν είχαν αναπτυχθεί στις διατηρητέες εγκαταστάσεις του¹¹». Η δημιουργία του ακολούθησε μακροχρόνια συζήτηση μεταξύ των ακαδημαϊκών, των τοπικών αρχών και των επιχειρήσεων· έχοντας κερδίσει την «τοπική λαϊκή υποστήριξη» προσφέρει ένα «νέο μοντέλο τοπικής κοινωνικο-οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης βασισμένο στην τεχνολογία, το οποίο ήταν σύμφωνο με τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την αναδυόμενη παγκόσμια «οικονομία της γνώσης»¹²». Παρ' ότι το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου προσφέρεται για στέγαση επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και διεξαγωγή έρευνας και εκπαίδευσης αιχμής σε τομείς της εφαρμοσμένης τεχνολογίας, αντικατοπτρίζει «τον ειδικό χαρακτήρα του ΕΜΠ»: δεν «γεννήθηκε απλά ως κερδοφόρος πόλος τοπικής μακροοικονομικής ανάπτυξης» και, επομένως, δεν συντίθεται «μόνο από τη διαδραστική μεταφορά της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας, τον επιχειρηματικό ανταγωνισμό και τη συμπεριφορά μεγιστοποίησης του κέρδους, αλλά, επίσης, από τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες και δομές που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες στην αναδυόμενη νέα οικονομία της γνώσης¹³».

Ο ιδιαίτερος τρόπος που το ΕΜΠ αντιλαμβάνεται το Πάρκο, αντικατοπτρίζει τη γενικότερη προβληματική που αφορά στη διατήρηση σχέσεων ισορροπίας ανάμεσα στους στόχους και τις επιδιώξεις των επιμέρους συνεργαζόμενων μερών. Σίγουρα ένα σύγχρονο ακαδημαϊκό ίδρυμα οφείλει, παράλληλα με τον διεθνή του προσανατολισμό, να στηρίζει την εθνική, περιφερειακή αλλά και τοπική ανάπτυξη, χωρίς ωστόσο να παρεκκλίνει από την εκπαιδευτική και ερευνητική στοχοθεσία του ή να εμπλέκεται σε σχέσεις που

11. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (χ.ν.α).

12. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (χ.ν.β).

13. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (χ.ν.β).

περιορίζουν την ανεξάρτητη δράση και λειτουργία του. Ως εκ τούτου, όπως άλλωστε και σε κάθε σχέση συνεργασίας, χρειάζεται να υιοθετείται μια εξωστρεφής, ανοιχτή στάση. Παράλληλα, όμως, χρειάζεται οι στόχοι και τα περιθώρια ευελιξίας και συνδιαλλαγής κάθε συμμετέχοντος και συνεργαζόμενου μέρους να είναι εξ αρχής ξεκάθαροι, να καθορίζονται με γνώμονα το κοινό συμφέρον και να αποφεύγονται κατά το δυνατόν ιδιοτελείς και κοντόφθαλμοι σκοποί.

Η συνεργασία μας με την ΛΗ' ΕΠΚΑ επιτυχώς τήρησε τις παραπάνω προϋποθέσεις, αφού οι στόχοι και το πεδίο συνεργασίας εξ αρχής προσδιορίστηκαν από κοινού. Με προθυμία και άριστη συνεργατική διάθεση, ο φορέας αγκάλιασε την πρότασή μας και προσέφερε αμέριστη στήριξη για την υλοποίησή της.

Σχεδιάζοντας δύο νέα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα για το Αρχαιολογικό μουσείο Μεσσηνίας

Οι φοιτητές που συμμετείχαν στα μαθήματα της Πράξης «Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου» (2011-2012) συνεργάστηκαν ομαδικά σε 6 τομείς υπό την επιστημονική καθοδήγηση και επίβλεψη της γράφουσας, προκειμένου να σχεδιάσουν ένα επιχειρηματικό πλάνο και να υλοποιήσουν τις κάτωθι αλληλένδετες ενότητες δράσεων, βάσει συγκεκριμένων χρονοδιαγραμμάτων:

1. Έρευνα αγοράς και έρευνα των υπαρχόντων εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας (ΑΜΜ).
2. Θεωρητική υποστήριξη των νέων προγραμμάτων.
- 3α. Ανάπτυξη νέας υπηρεσίας: δημιουργικό α' προγράμματος.
- 3β. Ανάπτυξη νέας υπηρεσίας: δημιουργικό β' προγράμματος.
4. Προώθηση και επικοινωνία προγραμμάτων (μάρκετινγκ).
5. Τεχνική και οικονομική υποστήριξη.

Έρευνα αγοράς. — Καμία υπηρεσία ή προϊόν δεν μπορεί να σχεδιάζεται αποτελεσματικά χωρίς να έχει προηγηθεί έρευνα αγοράς. Τηρώντας ορθά την μεθοδολογία, η έρευνα αυτή παράγει πολύτιμα δεδομένα αναφορικά με ποικίλα ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, τις υφιστάμενες συνθήκες, τα κενά και τη δυναμική της αγοράς και του ανταγωνισμού· τη συμπεριφορά, τις προτιμήσεις, τις απόψεις και τις ανάγκες επιμέρους ομάδων ανθρώπων/καταναλωτών/επισκεπτών· τις πιθανότητες επιτυχίας ή αποτυχίας νέων εγχειρημάτων· τα αποτελέσματα υιοθετημένων στρατηγικών, κ.ά.. Η έρευνα αγοράς, επομένως, εξασφαλίζει απαραίτητα δεδομένα, τα οποία αξιοποιούνται ως καθοδηγητικοί άξονες,

- α) για να αναπτυχθούν καινοτομίες και να προσφερθούν σε επιλεγμένα τμήματα της αγοράς (κοινά-στόχος), και
- β) για να αξιολογηθούν τα αποτελέσματα υιοθετημένων στρατηγικών και δράσεων.

Συνεπώς, προτού προτείνουμε την ανάπτυξη όποιων νέων μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων για το ΑΜΜ, προχωρήσαμε στην αναγκαία έρευνα αγοράς. Εν προκειμένω, εκπονήθηκαν δύο ξεχωριστές έρευνες¹⁴.

Η πρώτη αφορούσε στη μελέτη της ιστορίας, της αποστολής, της οργάνωσης, των βασικών στόχων και της υπάρχουσας πολιτιστικής προσφοράς του ΑΜΜ (μελέτη περίπτωσης). Επιπλέον, πιο επισταμένα διερευνήθηκαν τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά προγράμματα, που προσφέρονταν στο ΑΜΜ κατά το 2012, προκειμένου να εντοπιστεί τυχόν κενό, και, το κυριότερο, τα δικά μας προγράμματα να ευθυγραμμιστούν με τη φιλοσοφία και την αποστολή του φορέα, χωρίς όμως να δημιουργήσουν αλληλεπικαλύψεις με τα ήδη υπάρχοντα. Πράγματι, ήδη από τη μεταστέγάσή του στη νέα του θέση, το ΑΜΜ προσέφερε ενδιαφέρουσες εκπαιδευτικές δράσεις και προγράμματα για

14. Συμμετείχαν οι φοιτητές: Κουμπιά Μ., Κωσταράκη Α., Βαρσαμούλης Δ., Φραγκάτου Ζ., Σακελλαρόπουλος Σ. και Κάτσος Δ.

σχολικές ομάδες (προγράμματα και προσαρμοσμένες ξεναγήσεις από το νηπιαγωγείο έως το Λύκειο), για οικογένειες με παιδιά 7-12 ετών (εκπαιδευτικοί σάκοι), και ένα για ποιητικές ομάδες επισκεπτών¹⁵.

Η δεύτερη έρευνα επικεντρώθηκε στη μελέτη του τοπικού πληθυσμού (Δεκ. 2011). Η ερευνητική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν έρευνα με ερωτηματολόγιο, το οποίο περιλάμβανε ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου, προκειμένου να παράξει ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα. Διερευνήθηκαν οι ακόλουθοι κεντρικοί τομείς, προκειμένου να ρίξουν για πρώτη φορά φως στις αντιλήψεις των κατοίκων της Καλαμάτας για το ΑΜΜ:

- Α'. Δημογραφικό προφίλ ερωτώμενων.
- Β'. Συμπεριφορά ελεύθερου χρόνου.
- Γ'. Αναγνωρισιμότητα, βαθμός χρήσης, στάση, απόψεις και μέθοδοι ενημέρωσης των ερωτώμενων αναφορικά με το ΑΜΜ.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν δειγματοληψία κατά στρώματα με αναλογική στρωματοποίηση¹⁶, βασισμένη στην απογραφή πληθυσμού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (2001). Η αναλογική στρωματοποίηση βασίστηκε στον συνδυασμό των μεταβλητών φύλο και ηλικία. Το δείγμα περιλάμβανε 86 άτομα που επελέγησαν τυχαία, αλλά πληρούσαν τις αναλογίες στρωματοποίησης¹⁷. Το ποσοστό επιστροφής ήταν 100%.

Τα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια αναλύθηκαν στατιστικά. Η ανάλυση αυτή ανέδειξε πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία. Κατ' αρχάς, το ΑΜΜ δεν εντασσόταν στις αυθόρμητες επιλογές ελεύθερου χρόνου των ερωτώμενων. Οι επισκέπτες και μη επισκέπτες του μουσείου ήταν σχεδόν ίσα κατανεμη-

15. «Ο μαγικός κόσμος των σφραγιδόλιθων» στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2009.

16. ΚΥΡΙΑΖΗ 2002: 113-114.

17. 16% των ερωτηθέντων: 13-18 ετών, 12% των ερωτηθέντων: 19-26 ετών, 19% των ερωτηθέντων: 27-35 ετών, 23% των ερωτηθέντων: 36-50 ετών, 16% των ερωτηθέντων: 51-65 ετών, 14% των ερωτηθέντων: 66 ετών. Διερευνήθηκε ίση αναλογία ανδρών-γυναικών.

μένοι, αν και όσοι δεν είχαν επισκεφθεί το ΑΜΜ πλειοψηφούσαν με 54%. Αυτό κατέδειξε ότι παρά την κεντρική του τοποθεσία στην πλατεία των Αγίων Αποστόλων, το κύρος του ως αρχαιολογικού μουσείου ολόκληρης της Μεσσηνίας, τα ενδιαφέροντα εκθέματά του και τη μουσειολογικά σύγχρονη επανέκθεσή του, το μουσείο δεν είχε προσελκύσει μεγαλύτερα ποσοστά επισκεπτών μέσα από τους κατοίκους της πόλης. Ταυτόχρονα, όσοι δήλωσαν ότι είχαν επισκεφθεί το μουσείο, στη συντριπτική τους πλειοψηφία είχαν πραγματοποιήσει μόνο μία επίσκεψη (70%), 22% το είχε επισκεφθεί 2 φορές, και μόνο 8% είχε προχωρήσει σε περισσότερες από δύο επισκέψεις.

Ωστόσο, η πλειοψηφία των επισκεπτών είχε θετική άποψη για το μουσείο (84%) καθώς και για την κατάρτιση του προσωπικού του, και το 71% δεν θα άλλαζε κάτι σε αυτό. Τα σχετικά λίγα αρνητικά σχόλια εστίαζαν στον περιορισμένο χώρο του μουσείου και στην έλλειψη αναψυκτηρίου, αλλά η πλειοψηφία είχε θετική άποψη για τον χώρο θεωρώντας τον καλά οργανωμένο και ελκυστικό.

Αναφορικά με τα μέσα ενημέρωσης, το 16% των ερωτώμενων αξιοποιούσε τα ΜΜΕ για να ενημερωθεί για το μουσείο και τις δράσεις του, 11% τις αφίσες, 7% το διαδίκτυο και μόλις 3% το ενημερωτικό φυλλάδιο του μουσείου. Η πλειοψηφία (28%) δήλωσε ότι ενημερωνόταν μέσω φίλων και γνωστών, υπογραμμίζοντας τη σημασία της στόμα-με-στόμα διαφήμισης, ιδιαίτερα για τις τοπικές κοινωνίες¹⁸.

Τα παραπάνω στοιχεία οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι, αν και το ΑΜΜ εν γένει προσέλκυε επισκέπτες, που σχημάτιζαν θετική άποψη για αυτό, σε μεγάλο βαθμό η επίσκεψη στο μουσείο δεν επαναλαμβανόταν. Συνεπώς, φαίνεται βάσιμη η υπόθεση ότι η πολιτιστική προσφορά του μουσείου (πχ. εκθέσεις, διαλέξεις, δράσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα κ.ά.) ή ακόμη και η επικοινωνιακή πολιτική του δεν είχαν κατορθώσει να κινητοποιήσουν επισκέψεις, και μάλιστα επαναλαμβανόμενες. Η περιορισμένη και μη

18. Ένα σημαντικό ποσοστό 35% απάντησε στην ερώτηση αυτή «Άλλο», χωρίς ωστόσο να προσδιορίσει ποιους άλλους τρόπους ενημέρωσης αξιοποιεί. Ένας ερωτώμενος όμως εδώ σημείωσε «Δεν ενημερώνομαι».

επαναλαμβανόμενη συμμετοχή των τοπικών κατοίκων σε έναν πολιτιστικό φορέα της περιφέρειας αποτελεί σημαντική απειλή για το μέλλον του: περιορίζει τη δυνατότητα του φορέα να συνεχίσει το κοινωφελές έργο του (αποστολές προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της δημοκρατικής πρόσβασης στα πολιτισμικά αγαθά¹⁹), να προσελκύει υποστηρικτές, και, τελικά, να αναδειχθεί σε έναν παλλόμενο, σημαντικό δημόσιο χώρο στην καρδιά της τοπικής κοινότητας αλλά και της περιφέρειας. Πάντως, η έρευνα αποκάλυψε παράλληλα και τις δυναμικές προοπτικές του ΑΜΜ, αφού το 50% και το 45% του συνόλου των ερωτώμενων θεωρούν πως το ΑΜΜ συμβάλλει «μέτρια» και «πολύ / πάρα πολύ», αντίστοιχα, στην πολιτισμική ανάπτυξη του Δήμου Καλαμάτας.

Τέλος, επιπλέον πολύτιμα στοιχεία που παράγαγε η έρευνα κατά τη μελέτη των ποσοστών επισκεψιμότητας ανά φύλο και ηλικιακή κατηγορία, ήταν η μεγάλη συμμετοχή της ηλικιακής κατηγορίας 13-18 ετών (κάτι που μπορεί να δικαιολογηθεί και από τις σχολικές επισκέψεις), η μικρότερη αναλογικά συμμετοχή της ηλικιακής κατηγορίας 66 ετών και άνω, καθώς και η κατά τι μεγαλύτερη επισκεψιμότητα από τον γυναικείο πληθυσμό έναντι του ανδρικού (με ποσοστά 57% και 42%, αντίστοιχα).

Επιλογή των κοινών – στόχος. — Τα αποτελέσματα που ανέδειξε η έρευνά μας, παρουσιάστηκαν σε ειδική ομαδική συνάντηση με την κα. Μαρία Τσουλάκου, αρχαιολόγο της Εφορείας και συνυπεύθυνη για τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΑΜΜ, η οποία έδρασε ως η βασική επαφή για την υλοποίηση της συνεργασίας μεταξύ των φορέων μας.

Στη συνάντηση αυτή, μεταξύ άλλων, επισημάνθηκε η σχετικά μέτρια επισκεψιμότητα και η μη συχνή επανάληψη της επίσκεψης στο ΑΜΜ. Υπογραμμίστηκε ιδιαιτέρως η μικρή επισκεψιμότητα ατόμων μεγάλης ηλικίας στο ΑΜΜ, όπως αναδείχθηκε από την εκπονημένη έρευνα αγοράς. Παράλληλα, σημειώθηκε ότι τα υπάρχοντα προγράμματα του

19. ΚΟΥΡΗ 2009: 386-389.

ΑΜΜ κάλυπταν κυρίως οικογένειες και σχολικές ομάδες, δηλαδή παιδιά, εφήβους και νέους ενήλικες, όχι όμως απαραίτητα και την Τρίτη Ηλικία. Συνεπώς, εντοπίστηκε ένα κενό της αγοράς, που η μέχρι τότε εκπαιδευτική προσφορά του ΑΜΜ δεν κάλυπτε. Προτείναμε να αντιμετωπίσουμε εμείς το κενό αυτό, δημιουργώντας δύο νέα προγράμματα, που θα ήταν διαφορετικά από αυτά του ΑΜΜ τόσο ως προς το κοινό-στόχος, όσο και ως προς το περιεχόμενο. Σκοπός μας ήταν να εμπλουτίσουμε και να διαφοροποιήσουμε την εκπαιδευτική προσφορά του μουσείου και όχι να δημιουργήσουμε αλληλεπικαλύψεις με τα ήδη υπάρχοντα, αποτελεσματικά προγράμματά του.

Προτείναμε, έτσι, τη δημιουργία δύο μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων για δύο διαφορετικά κοινά-στόχος, ώστε να ενισχύσουμε το μουσείο στην ανάπτυξη του κοινού του²⁰.

Το πρώτο πρόγραμμα θα απευθυνόταν αμιγώς σε άτομα ηλικίας 66+ ετών, δηλαδή την ομάδα που επισκεπτόταν ελάχιστα το ΑΜΜ, προσφέροντας παράλληλα στην πολυάριθμη αλλά, ταυτόχρονα, ευαίσθητη και ευπαθή αυτή ομάδα μια απαραίτητη διέξοδο ελεύθερου χρόνου και κοινωνικοποίησης, δίνοντάς της ένα ιδιαίτερο κίνητρο να επισκεφθεί το μουσείο.

Το δεύτερο πρόγραμμα θα απευθυνόταν σε οικογενειακές ομάδες, απαρτιζόμενες, όμως, από παππούδες και γιαγιάδες με τα εγγόνια τους. Η επιλογή του συγκεκριμένου ανομοιογενούς κοινού-στόχος αποσκοπούσε να «γεφυρώσει» το κενό μεταξύ των γενεών αλλά και μεταξύ δύο ομάδων επισκεπτών με πολύ διαφορετική συμπεριφορά συμμετοχής στο μουσείο: στα μεν παιδιά δίνονται αρκετές ευκαιρίες να επισκεφθούν το ΑΜΜ και μάλιστα με ενδιαφέρουσες και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, στους δε ηλικιωμένους προσφέρονται ελάχιστες, ει μη καθόλου. Επιπλέον, στις σύγχρονες, σκληρά εργαζόμενες οικογένειες, οι γονείς συνήθως δεν διαθέτουν αρκετό ελεύθερο χρόνο, αναδεικνύοντας τους παππούδες/γιαγιάδες σε βασικούς και απαραίτητους συνοδούς των μικρών μελών της οικογένειας

20. ΚΟΥΡΗ 2005α: 39. ΚΟΥΡΗ 2005β: 38.

κατά την πολύτιμη απόκτηση εμπειριών και «πολιτιστικού κεφαλαίου»²¹ σε πολιτιστικούς χώρους. Συνεπώς, το πρόγραμμα αποσκοπούσε να προσφέρει ένα κίνητρο σε άτομα Τρίτης και Τέταρτης, ακόμη, Ηλικίας να επισκεφθούν το μουσείο, κερδίζοντας παράλληλα όμορφες στιγμές με τα εγγόνια τους μέσω της συμμετοχής σε μια σημαίνουσα οικογενειακή εμπειρία.

Η επιλογή των κοινών-στόχος για τα δύο νέα προτεινόμενα προγράμματα, είχαν ως επιδιωκόμενο αποτέλεσμα να προσελκύσουν μια ομάδα κοινού με μικρή/μηδενική συχνότητα επίσκεψης στο μουσείο, ενισχύοντάς το στην προσπάθεια κάλυψης της κοινωνικής αποστολής του. Πράγματι, η τελευταία προϋποθέτει την κατάρριψη όποιων εμποδίων συμμετοχής στα πολιτισμικά αγαθά - συμπεριλαμβανομένων της ηλικίας, ψυχολογικών εμποδίων, καθώς και της έλλειψης ενημέρωσης και κινήτρου. Μετά την έκθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας και του σκεπτικού πίσω από τα δύο προτεινόμενα προγράμματα, οι προτάσεις μας έγιναν άμεσα αποδεκτές από το ΑΜΜ.

Τα νέα προγράμματα: περιεχόμενο, υλοποίηση και προβολή. — Ως επόμενο βήμα του σχεδιασμού των προγραμμάτων, ομάδα φοιτητών²² μελέτησε σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες και τους τρόπους εφαρμογής τους στα μουσεία. Εξετάστηκαν οι παράγοντες που επηρεάζουν τον σχεδιασμό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, οι βασικοί στόχοι και οι αρχές τους, οι επιδιώξεις των ερμηνευτών/μουσειοπαιδαγωγών, συνήθειες δραστηριότητες και μέσα που τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα αξιοποιούν, και παρουσιάστηκαν κάποια παραδείγματα μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων.

Από τη μελέτη αυτή κατέστη σαφές στις φοιτητικές ομάδες ότι τα δύο σχεδιαζόμενα προγράμματα έπρεπε να ανταποκρίνονται στο ηλικιακό αλλά και στο εκτιμώμενο γνωσιακό προφίλ των κοινών-στόχος. Βάσει του σύγχρονου

21. BOURDIEU 1979/1984: 66.

22. Συμμετείχαν οι φοιτήτριες: Κοτοπούλη Μ., Λιότσου Σ., Μίχα Δ., Μπούτρη Ν., Ξέστερνου Α., Πουλοπούλου Σ., Σαχλά Ι.

ορισμού για τα μουσεία από το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων²³, τα προγράμματα θα επικεντρώνονταν στην απόκτηση γνώσεων με απολαυστικό τρόπο, επομένως οι στόχοι τους θα ήταν εκπαιδευτικοί καθώς και στόχοι ενεργοποίησης συναισθημάτων (πχ. ευχαρίστησης, χαράς, συγκίνησης, έκπληξης κλπ.). Λαμβάνοντας υπ' όψη ότι αρκετά μέλη των κοινών-στόχος δεν θα είχαν επισκεφθεί ξανά το ΑΜΜ, τα προγράμματα αποσκοπούσαν να προωθήσουν την εξοικείωση των συμμετεχόντων με το μουσείο και τις συλλογές του, και να τους εμπλέξουν σε μια ευχάριστη διαδικασία ενεργητικής μάθησης.

Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίστηκαν συγκεκριμένες θεωρητικές αρχές αλλά και πρακτικές παράμετροι, που καθόρισαν τον σχεδιασμό των προγραμμάτων. Αναφορικά με τις θεωρητικές αρχές, τα προγράμματα έπρεπε να περιλαμβάνουν: ενεργητικές μεθόδους απόκτησης γνώσεων και άσκησης με έμφαση στην παρατήρηση και τη βιωματική εμπειρία· πολυαισθητικότητα με ενεργοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων αισθήσεων με τη βοήθεια εποπτικού, ακουστικού και απτικού υλικού· εμπλοκή των συμμετεχόντων σε διάλογο με στόχους την ενεργοποίηση της κοινωνικής διάστασης της μουσειακής εμπειρίας καθώς και την προαγωγή των προσωπικών τους νοηματοδοτήσεων και τη δημιουργία συνδέσεων με την προϋπάρχουσα γνώση και εμπειρία τους²⁴. Στις πρακτικές παραμέτρους, ο χώρος του μουσείου και η διαμόρφωσή του αναπόφευκτα καθόρισαν τον σχεδιασμό των προγραμμάτων και τον ρυθμό τους. Ο εκθεσιακός χώρος έχει λαβυρινθοειδή διαρρύθμιση, δημιουργώντας αρκετές μικρές γωνιές που ενδείκνυνται για μικρότερες ομάδες επισκεπτών. Ωστόσο, το μουσείο διαθέτει μια ευρύχωρη Αίθουσα Πολλαπλών Χρήσεων, εξοπλισμένη με μεγάλους πάγκους και τραπέζια, επιπλέον καθίσματα και υλικά, η οποία είναι ιδανική για την υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων.

23. ICOM 2007.

24. Ενδεικτικά: FALK & DIERKING 1992. EDSON & DEAN 1996: 150-152. HEIN 1998. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 2003: 90-91. ΚΟΚΚΙΝΟΣ & ΑΛΕΞΑΚΗ 2002. ΤΖΙΑΦΕΡΗ 2005. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ 2006: 322-323.

Πρόγραμμα Ι

«Η επιστροφή του βασιλιά»

Το πρώτο πρόγραμμα είχε συνολική διάρκεια 1 ώρα και 20 λεπτά και απευθυνόταν σε παππούδες/γιαγιάδες με τα μικρές ηλικίας εγγόνια τους²⁵. Υλοποιήθηκε για πρώτη φορά στις 2.6.2012 με συμμετοχή 30 επισκεπτών.

Το πρόγραμμα επικεντρώθηκε στα εκθέματα των επαρχιών Τριφυλίας και Πυλίας, με επίκεντρο το μυκηναϊκό βασίλειο του Νέστορος (1300 π.Χ.-1200 π.Χ.), σημαντικότερη θέση της Μυκηναϊκής εποχής. Την βιβλιογραφική μελέτη ακολούθησε η επιλογή συγκεκριμένων μουσειακών εκθεμάτων μυκηναϊκής εποχής, που παρουσιάστηκαν στο πρόγραμμα: το ξίφος που βρέθηκε στη θέση «Ρούτση», Μυρσινοχώρι, ο σωζόμενος θησαυρός από χάλκινα αντικείμενα που σχετίζονται με πολεμιστή (τόξα, βέλη, ακόντια, ξίφη, ασπίδες, κράνη), κοσμήματα (περιδέραια, περόνες,) και αντικείμενα καθημερινής χρήσης (κρατήρες, υφαντικά βάρη, λίθινα σφονδύλια, μυροδοχεία, τριχολαβίδες, κάτοπτρα). Μέσα από τα εκθέματα, το πρόγραμμα αποσκοπούσε να παρουσιάσει τμήματα της καθημερινής ζωής της μυκηναϊκής εποχής δημιουργώντας συνδέσεις με τις προϋπάρχουσες γνώσεις και την εμπειρία των ηλικιωμένων συμμετεχόντων και των παιδιών.

Το πρόγραμμα εξελισσόταν σε τρία μέρη. Το πρώτο περιλάμβανε δραματοποιημένη ξενάγηση των συμμετεχόντων στις επιλεγμένες προθήκες από δύο Μούσες, την Κλειώ και την Ερατώ. Μετά τον φυσικό προσανατολισμό στον χώρο, οι συμμετέχοντες πληροφορούνται για το ανάκτορο του Νέστορος και την ιστορία του. Κατόπιν συζητούν για το μυκηναϊκό ξίφος και συνδέεται το έκθεμα με την συμμετοχή του Νέστορος με ισχυρή στρατιωτική δύναμη στον Τρωϊκό πόλεμο. Με επίκεντρο τον θησαυρό του πολεμιστή ακολουθεί συζήτηση για τα αντικείμενα, τα υλικά κατασκευής και την χρήση τους. Στο σημείο αυτό πραγματοποιεί εμφάνι-

25. Στο σχεδιασμό συμμετείχαν οι φοιτήτριες: Κοτοπούλη Μ., Λιότσου Σ., Μίχα Δ., Μπούτρη Ν., Ξέστερνου Α. Στην εφαρμογή βοήθησαν επιπλέον οι: Λέων Ν., Μητροκόλιας Α.Ι., Κουτσοκώστας Γ. και Κάτσος Δ.

ση-έκπληξη ο «Βασιλιάς Νέστωρ» συνοδευόμενος από δύο οπλίτες, με στόχο τη συναισθηματική εμπλοκή κυρίως των μικρών επισκεπτών και την απόδοση βασικών στοιχείων ιστορίας και μύθου με ψυχαγωγικό τρόπο²⁶. Οι ερμηνευτές καλωσορίζουν μικρούς και μεγάλους επισκέπτες στο βασίλειο και συστήνονται αξιοποιώντας στοιχεία του μύθου. Ο Βασιλιάς αποχωρεί για το κυνήγι του Καλυδώνιου Κάπρου μετά από πρόσκληση του Μελέαγρου. Με την αποχώρηση του Βασιλιά περιγράφεται η ζωή των μυκηναίων γυναικών με αναφορά στη σύζυγο του Νέστορος, Ευρυδίκη (ή Αναξιβία). Έμφαση δίνεται στην κατ' οίκον κυρίως ζωή των γυναικών, στις καθημερινές τους ευθύνες εντός του οίκου, και στην φροντίδα της εμφάνισής τους, με επίκεντρο τις προθήκες των κοσμημάτων, των μυροδοχείων και των κρατήρων, καθώς και των σφονδυλίων.

Το δεύτερο μέρος του προγράμματος περιλάμβανε την κατασκευή μυκηναϊκού ξίφους και περιδέραιου αρχαίου τύπου στην Αίθουσα Πολλαπλών Χρήσεων του μουσείου από τους μικρούς επισκέπτες σε συνεργασία με τους συνοδούς τους. Στη συνέχεια τα παιδιά φωτογραφήθηκαν με τους ερμηνευτές, κραδαινοντας τα ξίφη τους ή φορώντας τα περιδέραιά τους, λαμβάνοντας τόσο την κατασκευή όσο και τη φωτογραφία τους σε μορφή ειδικού αναμνηστικού της επίσκεψης.

Στο τρίτο μέρος, ακολούθησε ομαδική συζήτηση καθοδηγούμενη από τους ερμηνευτές, με στόχο την εμπέδωση των αποκτημένων γνώσεων, τη σύνδεση της αρχαιότητας με την σημερινή ζωή και την πρόκληση διαλόγου και ανταλλαγής εμπειριών και απόψεων μεταξύ των συμμετεχόντων. Ως ερέθισμα για τη συζήτηση και την επίτευξη των ανωτέρω στόχων χρησιμοποιήθηκαν καρτέλες με φωτογραφίες τεσ-

26. Η δραματοποίηση και η χρήση ερμηνευτών-ηθοποιών είναι πρακτική που αξιοποιούν κάποια μουσεία είτε στις μόνιμες εκθέσεις τους [κατ' εξοχήν στα υπαίθρια μουσεία, όπως πχ. το Colonial Williamsburg (ΗΠΑ), το Skansen (Σουηδία)], είτε στο εποπτικό υλικό που συνοδεύει τα αντικείμενα [πχ. βίντεο με δραματοποιημένες στιγμές του καθημερινού βίου ή σημαντικών ιστορικών γεγονότων, όπως στο μουσείο Rynek Underground (Πολωνία)]. Επιπλέον σχετικά βλ. AMBROSE & PAINE 1998: 77-78. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 2003: 46-47. HOOPER – GREENHILL 2006: 198.

σάρων εκθεμάτων: ξίφος, περιδέραια, ψευδόστομοι αμφορείς και σφονδύλια.

Πρόγραμμα II

«Καί ταύτ' επ' αργύρω γε τήν ψυχὴν προδούς –
Ταξίδι στην Ιστορία του Νομίσματος»

Το δεύτερο πρόγραμμα είχε συνολική διάρκεια 1 ώρα και απευθυνόταν κυρίως σε άτομα της Τρίτης Ηλικίας²⁷, προς κάλυψη του συγκεκριμένου κενού στα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΑΜΜ. Υλοποιήθηκε για πρώτη φορά στις 2.6.2012 με συμμετοχή 20 επισκεπτών (και λόγω της μεγάλης του αποδοχής επαναλήφθηκε αιτήσει της ΔΗ' ΕΠΚΑ στις 16.10.2012²⁸).

Το πρόγραμμα επικεντρώθηκε στη νομισματική ιστορία και στις συλλογές θησαυρών του Μουσείου, θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη θεματική θα ενδιαφέρει το κοινό-στόχος, που έχει βιώσει κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβολές. Γνωστικοί στόχοι του προγράμματος ήταν η διαχρονική παρουσίαση των μορφών συναλλαγών, οι διάφοροι τύποι νομίσματος, και η άνοδος και η μετατροπή της σημασίας του χρήματος στον σύγχρονο ανθρώπινο βίο. Οι στόχοι αυτοί στηρίχθηκαν με την κατάλληλη βιβλιογραφική μελέτη.

Ακολούθως, το πρόγραμμα εξελισσόταν σε τρία μέρη. Το καλωσόρισμα των επισκεπτών περιλάμβανε ευσύνοπτη εισαγωγή στην ιστορία του μουσείου, τις βασικές του θεματικές, τα χαρακτηριστικά του και σύντομη παρουσίαση του εκπαιδευτικού προγράμματος. Στη συνέχεια οι συμμετέχοντες παρακολούθησαν στην ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων, προβολή ενημερωτικού ντοκυμανταίρ-βίντεο που δημιούργησαν οι φοιτητές, αναφορικά με την εξέλιξη του νομίσματος και της σημασίας του από την αρχαιότητα έως σήμερα. Για κάθε περίοδο παρουσιάζονταν σημαντικά ιστορικά γεγονότα σε συνάρτηση με

27. Στο σχεδιασμό συμμετείχαν οι φοιτητές: Φιλιππίδη Λ., Στάικου Σ., Χανιά Ε., Σγούρου Ε., Μπουνοπούλου Κ., Λέκκα Ε., Κουμπιά Μ., Σακκάς Π. και Κάτσος, Δ.

28. Σχετικά βλ. συμπεράσματα.

βασικές πληροφορίες για την οικονομία της περιόδου, καθώς και τη χρήση, την αξία, τη βασική τυπολογία και τη σύσταση των νομισμάτων. Κλείνοντας, το βίντεο διατύπωνε ερωτήματα αναφορικά με τις σύγχρονες οικονομικές εξελίξεις, προκειμένου να ενεργοποιηθεί η κριτική σκέψη των επισκεπτών και να ξεκινήσει ένας διάλογος-προβληματισμός επί του θέματος νόμισμα και οικονομία.

Το δεύτερο μέρος του προγράμματος περιλάμβανε ξενάγηση από φοιτητές σε επιλεγμένα εκθέματα του μουσείου με στόχο οι επισκέπτες να διατρέξουν όλη την έκθεση, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι πολλοί από αυτούς δεν είχαν επισκεφθεί στο παρελθόν τον χώρο. Υιοθετήθηκε η λογική της γεωγραφικής περιήγησης σε επαρχίες, ακολουθώντας το μουσειολογικό σκεπτικό του ΑΜΜ αλλά και μια προσέγγιση γνώριμη σε ντόπιους μεγαλύτερης ηλικίας. Τα εκθέματα που περιλήφθηκαν στην ξενάγηση ήταν τα ακόλουθα:

- ▶ Επαρχία Πυλίας: ο θησαυρός της Πυλίας. Μαρμάρινος ζυγός (Πεταλίδι). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης με το διάταγμα του Διοκλητιανού «περί τιμών», νομίσματα βυζαντινής και ενετικής περιόδου (Κορώνη). Νομίσματα της ενετικής δημοκρατίας (Βασιλίτσι). Θησαυρός 65 ενετικών νομισμάτων (Σφακτηρία).
- ▶ Επαρχία Τριφυλίας: Αργυρά και χάλκινα νομίσματα (Κυπαρισσία).
- ▶ Επαρχία Μεσσήνης: Νομίσματα Αρχαίας Μεσσήνης. Θησαυρός 1.721 ενετικών νομισμάτων (Χατζής).
- ▶ Επαρχία Καλαμών: Χάλκινο βυζαντινό νόμισμα (Καλαμάτα). Τεσσαρακοντανούμμο του Ηρακλείου (Θουρία).

Το τρίτο μέρος του προγράμματος αποσκοπούσε να εμπλέξει τους συμμετέχοντες σε μια χειροτεχνική δραστηριότητα με στόχο την αφύπνιση της (ενδεχομένως καταπιεσμένης) δημιουργικότητάς τους, την ψυχαγωγία και την κοινωνικοποίησή τους. Περιλάμβανε τον σχεδιασμό και την «κοπή» του δικού τους νομίσματος σε φύλλο χαλκού, με οδηγίες και βοήθεια που δόθηκε από τους φοιτητές-ερμηνευτές. Το νόμισμα αυτό επικολλήθηκε σε ειδικό αναμνηστικό φύλ-

λο του προγράμματος και δωρίστηκε στους συμμετέχοντες ως ενθύμιο της δράσης. Συγκινητική ήταν η πρόθυμη, δραστήρια και ευχάριστη συμμετοχή της Τρίτης Ηλικίας, αφού καταρρίφθηκαν ψυχολογικά εμπόδια (όπως, για παράδειγμα, μια αρχική αμηχανία εμπρός στη δημιουργική ενασχόληση). Η δράση έδωσε το έναυσμα για συνεργασία και διάλογο των συμμετεχόντων, με θέμα όσα νέα είδαν και γνώρισαν για το νόμισμα και τις οικονομίες, και, βεβαίως, προβληματίσε δημιουργικά τους συμμετέχοντες αναφορικά με την οικονομία, τον ρόλο του νομίσματος διαχρονικά και την τρέχουσα οικονομική κρίση.

Προβολή και υλικοτεχνική υποστήριξη. — Την προβολή του όλου εγχειρήματος στην τοπική κοινωνία ανέλαβε η Ομάδα Μάρκετινγκ²⁹, υιοθετώντας επιλεγμένες μεθόδους του Μείγματος Μάρκετινγκ³⁰:

- ▶ Δημιουργία και διανομή ενημερωτικών φυλλαδίων, κατασκευή σελίδας στο Facebook (διαφήμιση).
- ▶ Δημιουργία λίστας επικοινωνίας με τα τοπικά ΜΜΕ και διανομή Δελτίου Τύπου στα τοπικά ΜΜΕ³¹ (δημόσιες σχέσεις).
- ▶ Πρόσκληση τοπικών τηλεοπτικών καναλιών για κάλυψη της εκδήλωσης³² (δημόσιες σχέσεις).
- ▶ Δράσεις προβολής ανέλαβε και το ΑΜΜ αναρτώντας τα ενημερωτικά φυλλάδια στην ιστοσελίδα του (διαφήμιση), αποστέλλοντας δελτίο τύπου στις λίστες αλληλογραφίας της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ (δημόσιες σχέσεις) και επικοινωνώντας προσωπικά με δυνητικούς συμμετέχοντες (προσωπικές πωλήσεις).

29. Συμμετείχαν οι φοιτητές: Κουτσοκόστας Γ., Κωστόπουλος Ν., Λέων Ν., Μπτροκόλιας Α.Ι., Παπαρούπας Β., Τριαντάφυλλος Δ. και Κάτσος Δ.

30. KOTLER & KOTLER 1998.

31. Ενδεικτικά, δημοσίευση στην εφημερίδα «Ελευθερία», 31.5.2012, σελ. 32.

32. Τα τοπικά κανάλια «Best» και «Μεσόγειος TV» κάλυψαν στιγμιότυπα της εκδήλωσης παίρνοντας συνεντεύξεις από την κα Μαρία Γσουλάκου, υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ΑΜΜ και την γράφουσα.

Επιπλέον, η ομάδα μάρκετινγκ ανέλαβε την κατάρτιση αναλυτικού καταλόγου και προϋπολογισμού για τα υλικά που απαιτούνταν για την υλοποίηση των προγραμμάτων, και εξασφάλισε τα απαιτούμενα μέσω δωρεών. Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στον αείμνηστο φοιτητή μας Δημήτρη Κάτσο, ο οποίος ανέλαβε με επιτυχία ένα μεγάλο μέρος της υλικοτεχνικής υποστήριξης των προγραμμάτων δημιουργώντας το ντοκουμανταίρ για το δεύτερο πρόγραμμα και ευγενώς προσφέροντας ιδέες, μηχανήματα, υλικά και εργασία για τη δημιουργία των αναμνηστικών και για τα δύο προγράμματα.

Συμπεράσματα: Αξιολόγηση

Μετά την ολοκλήρωση κάθε προγράμματος μοιράστηκε ερωτηματολόγιο στους συμμετέχοντες, για να αξιολογήσουν το περιεχόμενο και τον αντίκτυπο των προγραμμάτων, καθώς και την αποτελεσματικότητα των μέσων προβολής.

Ενδεικτικά σχόλια των συμμετεχόντων για το πρόγραμμα «*Η Επιστροφή του Βασιλιά*» στο ερώτημα «τι σας άρεσε περισσότερο» ήταν:

- ▶ «Η ιδέα η ξενάγηση να γίνει με θεατρικό τρόπο και ο ενθουσιασμός σας».
- ▶ «Ήταν όλα υπέροχα. Πολύ καλή οργάνωση. Άριστη προετοιμασία. Πολλά συγχαρητήρια!!!».
- ▶ «Η συμμετοχή των παιδιών και η βιωματική προσέγγιση της γνώσης. Ήταν ένα άνοιγμα του Μουσείου στο κοινό και ιδιαίτερα στα παιδιά. Οι φοιτητές απόλυτα μέσα στο ρόλο τους. Συγχαρητήρια!!!».
- ▶ «Η κατασκευή των σπαθιών, η φωτογράφιση και η συνάντηση με τον Βασιλιά. Η ευγένεια και τα χαμόγελα των φοιτητών».

Στην ερώτηση «Υπήρξε κάτι που δεν σας άρεσε;» η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε «Όχι». Δύο σχόλια που διατυπώθηκαν ήταν:

- ▶ «Έπρεπε να φτιάξουμε πιο μεγάλα σπαθιά».
- ▶ «Δημιουργία συνωστισμού κατά την περιήγηση στις προθήκες».

Για το δε πρόγραμμα «*Ταξίδι στην Ιστορία του Νομίσματος*» άρεσαν ιδιαίτερα:

- ▶ «Το εργαστήριο κατασκευής».
- ▶ «Η ξενάγηση στον χώρο του αρχαιολογικού μουσείου. Θεωρώ ότι η όλη προσπάθεια ήταν εξαιρετική».
- ▶ «Το οπτικοακουστικό κομμάτι της παρουσίασης ήταν εξαιρετικό και η ξενάγηση υποδειγματική. ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ».
- ▶ «Η όλη παρουσίαση ήταν εξαιρετική. Το εργαστήριο, δε απολαυστικότατο».
- ▶ «Το ενδιαφέρον των φοιτητών να μας κάνουν την ξενάγηση-ενημέρωση όσο καλύτερα γινόταν».

Και εδώ η συντριπτική πλειοψηφία απάντησε ότι δεν υπήρχε κάτι που δεν τους άρεσε. Σημειώνουμε τα υπάρχοντα σχόλια:

- ▶ «Περισσότερη αναφορά στο σλαϊτ επάνω στα ελληνικά νομίσματα».
- ▶ «Μπράβο για τις περιηγήσεις που οργανώσατε. Μεγαλύτερη προσοχή στην ορολογία (π.χ. χερούλια / λαβές)».

Η συνεργασία με την ΔΗ' ΕΠΚΑ και το Τμήμα εκπαιδευτικών προγραμμάτων του ΑΜΜ υπήρξε άριστη και η ΕΠΚΑ εξέφρασε την επιθυμία η συνεργασία μας να συνεχιστεί και να διευρυνθεί και σε άλλα πεδία.

Οι συμμετέχοντες φοιτητές επέδειξαν ιδιαίτερη προθυμία και ενδιαφέρον και εργάστηκαν σκληρά καθ' όλη τη διάρκεια του εξαμήνου, προκειμένου να επιτύχουν ένα επαγγελματικό και άρτιο αποτέλεσμα, ακολουθώντας τις οδηγίες και το χρονοδιάγραμμα που τέθηκε από κοινού με την γράφουσα. Η εμπειρία για τους φοιτητές αποδείχθηκε εξαιρετική, αφού τους παρείχε τη δυνατότητα να ασκήσουν

έμπρακτα τις αποκτηθείσες θεωρητικές γνώσεις, να αποκτήσουν διασυνδέσεις με τον επαγγελματικό χώρο, αλλά και να συνεισφέρουν στο άνοιγμα και στην προβολή του πολύπλευρου έργου του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην τοπική κοινωνία.

Η δε υποδοχή, που επεφύλαξαν οι κάτοικοι της Καλαμάτας — μικροί και μεγάλοι — για τους φοιτητές, ήταν ιδιαίτερα θερμή, φέρνοντας τα δύο μέρη πιο κοντά. Το εξαιρετικό ενδιαφέρον του συμμετέχοντος κοινού και ο ενθουσιασμός τους και για τα δύο προγράμματα οδήγησε την ΔΗ΄ ΕΠΚΑ να μας ζητήσει την επανάληψη της εφαρμογής του προγράμματος «Ταξίδι στην Ιστορία του Νομίσματος». Και μάλιστα, μας τίμησε ιδιαίτερα η πρόσκληση να επαναλάβουμε το πρόγραμμα στο πλαίσιο του ετήσιου εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2012 με τη θεματική «*Κρίσεις. Μεταβατικές Περίοδοι της Ιστορίας και Αρχαιολογίας*», καθώς και της Παγκόσμιας Ημέρας Τρίτης Ηλικίας 2012 (1η Οκτωβρίου). Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα όντως επαναλήφθηκε στις 16.10.2012 με μεγάλη συμμετοχή 60 επισκεπτών από το Β΄ ΚΑΠΗ Καλαμάτας και, φυσικά, των φοιτητών μας.

Και αυτό ήταν η επιβεβαίωση μιας άριστης αξιολόγησης της προσφοράς της σχολής μας στην τοπική κοινωνία, καταδεικνύοντας αφ' ενός την ύπαρξη γόνιμου εδάφους για αγαστή και ισότιμη συνεργασία με τοπικούς φορείς, και αφ' ετέρου την προθυμία και δίψα των κατοίκων κάθε ηλικίας να συμμετέχουν σε ποιοτικές πολιτιστικές δράσεις.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Επιστημονικό Υπεύθυνο του προγράμματος Καθηγητή κ. Θ. Κριεμάδη, καθώς και την Ακαδημαϊκή Υπεύθυνη τ. Επίκουρη Καθηγήτρια κα. Ι. Σπηλιοπούλου για την εμπιστοσύνη και τη στήριξή τους στην ερευνητική πρωτοβουλία που παρουσιάστηκε στο παρόν άρθρο. Ομοίως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την τ. Κοσμήτορα της ΣΑΕΠΣ Ομότιμη Καθηγήτρια κα.

Ε. Αντζουλάτου-Ρετσιλά και τον τ. Πρόεδρο ΤΙΑΔΠΑ Καθηγητή κ. Α. Σαββίδη για την θετική αποδοχή της δράσης. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται και στην τ. ΛΗ΄ ΕΠΚΑ και ιδιαιτέρως στην κα. Μ. Τσουλάκου για την θερμή υποδοχή και την άριστη συνεργασία σε κάθε στάδιο του ερευνητικού αυτού έργου. Επίσης, ευχαριστώ πολύ όλους τους συμμετέχοντες φοιτητές, για τον ζήλο και τον ενθουσιασμό με τον οποίο υποστήριξαν τα απαιτητικά προγράμματα, όπως και για την άφογη παρουσία τους καθώς εκπροσώπησαν επάξια το Ίδρυμά μας σε μια σημαντική κίνηση εξωστρέφειας. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στον αείμνηστο φοιτητή μας Δημήτριο Κάτσο, γιατί σιωπηλά αλλά εξαιρετικά αποτελεσματικά εργάστηκε άοκνα σε πολλαπλά, διαφορετικά πεδία με πιεστικά χρονοδιαγράμματα, συμβάλλοντας καταλυτικά στην τελική άφογη υλοποίηση των προγραμμάτων. Τον ευχαριστούμε και τον θυμόμαστε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AMBROSE T. – PAINE C., 1998, *Museum basics*, ICOM and Routledge, London and NY.
- BOURDIEU P., 1979/1984, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge, UK.
- BROWNELL A., 1993, «Metropolitan universities: Past, present, and future», *Metropolitan Universities*, 4: 3, p. 13-21.
- EDSON G. – DEAN D., 1996, *The handbook for museums*, Routledge, London and NY.
- FALK J.H. – DIERKING L.D., 1992, *The museum experience*, Whalesback Books, Washington DC.
- HAWKES J., 2001, *4th Pillar of Sustainability: Culture's Essential Role in Public Planning*, Common Ground Publishing, US.
- HEIN G.E., 1998, *Learning in the museum*, Routledge, London and NY.
- HOOPER-GREENHILL E., 2006, *Το μουσείο και οι πρόδρομοί του*, μτφρ. ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΠΑΣ, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- ICOM, 2007, «Museum Definition», ανακτήθηκε από το <http://icom.museum/the-vision/museum-definition/> [ημερ. πρόσβασης: 6/4/2016].
- ΚΑΚΑΡΑΣ, Β., 2015, «Προγραμματική Σύμβαση με το ΑΠΘ υπογράφει ο Δήμος. Μελέτη πολεοδομικής ανασυγκρότησης της Λάρισας», εφημ. *Ελευθερία web edition* (8-2-2015), ανακτήθηκε από

- <<http://www.eleftheria.gr/%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%B1/%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B1/item/13093-.html>> [ημερ. πρόσβασης: 18/4/2016].
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ. – ΑΛΕΞΑΚΗ Ε., 2002, *Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στην μουσειακή αγωγή*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- ΚΟΥΡΗ Μ., 2005α, «Ανάπτυξη κοινού: μια νέα πρακτική για τους πολιτιστικούς οργανισμούς», *Αντίφωνον*, τόμ. 12, σελ. 37-39.
- , 2005β, «Οι προκλήσεις της ανάπτυξης κοινού», *Πολύτονον*, τόμ. 13, σελ. 37-38.
- , 2009, «Οι επιρροές της ιδεολογίας του Ρομαντισμού στη σύγχρονη πολιτιστική πολιτική και διαχείριση», στο: Δ. ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ (επιμ.), *Η ιδεολογία στον χρόνο μέσα από εκφάνσεις του πολιτιστικού φαινομένου*, Εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, σελ. 371-398.
- ΚΡΙΕΜΑΔΗΣ, Θ., (χ.η), «Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου». Πληροφοριακό έντυπο.
- ΚΥΡΙΑΖΗ Ν., 2002, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- ΚΟΤΛΕΡ Ν. – ΚΟΤΛΕΡ Ρ., 1998, *Museum strategy and Marketing. Designing missions, building audiences, generating revenue and resources*, Jossey-Bass, US.
- Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας*, (χ.η.), «Στόχοι της προτεινόμενης πράξης», ανακτήθηκε από το <<http://mke.uop.gr/node/2>> [ημερ. πρόσβασης: 3/3/2016]
- ΜΑΙΤΛΑΝΔ, Η., 2000, *A guide to audience development*, The Arts Council of England, UK.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., 2003, *Μουσείο: αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Ι. – ΚΟΥΡΗ Μ., 2014, «Σχεδιασμός και Προώθηση Διαδρομών Πολιτισμικού Τουρισμού στη Μεσσηνία με τη Σύμπραξη του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου», *Περιοδικό Βιώσιμη Ανάπτυξη, Πολιτισμός, Παραδόσεις*, τόμ. 1Β, σελ. 116-141.
- Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου*, (χ.η.α), «Αρχική σελίδα», ανακτήθηκε από το <<http://www.ltp.ntua.gr/home>> [ημερ. πρόσβασης: 18/4/2016]
- Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου*, (χ.η.β), «Η περίοδος της κρίσης και η γέννηση του Πάρκου Τεχνολογίας», ανακτήθηκε από το <http://www.ltp.ntua.gr/lavrion_park/history/history3> [ημερ. πρόσβασης: 18/4/2016]
- ΤΖΙΑΦΕΡΗ Σ., 2005, *Το σύγχρονο μουσείο στην ελληνική εκπαίδευση μέσα από το παράδειγμα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη.

- ΦΥΤΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 2006, *Ο θεσμός των Μητροπολιτικών Πανεπιστημίων & η έννοια της δημιουργικής πόλης: η περίπτωση του Α.Π.Θ.* Ανέκδοτη Διπλωματική Διατριβή, επιβλέπουσα Δρ. Α. Ζερβάκη, συνεπιβλέπουσα: Δρ. Μ. Κουρή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- VAN DER WUSTEN H. (ed.), 1998, *The Urban University and its Identity: Roots, Location, Roles*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ Α., 2006, *Το ελληνικό αρχαιολογικό μουσείο. Ο εκθέτης, το έκθεμα, ο επισκέπτης*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

*Penelope Frangakis**

Narratological elements in Aristotle's *poetics*

Summary. — Η αφηγηματολογία τραβάει την προσοχή όλο και περισσότερων μελετητών μερικοί από τους οποίους έχουν εντοπίσει και εξερευνήσει τις ρίζες αυτού του χώρου της επιστήμης στην αρχαιότητα. Μία από τις σημαντικότερες πηγές θεμελιωδών αρχών αφηγηματολογίας που εκπηγάζουν από την αρχαιότητα είναι η *Ποιητική* του Αριστοτέλη. Αν και προοριζόταν για χρήση για τη σχολή του, αυτή η διδακτική πραγματεία έχει παράσχει ιδέες που έχουν εφαρμοστεί σε ένα ευρύ φάσμα κειμένων που σχετίζονται με την αφήγηση. Η προσέγγιση του Αριστοτέλη στην αφήγηση έχει υποβληθεί όχι μόνο σε υιοθέτηση, ή/και σε προσαρμογή, αλλά και σε αντίθετη κριτική. Αυτή η εργασία εξετάζει αφηγηματολογικά στοιχεία που βρίσκονται στην *Ποιητική*, αφηγηματολογικές επιδράσεις που έχουν ασκηθεί σε αυτό το έργο, όπως επίσης και την πρόσληψή του από αφηγηματολογικές θεωρίες.

Introduction

Narratology has increasingly drawn the attention of several scholars some of which have in particular explored the roots of this field in antiquity. One of the major sources of basic narratological principles to be found in antiquity is Aristotle's *Poetics*. Even though intended for use within his school, this didactic treatise has nevertheless provided insights that have been applied to a broad spectrum of narrative texts. The Aristotelian approach to narrative has not only been subjected to adoption, and/or adaptation, but also to opposing criticism. This paper will examine the narratological elements within the *Poetics*, the narratological influences exercised on this work as

* *Postdoctoral Researcher Department of Philology, University of the Peloponnese.*

well as its reception by theories on narrative. The paper more specifically will explore ideas about narrative originating from antiquity and the influence of such ideas on Aristotle's *Poetics*; various narratological principles, as developed in antiquity and in the *Poetics*, such as mimesis, diegesis, plot, character, action, time and truth; and, the impact of these principles on further narratological studies.

Elements of narratology in antiquity

The works of Homer, the sophists, and Plato. — Among the eldest ancient narratives, the Homeric epics were immensely important in setting the background for subsequent theorising on the functions of narrative. The epic poetry of Homer with its use of narrative techniques played a significant role in providing narrative material for a narratological analysis. A few centuries later, the sophists would become responsible for establishing a more systematic approach to many aspects of poetry, particularly on what concerns technical aspects such as grammar, metre and diction but also matters such as the place of morality and emotion in poetry¹. Just as the sophists Plato did not provide a fully integrated theory of narrative. However, he does provide insights into the form of narrative in the third Book of his *Republic* where he discusses the distinction between diegesis and mimesis and thus introduces mode, one of the main issues in narratology.

The Poetics of Aristotle. — It was, however, the *Poetics* of Aristotle that in the course of the history of narrative theory would inaugurate the building of this theory on formal, systematic and comprehensive grounds. As a result of his conviction that understanding something means understanding why it is what it is, he sought with this treatise to analyse and hence provide a comprehension of the art of poetry, an effort that was to provide theoretical foundations for works on narratology.

1. HALLIWELL 1998: 8.

Stimulated by Plato's arguments on the influence of literature, Aristotle would develop his own ideas on narrative which were to be formulated in his *Poetics*, a treatise which can be considered as a defence of literature that presupposes the existence and the provocation of his teacher's system of thought². Further to the stimulus provided by Plato's *Republic* the sophists' interest in codifying the language arts was a source of inspiration to the formulation of Aristotle's ideas on narrative. Aristotle's theoretical arguments on the assessment of poetry were affected by the idea of technical correctness asserted by the sophists, their rationalizing and methodical approach to the verbal arts and their subsequent critique of poems according to the dictates of a specifically linguistic expertise. Aristotle would agree with Protagoras, one of the sophists, that assessing poetry may require technical standards. Aristotle would produce his own standards³. Contrary to the sophists who promoted the conception of poetry as *logos* with meter so as to reduce poetry to rhetoric, Aristotle sought to prove that poetry is something on its own apart from rhetoric. *Poetics*, as is asserted at the beginning of this treatise, examines the nature of poetry, the capacity of its genres, the essentials of plot construction needed for poetic excellence, the constitutive parts of each genre, as well as other related topics (*Poetics*, 1447a 1-12)⁴. Through the *Poetics* Aristotle established that composing poetry is a self-sufficient enterprise with principles of its own⁵. His treatise presents these principles as well as the reasons for conforming to such principles so as to make a poem successful.

Narratological principles in the poetics

Ancient narrative theories and the narrative modes diegesis and mimesis. — The distinction between the styles of narration diegesis and mimesis, i.e. telling and showing, has its roots in

2. HALLIWELL 1998: 1.

3. FORD 2015: 4-5.

4. ARISTOTLE 1995: 29.

5. FORD 2015: 14.

antiquity. In his *Republic* Book 3, Plato distinguishes between diegesis and mimesis. According to him, diegesis refers to the narrative discourse of the poet and mimesis to the characters' discourse⁶.

Aristotle's conception of diegesis and mimesis. — Aristotle, on the other hand, in his *Poetics*, considers narratives as a whole mimetic, all literature as mimesis or representation. Poetic mimesis includes diegesis as a subcategory as in the diegesis (narrative discourse) of the poet in Homer's *Iliad*⁷. For Aristotle tragedy in particular is a mimesis of an action, which is important, complete and of magnitude (*Poetics*, 1449b 24-25)⁸. In chapter 24 of the *Poetics* he praises Homer for many of his qualities, for hardly referring to himself (showing) in contrast to other epic poets who constantly discuss the accounts they are presenting (telling) and implement mimesis only briefly and occasionally (*Poetics*, 1460a 5-9)⁹.

Recent narrative theories and the narrative modes diegesis and mimesis. — The dichotomy between diegesis and mimesis has continued until recently to be incorporated in narratological theories. The differences between the classical texts of Plato and Aristotle as to diegesis and mimesis have led to a lack of accuracy or even perplexity in the formulation of these concepts. French structuralist theoritician Gérard Genette, for example, draws a distinction between mimesis of action and mimesis of language; while, in his terminology, diegesis refers to the plot or story level of the narrative¹⁰. Literary critic Seymour Chatman suggests that narratologists should treat both diegesis and mimesis as separate narrative modes¹¹. It has become readily established therefore that both these narrative modes tend to intermingle so as to present a story. As is argued by Andreas Markantonatos, there is no definite distinction be-

6. FLUDERNIC 2009: 64.

7. FLUDERNIC 2009: 151.

8. ARISTOTLE 1995: 47.

9. ARISTOTLE 1995: 121-123.

10. FLUDERNIC 2009: 151.

11. CHATMAN 1990.

tween telling and showing, since both of them are potentially present in the same context and usually cooperate in reproducing numerous events. And so there is hardly any literary genre that is actualised through only one medium or mediated in only one narrative mode¹².

The notion of plot in the Poetics. — Another example of a basic narratological principle to be traced in antiquity is the notion of plot, as developed by Aristotle in his *Poetics*. The opening sentence of the *Poetics* conveys that one of the aims of this treatise is to examine how plots should be constructed «the canons of plot construction needed for poetic excellence» (*Poetics*, 1447a 1-10)¹³. In his prescription of the requirements for a successful construction of a plot, Aristotle asserts that a well constructed plot should form a unified whole, having a beginning, middle, and end (*Poetics*, 1450b 25-26)¹⁴. He argues that the «well-made plot, [...] ought to be single rather than double, [...], with a change not to prosperity from adversity, but on the contrary from prosperity to adversity, [...]» (*Poetics*, 1453a 12-15)¹⁵. The plot of a tragedy should be so structured, according to Aristotle, so that through the arousal of pity and fear the catharsis of such emotions is accomplished (*Poetics*, 1449b 26-28)¹⁶.

The reception of Aristotle's notion of plot. — Plot is distinguished in the *Poetics* as the essence of the narrative. This becomes clearly evident in the passage where Aristotle characterises plot as the first principle and the «soul of tragedy» (*Poetics*, 1450a 38-39)¹⁷. It is this emphasis placed by Aristotle on plot that has influenced most studies of narrative¹⁸. Western narrative theory since the Aristotelian revival of the late Renaissance has been dominated by definitions of narrative based on plot. Such an influence can be detected in the sixteenth-century

12. MARKANTONATOS 2002: 3-4.

13. ARISTOTLE 1995: 29.

14. ARISTOTLE 1995: 55.

15. ARISTOTLE 1995: 71.

16. ARISTOTLE 1995: 47-48.

17. ARISTOTLE 1995: 53.

18. ABBOTT 2008: 160.

neo-Aristotelian treatises by Lodovico Castelvetro, Julius Caesar Scaliger, and Torquato Tasso. Twentieth-century narrative theory was to a great extent influenced by neo-Aristotelian tradition¹⁹. Anglo-American notions of narrative were affected by Aristotle's conception of plot. For example, the Anglo-American tradition of narrative poetics began with an emphasis that can be traced back to Aristotle's concern with the way well-made plots comprise elements contributing to a larger whole²⁰. French structuralist approaches to narrative were also inspired by Aristotle's approach to narrative. Texts by French structuralist theoreticians Roland Barthes, A. J. Greimas, and Genette defined narrative in terms of a specific plot type. Influenced by the Aristotelian tradition, theorists such as Edward Branigan, in agreement with Aristotle's notion of plot, assert that narratives have a beginning, middle, and end; and that this arrangement is fundamental to the very notion of narrative²¹. As for the notion of catharsis, it has been subjected to various interpretations throughout different periods of time including the Renaissance when commentaries and theoretical treatises written in Italy adapted the *Poetics*. Aristotle's conception of catharsis was to provoke competing and contradictory interpretations in the second half of the sixteenth century. In more recent times this conception continues to be subjected to conflicting interpretations such as the one by Abbott, for example, who asserts that the meaning of Aristotle's use of the word catharsis seems implicitly to refer to the arousal and purgation of powerful emotions²².

Character and action in Aristotle's Poetics. — For Aristotle, action took precedence over character. Chapter 6 of the *Poetics* conveys that a tragedy is impossible without action, but a tragedy may exist without characters²³. He argues that «without action there could be no tragedy but without character

19. ALTMAN 2008: 3-4.

20. HERMAN 2005: 25-26.

21. ALTMAN 2008: 17.

22. ABBOTT 2008: 200.

23. ALTMAN 2008: 2.

there could be [...]» (*Poetics*, 1450a 23-24)²⁴. The Greek tragedies that Aristotle discussed when he asserted the priority of the action include *Oedipus the King*, *Agamemnon*, and *Medea*.

Character and action in narrative theories. — The distinction between character and action in narrative originates in antiquity, and ever since then theorists have tended to give priority to one or the other²⁵. Influenced by Aristotle's subordination of character to action or plot, several theorists on narrative have given priority to action. For example, Anglo-American theorists excluded character from definitions of narrative, Russian Formalist Vladimir Propp's subordination of characters to action provided the basis for structuralist accounts of actants²⁶; and structuralists such as Barthes relegated character to a dependent position²⁷. In fact, one of the first projects of structuralist narratology was the attempt to create a systematic framework for describing how characters participate in the narrated action²⁸.

Time. — Aristotle considered the «unity» of time as a virtue in theatrical work. He argues that «the plot, since it is mimesis of an action, should be of a unitary and indeed whole action; and the component events should be so structured that if any is displaced or removed, the sense of the whole is disturbed and dislocated: since that whose presence or absence has no clear significance is not an integral part of the whole». (*Poetics*, 1451a 31-35)²⁹. During the Renaissance, when his unities were revived and codified certain dramatists often adhered strictly to this «rule»³⁰. During the mid-1630s a literary debate over *Le Cid* took place in France that led to an eventual agreement, important for the history of narrative theory, on the necessity to respect a unity of action. Adapted from Aristotle, the notion of unity of action involves the need to build

24. ARISTOTLE 1995: 51.

25. ABBOTT 2008: 130.

26. HERMAN 2002: 122-123.

27. ALTMAN 2008: 12.

28. HERMAN 2002: 122.

29. ARISTOTLE 1995: 59.

30. ABBOTT 2008: 17-18.

a play around a single unbroken plot thread, eschewing competing story lines, unnecessary characters, and unrelated episodes. Nearly half a century after that debate another literary debate on the novella *La Princesse de Clèves* would be responsible for the direct application of the notion of unity of action on the art of narrative prose³¹.

Truth. — Plato banned most fiction from his *Republic* because, he claimed, it inevitably distorted the truth. Aristotle, however, considered the truth of fiction philosophical and this kind of truth conveyed by narrative fiction has been, over time, acknowledged widely³². In the ninth chapter of his treatise he compares poetry to history and argues that poetry is more philosophical than history, since poetry relates more of the universal, while history relates particulars (*Poetics*, 1451b 5-8)³³.

Conclusion

In conclusion, narratological concepts deriving from antiquity were to inspire subsequent theories of narrative. Inspired by ideas on narrative stemming from Homer, the sophists and Plato, Aristotle's *Poetics* became in turn an influential source for studies on narrative. The practical recommendations of what poets should do and avoid given in this treatise as corollaries of principles of the art of poetry, contained basic principles of narratology that would be used in the development of comprehensive or systematic theories of narrative. The influence of Aristotle's narratological ideas is apparent in sixteenth-century neo-Aristotelian treatises, Anglo-American tradition of narrative poetics and French structuralist approaches to narrative. Aristotle's *Poetics*, has brought about statements relating to narrative that have created agreements and disagreements, debates, conflicting interpretations that have affected scholarly works on narrative.

31. ALTMAN 2008: 3.

32. ABBOTT 2008: 153-154.

33. ARISTOTLE 1995: 59.

BIBLIOGRAPHY

- ABBOTT H. PORTER, 2008, *The Cambridge Introduction to Narrative*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ALTMAN RICK, 2008, *A Theory of Narrative*, Columbia University Press, New York.
- ARISTOTLE, 1995. *Poetics*, Edited and translated by Stephen Halliwell, Harvard University Press.
- CHATMAN SEYMOUR, 1990, *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*, Cornell University Press, Ithaca, New York.
- DE JONG IRENE J.F., 2014, *Narratology and Classics: A Practical Guide*, Oxford University Press, Oxford.
- FLUDERNIC MONIKA, 2009, *An Introduction to Narratology*, Routledge.
- FORD ANDREW, 2015. «The Purpose of Aristotle's Poetics», *Classical Philology*, Vol. 110, No. 1 (January 2015), p. 1-21.
- HALLIWELL STEVEN, 1998. *Aristotle's Poetics*, The University of Chicago Press, Chicago.
- HERMAN DAVID, 2002, *Story Logic. Problems and Possibilities of Narrative*, University of Nebraska Press.
- HERMAN DAVID, 2005, 'Histories of Narrative Theory (I): A Genealogy of Early Developments', in: Phelan James – Rabinowitz Peter J. (ed.), *A Companion to Narrative Theory*, Blackwell Publishing, p. 19-35.
- MARKANTONATOS ANDREAS, 2002, *Tragic Narrative: A Narratological Study of Sophocles' Oedipus at Colonus*, Walter de Gruyter, Berlin.
- SIFAKIS G.M., 2001, *Aristotle on the Function of Tragic Poetry*, Crete University Press, Herakleion.

Αλεξία-Φωτεινή Σταμούλη*

Η εγκωμιαστική περιγραφή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο

Summary. — In the hagiological texts of the Palaiologan period there is only one lengthy praise of the church of Hagia Sophia, in the Collection of Miracles concerning the church of the Life-giving Spring in Constantinople, by Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, dated between 1306 and 1320. In this study the elements of the praise are compared to the descriptions of the church by Procopius (550-560) and Paul Silentiary (563) and the contemporary description by Theodore Metochites in *Byzantios*. In all cases, the church is connected to the city and its praise to the emperor's praise in related historical periods.

* * *

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη εξακολουθεί κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο να προκαλεί το θαυμασμό, όπως αποτυπώνεται και σε έργα της εποχής¹. Στα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγειας περιόδου, όλα γραμμένα με έντονα ρητορικό ύφος, περιλαμβάνονται και εγκωμιαστικές περιγραφές (*εκφράσεις*) εκκλησιών. Το ρητορικό αυτό είδος θεωρείται αρμόζον στο ρητορικό ύφος των αγιολογικών κειμένων αυτής της περιόδου. Η έμφαση αυτή μπορεί επίσης να ερμηνευθεί και από την προσπάθεια αναβίωσης της λατρείας αγίων που είχαν λησμονηθεί κατά τη λατινο-

* *Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.*

1. Το θέμα αυτό πραγματεύθηκα αρχικά σε συντομότερη μορφή σε εισήγησή μου στο 35ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (25 Απριλίου 2015). Επιθυμώ για μια ακόμη φορά να *εκφράσω* τις ευχαριστίες μου προς την καθηγήτριά μου κ. Σαράντη Ελένη, καθώς και τη Διευθύντρια Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κ. Κουντούρα Ελεωνόρα για τις πολύτιμες συμβουλές τους στην έρευνα του θέματος.

κρατία. Σε 170 περίπου αγιολογικά κείμενα που μελετήθηκαν², περιέχεται μόνο ένα εκτενές εγκώμιο της Αγίας Σοφίας.

Σε επτά μόνο από τα κείμενα αυτά απαντώνται σύντομες επαινετικές αναφορές στην Αγία Σοφία. Πρόκειται για την Διήγησιν ἐν στίχοις θαυμάτων Ἁγ. Νικολάου από τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο³, τον Λόγον εἰς Ἄρχ. Γρηγόριον από τον Φιλόθεο Κόκκινο⁴, τον Βίον Ἁγ. Ἰσιδώρου από τον ίδιο συγγραφέα⁵, τον Βίον Γρηγορίου Σιναΐτου από τον Ιωάννη Κάλλιστο⁶, το Ἐγκώμιον εἰς Δαυίδ από τον Μακάριο Μακρή⁷, τον Λόγον εἰς Ἁγ. Δημήτριον από τον Συμεών Θεσσαλονίκης⁸ και το Συναξάριον Μάρκου Εφέσου από τον Ιωάννη Ευγενικό⁹. Το εγκώμιο του ναού στα έργα αυτά εστιάζει στο μέγεθος, το κάλλος και τη φήμη του, ενώ στον Βίον Ἁγ. Ἰσιδώρου του Φιλοθέου Κοκκίνου αναφέρονται και κάποια στοιχεία αρχιτεκτονικής και εικονογράφησης: μια εικόνα του Χριστού πάνω από τις πύλες και το ιερό βήμα¹⁰.

2. Η εργασία αυτή πηγάζει από την ευρύτερη έρευνα που έκανα στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου με τίτλο «Οι εκφράσεις στα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγειας εποχής».

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Διήγ. θαυμάτων Ἁγ. Νικολάου, 358, 45, 51: «πρὸς τὸν μέγιστον εἰσελαύνοντα δόμον», «πρὸς τὸν περιθρύλητον οἶκον Σοφίας».

4. ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Λόγ. εἰς Ἄρχ. Γρηγόριον, 495, 62, 11-13: «Τούτων δ' ἐπόπτης τῶν φρικωδῶν, τὸ τῆς σοφίας μέγιστον τέμενος», 587, 134, 17-18: «...ἐστηκέναι μὲν ἔνδον τοῦ θαυμαστοῦ τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ Σοφίας νεώ».

5. ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Βίος Ἁγ. Ἰσιδώρου, 146, 45, 15-17: «τὴν ὁδὸν ἐκείνην παριέναι, τὴν τῷ μεγίστῳ ναῷ τῆς μεγίστης τοῦ θεοῦ Σοφίας παρακειμένην...», 147, 45, 21-22: «...κατὰ τὸ μέγιστον τοῦ θεοῦ τέμενος εἶη».

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ [ΙΩΑΝΝΗΣ], Βίος Γρηγ. Σιναΐτου, 37, XVI, 22-24: «...καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑποστρέψαντες ἐγγύς που τῆς περιοχῆς τοῦ παμμεγίστου καὶ περιωνύμου ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας ἐποιήσαμεθα τὴν κατοίκησιν...».

7. ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, Ἐγκ. εἰς Δαυίδ, 96, 16, σελ. 388-389: «Ἰουστινιανὸς δ' ἦν ὁ μέγας, ὁ τὸν μέγιστόν τε καὶ κάλλιστον τῆς Θεοῦ Σοφίας ἰδρυσάμενος οἶκον».

8. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ, Λόγ. εἰς Ἁγ. Δημήτριον, 43, 2, 4, 32-33: «...καὶ τοῦ θείου καὶ μεγίστου πάντων τεμένους μάλιστα, τοῦ ἐπ' ὀνόματι τούτου τοῦ ζῶντος Λόγου, τῆς τοῦ Πατρὸς ἐνυποστάτου Σοφίας, καὶ ἀνεγερθέντος καὶ τιμωμένου».

9. ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Συναξάριον Μάρκου Εφέσου, 101: «...ὐίῳ τοῦ τῆς μεγίστης ἐκκλησίας μεγάλου σακελλαρίου τοῦ Βαλσαμῶν...».

10. ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Βίος Ἁγ. Ἰσιδώρου, 147, 45, 33-36, 52-55: «Καὶ εἰσιόντι θέαμα καινὸν εὐθὺς καθορᾶται καὶ λόγον ὄντως ὑπερβαῖνον καὶ

Στην παρούσα εργασία θα εξετασθεί η έκφραση του ναού της Αγ. Σοφίας στη συλλογή θαυμάτων *Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδόχου Πηγῆς* του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου¹¹. Θα επιχειρηθεί σύγκριση με παλαιότερες περιγραφές του ναού της Αγίας Σοφίας, του Προκοπίου στο *Περὶ Κτισμάτων* (δεκαετία 550-560) και την έμμετρον έκφραση που απήγγειλε ο Παύλος Σιλεντιάριος το 563¹², καθώς και τη σύγχρονη στο *Λόγο Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως* του Θεοδώρου Μετοχίτη (1269/1270-1332, η σύνταξη του έργου τοποθετείται στην περίοδο 1306-1320)¹³. Επίσης θα τεθούν ερωτήματα σχετικά με το ρόλο της περιγραφής στο κείμενο του Ξανθοπούλου.

Ο Ξανθόπουλος, ιερέας της Αγίας Σοφίας, αγιογράφος και εκκλησιαστικός ιστορικός¹⁴, συνέθεσε μεταξύ των ετών 1306 και 1320 μια συλλογή θαυμάτων. Πρόκειται για νέα επεξεργασία σε υψηλό ύφος θαυμάτων της Θεοτόκου της Πηγῆς του 10ου αι. με την προσθήκη νέων σύγχρονων θαυμάτων. Ο Ξανθόπουλος εμπνεύστηκε το έργο από την αποκατάσταση της ορθοδοξίας και της θαυματουργικής δράσης της Πηγῆς επί Ανδρονίκου Β' (1282-1328)¹⁵. Η εκτενής αφήγηση παραγγέλθηκε από τον Μακάριο μοναχό, ευγενή από τις Σέρρες, ο οποίος θεραπεύθηκε στον διάσημο ιερό τό-

νοῦν, ὁ ταῖς τῶν βασιλικῶν δηλαδὴ πυλῶν ὑπερκειμέναις εἰκόσι κατὰ τὸ ἀνθρώπινον ἐγγεγραμμένους Χριστὸς Δεσπότης κατιῶν μὲν ἐκεῖθεν ὡς ἄνθρωπος ἔμψυχός τε καὶ ζῶν, [...] πρὸς ἑαυτὸν δ' ἐκεῖνος αὐθις ἐπανιῶν ἔδοξε μοι καὶ τὴν ἑαυτοῦ πάλιν εἰκόνα, ἐξ ἧς δὴ καὶ κατελθεῖν ἔδοξε πρότερον, κάκει γενόμενος εἰκὼν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὀραῖσθαι Χριστοῦ καθὰ δὴ φημι καὶ τὸ πρότερον...». 148, 47, 14-149, 22: «Ὡς δὲ μετ' ὀλίγον πάντας ἡμᾶς ὁ μέγας εἶχε ναὸς τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης Σοφίας, ὁ μὲν ἐκεῖνων ἀρχιερατικῶς ἐξηγούμενος ἅμα τε τὰς βασιλικὰς εἰσῆει τοῦ μεγάλου ναοῦ πύλας καὶ εἰσιῶν αὐτοῦ που παρὰ ταύτας μετὰ γε τῶν περὶ αὐτὸν ἔστι· ἐγὼ δέ», φησί, «τοῖς πολλοῖς ἑμαυτὸν ὥσπερ εἶχον συμμίζας καὶ παρὰ τοῖς ἐνδοτέροις γενόμενος τοῦ ναοῦ κατ' ἑμαυτὸν ἔδοξα σπῆναι αὐταῦν που, τὸν ἱερὸν ὑποδύς ὀκρίβαντα, καθ' οὗ δηλαδὴ τὰς ἱερὰς ὑπαναγιώσκειν τῷ λαῷ τῶν θείων Γραφῶν βιβλίου ἔθος τοῖς ἐκεῖνα μυσταγωγούσιν».

11. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδ. Πηγῆς*, 5, 14-7, 23.

12. MANGO 2004⁵, σελ. 80.

13. ΠΟΛΕΜΗΣ 2013. ΡΟΥΓΟΥΝΙΑ, 2003.

14. TALBOT 2001, σελ. 20.

15. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ 2006-2007, σελ. 299-300· TALBOT 2004, σελ. 236.

πο¹⁶. Στο πλαίσιο αυτής της ιστορικής συγκυρίας ερμηνεύεται η μορφή της σύνθεσης της συλλογής των θαυμάτων, η οποία περιλαμβάνει εγκωμιαστική έκφραση της Κωνσταντινούπολης και της Αγίας Σοφίας, ως μία εισαγωγή στο θέμα πριν την περιγραφή της Πηγής¹⁷.

Στο τέλος του εγκωμίου της Κωνσταντινούπολης ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος περιέγραψε εγκωμιαστικά τους ιερούς ναούς και τα άλλα οικοδομήματα της Πόλης. Ακολουθεί ο έπαινος της Αγίας Σοφίας με έξοχο, υψηλό λεξιλόγιο και έντονες εικόνες¹⁸. «Οἷς δὲ καὶ τὸν μέγαν τοῦτον ἀνέστησε δόμον, τὸν τῆς οἰκειίας τῷ ὄντι σοφίας ἐπώνυμον, τὸν μάλα οἰκεῖον τῇ πόλει κόσμον, καὶ τῇ παρούσῃ ἐξουσία καὶ διαίτρῃ προσήκοντα». Διακρίνουμε στοιχεία με τα οποία συνδέεται ἀρρηκτα η Αγία Σοφία με την Κωνσταντινούπολη ως σύμβολο της πόλης. Ο ρόλος του εγκωμίου της Αγίας Σοφίας μέσα στο εγκώμιο της πόλης είναι σημαντικός, αφού αυτή αποτελεί ἔμβλημα της πόλης¹⁹. Διακρίνουμε επίσης στοιχεία της αρχιτεκτονικής μορφής του ναού τα οποία εντάσσονται στους παραδοσιακούς ρητορικούς τόπους του εγκωμίου. Ο ναός ανοικοδομήθηκε μεγάλος. Τα στοιχεία του μεγέθους και του κάλλους, που είχαν ορισθεί ἤδη από τον Αριστοτέλη ως συστατικά του εγκωμίου, τονίζονται κατ'επανάληψη²⁰. Το ὕψος, το μέγεθος, η αρμονία είναι αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού που ο Μένανδρος, γραμματικός και διδάσκαλος της ρητορικής από τη Λαοδίκεια της Φρυγίας (3ος μ.Χ. αι.) στο *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* ὅρισε ὅτι ἔπρεπε να εγκωμιάζονται²¹. Το κάλλος είναι στοιχείο που είχε τονίσει και ο Προκόπιος: «προειδῶς εἰς ὅσον τι κάλλος τοῦτο τὸ ἱερὸν μεταστήσασθαι ἔμελλεν», «κάλλει δὲ ἀμυθῆτῳ ἀποσεμνύνεται»²². Είναι επίσης ἓνα από τα στοιχεία που, κατά τον Μετοχίτη, κανείς δε θα μπορούσε να εκθέσει λεπτομερώς: «καὶ τὸ κάλλος [...] τίς ἂν οἶός τ' εἶη ταῦτα διεξιέναι...». Ως μέ-

16. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ 2004, σελ. 242.

17. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ 2006-2007, σελ. 301.

18. SARADI 2014, σελ. 441.

19. FENSTER 1968, σελ. 214.

20. ΣΑΡΑΝΤΗ 2009, σελ. 25.

21. SPENGLER 1856, σελ. 445.

22. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 8, α', 21-22, 10, 10-11.

γιστος προσδιορίζεται ο ναός και από τον Μετοχίτη: «οὗτω μέγιστον», ο οποίος μάλιστα επανέρχεται στα δύο αυτά στοιχεία για λόγους έμφασης: «μοναδικὸν τοσοῦτο μέγιστον ἔργον καὶ κάλλιστον οἶον ἐπὶ πάσης τῆς οἰκουμένης...». Ο ναός αποτελεί κατάλληλο κόσμημα για την πόλη. Στον Προκόπιο πόλη και ναός κοσμούνται αμοιβαία: «κοσμοῦσα μὲν αὐτήν, ὅτι αὐτῆς ἐστίν, ὠραῖζομένη δέ, ὅτι αὐτῆς οὔσα...»²³. Ο Ξανθόπουλος επίσης επισημαίνει ότι ο ναός αρμόζει στην εξουσία και τον τρόπο ζωής της εποχής του συγγραφέα. Συνεπώς ο Ξανθόπουλος συνδέει άρρηκτα τον ναό με την πόλη και τη βασιλική εξουσία. Η αναφορά αυτή στη βασιλική εξουσία στην οποία αρμόζει ο ναός κατευθύνει τον αναγνώστη στη μεταφορική σημασία της Αγίας Σοφίας για τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β'. Συνεπώς το κείμενο του Ξανθόπουλου συνδέεται άμεσα με την πολιτική πραγματικότητα: ο Ξανθόπουλος εξυψώνει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και παραπέμπει ίσως στη βασιλεία του Ιουστινιανού με την οποία ενδεχομένως υπονοεί μια σύγκριση. Ο ναός υμνείται ως ο μεγαλύτερος και καλύτερος από όλους, τους νικά ως προς τον όγκο, την απόλαυση και τη σεμνότητα. «μέγιστός τε γάρ ἐστι καὶ κάλλιστος τῶν ἀπανταχοῦ, ὄγκῳ καὶ τρυφῇ, ἔτι δε λελογισμένη σεμνότητι, κατὰ κράτος πάντας νικῶν». Ο όγκος του ναού είναι ένα στοιχείο του εγκωμίου που αναφέρει και ο Προκόπιος: «τῷ τε ὄγκῳ κεκόμψευται»²⁴.

«Μέγας δὲ μεγαλωστὶ ἀνατεταμένους ἐκτρέχει, ἔρωτι ὡς εἰκάσαι, τοῦ καταστέρῳ συμμιγῆναι τῷ πόλῳ, κἀντεῦθεν δεικνύων, ὡς ἔργον ὄντως τοῦ κρείττονος· φιλονεικεῖ καὶ γὰρ πρὸς τὰς ὄψεις τῷ ὕψει, καὶ φεύγει ὡσπερ τὸν θεατὴν, ἐρωτικοῦ δίκην, τῷ μεγέθει ἀποκρουπτόμενος, καὶ μιμεῖται τὴν φύσιν, οὔ τῇ κλήσει σεμνύνεται, ὑποχωρῶν ἀεὶ τοσοῦτον, ὅσον καταλαμβάνεται, οὐ ραδίως τε ἀναχωρεῖν, ἀλλὰ μετὰ βίας, τὸν ἅπαξ ἐαλωκότα ἑῶν». Ο ναός υψώνεται υπερβολικά, επιθυμώντας να ενωθεῖ με τον έναστρο ουρανό. Στη σύνδεση με τον ουρανό ο Ξανθόπουλος επανέρχεται στη συνέχεια. Δείχνει έτσι ότι είναι έργο του Θεού, όπως έχει παρουσιαστεί και εξ αρχής. Υμνείται το ύψος του ναού, που τον

23. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 5-6.

24. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 11.

κρύβει από το θεατή. Η προβολή του ύψους δημιουργεί την αίσθηση του ουράνιου και υπερβατικού στο ναό²⁵. Το ύψος είναι στοιχείο που τονίζεται και στον Προκόπιο, απαντάται μάλιστα κι εκεί σύνδεση με τον ουρανό, καθώς χαρακτηρίζεται ουράνιο: «ἐπῆρται μὲν γὰρ ἐς ὕψος οὐράνιον ὄσον»²⁶. Με την αναφορά στο ουράνιο ύψος δηλώνεται η υπερφυσική υφή της αρχιτεκτονικής της Αγίας Σοφίας²⁷. Ως ύψιστος προσδιορίζεται ο ναός και από τον Μετοχίτη: «οὕτως ὕψιστον».

Στη συνέχεια ο Ξανθόπουλος παρατηρεί ότι, κατά τρόπο σοφό, ο ναός υποχωρεί όσο κατανοείται και δύσκολα αφήνει κάποιον να φύγει, αλλά ούτε επιτρέπει πολλή ράθυμη παραμονή. Κι εδώ δηλαδή τηρείται το μέτρο. Η ευμετάβολη θεά είναι ανίκητη. «Ἄλλ' οὐδ' ἐμφιλοχωρεῖν ἐς πλεῖστον, τῇ πολλῇ ῥαστώνῃ παρέχων. Ἀγχίστροφος δ' ἐφ' ἕκαστον ἢ τῆς θεάς μεταβολή, τὸ νικῶν εὐρεῖν οὐδαμῆ ἔχουσα». Η ποικιλία του θεάματος είναι τόπος της πανηγυρικής έκφρασης, ο θεατής προβληματίζεται πού να πρωτοκοιτάξει²⁸. Εδώ υπάρχουν επιρροές από τον Προκόπιο που αναφέρεται στη σχέση μεταξύ διαφόρων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Αυτά δεν επιτρέπουν στους θεατές να εστιάσουν επί μακρόν σε ένα μόνο στοιχείο της διακόσμησης του ναού. Το κάθε στοιχείο ἔλκει τον οφθαλμό. Με τη συνεχώς ευμετάβολη θεά ο θεατής δεν μπορεί να διαλέξει τι να θαυμάσει περισσότερο: «οὐ παρέχονται δὲ τοῖς θεωμένοις αὐτῶν τινι ἐμφιλοχωρεῖν ἐπὶ πολὺ τὴν ὄψιν, ἀλλὰ μεθέλκει τὸν ὀφθαλμὸν ἕκαστον, [...]. ἀγχίστροφός τε ἢ τῆς θεάς μεταβολὴ ἐς αἰὲ γίνεται, ἀπολέξασθαι τοῦ ἐσορῶντος οὐδαμῆ ἔχοντος ὃ τι ἂν ποτε ἀγασθεῖν μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀπάντων²⁹». Αντίστοιχα ο Σιλεντιάριος αναφέρει ότι τα μάτια θέλγονται και ο αυχένος στρέφεται εδῶ κι εκεί: «θελγομένοις δὲ ὄμμασιν ἔνθα καὶ ἔνθα πολὺστροφον αὐχένα πάλλιν³⁰».

Ὅποιος δεν ἔχει αντικρύσει το ἔργο το θεωρεῖ εμπνευσμένο, ὅποιος το δει το θεωρεῖ ἀνώτερο ἀπὸ ἀνθρώπινο:

25. ΣΑΡΑΝΤΗ 2009, σελ. 26.

26. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 3.

27. ΣΑΡΑΝΤΗ 2009, σελ. 25.

28. ΜΑCΡΙΔΕΣ – ΜΑGΔΑΛΙΝΟ 1988, σελ. 51, 57.

29. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 13, α'.

30. στ. 297-298.

«*τοσοῦτον καὶ γὰρ ἔργον ἐγείγερται [ἐγήγερται], ὅσον ἐν-
θυμηθῆναι τὸν μήπω θεώμενον μανίας ἔργον εἶναι νομίσει.
Ἰδόντα δέ, φάναι, κρείττον πάντως ἢ κατὰ ἄνθρωπον*». Η
ιδέα ότι το κτήριο ξεπερνά την ανθρώπινη δύναμη και τέ-
χνη απαντάται και στον Προκόπιο: «*ξυνήσι μὲν εὐθὺς ὡς
οὐκ ἀνθρωπεῖα δυνάμει ἢ τέχνῃ, ἀλλὰ θεοῦ ῥοπῇ τὸ ἔργον
τοῦτο ἀποτετόρνευται*»³¹. Είναι αποτέλεσμα θεϊκής επε-
νέργειας. Παρόμοιο λεκτικό χρησιμοποιείται και από τον
Μετοχίτη: θα ήταν τρέλα να νομίσει κανείς, πριν κτισθεί ο
ναός, ότι θα πραγματοποιηθεί: «*Ἦν μὲν γε μανία τις, ὡς ἀλη-
θῶς, πρὶν αὐτὸ γενέσθαι, γενέσθαι δόξαι*».

Το αφιέρωμα αυτό στον Θεό δε θα μπορούσε να ανήκει
σε άλλη πόλη, δε θα ήταν φυσικό να έχει θέση σε όλες τις
άλλες πόλεις. Η ροή της περιγραφής της Αγίας Σοφίας κα-
ταλήγει σε ύμνο της Κωνσταντινούπολης. Κι ένας ποιητής
θα ἔλεγε την αλήθεια, ότι το μεγαλοπρεπές αυτό ἔργο είναι
από τα καλύτερα. «*δηλοῖ τε ὀρώμενος, ἧς τινος δὴ πόλεως
καὶ ψηφίζεται, μὴ ἂν ἄλλης πόλεως τὸ ἀνάθεμα εἶναι· οὐδὲ
γὰρ ἂν ἀρκέσαι τὴν φύσιν ἀπάσας τοσοῦτον ἔργον ἐνστή-
σασθαι, καὶ μοι δοκεῖν, εἴ που ποπταῖς ἦν ἐντυχεῖν, τ' ἄλλα
παρεῖσι μυθολογήματα, ἐνταῦθ' ἀψευδεῖν, ὡς ἀτεχνῶς τῶν
κρειπτόνων ὄντως ἔργον καὶ φιλοτίμημα*». Ο συγγραφέας
θεωρεῖ το τεχνούργημα ἔργο της Αγίας Τριάδας, για τη δια-
μονή της στη γη: «*Ἐγὼ δ' ἂν ῥαδίως εἰπεῖν δοκῶ μοι, ὡς τριά-
δος ἔργον τῆς ἀνωτάτω τὸ φιλοτέχνημα, ἵνα κὰν γῆ μετρίαν
ἔχη διατριβὴν, δεῖσαν ἴσως καὶ πρὸς ἡμᾶς ἐπιμίγνυσθαι*». Παρόμοια αντίληψη απαντάται στον Προκόπιο, ο οποίος
δηλώνει ότι ο Θεός δε βρίσκεται μακριά: «*ὁ νοῦς δέ οἱ πρὸς
τὸν θεὸν ἐπαιρόμενος ἀεροβατεῖ, οὐ μακρὰν που ἠγούμενος
αὐτὸν εἶναι, ἀλλ' ἐμφιλοχωρεῖν μάλιστα οἷς αὐτὸς εἴλετο*»³².
Κατά τον Μετοχίτη εξάλλου ο ναός είναι ἔργο μόνης της σο-
φίας και πρόνοιας του Θεού και της χειρός του που κατα-
σκευάζει τα πάντα: «*ὃ καὶ μόνης τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας καὶ
προνοίας καὶ παντουργοῦ χειρὸς ἔργον...*». Μάλιστα επανα-
λαμβάνεται ότι η πρόνοια και το χέρι του Θεού κίνησαν τα
πάντα: «*Εἰ μὴ καὶ ἀμφοτέρα κατὰ θεῖον, ὡς ἔφην, καὶ Θεοῦ*

31. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 14, α', σελ. 15.

32. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 15, α', σελ. 1-3.

πρόνοια καὶ Θεοῦ χεῖρ τὸ πᾶν ἐκίνησέ τε...». Ἀκόμη ο ναός καλεῖται Θεοῦ σκηνή.

«Πλὴν τοσοῦτος ὢν, καλλίων ἐστὶν ἢ μείζων, τῷ ἐφ' ἅπασιν κοσμίῳ τὸ ἀπέριττον ἐνδεικνύμενος· οὐχ ἦττον δὲ καὶ τὴν πόλιν, ἐκ πολλοῦ τοῖς καταίρουσι καὶ πόρρωθεν ἤκουσι προδεικνύς, ἀντὶ πυρσῶν ἀρκῶν καὶ ὀρέων, ἢ ῥαστώνῃ καὶ τρυφῇ τῇ ἄλλῃ ἔνδον, οἷς καὶ λόγου κρεῖττον ὡς ἐρεῖν καλλωπίζεται, ὡς συμβαίνειν ἄπορον εἶναι θαυμάσαι, ποτέρω [ποτέρω] προέχει τῷ μεγέθει ἢ κάλλει». Ὅμως ἀν καὶ εἶναι τόσο μεγάλος, εἶναι καλύτερος, παρά μεγαλύτερος καὶ μετὰ τὴν κοσμιότητά του δείχνει ἀπέριττος. Προβάλλει τὴν πόλιν σε ὅσους φθάνουν ἀπὸ μακριά. Ἐτσι πόλη καὶ ναός συνδέονται στενά καὶ ἐτσι παράλληλα υμνεῖται ἡ Κωνσταντινούπολη³³. Τὸ ἀπόσπασμα παραπέμπει στὸν Σιλεντιάριο: «πάντας ἐπαυγάξει σέλας ἱερόν, εὔτε καὶ αὐτὸς ναυτίλος οἰήκεσσι θαλασσοπόροισι κελεύων (εἴτε λιπῶν ἄξινα μεμνηνός οἶδματα Πόντου πλαγκτοῦς ἀντιπόρων σκοπιῶν ἀγκῶνας ἐλίσσει, ἐννύχιον μέγα τάρβος ἔχων γναμπτήσι κελεύθοις, εἴτε μετ' Αἰγαίωνα παρ' Ἑλλησπόντιον ὕδωρ νῆα κατιθύνῃσι ῥοώδεος ἀντία δίνης, δεχνύμενος προτόνοισι Λιβυστίδος ὄγκον ἀέλλης), οὐχ Ἑλίκην, οὐχ ἠδὲ φάος Κυνοσουριδος ἄρκτου εἰσορόων οἴκηκι φερέσβιον ὀλκάδα πάλλει, ἀλλὰ τεοῦ νηοῖο θεουδέα λαμπάδα λεύσσων, φορτίδος εὐτόλμοιο προηγέτιν, οὐχ ὑπὸ μούνοις φέγγεσιν ἐννυχίοισι (τὸ γὰρ καὶ Πρωτέος ἀκταὶ ἐν Φαρίπυ τεύχουσι Λιβυστίδος ἐς πόδα γαίης) ἀλλὰ καὶ εὐδώροισι θεοῦ ζώντος ἀρωγαῖς³⁴». Ὁ συγγραφέας ολοκληρώνει τὴν ἀναφορὰ στὸ νυχτερινὸ φωτισμό³⁵ λέγοντας ὅτι τὸ ἱερὸ φῶς φωτίζει ὅλους. Ὁ ναύτης ποὺ ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο Πόντο ἢ τὸ Αἰγαίον κατευθύνεται στὸν Ἑλλησπόντο δὲν κινεῖ τὸ πλοῖο βλέποντας τὴν ἀρκτοῦς ἀλλὰ τὴν εὐσεβὴ λαμπάδα τοῦ ναοῦ ὡς ὁδηγὸ ὄχι μόνον λόγῳ τῶν νυχτερινῶν φώτων ἀλλὰ καὶ τῆς θεϊκῆς βοήθειας. Ὁ ναός, συνεχίζει ὁ Ξανθόπουλος, καλλωπίζεται ἐσωτερικὰ μετέρηψη καὶ ἀπόλαυση. Ἀπορεῖ κανεὶς ἀν προέχει τὸ μέγεθος ἢ τὸ κάλλος.

33. SARADI 2014, σελ. 441.

34. στ. 906-920.

35. FRIEDLÄNDER 1969, σελ. 293.

«τριπλοῦς γάρ τις ἐστι, καὶ τὰ μὲν αὐτῷ κατάγειός ἐστι θέα, καὶ τ' ἀφανῆ κάλλει ἀμυθίτῳ κοσμῶν, τὸ δὲ πρὸς οὐρανὸν ἐκτρέχει, τῷ αἰθερίῳ χύματι ἐοικώς· μέση δέ, ἦν ἀμήχανόν τε λόγῳ ἐρεῖν, καὶ πρὸς ἀκρείβειαν [ἀκρίβειαν] ἐξευρεῖν· τοὺς δ' ἐξεπίτηδες δρόμους, καὶ περιδρόμους, γεωμέτραις ἴσως ἀποθέσθαι προσῆκον. Οὐκ οἶδα εἰ μὴ κακείνοις τοσοῦτον ἔργον, ἐργῶδες διαμετρήσασθαι». Αναφέρονται τρία μέρη. Στο ισόγειο, προφανῶς εννοείται το Ἅγιο Βῆμα, τα αφανῆ κοσμούνται με αμύθητο κάλλος. Το ἄνω τμήμα ανυψώνεται στον ουρανό και προσομοιάζει αιθέριο ρεύμα. Το μεσαίο τμήμα είναι δύσκολο να περιγραφεί και να εξακριβωθεί. Οι διάδρομοι και οι στοές αρμόζουν σε γεωμέτρεις. Ἴσως και για εκείνους είναι επίτιμο να μετρηθεῖ το ἔργο. Και ο Σιλεντιάριος αναφέρεται στις στοές σαν πολυσχιδεῖς δρόμους: «αἱ γέ μὲν ἄλλαι πεπταμέναι τελέθουσι πολυσχιδέεσσι κελεύθοις».³⁶

«Παράδοξον δ' ἐφ' ἅπαντι συνδρομὴν ἐνταυθά τις ἴδοι, μήκους πρὸς πλάτος, καὶ βάθους πρὸς ὕψος αὐτῶν, ὥσπερ ἐξεπίτηδες συμπληρούντων τὸ τέμενος καὶ ἀμιλλωμένων αὐτῶν ἕκαστον, ἐντεῦθεν μᾶλλον οἶόν τ' ἐστι δειχθῆναι. Καὶ στοιχείων αὐθις ἔριν δὴ τινα ἀγαθὴν, ποτέρου κληθεῖν ὁ νεὸς διατεινομένων· αἰθῆρ μὲν γὰρ αὐτὸν ἐς ὕψος ἐκτρέχοντα οἰκειοῦται· γῆ δὲ αὐτοῦ ἀπρὶξ ἔχεται· ἀποπνεύσειε δ' ἂν καὶ ἀῆρ οἶμαι, εἴ τι αὐτὸν ἀντισπάσειεν ἕτερον. Διαχεῖται δὲ καὶ τὸ ὕδωρ ἡδύ, ὅτι ὄχημα ὁ τοσοῦτος αὐτῷ γίνεται, κἀντεῦθεν παρασύρων εἰσποιεῖται αὐτόν. Ὁ δὲ τὴν ἔριν ἴσως λύων αὐτοῖς, πᾶσιν ἐπίσης ἀνεῖς ἑαυτόν, οὐρανῷ ἐστήριξε κάρη, καὶ ἐπὶ χθονὶ βαίνει, καὶ οὐδενός ἐστιν, ἐπ' ἀστάτου σαλεύων, ὥσπερ τῇ τῶν στοιχείων φιλονεικία· κατὰ δὴ τὸν τῆς γῆς λόγον, ἐπ' οὐδενὸς ἐδραζόμενος, καὶ τῷ φεύγειν ἀπανταχοῦ περιάγων τοὺς ἐραστάς, καὶ τῷ δῆθεν κρατούμενος κλέπτεσθαι». Παρατηρεῖται παράδοξη συνωμοσία των διαστάσεων του ιερῶς τόπου, που ανταγωνίζονται να φανούν. Κατὰ τον Προκόπιο, το πλάτος και το ὕψος του ναοῦ εἶναι το κατάλληλο: «εὗρος δὲ αὐτῆς καὶ μῆκος οὕτως ἐν ἐπιτηδείῳ ἀποτετόρνευται».³⁷ Και τα φυσικά στοιχεία φιλονι-

36. στ. 592-593.

37. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 8-9.

κούν από ποιο θα λάβει το όνομά του ο ναός. Η εικόνα της φιλονικίας των στοιχείων της φύσης είναι δημοφιλής³⁸. Η έμφαση στα στοιχεία της φύσης και η μεταφορά που στηρίζεται σε αυτά είναι στοιχεία ρητορικά τα οποία θεωρούμε ότι εντάσσονται στο κλίμα των λογίων της Παλαιολόγειας εποχής. Με το υπερβολικό ύψος του το ναό οικειοποιείται ο αιθέρας. Η γη τον κρατά σφιχτά. Το νερό που διαχέεται ευχάριστα τον υιοθετεί. Ο ναός εν τέλει λύνει τη φιλονικία των στοιχείων. Μεταφορικά στηρίζει το κεφάλι του στον ουρανό και περπατά στη γη. Την ανθρωποκεντρική αυτή μεταφορά, που ταίριαζε σ' έναν ανθρωπιστή των Παλαιολόγειων χρόνων, συμπληρώνει η αίσθηση του υπερβατού: ο ναός δίνει την εντύπωση ότι δε στηρίζεται πουθενά. Ανάλογα στον Προκόπιο βλέπουμε ότι το ανώτερο τμήμα του έργου σε σχήμα ημισελήνου φαίνεται να αιωρείται στον αέρα: «*ὑπερθέν τε μνηοειδές τι αὐτῇ ἕτερον τοῖς προσεχέσι τῆς οἰκοδομίας ἐπῆρται, [...] ἀλλ' ἐπικινδύνως τοῖς ἐνθάδε οὔσι μετεωρίζεσθαι*»³⁹ «*ἔοικε δὲ οὗτος οἶον ἀμβρύνεσθαι, [ἀβρύνεσθαι] ὥσπερ ἢ τῇ παλάμῃ τοῦ Θεοῦ ἐδραζόμενος, ἢ τῶ ἄνωθεν νεύματι, ὡς τὸ πᾶν συνεχόμενος, οὗ τὴν ἄλλην θέσιν, καὶ τὴν ἐν καλῶ τάξιν, καὶ ἁρμονίαν, ὡς ἐνόν γε διαλαβεῖν, ἔργον σπουδῆς ἐτέρας, καὶ κρείττονος, ἢ καθ' ἡμᾶς*». Φαίνεται να υπερηφανεύεται σαν να στηρίζεται στην παλάμη του Θεού. Πρόκειται εδώ για μια από τις εικόνες που παραδοσιακά παραπέμπουν στο βασιλικό συμβολισμό σε σχέση με το συμβολισμό της βασιλείας του Θεού. Αυτή η εικόνα αποτελεί μια παραδοσιακή άποψη της αυτοκρατορικής εξουσίας, καθώς σε εικόνες ή νομίσματα της βυζαντινής εποχής ο αυτοκράτορας εικονογραφείται να κρατά σφαίρα με σταυρό. Με τη συνοχή, τη θέση, την τάξη, την αρμονία ο ναός κατανοείται ως έργο ανώτερο από ανθρώπινο. Η αρμονία επαινείται και από τον Προκόπιο: «*καὶ τῇ ἁρμονίᾳ τοῦ μέτρου, οὔτε τι ὑπεράγαν οὔτε τι ἐνδεῶς ἔχουσα, ἐπεὶ καὶ τοῦ ξυνειθισμένου κομπωδεστέρα καὶ τοῦ ἀμέτρου κοσμιωτέρα ἐπιεικῶς ἐστι*»⁴⁰.

38. FENSTER 1968, 213.

39. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 27-11, 1, 4.

40. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 10, α', σελ. 11-14.

Ο ναός θα μπορούσε να ονομαστεί στερέωμα στερεώματος, ακρόπολη του ουρανού, έσχατος όρος των αγαθών. Δεν είναι στερεωμένος στη γη αλλά προσαρμοσμένος στην άνω χρυσή σειρά: «ὥπερ οὐκ οὐκ ἄν τις ἀμάρτοι, ἢ στερέωμα στερεώματος, ἢ οὐρανοῦ ἐφαρμόσας εἶναι ἀκρόπολιν, καὶ ὄρον ἔσχατον τῶν καθ' ἡμᾶς ἀγαθῶν προσειπῶν, οὐκ ἐν γῆ πεπηγότα, ἀλλ' ἐξημμένον [ἐξημμένον] τῷ ὄντι τῇ ἀνωθεν ἐκείνῃ καὶ χρυσέα σειρᾷ, ὡς ἔτι οὐρανοῦ προβάντα, χάσμα μέγα εἶναι, διαστάντος τε, καὶ διεβρωγότητος». Εδώ ο Ξανθόπουλος δανειάζεται τη σχετική με τη σφαιρική θόλο έκφραση του Προκοπίου: δε φαίνεται να βρίσκεται πάνω σε στερεό οικοδόμημα, αλλά να καλύπτει το χώρο προσαρμοσμένη στη χρυσή σειρά από τον ουρανό: «δοκεῖ δὲ οὐκ ἐπὶ στεροῦς τῆς οἰκοδομίας [διὰ τὸ παρεμμένον τῆς οἰκοδομίας] ἐστάναι, ἀλλὰ τῇ σειρᾷ τῇ χρυσῇ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἐξημμένη καλύπτει τὸν χῶρον»⁴¹. Ο ουρανός άνοιξε χάσμα και υψώθηκε ο ναός. «οὕτω δ' ἔχει κάλλους καὶ μεγέθους τὸ ἔργον, ὥστε οὔτε ἄπορος λόγων οὕτως οὐδεὶς ἐστιν, ὡς μὴ ἂν ἐθέλειν θαυμάζειν ἰδὼν, οὐτ' αὐθις λέγειν οὕτω πρόχειρος ὡς ἐνδείξασθαι ῥάδιον εἶναι παντί, καὶ μὴ δυσχερὲς ἐγχειρῆσαι». Το έργο προκαλεί θαυμασμό, ενώ το να μιλήσει κανείς για αυτό δεν είναι εύκολο. Πρόκειται για τον τόπο έκφρασης άπορίας, ανεπάρκειας από τον ομιλητή, ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι λέξεις δεν μπορούν να περιγράψουν το θέαμα⁴². Η έκφραση δυσκολίας χρησιμοποιείται ως τρόπος έκφρασης της μεγαλοπρέπειας του θεάματος⁴³. Ας σημειωθεί επίσης ότι η εισαγωγή κίνησης στην παρουσίαση ενός στατικού αντικειμένου ήταν ένας τρόπος να καταστεί αυτό παραστατικό στον ακροατή. Το ρητορικό αυτό τέχνασμα, εκτός του ότι υπονοεί την πραγματική εμπειρία του κτηρίου από τον επισκέπτη που κινείται στο ναό, αποτελεί αποτελεσματικό τρόπο έκφρασης της μεγαλοπρέπειας και διαφοράς του ναού⁴⁴. Ο Ξανθόπουλος εντάσσει στην περιγραφή αρκετούς τύπους που υπονοούν κίνηση: ἀνέστησε, ἀνατεταμένος ἐκτρέχει, ὑποχωρῶν, ἀνα-

41. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων*, 12, α', σελ. 19-22.

42. WEBB 1999, σελ. 60, 67.

43. WEBB 1999, σελ. 67.

44. WEBB 1999, σελ. 65, 69.

χωρεῖν, ἐγήγερται, καταίρουσι, ἤκουσι, ἐκτρέχει, δρόμους, καὶ περιδρόμους, ἐκτρέχοντα, Διαχεῖται, παρασύρων, βαίνει, σαλεύων, φεύγειν, περιάγων, προβάντα, διαστάντος τε, καὶ διερῶωγός. Επίσης οι εικόνες και τα σχήματα λόγου τα οποία παραπέμπουν στο συμβολισμό του ναού ως ουρανού απαλείφουν τη διάκριση ανάμεσα στο αισθητό, το ορατό, το γήινο και το νοητό, το αόρατο, το ουράνιο⁴⁵. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι το ερωτικό λεξιλόγιο θυμίζει τον Βυζάντιο του Μετοχίτη⁴⁶: «ἔρωτι ὡς εἰκάσαι, ἐρωτικοῦ δίκην, καὶ τῷ φεύγειν ἀπανταχοῦ περιάγων τοὺς ἐραστάς».

Τα κείμενα που μιλούν για την Αγία Σοφία έχουν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Γράφονται σε μια εποχή με έντονες πολιτικές ζυμώσεις και με έμφαση στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, καθώς κράτος και Εκκλησία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα στο Βυζάντιο. Σε όλα τα κείμενα που αναφέρθηκαν η σύνδεση της Αγίας Σοφίας με την Κωνσταντινούπολη και με τον αυτοκράτορα τονίζεται με έμφαση. Η Αγία Σοφία αποτελούσε σύμβολο της αυτοκρατορικής δύναμης και το εγκώμιό της ήταν ταυτόχρονα και εγκώμιο του αυτοκράτορα κτίστη της για τον Προκόπιο και τον Παύλο Σιλεντιάριο⁴⁷. Οι εκφράσεις τους για την Αγία Σοφία συνδυάζουν τον έπαινο της πόλης και το εγκώμιο του αυτοκράτορα πέρα από τη συγκεκριμένη ευκαιρία εορτασμού⁴⁸. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει και στην περίπτωση του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β'. Στην αρχή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας του Ξανθοπούλου εξάλλου παρατίθεται Προσφώνημα εν είδει εγκωμίου στον αυτοκράτορα. Ο συγγραφέας θεωρεί πρέπον να του αφιερώσει το έργο, καθώς μεγαλύτερο κατόρθωμά του θεωρεί την ευσέβεια. Χρησιμοποιώντας ως πηγές τον Προκόπιο και τον Παύλο Σιλεντιά-

45. ΣΑΡΑΝΤΗ 2009, σελ. 27.

46. Πρβλ. ενδεικτικά: *Ἡ γὰρ τὸν ἐμὸν τουτοῖν περὶ τὴν πόλιν ἄσχετον ἔρωτα καὶ ἀκάματον πρὸς τὴν παροῦσαν ἐπιχείρησιν ὑπολογίσασθαι χρὴ καὶ ὡς οὐκ ἔξεστι παντὸς ὄτουσὼν ἐρῶντα πράγματος, ... πρὸς τοὺς τῆς πόλεως ἔρωτας, ... δοκεῖ μὲν πῶς φιλανθρωπίας ἐρωτικῆς προσεστάναι τῇ πόλει σύμβολα...».*

47. WEBB 1999, σελ. 66.

48. MACRIDES – MAGDALINO 1988, σελ. 50.

ριο ο Ξανθόπουλος κάνει αναγωγή στην παλαιά ιστορία της Αγίας Σοφίας. Ο ναός γίνεται σύμβολο όταν συνδέεται με την αυτοκρατορία. Στόχος είναι η υποστήριξη του Ανδρονίκου Β', η αναβίωση της αυτοκρατορικής εξουσίας σύμφωνα με τα παλαιά πρότυπα. Το νέο, από θρησκευτική άποψη, ξεκίνημα της αυτοκρατορίας που σηματοδότησε ο αυτοκράτορας αυτός βασιζόταν και αντλούσε από την αυθεντία του παρελθόντος το καθοριστικό ιδεολογικό του στίγμα, υλοποιώντας έτσι την απαιτούμενη συνέχεια⁴⁹. Συμπεραίνεται ότι στη ρητορική περιγραφή της Αγίας Σοφίας από τον Ξανθόπουλο πέρα από τους ρητορικούς τόπους προβάλλεται ο ιστορικός συμβολισμός της Αγίας Σοφίας στα χρόνια της αναβίωσης του βυζαντινού κράτους κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Συναξάριον Μάρκου Εφέσου: έκδ. S. Pétridès, *Le synaxaire de Marc d'Éphèse, Revue de l'Orient chrétien*, XV (1910), σελ. 97-107.
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ [ΙΩΑΝΝΗΣ], Βίος Γρηγ. Σιναΐτου: Βίος και πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου συγγραφεῖς παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου, έκδ. I. Pomjalovskij, *Žitie iže vo svjatyh otca našego Grigorija Sinaita po rukopisi Moskovkoj Sinodal noj biblioteki, Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 35 (1894), p. 1-46 (BHG: 722).
- ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Διήγ. θαυμάτων Ἁγ. Νικολάου: Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου διήγησις τις ἐν στίχοις ἰαμβείοις τινῶν θαυμάτων τοῦ θείου Νικολάου, ὧν οὐδαμῶς μέμνηται ὁ Μεταφράστης, έκδ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 4, Πετρούπολη 1897, (ανατ. 1963), σελ. 357-366 (BHG: 1361).
- , *Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδ. Πηγῆς: Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερ-*

49. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ 2014, σελ. 419.

- φωῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, έκδ. Ἀμβρόσιος Παμπέρης, Λειψία 1802, σελ. 1-99 (BHG: 1073).
- ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, Ἐγκ. εἰς Δαυίδ: Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Δαυίδ τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ, έκδ. Ἀ. Ἀργυρίου, *Μακαρίου τοῦ Μακροῦ Συγγράμματα* [Βυζαντινά κείμενα καὶ μελέται 25], Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 85-100 (BHG: 493m).
- ΠΟΛΕΜΗΣ, 2013, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ἢ περὶ τῆς βασιλίδος μεγαλοπόλεως, Κοσμολογία καὶ Ρητορική κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*. Εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοσι, μετάφρασι, σημειώσεις Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, πρόλογος Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Θεσσαλονίκη.
- ΠΡΟΚΟΠΟΣ, *Περὶ κτισμάτων: Procopii Caesariensis opera omnia*, τόμ. IV, έκδ. J. Haury, Λειψία, 1964.
- ROUGOUNIA I., 2003, *Theodore Metochites: Byzantios or About the Imperial Megalopolis. Introduction, Text, and Commentary*, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, Διδακτορικὴ Διατριβὴ ὑπὸ ἔκδοσι.
- SPENGLER L., 1856, *Rhetores Graeci*, III, Λειψία.
- ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ, Λόγ. εἰς Ἁγ. Δημήτριον: Λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις ἀθλητὴν καὶ μυροβλύτην Δημήτριον ἐν ἱστορίας τύπῳ τὰ νεωστὶ αὐτοῦ γεγονότα διηγούμενος θαύματα, έκδ. D. Balfour, *Politico-historical works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical greek text with introduction and commentary* [Wiener byzantinistische Studien 13], Βιέννη 1979, 39-69 (BHG Auct.: 532s).
- ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Λόγ. εἰς Ἀρχ. Γρηγόριον: Φιλοθέου Λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, έκδ. Δ.Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α'*, *Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 427-591 (BHG: 718).
- , Βίος Ἁγ. Ἰσιδώρου: Φιλοθέου Κοκκίνου Βίος ἁγίου Ἰσιδώρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. Δ.Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α'*, *Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 92-186 (BHG: 962).
- FRIEDLÄNDER P., 1969, *Johannes von Gaza, Paulus Silentarius und Prokopios von Gaza: Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, Χιλντεσχάιμ-Νέα Υόρκη.

Λοιπὴ βιβλιογραφία

- ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ S., 2004, «Late Byzantine Collections of Miracles and Their Implications» στο: Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οἱ Ἴρωες τῆς Ὀρθόδοξης Εκκλησίας. Οἱ Νέοι ἅγιοι, 8ος-16ος αἰ.* [Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Διεθνὲς Συμπόσιο, 15], Αθήνα, σελ. 239-250.

- , 2006-2007, «Le Monastère de la Source à Constantinople et ses deux Recueils de Miracles. Entre Hagiographie et Patriographie», *REB* 64-65, σελ. 283-309.
- FENSTER E., 1968, *Laudes Constantinopolitanae*, [Miscellanea Byzantina Monacensia 9], Μόναχο.
- ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ Ε., 2014, «Ο Μέγας Κωνσταντίνος στο αγιολογικό έργο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη: Ιδεολογικές επαναλήψεις και νέες προσεγγίσεις», στο: *Aureus, Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό*, ΕΙΕ, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, σελ. 417-441.
- MACRIDES R. – MAGDALINO P., 1988, «The architecture of ekphrasis: construction and context of Paul the Silentiary's poem on Hagia Sophia», *BMGS* 12, p. 47-82.
- MANGO C., 2004⁵, *The art of the Byzantine Empire 312-1453: sources and documents*, [Medieval Academy Reprints for Teaching 16], Καναδάς, 2004.
- ΣΑΡΑΝΤΗ Ε., 2009, «Ο χώρος στη βυζαντινή σκέψη», στο: Ε. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ – Σ. ΨΥΡΣΙΪ (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα: Πρόσληψη και Αναπαράσταση της Αρχιτεκτονικής στη Βυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, 6 Νοεμβρίου 2009 – 31 Ιανουαρίου 2010, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη*, σελ. 1-35.
- SARADI H., 2014, «The City in Byzantine Hagiography», στο: S. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, τόμ. II, *Genres and Contexts*, Φάρνακ /Μπέρλινγκτον, σελ. 419-452.
- TALBOT A.-M., 2001, *Women and Religious Life in Byzantium*, Variorum Collected Studies Series, XIV, Άλντερσοτ.
- TALBOT A.-M., 2004, «Metaphrasis in the Early Palaiologan Period: The *Miracula* of Kosmas and Damian by Maximos the Deacon», στο: Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι Ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Νέοι άγιοι, 8ος-16ος αι.*, [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνές Συμπόσιο, 15], Αθήνα.
- WEBB R., 1999, «The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in *Ekphraseis* of Church Buildings», *DOP* 53, p. 59-74.

Μαρία Δ. Γεωργούση*

Οι δύο όψεις της ρητορικής πειθούς
στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή

Summary. — The study of the art of Rhetoric is a very important chapter of Sophism. In the present paper we intend to explore the two aspects of rhetorical persuasion emerging in Sophocles' *Philoctetes*, and to prove that the attitude of Neoptolemus, which proved to be the most effective, is based on principles of sophism that are far from being involved with immorality and chicanery, the characteristics which constitute the core of the worthless, coarse concept of the sophistic art in fifth century BC Athens. The options and behavior of Neoptolemus suggest the emergence, but also indicate the need for investigation of the elements that constitute a sort of highest level sophistic art of humanitarian texture. Persuasion, which is called in the service of the needs of the human soul, and even the wounded soul, is the one that will triumph at the *Exodos* of the tragedy, releasing *Philoctetes* from mental anguish and guiding him to put his bows in the service of his country.

* * *

Η μελέτη της ρητορικής τέχνης¹ αποτελεί σημαντικότερο κεφάλαιο της σοφιστικής. Στο ανά χείρας άρθρο προτιθέμεθα να διερευνήσουμε τις δύο όψεις της ρητορικής πειθούς, που αναδύονται στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή, και να αποδείξουμε ότι η στάση του Νεοπτόλεμου, η οποία αναδεικνύεται ως η πλέον αποτελεσματική, εδράζεται σε σοφιστικές αρχές που πολύ απέχουν από το να παρουσιάζουν συμπτώματα αμοραλισμού και στρεψοδικίας, που συνιστούν τον πυρήνα της ευτελούς, αγοραίας πρόσληψης της

* *Μεταδιδακτορική ερευνήτρια στη σχολή ανθρωπιστικών επιστημών και πολιτιστικών σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.*

1. KENNEDY 1963. KERFERD 1999. ROSSETTI 1984: 137-145. O. REGAN 1992. GOMPERZ 1912. OBER 1989: 237-270. ROSENBLUM 2009: 194-211. SEGAL 1962: 99-155. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 1981: 339-354. Βλ. επίσης ΧΑΝΘΑΚΗΣ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ 1979, 1989: 2012.

σοφιστικής τέχνης στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ. Η συμπεριφορά και οι επιλογές του Νεοπτόλεμου εισηγούνται την ανάδυση, αλλά και υποδεικνύουν την ανάγκη για διερεύνηση των στοιχείων που συνθέτουν ένα είδος σοφιστικής τέχνης που παρουσιάζει αμιγώς ανθρωπιστική υφή. Η πειθώ, που στρατεύεται στην υπηρεσία των αναγκών της ανθρωπίνης, και μάλιστα της τραυματισμένης ψυχής, είναι αυτή που θα θριαμβεύσει στην *Έξοδο* της τραγωδίας απελευθερώνοντας τον Φιλοκλήτη από την ψυχική οδύνη και καθοδηγώντας τον, ώστε να θέσει τα τόξα του στην υπηρεσία της πατρίδας του.

Το ενδιαφέρον των σοφιστών για όλους τους κλάδους της σοφιστικής ήταν αναμφισβήτητο. Καλλιέργησαν τόσο την πολιτική, όσο και την δικανική και την επιδεικτική ρητορεία. Ήταν αυτοί που την συστηματοποίησαν και έγραψαν σχετικά εγχειρίδια. Ο Πλάτωνας, από την πλευρά του, θεωρούσε ότι η γνήσια ρητορική ασκείται από τον Σωκράτη, ο οποίος πίστευε ότι οι γνώστες κάποιου θέματος πρέπει να είναι σε θέση να το εκθέτουν στους άλλους (Ξεν. *Άπομν.* 4,6,1). Όταν η ρητορική δεν συμπίπτει με την φιλοσοφία, τότε δεν γίνεται σωστή χρήση της, εφ' όσον δεν στηρίζεται στην επιδίωξη της αλήθειας (Πλάτ. *Φαίδρ.* 278b-d, *Φαίδ.* 90b κ.ε.). Η λανθασμένη χρήση της προκαλεί απογοήτευση στον άνθρωπο, ο οποίος δεν αργεί να ανακαλύψει ότι έτσι οδηγείται σε λανθασμένα συμπεράσματα. Το αποτέλεσμα είναι να νιώσει αποστροφή για τους λόγους και να απομακρυνθεί από την γνώση και την αλήθεια. Περισσότερο επιζήμιοι, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, είναι αυτοί που ασχολούνται με την τέχνη της αντιλογίας, γιατί αυτοί θεωρούν ευφυές το να ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει τίποτα βέβαιο και σταθερό για οποιοδήποτε επιχείρημα. Αυτού του είδους τους σοφιστές ο Πλάτωνας τους θεωρεί αμόρφωτους, γιατί δεν επιθυμούν την σοφία, αλλά την ήττα του αντιπάλου (91a).

Αξίζει να μας απασχολήσει η γνώμη του Πλάτωνα στο σημείο αυτό, γιατί φωτίζει τους λόγους για τους οποίους η ρητορική, όπως αναπτύχθηκε από τους σοφιστές, είναι δυ-

νατόν να χρησιμοποιηθεί στην υπηρεσία της εξαπάτησης². Διακρίνοντας τις τέχνες σε γνήσιες και κίβδηλες ο Πλάτων υποστηρίζει ότι, ενώ οι πρώτες προσφέρουν ουσιαστική ωφέλεια, οι δεύτερες δίνουν μόνο την εντύπωση ότι ευεργετούν. Η ιατρική θεραπεύει το σώμα, αν αρρωστήσει. Η αντίστοιχη κίβδηλη τέχνη είναι η μαγειρική, η οποία έχει ως μοναδικό σκοπό να ευχαριστήσει τον ουρανίσκο. Η γυμναστική αποτελεί γνήσια τέχνη, γιατί διατηρεί το σώμα σε καλή κατάσταση. Η αντίστοιχή της κίβδηλη είναι η ψιμυθίωση, που δίνει την εμφάνιση της υγείας. Ομοίως, η νομοθεσία είναι η γνήσια τέχνη που διατηρεί την πολιτεία σε υγιή κατάσταση. Η σοφιστική είναι η αντίστοιχή της κίβδηλη, γιατί δεν έχει πραγματική γνώση των τρόπων με τους οποίους μπορεί να συνεισφέρει στην εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας. Η ρητορική, με παρόμοιο τρόπο, αποτελεί την κίβδηλη τέχνη που αντιστοιχεί στην σωστή εφαρμογή της δικαιοσύνης, επειδή αποσκοπεί στο να κολακεύει το ακροατήριο και να παράγει το ομοίωμα της δικαιοσύνης.

Πράγματι, το πρώτο που διδάσκει η ρητορική, είναι ότι αυτό που ενδιαφέρει, δεν είναι τα γεγονότα, αλλά αυτό που φαίνεται, αυτό για το οποίο μπορούν οι άνθρωποι να πειστούν (Πλάτ. *Φαίδρ.*267 α). Είναι η «τέχνη του λόγου», που δεν στηρίζεται μόνο στην ομιλία και στο επιχείρημα, αλλά επίσης στα φαινόμενα ή στην πίστη που έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Ο Κόρακας και ο Τεισίας από την Σικελία ήταν οι πρώτοι που προσέφυγαν στο πιθανό αντί για το πραγματικό και προέβησαν στην σύνταξη κανόνων για την εφαρμογή της ρητορικής και στην ενσωμάτωσή τους σε γραπτά κείμενα. Στόχος της ρητορικής είναι η πειθώ. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γοργίας³, ορμώμενος από την αρχή ότι η αλήθεια και η γνώση είναι απατηλά, ισχυρίστηκε ότι, ακόμα και όταν ο λόγος είναι απατηλός, είναι δυνατόν να κάνει αυτόν που εξαπατήθηκε, πιο σοφό από όσο

2. FISHER 1984: 70-78. HUBBARD 1997: 23-50. LOFBERG 1987: 269. KONSTAN 1997: 3-22. DEVLIN 1965. HART 1959: 162-163. DWORKIN 1966: 986-1005, 1977: 240-258.

3. ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ 1981. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 1981: 339-354. KERFERD 1984: 215-222. ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ 1984: 223-232. LONG 1984: 233-241. ΚΩΣΤΑΡΑΣ 1984: 253-263. MAZZARA 1984: 264-268. HARRISON 1964: 183-192. MIGLIORI 1973: 95-108.

ήταν πριν. Είναι γνωστός για την διατύπωση της άποψης ότι τίποτα δεν υπάρχει και, αν υπήρχε, δεν θα μπορούσαμε να το γνωρίσουμε και αν μπορούσαμε να το γνωρίσουμε, δεν θα μπορούσαμε να μεταδώσουμε αυτή την γνώση μας σε όλους. Ο Γοργίας αρνούνται ότι διδάσκει την αρετή (Πλάτ. Μέν. 95c) και υποστήριζε ότι δεν πρέπει να κατακρίνουμε τον ρήτορα, αν οι μαθητές του χρησιμοποιούν τις γνώσεις που αποκομίζουν από αυτόν για κακούς σκοπούς. Οι θέσεις του Γοργία αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στα δυο σωζόμενα έργα του, που έχουν την μορφή ρητορικών αγορεύσεων, δηλαδή στο *Ἐλένης ἐγκώμιον* (DK 82B11) και *Ὑπὲρ Παλαμίδους ἀπολογία* (DK82 B 11 α).

Στο *Ἐλένης ἐγκώμιον* ο διάσημος ρήτορας δηλώνει επανειλημμένως ότι ο λόγος που πείθει, προκαλεί *ἀπάτην* (§8-14) και ότι η πειθώ πετυχαίνει τον σκοπό της, επειδή πρώτα έχει πλάσει έναν ψευδή λόγο⁴. Στόχος του έργου είναι να δείξει ότι αυτοί που κατακρίνουν την Ελένη ψεύδονται και να αποκαλύψει την αλήθεια απαλλάσσοντας την Ελένη από την ευθύνη για την πράξη της. Έτσι, εξετάζονται τέσσερις πιθανές εξηγήσεις της συμπεριφοράς της: πρώτον, ότι οφείλταν σε απόφαση των θεών και της Ανάγκης· δεύτερον, ότι απήχθη με την βία· τρίτον, ότι πείστηκε με την δύναμη του λόγου και, τέλος, ότι όλα οφείλονται στον Έρωτα. Στην πρώτη περίπτωση, η Ελένη απαλλάσσεται από την ευθύνη της πράξης της, γιατί οι θεοί είναι ισχυρότεροι από τον άνθρωπο. Στην δεύτερη περίπτωση, η γυναίκα δεν είναι αξιόμημπη, εφ' όσον έπεσε θύμα βίας. Η τρίτη εξήγηση επιρρίπτει το βάρος της ευθύνης στην πειθώ και όχι στην Ελένη. Η πειθώ διαθέτει τεράστια δύναμη (§8-10) που αναδεικνύεται, αν αναλογιστούμε πόσο έντονα συναισθήματα προκαλούν στους ανθρώπους η ποίηση και ο έντεχνος πεζός λόγος. Ο λόγος, άλλωστε, έχει την ιδιότητα να επιδρά πειστικά πάνω στην γνώμη (*δόξα*), γιατί αυτή δεν είναι γνώση και έτσι είναι εύκολο να αλλάξει. Στα δικαστήρια, για παράδειγμα, ο λόγος που επικρατεί, πείθει κυρίως εξαιτίας της καλλιτεχνικής του σύνθεσης παρά λόγω της εγκυρότητας των λε-

4. MIGLIORI 1973: 95-108.

γομένων. Στις λογομαχίες φιλοσόφων, ομοίως, η ταχύτητα της σκέψης είναι αυτή που καθιστά μία γνώμη πιο αξιόπιστη σε σχέση με μία άλλη. Τελικά, το συμπέρασμα που προκύπτει, είναι ότι η δύναμη του λόγου αναφορικά με την κατάσταση της ψυχής είναι ανάλογη με εκείνη των φαρμάκων. Όπως διαφορετικά φάρμακα προκαλούν διαφορετικές επιδράσεις στο σώμα, έτσι άλλοι λόγοι γεμίζουν τους ακροατές τους με θάρρος, ενώ άλλοι ναρκώνουν και μαγεύουν την ψυχή χρησιμοποιώντας την πειθώ κακοπροαίρετα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Γοργίας εισάγει την διάκριση της πειθούς σε δύο είδη, σε μία θετική και σε μία αρνητική. Εξάλλου, στον φερώνυμο πλατωνικό διάλογο (*Γοργ.* 449D-457C) παρουσιάζεται να υποστηρίζει ότι η ρητορική δεν αποτελεί παρά μία τεχνική. Παρ' όλα αυτά, η άποψη που επικράτησε για τον Γοργία, ήταν ότι η απάτη είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η πειθώ επιδρά πάνω στην γνώμη⁵.

Στην πραγματικότητα όμως με το να εξετάζει την σχέση του λόγου με την αλήθεια, ο Γοργίας αποστασιοποιείται από την θέση ότι ο λόγος αναπαράγει την αλήθεια. Θεωρεί μάλιστα ότι στον βαθμό που αναπαράγει την πραγματικότητα, ο λόγος δεν είναι παρά απάτη. Εφ' όσον ο λόγος είναι αδύνατον να πετύχει να αναπαραγάγει μέσα του την πραγματικότητα που είναι έξω από αυτόν, είναι εύλογο ότι συνεπάγεται παραποίηση του πράγματος στο οποίο αναφέρεται⁶. Στην πραγματεία του *Περί φύσεως* (DK 82B3), ο Γοργίας δηλώνει ότι ο λόγος δεν ταυτίζεται και ποτέ δεν μπορεί να ταυτιστεί με τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου, που όντως υπάρχουν. Αυτό που μεταδίδουμε στους άλλους, δεν είναι τα πραγματικά αντικείμενα, αλλά μόνο ένας λόγος που είναι διαφορετικός από αυτά τα ίδια τα πράγματα. Έτσι, κάθε λόγος είναι απάτη. Το ζήτημα της σχέσης του λόγου με την αλήθεια εξετάζεται και στον λόγο *Ἦπερ Παλαμίδους ἀπολογία* (DK 82 B11 a)⁷, όπου συνιστάται στον ακροατή να μην προσέχει τόσο τα λόγια, όσο τα πραγματικά δεδομένα. Η αλήθεια δεν είναι δυνατόν να ξε-

5. KERFERD 1999: 126. MIGLIORI 1973: 95-108.

6. KERFERD 1999: 127. KERFERD 1984: 215-222.

7. LONG 1984: 233-241. Kerferd 1984: 215-222.

καθαριστεί και να φανερωθεί με λόγια (§35). Η πρόθεση του Παλαμήδη εξάλλου είναι να εκθέσει την αλήθεια και ταυτόχρονα να αποφύγει την απάτη.

Παρά τον απατηλό του χαρακτήρα, ο λόγος έχει τεράστια επιρροή στην ψυχή του ανθρώπου. Στον πλατωνικό *Φαῖδρο* (267 a) αναφέρεται ότι η δύναμη του λόγου κάνει τα μικρά να φαίνονται μεγάλα και τα μεγάλα μικρά, ότι μπορεί να παρουσιάσει τα πρόσφατα με παλαιό τρόπο ή να αφηγηθεί τα παλαιά με καινούργια. Και ο Τεισίας και ο Γοργίας υποστήριξαν ότι τα πιθανά αξίζουν περισσότερο σεβασμό από τα αληθινά και ότι αυτή η ικανότητα του λόγου να υποστηρίζει πιθανότητες, αποτελεί μέρος της δύναμής του⁸. Ο Ισοκράτης μίλησε για την σημασία του *καιροῦ*⁹ (*Πανηγ.* 7-9) που συνίσταται στην ικανότητα ο ρήτορας να κάνει κατάλληλη χρήση των γεγονότων του παρελθόντος, την ενδεδειγμένη χρονική στιγμή. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς μας πληροφορεί ότι ο Γοργίας ήταν ο πρώτος που έγραψε για τον *καιρό* και αναφέρει ότι ο *καιρός* δεν μπορεί να αποκτηθεί με την γνώση, αλλά ανήκει μάλλον στην γνώμη¹⁰.

Στα πλαίσια της εξέλιξης της ρητορικής τέχνης καλλιεργήθηκαν και οι τέχνες της διαλεκτικής, της αντιλογικής και της εριστικής, τις οποίες ο Πλάτωνας διακρίνει μεταξύ τους. Στον *Φαῖδρο* (261c4-e5), η τέχνη του Ελεάτη Παλαμήδη ταυτίζεται με μια τέχνη που την ονομάζει *αντιλογική*, η οποία συνίσταται στο να παρουσιάζει το ίδιο πράγμα πότε σαν να έχει ένα κατηγόρημα και πότε σαν να έχει το αντίθετο ή αντιφατικό κατηγόρημα. Η τέχνη αυτή δεν περιορίζεται στα δικαστήρια και στις δημόσιες αγορεύσεις, αλλά χρησιμοποιείται για οποιοδήποτε θέμα συζήτησης. Η αντιλογική αποδίδεται από τον Πλάτωνα στους σοφιστές¹¹. Παράλληλα με τον όρο *αντιλογικός*, όμως, ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί κάποιες φορές το επίθετο *έριστικός*, για να αναφερθεί στον ίδιο άνθρωπο. Κάποιες φορές χρησιμοποιεί τον έναν όρο χωρίς τον άλλο. Με αυτόν τον τρόπο υποδεικνύει ότι οι δύο

8. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ 1984: 242-252.

9. SUSS 1910, 17 κ.ε. KERFERD 1999: 130.

10. *Περὶ συνθ. ὄνομ.* 12.

11. KERFERD 1999: 98· ΚΩΣΤΑΡΑΣ 1984: 253-263.

όροι δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Η λέξη *έριστική* παράγεται από το επίθετο *έρις* και σημαίνει την επιδίωξη της νίκης στην συζήτηση, που επιτυγχάνεται με την χρήση των κατάλληλων μέσων και τεχνασμάτων. Το ενδιαφέρον για την αλήθεια δεν αποτελεί απαραίτητο μέρος της τέχνης αυτής, καθώς η νίκη στην συζήτηση εξασφαλίζεται ευκολότερα χωρίς την αλήθεια. Στον διάλογο *Ευθύδημος* (272 a7- b1), ο Πλάτωνας αναφέρει για τους αδερφούς Ευθύδημο και Διονυσόδωρο ότι έχουν γίνει ικανότατοι στο να αγωνίζονται σε συζητήσεις και να αντικρούουν οτιδήποτε λέγεται, είτε αληθινό, είτε ψεύτικο. Όπως είναι εύλογο, η χρήση της εριστικής αποδοκιμάζεται από τον Πλάτωνα¹².

Η στάση του Πλάτωνα όμως δεν είναι η ίδια, όσον αφορά στην αντιλογική, δηλαδή στην τεχνική της αντίθεσης ενός λόγου σε έναν άλλο, είτε αντιθετικά, είτε αντιφατικά¹³. Ο συζητητής προχωρεί από έναν δεδομένο λόγο στην θεμελίωση ενός αντίθετου ή αντιφατικού λόγου με τέτοιο τρόπο, ώστε ο αντίπαλος θα πρέπει ή να δεχθεί και τους δυο λόγους ή τουλάχιστον να εγκαταλείψει την αρχική του θέση. Ο Πλάτωνας θεωρεί την αντιλογική ανεπαρκή ως μέθοδο φιλοσοφικής συζήτησης και δηλώνει ότι της λείπει η δύναμη να συζητεί με βάση την διαίρεση των πραγμάτων κατά είδη (*Πολ.* 454a 4-5), η οποία αποτελεί ουσιαστικό χαρακτηριστικό της διαλεκτικής. Αντί για αυτό, η αντιλογική προχωρεί απλώς με βάση τις λεκτικές αντιφάσεις που προκύπτουν κατά την συζήτηση. Στον *Θεαίτητο* (164 c2-d8) δίνεται παράδειγμα της ακούσιας χρήσης της αντιλογικής από τον Σωκράτη, ο οποίος δείχνει δυσαρεστημένος με τον εαυτό του, γιατί προηγουμένως βασίστηκε κυρίως σε λεκτικές συμπτώσεις, προκειμένου να αποδείξει τις αντιφατικές συνέπειες της θέσης του Πρωταγόρα και του Θεαίτητου (164d5-10). Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο ο Πλάτωνας τοποθετείται εναντίον της αντιλογικής, ήταν ότι ανησυχούσε για την δυνατότητα που έχουν οι νέοι να κάνουν κατάχρηση αυτής. Θεωρούσε ότι, αν καταπιαστούν με αυτήν πολύ νέοι άνθρωποι, υπήρχε κίνδυνος να χαθεί ο σεβασμός για

12. Βλ. KERFERD 1999: 101.

13. KERFERD 1999: 101.

την παραδοσιακή αυθεντία (Πολ.537e1-539a4). Όταν οι νέοι πρωτοδοκιμάζουν τους λόγους, χρησιμοποιούν διαρκώς την αντιλογία, σαν να είναι παιχνίδι. Επομένως, κάνουν κακή χρήση των λόγων. Οι ωριμότεροι, αντιθέτως, μιμούνται περισσότερο αυτόν που επιδιώκει να διαλέγεται και να βλέπει την αλήθεια, παρά αυτόν που χρησιμοποιεί την αντιλογική χάριν παιδιάς. Αυτό που προκύπτει, επομένως, είναι ότι η άσκηση της αντιλογικής χωρίς την διαλεκτική είναι επικίνδυνη, εφ' όσον μπορεί να χρησιμοποιηθεί για επιπόλαιους σκοπούς. Πάντως, η αντιλογική δεν καταδικάζεται αυτή καθαυτή, καθώς η διαδικασία του ελέγχου αποτελεί συνήθως αναγκαίο μέρος της διαδικασίας της διαλεκτικής (Φαίδρ. 85c-d, Πολ. 534b-c). Αυτή που καταδικάζεται, είναι η κατάχρηση του ελέγχου, όταν χρησιμοποιείται κατά την διαδικασία της διαλεκτικής. Τελικά, ο Πλάτωνας είναι εντελώς αντίθετος προς την εριστική και θερμός υποστηρικτής της διαλεκτικής¹⁴. Η αντιλογική είναι το ενδιάμεσο ανάμεσα στην εριστική και στην διαλεκτική.

Όσο για την ρητορική, ο Πλάτωνας παρουσιάζει τον Γοργία να ισχυρίζεται ότι *άπασας τὰς δυνάμεις συλλαβοῦσα ὑφ' αὐτῇ ἔχει* (456a) αλλά και να παραδέχεται ότι αυτή της η εξουσία μπορεί να υπηρετήσει τόσο το καλό, όσο και το κακό, όπως συμβαίνει και με άλλες τέχνες (*Δεῖ μέντοι, ὃ Σώκρατες, τῇ ῥητορικῇ χρῆσθαι ὡσπερ τῇ ἄλλῃ πάσῃ ἀγωνίᾳ. Καὶ γὰρ τῇ ἄλλῃ οὐ τούτου ἔνεκα δεῖ πρὸς ἅπαντας χρῆσθαι ἀνθρώπους, ὅτι ἔμαθεν πυκτεύειν... Ὁ αὐτὸς δὲ λόγος καὶ περὶ τις ῥητορικῆς... Ἐὰν δὲ οἴμαι ῥητορικὸς γενόμενός τις κἄτα ταύτη τῇ δυνάμει καὶ τῇ τέχνῃ ἀδικῆ οὐ τον διδάξαντα δεῖ μισεῖν τε καὶ ἐκβάλλειν τις πόλεως. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐπὶ δικαίου χρειὰ παρέδωκεν, ὃ δ' ἐναντίως χρῆται*). Πρέπει κανείς να χρησιμοποιεί τη ρητορική, όπως και κάθε άλλη αγωνιστική τέχνη. Όποιαν και να ξέρει κανείς, δεν είναι λόγος να τη χρησιμοποιεί εναντίον όλων των ανθρώπων. Το ίδιο και η ρητορική... αν κανείς την μάθει και ύστερα χρησιμοποιεί την τέχνη και τη δύναμή της για να κάνει κακό, δεν πρέπει να μισήσει κανείς και να διώξει από την πόλη το δά-

14. ROBINSON 1953. ΚΩΣΤΑΡΑΣ 1984: 253-263.

σκαλο· γιατί αυτός την δίδαξε προορίζοντάς την για δίκαιη χρήση, και είναι ο μαθητής που την χρησιμοποιεί για το αντίθετο)¹⁵. (457 a-c). Επιπλέον, ενώ στον διάλογο του Πλάτωνα ο ίδιος ο Γοργίας παρουσιάζεται να μην έχει σχέση με τον αμοραλισμό, οι μαθητές του, είναι αυτοί που φαίνονται αποφασισμένοι να παραιτηθούν από τη δικαιοσύνη. Ο Πλάτωνας δεν θα μπορούσε να αποδώσει στον Γοργία ιδέες που ο σοφιστής είχε δημόσια αποδοκιμάσει· βρήκε, όμως, τον τρόπο να δείξει πού οδηγούσε πραγματικά η νέα του τέχνη.

Στην πραγματικότητα, κανένα από τα σωσμένα αποσπάσματα που αναφέρονται στον Γοργία δεν αποδίδει στον διάσημο ρήτορα στοιχεία αμοραλιστικής συμπεριφοράς. Ούτε τα αποσπάσματα που έχουν συντεθεί από τον ίδιο μαρτυρούν διάθεση εξαπάτησης του γνωστού σοφιστή. Οι δριμύτεροι επικριτές του τον κατηγορούν για χρήση πομπώδους, επιφανειακού λόγου που αποσκοπεί στον εντυπωσιασμό και στην εκτόξευση φραστικών πυροτεχνημάτων που δεν ταιριάζουν στις περιστάσεις. Ο Αθανάσιος Αλεξανδρινός¹⁶ για παράδειγμα επικρίνει την επιλογή του Γοργία να αποκαλέσει τους γύπες «ζωντανούς τάφους» στον *Ἐπιτάφιό του* χαρακτηρίζοντάς την απερίσκεπτη και συνδέοντάς την με τα γελοία λεκτικά τεχνάσματα που προκαλούν τον ενθουσιασμό των νέων (*Τὴν δὲ τρίτην ῥητορικὴν περὶ γελοιώδη τινὰ τῶν μειρακίων τὸν κρότον ἀνεγείρουσαν... ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ δὴ καὶ Γοργίας αὐτὸς κουφότατος ὢν, ὃς καὶ τὴν ἀπαγγελίαν ταύτην, ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ αὐτοῦ οὐκ ἰσχύων γῦπας εἰπεῖν ζῶντας εἶρηκε τάφους· διανοία δὲ ὑπεκπίπτει τοῦ δέοντος ὡς καὶ Ἰσοκράτης μαρτυρεῖ οὕτως φάσκων*). Παρόμοια κριτική έχει ασκήσει ο Λογγίνος στο *Περὶ Ὑψους* (32), όπου διατείνεται ότι τα γοργίεια λεκτικά σχήματα, όπως το να αποκαλεί τον Ξέρξη «Δία των Περσών» και τους γύπες «εμφύχους τάφους», είναι καταγέλαστα. Ο Ερμογένης στο *Περὶ Ἰδεῶν* (B 248, 26 κ.ε.) χαρακτηρίζει τα τέτοιου είδους τεχνάσματα ως *ψυχρολογήματα*, τα οποία μετέρχονται οι ψευτοσπουδαίοι σοφιστές (*Παρὰ δὲ τοῖς ὑποξύλοις*

15. Μτφρ. Φ. ΚΑΚΡΙΑΗΣ.

16. ΑΘΑΝ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΣ, «Προλεγόμενα στο *Περὶ Στάσεων* του Ἐρμογένους», *Rh. Gr. T.* 14, 180, 9 κ.ε.

τουτοισὶ σοφισταῖς) παρασυρμένοι από το ύφος της τραγωδίας. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε, διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η κριτική σε βάρος του Γοργία αφορά κυρίως στην υπερβολή του ύφους του και όχι στην ηθική ποιότητα των προθέσεών του. Δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουμε, άλλωστε, την μαρτυρία του Μάξιμου Πλανούδη που παραθέτει ένα παράδειγμα λόγων του Γοργία¹⁷. Πρόκειται για ένα εγκώμιο στους Αθηναίους που έπεσαν ηρωικά στους πολέμους (Οὔτοι γὰρ ἐκέκνηντο ἔνθεον μὲν τὴν ἀρετὴν, ἀνθρώπινον μὲν τὸ θνητόν, πολλὰ μὲν δὴ τὸ πρᾶον ἐπιεικὲς τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες, πολλὰ δὲ νόμου ἀκριβείας λόγων ὀρθότητα, τοῦτον νομίζοντες θεϊότατον καὶ κοινότατον νόμον, τὸ δέον ἐν τῷ δέοντι καὶ λέγειν καὶ σιγᾶν καὶ ποιεῖν καὶ ἔαν, καὶ δισσὰ ἀσκήσαντες μάλιστα ὧν δεῖ, γνώμην καὶ ῥώμην, τὴν μὲν βουλευόντες τὴν δ' ἀποτελοῦντες, θεράποντες μὲν τῶν ἀδίκως δυστυχοῦντων, κολασταὶ δὲ τῶν ἀδίκως εὐτυχοῦντων, αὐθάδεις πρὸς τὸ συμφέρον, εὐόργητοι πρὸς τὸ πρέπον, τῷ φρονίμῳ τῆς γνώμης παύοντες τὸ ἄφρον τῆς γνώμης, ὕβρισται εἰς τοὺς ὕβριστάς, κόσμιοι εἰς τοὺς κοσμίους, ἄφοβοι εἰς τοὺς ἀφόβους, δεινοὶ ἐν τοῖς δεινοῖς. Γιατί θεϊκή ήταν η αρετή που είχαν κατακτήσει αυτοὶ οι ἄνδρες, ανθρώπινη ήταν μόνο η θνητὴ φύση τους: προτιμούσαν συχνά την γεμάτη πραότητα επιεικεία από το ἀκαμπτο δίκαιο, και την ορθότητα του λόγου από την ακριβὴ τήρηση ενός νόμου, γιατί πίστευαν ὅτι ο πιο θεϊκός, ο πιο καθολικός νόμος είναι να λες και να αποσιωπάς και να πράττεις και να παραλείπεις στην κατάλληλη στιγμή αυτό που πρέπει· και από τα πρέποντα καλλιέργησαν προσπαντός δύο πράγματα: την κρίση και την δύναμη, την μία με το να βουλεύονται, την ἄλλη με το να πράττουν· συμπαραστάτες σε ὅσους δυστυχοῦσαν ἀδίκως, τιμωροὶ ὅσων εὐτυχοῦσαν χωρίς να το αξίζουν, ἐπίμονοι στην ἐπιδίωξη του κοινού συμφέροντος, παθιασμένοι για το σωστό, ἔτοιμοι να αναχαιτίσουν την παραφροσύνη της δύναμης με την φρονιμάδα της κρίσης, βίαιοι ἀπέναντι στους βίαιους, ευπρεπεῖς ἀπέναντι στους ευπρεπεῖς, ἀφοβοὶ ἀπέναντι στους ἀφόβους, τρομε-

17. ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, *Υπόμνημα στο Περί Ἰδεῶν του Ερμογένη*, Rh. Gr. T. 5, 548.

ροί στις τρομερές καταστάσεις)¹⁸. Μας προκαλεί εντύπωση ότι ο Γοργίας, εξυμνώντας τα χαρίσματα των Αθηναίων πολεμιστών, επισημαίνει εκείνα τα αξιολογικά κριτήρια που τους διαφοροποιούσαν από τους υπόλοιπους ανθρώπους και που αρκούσαν, ώστε η αρετή τους να χαρακτηριστεί ως θεϊκή: οι άνδρες αυτοί προτιμούσαν την επιείκεια από την άκαμπτη επιβολή του δικαίου¹⁹, την ορθότητα του λόγου από την ακριβή τήρηση του νόμου, γιατί πίστευαν ότι ο πιο θεϊκός νόμος είναι να ομιλεί και να αποσιωπά, να πράττει και να παραλείπει κάποιος την κατάλληλη στιγμή αυτό που πρέπει. Είναι ενδιαφέρον ότι στην αξιολογία που προτείνει και αναδεικνύει ο Γοργίας στον προαναφερθέντα λόγο του, η ανθρωποκεντρική λογική, την οποία είχε ήδη προβάλει και αναπτύξει ο Πρωταγόρας, προτάσσεται της τυφλής και τυπολατρικής προσήλωσης στο άκαμπτο γραπτό δίκαιο, την ώρα που μία νέα αξία έρχεται να προστεθεί στην κλίμακα των σοφιστικών αρχών: πρόκειται για την συμπεριφορά που υπαγορεύεται από την συναίσθηση των περιστάσεων. Το αν και πότε κάποιος θα μιλήσει ή θα σωπάσει καθώς και το αν και πότε θα ενεργήσει ή θα παραλείψει να πράξει σχετίζεται με την έννοια του *καιρού*, η σημασία του οποίου έχει τονιστεί και μελετηθεί από τους σοφιστές²⁰. Οι ανδρείοι Αθηναίοι λοιπόν διέθεταν τέτοιου είδους αρετές που προσιδίαζαν πολύ περισσότερο στο σοφιστικό παρά στο ηρωικό ιδεώδες. Η *σοφία* εξαιρείται σε συνδυασμό με την *ανδρεία* τους, ενώ ο λόγος καταφέρνει να επηρεάσει τα συναισθήματα, όταν εκφέρεται *έν δέοντι* δηλαδή στην σωστή χρονική στιγμή και με τον σωστό τρόπο και αφού ο ρήτορας έχει λάβει υπ' όψιν του τις ψυχολογικές προϋποθέσεις που συντρέχουν. Οι σοφιστικές αξίες που προέβαλλε ο Γοργίας ανευρίσκονται και στο απόσπασμα του Κλήμη²¹, όπου αναφέρεται ότι δύο αρετές είναι απαραίτητες στο αγώνισμα του λόγου: η *τόλμη* και η *σοφία*. Η *τόλμη* είναι απαραίτητη,

18. Μτφρ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ 1991: 210-211.

19. Πρβλ. *Ἡροδ.* 3, 53, 3 κ.ε.

20. Μία παραπομπή που βρίσκουμε στον Διογένη Λαέρτιο δείχνει καθαρά ότι και ο Πρωταγόρας είχε γράψει σχετικά με τον *καιρό*. KERFERD 1999: 130.

21. STAHLIN, *Στρωματεῖς* I 51 C II, 33, 18

για να αποδεχτεί κάποιος τον κίνδυνο, και η γνώση, προκειμένου να αναγνωρίσει το κρυμμένο νόημα. Γιατί ναι μεν ο λόγος απευθύνεται στον καθένα ο οποίος είναι πρόθυμος να τον υπηρετήσει, αλλά τελικά στεφανώνει όποιον έχει πραγματικά την δυνατότητα να το κάνει.

Στο αγώνισμα της απόκτησης *τόλμης* και *γνώσης* διακρίνεται ιδιαίτερα ο Νεοπτόλεμος της σοφόκλειας τραγωδίας *Φιλοκλήτης*. Η απόφασή του να αποστασιοποιηθεί από το σχέδιο του Οδυσσέα και να αποδεσμευτεί από την διαδικασία της πραγματοποίησής του αναδεικνύει αφ' ενός την τόλμη του, γιατί προθυμοποιείται να αντιστρατευτεί το κοινό συμφέρον των Ελλήνων, αφ' ετέρου την σοφία του, γιατί δεν διστάζει να υπηρετήσει τις υψηλές ανθρωπιστικές αξίες που αναδύονταν και ανταγωνίζονταν τις κοινωνικές αρχές του συλλογικού συμφέροντος, της ενότητας και της νίκης, τις οποίες αγωνίζεται να προωθήσει ο Οδυσσέας. Υποστηρίζοντας ότι ο Οδυσσέας σκιαγραφείται μεν ως τολμηρός αλλά όχι ως τόσο σοφός όσο ο Νεοπτόλεμος, θα προβούμε στην διαπίστωση ότι στην τραγωδία αυτή παρουσιάζονται δύο όψεις της σοφιστικής πειθούς: αφ' ενός αυτή που αφορά στην εκλαϊκευτική αντίληψη σχετικά με την δυνατότητα της σοφιστικής ρητορικής να χειραγωγεί εξαπατώντας και αφ' ετέρου εκείνη που συνδέεται με την αναδυόμενη φιλοσοφική διάσταση των σοφιστικών κειμένων. Η πρώτη εκπροσωπείται από τον Οδυσσέα²² και έγκειται στην αντίληψη ότι η σοφιστική πειθώ δεν συνίσταται παρά στην στρεψοδικία, στην αμοραλιστική χρήση ρητορικών τεχνικών²³, προκειμένου να εξυπηρετηθούν υστερόβουλοι στόχοι και στην εκμετάλλευση της ψυχολογικής κατάστασης του δέκτη της πειθούς, προκειμένου να χειραγωγηθεί, ώστε να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος στόχος. Η θετική όψη της σοφιστικής προβληματικής είναι ανιχνεύσιμη στον χαρακτήρα και στον ρόλο του Νεοπτόλεμου, ο οποίος, όπως άλλωστε προτείνει η ετυμολογία του ονόματός του, εισάγει νεωτεριστικές αντιλήψεις που υπερβαίνουν τις παραδοσιακά γνωστές και εμπλουτίζουν το περιεχόμενο των σο-

22. Βλ. BLUNDELL 1987: 307-329, 1989. HESK 1997: 4-7.

23. KERFERD 1999: 131 κ.ε. DE ROMILLY 1994: 201 κ.ε. VERSENYI 1963: 10-11. UNTERSTEINER 1969: 40-43. FREEMAN 1959: 156.

φιστικών αρχών με ανθρωπιστικές αξίες. Οι δύο όψεις της ρητορικής πειθούς, όπως αναδύονται στην τραγωδία του σοφόκλειου Φιλοκλήτη, αντιστοιχούν στην διφυούς υφής παρουσία της σοφιστικής προβληματικής στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ. Οι σοφιστές κατηγορήθηκαν για στρεψοδικία και αμοραλισμό. Ο όρος “σοφιστής”, που αρχικά σήμαινε ειδικός σε θέματα σοφίας, κατέληξε να γίνει συνώνυμος του διανοητικά διεστραμμένου. Στην πραγματικότητα, εκείνοι που υπήρξαν υπερβολικά ανεκτικοί σε θέματα ηθικών αξιών ήταν οι μαθητές των μεγάλων σοφιστών και όχι οι ίδιοι²⁴. Οι μαθητές τους είναι οι πραγματικοί, ίσως και οι μόνοι αμοραλιστές. Ένας επιπλέον παράγοντας που ευθύνεται για την εξάπλωση των παρανοήσεων σε βάρος των σοφιστών, υπήρξε ο υπεραπλουστευτικός τρόπος με τον οποίο το αθηναϊκό κοινό προσέγγισε τις θεωρητικές σοφιστικές αναζητήσεις. Η ανακρίβεια στην διάδοση πληροφοριών οδήγησε σε παρεξηγήσεις, τις οποίες, με την σειρά τους, εκμεταλλεύτηκαν όσοι είχαν συμφέρον να το κάνουν. Η πολεμοκαπηλεία και οι δοκιμασίες που μία τέτοια πολιτική συνεπαγόταν, λειτουργούσαν ως κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε οι νέες ιδέες που παρουσιάζονταν, να χρησιμοποιηθούν ως άλλοθι στην υπηρεσία της αδικίας και της βίας. Οι ιδέες του Θρασύμαχου και του Αντιφώντα για την φύση και την δικαιοσύνη ήταν δυνατόν πολύ εύκολα να στρατευτούν στην υπηρεσία της βίαιης επικράτησης της ισχυρής πόλης στην πιο αδύναμη, αλλά και της κρατούσας κοινωνικής τάξης στην ασθενέστερη²⁵. Οι φιλόδοξοι πολιτικοί με τα πάθη τους ενίσχυσαν την διάδοση των αμοραλιστικών προεκτάσεων της σοφιστικής διδασκαλίας, με αποτέλεσμα να μην ληφθεί σοβαρά υπ’ όψιν ότι οι θεωρίες των σοφιστών στην αρχική τους μορφή θα μπορούσαν να έχουν ανοίξει διαφορετικές προοπτικές²⁶. Έτσι λησμονήθηκε η εποικοδομητική άποψη που συνόδευε τους κριτικούς ελέγχους των πρώτων διδασκάλων²⁷.

24. DE ROMILLY 1994: 21.

25. KERFERD 1947: 19-27, 1971: 142-163, 1956: 26-32. MORRISON 1961: 49-58.

26. DE ROMILLY 1994: 239.

27. DE ROMILLY 1994: 239.

Στον Φιλοκτήτη του Σοφοκλή, η πειθώ²⁸, την οποία μετέρχεται ο Οδυσσέας, είναι οργανωμένη σε δύο στάδια: αρχικά ο Οδυσσέας επιχειρεί να πείσει τον Νεοπτόλεμο να στρατευτεί στην υπηρεσία του σχεδίου του, ώστε να κατορθώσουν να υφαρπάξουν τα νικηφόρα όπλα του Φιλοκτήτη· έπειτα καθοδηγεί τον νεαρό Νεοπτόλεμο σχετικά με τις στρατηγικές πειθούς που είναι ανάγκη να μεταχειριστεί, προκειμένου να προσεγγίσει τον Φιλοκτήτη και να τον πείσει για την αγνότητα των αισθημάτων του κερδίζοντας έτσι την εύνοια και την εμπιστοσύνη του. Αφορμώμενοι από το δεδομένο ότι η λογική και ηθική ποιότητα που διακρίνει το σχέδιο του Οδυσσέα είναι δυνατόν να συσχετιστεί με τις επικρατούσες λαϊκές αντιλήψεις σχετικά με την σοφιστική κίνηση στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ., δεν μπορούμε παρά να παρατηρήσουμε τον ρόλο που διαδραματίζει ο προσδιορισμός *καινόν*²⁹ στην αποτύπωση των επικρατουσών αντιλήψεων σχετικά με τις νεοεμφανισθείσες σοφιστικές συζητήσεις. Το επίθετο *καινόν*, που χρησιμοποιείται προεξαγγελτικά από τον Οδυσσέα, προκειμένου να προδιαθέσει τον συνομιλητή του για την νεωτερική υφή της πρότασής του, αποδίδει χαρακτηριστικά την καινοφανή της σύσταση (52-54: *...ἀλλ' ἦν τι καινόν, ὧν πρὶν οὐκ ἀκήκοας, / κλύης, ὑπουργεῖν, ὡς ὑπηρετὸς πάρει*). Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη και ιδιαίτερα στις *Νεφέλες* καθίσταται φανερό ότι η νεωτερικότητα στις αντιλήψεις και στα ήθη είναι συνυφασμένη με επικίνδυνη διάθεση για στρεψοδικία, λεξιμαγεία και αμοραλιστικές επιδιώξεις³⁰. Τα λόγια του Οδυσσέα επιβεβαιώνουν ότι η αρνητική πρόσληψη των απηχίσεων της σοφιστικής διδασκαλίας από το πλήθος των πολιτών υπήρξε εξαιρετικά διαδεδομένη. Ο πολυμήχανος ήρωας παραινει τον νεαρό ακόλουθό του να επιχειρήσει να κερδίσει την εύνοια, αλλά και να εξαπατήσει τον πολύπαθο Φιλοκτήτη δια της επιτυχούς χρήσης του λό-

28. Βλ. GARVIE 1972: 213-226. KIRKWOOD 1994: 425-436. TAOUSIANI 2011: 426-444.

29. Βλ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ 2004: 214, για την «ευφημιστική» χρήση του επιθέτου *καινόν*.

30. FISHER 1984: 70-78. HUBBARD 1997: 23-50. LOFBERG 1987: 269. KONSTAN 1997: 3-22.

γου. Τέτοιου είδους φαίνεται ότι είναι ο διττός νοηματικός απόηχος της φράσης *ψυχὴν ὅπως λόγοισιν ἐκκλέψεις λέγων*. Η επαναφορά του ρηματικού τύπου του *κλέπτω* στον στίχο 57 ενισχύει την έννοια της εξαπάτησης, που αποδίδει χροιά ανηθικότητας στο σχέδιο του Οδυσσέα. Σύμφωνα με αυτό, ο Νεοπτόλεμος δεν πρέπει να αποκαλύψει στον Φιλοκτήτη όλες τις πληροφορίες που αφορούν στην ταυτότητά του. Η συγγενική του σχέση με τον Αχιλλέα ασφαλώς και δεν πρέπει να αποκρυφθεί (57: *...τόδ' οὐχὶ κλεπτέον*). Είναι ανάγκη όμως να αποσιωπηθούν οι πληροφορίες που σχετίζονται με τον σκοπό της επίσκεψής του στο νησί της Λήμνου. Ο Οδυσσέας θεωρεί σκόπιμο να κερδιθεί η εμπιστοσύνη του βασανισμένου και φιλύποπτου Φιλοκτήτη. Για τον σκοπό αυτό, συμβουλεύει τον Νεοπτόλεμο να ισχυριστεί ότι νιώθει βαθύτατο μίσος για τους Αχαιούς στρατηγούς, γιατί του στέρησαν τα όπλα του πατέρα του επιλέγοντας να τα παραδώσουν στον Οδυσσέα. Έτσι, το πρόσωπο που έχει προκαλέσει τις συμφορές του Φιλοκτήτη, ταυτίζεται με αυτό που έχει σταθεί η βασική αιτία, ώστε η ψυχή του Νεοπτόλεμου να πλημμυρίσει από θυμό (58-64). Ο σκοπός του νεαρού χειριστή της σοφιστικής τέχνης είναι να δείξει ότι συμεριζεται τα συναισθήματα του παθόντος Φιλοκτήτη και, εφ' όσον μάλιστα τα έχει βιώσει προσωπικά, ότι μπορεί να τον κατανοήσει και να τον συμπονέσει βαθύτατα. Με την επενέργεια της ενσυναίσθησης³¹ τα αρνητικά συναισθήματα της οργής και της θλίψης που κατατρέχουν τον Φιλοκτήτη, είναι αναμενόμενο να αμβλυνθούν, ώστε σταδιακά να δείξει εμπιστοσύνη στον συνομιλητή του. Μας εντυπωσιάζει ο έντεχνος και επιτηδευμένος τρόπος με τον οποίο ο Οδυσσέας καθοδηγεί τον νεαρό ακόλουθό του, ώστε να κατακτήσει τα μύχια της ψυχής του καχύποπτου, εξαιτίας των αλλεπάλληλων και ανείπωτων συμφορών που τον έχουν πλήξει, Φιλοκτήτη. Ο πολύτροπος Οδυσσέας συμβουλεύει τον Νεοπτόλεμο να εκτοξεύσει όσες υβριστικές κουβέντες θέλει εναντίον του και αποσαφηνίζει ότι καθόλου δεν θα τον λυπήσουν αυτού του είδους οι λεκτικές

31. Για την λειτουργία της ενσυναίσθησης βλ. DAVIDSON - HARRINGTON 2001, GOLEMAN 1998: 2005.

επιθέσεις, εφ' όσον χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της διαδικασίας πειθούς (64-66).

Παράλληλα με την καθοδήγηση του Νεοπτόλεμου αναπτύσσεται και η προσπάθεια να καταστεί αντιληπτό από τον νεαρό συνταξιδιώτη του Οδυσσέα ότι δεν υφίστανται περιθώρια αμφισβήτησης του σχεδίου του. Οποιαδήποτε παρέκκλιση, όσον αφορά στην πραγματοποίησή του, είναι δυνατόν να προξενήσει αφάνταστες συμφορές στους Αργείους (66-67). Αν δεν υπαρπάξουν τα τόξα του Φιλοκτήτη, οι Έλληνες δεν θα πορθήσουν ποτέ το Ίλιον. Δεν είναι δυνατόν να αναλάβει αυτό το εγχείρημα ο ίδιος ο Οδυσσέας, γιατί το παρελθόν της σχέσης τους αποκλείει κάθε δυνατότητα ανάπτυξης σχέσης εμπιστοσύνης και σιγουριάς του Φιλοκτήτη μαζί του. Ο Νεοπτόλεμος, που δεν έχει δεσμευτεί με όρκους που αφορούν στην υπηρετηση του οφέλους των Ελλήνων, είναι ο μοναδικός που μπορεί να καλλιεργήσει τέτοιου είδους σχέση με τον νοσούντα ομηρικό ήρωα (70-71: *ὡς δ' ἔστ' ἐμοὶ μὲν οὐχί, σοὶ δ' ὀμιλία/ πρὸς τόνδε πιστὴ καὶ βέβαιος, ἔκμαθε*). Αξιοπρόσεκτο σημείο της επιχειρηματολογίας του Οδυσσέα είναι ότι, σε περίπτωση που ο Φιλοκτήτης αντιληφθεί την παρουσία του μισπού σε αυτόν Οδυσσέα στο νησί, η κατάσταση θα εξελιχθεί εξαιρετικά επικίνδυνη τόσο για τον ίδιο τον Οδυσσέα όσο και για τον νεαρό του σύντροφο. Το προαναφερθέν εγχείρημα που εμπνέει φόβο, ακολουθείται από το τελικό συμπέρασμα σχετικά με το πώς πρέπει να ενεργήσουν, το οποίο προκύπτει ως μοναδική λύση αντιμετώπισης του αδιεξόδου στο οποίο έχουν βρεθεί: είναι αναγκαίο να σοφιστούν τρόπους, ώστε να υπεξαιρέσουν τα ανίκητα όπλα (77-78: *ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς/ ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὀπλων*). Η απόδοση αξιολογικά αρνητικών σημασιῶν στο απαρέμφατο *σοφισθῆναι* υποδεικνύεται με σαφήνεια από την ηθική ποιότητα του προϊόντος στο οποίο καταλήγει η ενέργεια του απαρεμφατικού τύπου: ο Νεοπτόλεμος δεν έχει άλλη λύση, παρά να κλέψει τα όπλα του Ηρακλή. Ο Οδυσσέας αντιλαμβάνεται ότι η φύση του Νεοπτόλεμου δεν είναι συμβατή με τέτοιου είδους αμοραλιστικές ενέργειες. Ο νεαρός συνταξιδιώτης του δεν συνηθίζει να μεταχειρίζε-

ται πανουργίες. Η αγνότητα, η ανδρεία, η ειλικρίνεια και η αμεσότητα αποτελούν αφ' ενός χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ηλικίας του, αφ' ετέρου ιδιότητες που είναι αναμενόμενο να έχει κληρονομήσει και να έχει διδαχθεί από τον πατέρα του, τον Αχιλλέα (79-80: *ἔξοιδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα / τοιαῦτα φωνεῖν μὴδὲ τεχνᾶσθαι κακὰ*). Η χρησιμοθηρική αντίληψη του Οδυσσέα αναδεικνύεται στους αμέσως επόμενους στίχους, όπου διατυπώνει την μακιαβελλική αρχή, την υπηρετήση της οποίας θεωρεί ως την πλέον ενδεδειγμένη για την προκειμένη περίπτωση. Συνιστά λοιπόν, αφού εξασφαλίσουν την νίκη μετερχόμενοι την λύση της κλοπής των ηράκλειων όπλων του Φιλοκτήτη, έπειτα να ενδιαφερθούν για την ευσέβεια και την δικαιοσύνη. Μετά την εκπόρθηση της Τροίας, θα έχουν κάθε περιθώριο και δυνατότητα να φανούν ευσεβείς (82-85: *...δίκαιοι δὲ αὐθις ἐκφανόμεθα. / νῦν δ' εἰς ἀναιδὲς ἡμέρας μέρος βραχὺ / δὸς μοι σεαυτόν, κᾶτα τὸν λοιπὸν χρόνον κέκλησο πάντων εὐσεβέστατος βροτῶν*).

Η απαάντηση του Νεοπτόλεμου στις υποδείξεις του Οδυσσέα ταιριάζει στην φύση και στην διαπαιδαγώγηση που είναι αναμενόμενο να έχει λάβει ο γιος του Αχιλλέα³². Ο νεαρός σύντροφος του Οδυσσέα καθιστά σαφές ότι η εκτέλεση του σχεδίου του πολυμήχανου ήρωα τού προκαλεί απέχθεια και μίσος (86-87). Δεν είναι στην φύση ούτε του ίδιου αλλά ούτε και του πατέρα του να εξαπατά (88-89: *ἔφην γὰρ οὐδὲν ἐκ τέχνης πράσσειν κακῆς, / οὔτ' αὐτὸς οὔθ', ὡς φασίν, οὐκφύσας ἐμέ*). Ο Νεοπτόλεμος δηλώνει πρόθυμος να μεταφέρει τον Φιλοκτήτη με την βία και όχι με δόλο. Η αγνότητα του χαρακτήρα του διαφαίνεται στην διατύπωση της ηθικής του στάσης, ότι προτιμά να αποτύχει έχοντας διεξαγάγει έναν τίμιο αγώνα, παρά να νικήσει με άτιμο τρόπο (94-95). Στην επισήμανση του Οδυσσέα ότι η γλωσσική δεινότητα είναι σημαντικότερη από την μυϊκή δύναμη, ο Φιλοκτήτης αντιπροτείνει την θεμελίωση του εγχειρήματός τους στην πειθώ και όχι στον δόλο (101-102: *ΟΔ. Λέγω σ' ἐγὼ δόλω Φιλοκτῆτην λαβεῖν. / ΝΕ. Τὶ δ' ἐν δόλω δεῖ μᾶλλον ἢ πείσαντ' ἄγειν*);

32. CARLEVALE 2000: 26-60. RYZMAN 1991: 35-41. AULTMAN-MOORE 1994: 309-310. DONNOT 1991: 301-306.

Ο Οδυσσέας ακυρώνει οποιαδήποτε δυνατότητα να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος σκοπός είτε με την πειθώ είτε με την βία (103) και προτείνει την χρήση δόλου ως την μοναδική λύση στο αδιέξοδο. Συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η ψευδολογία δεν είναι καταδικαστέα, όταν το ψεύδος φέρνει την σωτηρία (108-109). Η συγκατάνευση του Νεοπτόλεμου στις υποδείξεις του Οδυσσέα διαρθρώνεται σε δύο στάδια: στον στίχο 116 (*θηρατέ' ἄρα γίγνοιτ' ἄν, εἴπερ ᾧδ' ἔχει*) δείχνει να αποδέχεται την λογική του αδιεξόδου ενώπιον του οποίου τον έχει φέρει ο συνομιλητής του και να υποχωρεί μπροστά στην αδήριτη ανάγκη να κυριευτεί η Τροία. Στον στίχο 120 η συναίνεση εξελίσσεται σε ένθερμη επιθυμία: ο Νεοπτόλεμος προσκαλείται και προκαλείται από τον ωριμότερο και σοφότερο — όπως μέχρις αυτού του σημείου υποδεικνύεται — Οδυσσέα να φανεί αντάξιος του νέου ιδεώδους του *σοφοῦ κάγαθοῦ*, που αντικαθιστά το πατροπαράδοτο *καλὸς κάγαθος* και αντανakλά τις νεωτερικές αξίες³³ οι οποίες αναθάλλουν στην Αθήνα που αποτελούσε λίκνο της σοφιστικής προβληματικής. Ο Νεοπτόλεμος δηλώνει πρόθυμος να στρατευτεί στην υπηρεσία του νέου αυτού ιδανικού, που συνδυάζει τις παραδοσιακές αρχές της ανδρείας και της γενναιότητας με τις καινοφανείς αξίες της διανοητικής καλλιέργειας η οποία προκύπτει ως παράγωγο της ενασχόλησης με την σοφιστική προβληματική. Ο νεαρός γιος του Αχιλλέα δηλώνει ευθαρσώς την προθυμία του να αναλάβει την διεκπεραίωση της αποστολής που του ανατίθεται από τον Οδυσσέα. Για τον σκοπό αυτό, θα φροντίσει να απαλλαγεί από κάθε ενοχή και ντροπή για το ηθικό ποιόν των πράξεών του (120: *ἴτω· ποῖσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἄφεις*). Το πέρας του *Προλόγου* μάς αφήνει με την εντύπωση ότι ο Νεοπτόλεμος έχει συμφωνήσει να μετέλθει την ρητορική

33. Για την ανάδυση των νέων αξιών που διαμορφώθηκαν υπό την επίρροια της σοφιστικής κίνησης βλ. ROMILLY 1994: 240-331. KERFERD 1999: 215-250. CAIRNS & KNOX 2004: 223-237. BULTRIGHINI 2006: 195-207, 229-233. BOEDEKER & RAAFLAUB 1998: 255-273. HENDERSON 2007: 179-195. MC GLEW 2002. OBER 1989. OLSON 1990: 223-242. OLSON 2010: 35-69. OSTWALDY 1986. RHODES 2003: 104-119. MAC DOWELL 1996: 189-197. MC GLEW 2002. OSBORBE & HORNBLOWER 1994: 69-83. ADKINS 2010: 219. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1984. CAREY 1994: 69-83. DAVID 1984.

τέχνη, όπως την εκλαμβάνει ο Οδυσσέας. Η αναδυόμενη σοφία, την οποία καλείται να υιοθετήσει ο απονήρευτος νεαρός ήρωας, δεν μπορεί παρά να εμπλέξει την στρεφοδικία, την δολιότητα και την πανουργία³⁴. Την μεταχείριση άδικων μέσων που παρουσιάζονται καθαγιασμένα, όταν πρόκειται για την εξυπηρέτηση του επιδιωκόμενου στόχου, προτείνουν οι επικλήσεις στον δόλιο Ερμή και στην Νίκη Αθηνά, που λειτουργούν ως κατακλείδα του Προλόγου, στον οποίο επιθέτουν την ανεξίτηλη σφραγίδα τους (133-134: *Ἐρμῆς δ' ὁ πέμπων δόλιος ἠγήσαιτο νῶν / Νίκη τ' Ἀθάνα Πολιάς, ἧ σώζει μ' αἰεί*).

Είναι ενδιαφέρον να συσχετίσουμε το ποιόν της δηλωμένης πρόθεσης και των δύο συνομιλητών του Προλόγου με το περιεχόμενο της Παρόδου. Η διακριτικότητα και η ευαισθησία του Χορού απέναντι στον πάσχοντα Φιλοκτήτη έρχεται σε αντίθεση με την αναλγησία που προϋποθέτει η υλοποίηση του σχεδίου του Οδυσσέα. Η ερώτηση, την οποία θέτει στον Νεοπτόλεμο σχετικά με το είδος των λόγων που πρέπει να απευθύνει στον βασανισμένο Φιλοκτήτη, φανερώνει την ενσυναισθητική κατανόηση που δείχνουν τα μέλη του απέναντι σε έναν θνητό που επί σειρά ετών πάσχει ολομόναχος (135-136). Η συμπόνια που τον πλημμυρίζει, όταν αναλογίζεται τον πολύπαθο βίο του δύσμοιρου Φιλοκτήτη (169 κ.ε.: *ΧΟ. οἰκτίρω νιν ἔγωγ', ὅπως / μὴ του κηδομένου βροτῶν / μηδὲ ζύντροφον ὄμμ' ἔχων, / δύστανος, μόνος αἰεί, / νοσεῖ μὲν νόσον ἀγρίαν, / ἀλυεῖ δ' ἐπὶ παντὶ τῷ / χρείας ἰσταμένῳ / Πῶς ποτε πῶς / δύσμορος ἀντέχει; / ὦ παλάμαι θνητῶν, / ὦ δύστανά γένη βροτῶν, / οἷς μὴ μέτριος αἰών*), προλειαίνει το έδαφος για την επικείμενη βίωση ανάλογων συναισθημάτων και από τον ίδιο τον Νεοπτόλεμο, ο οποίος σύντομα θα αντικρύσει *ιδίοις ὄμμασιν* τον νοσοῦντα ήρωα. Η προαναφερθείσα παρατήρηση καθίσταται εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αν αναλογιστούμε ότι η ανάδυση αισθημάτων οίκτου στην ψυχή του Νεοπτόλεμου είναι δυνατόν να υπο-

34. Για την στρεφοδικία και την δολιότητα ως μέσα ευόδωσης της σοφιστικής πειθούς, βλ. FISHER 1984: 70-78. HUBBARD 1997: 23-50. LOFBERG 1987: 269. KONSTAN 1997: 3-22. DEVLIN 1965: 26. HART 1959: 162-163. DWORKIN 1966: 986-1005, 1977: 240-258.

νομεύσει την εκτέλεση του σχεδίου του Οδυσσέα. Μένει να εξετάσουμε αν η ρητορική πειθώ την οποία θα μετέλθει ο Νεοπτόλεμος θα παραμείνει ζεμένη στο άρμα του Οδυσσέα περιέχοντας την δολιότητα και την πλάνη ή θα αναδιαμορφωθεί με βάση τα νέα δεδομένα που θα προκύψουν από τον συγχρωτισμό του Νεοπτόλεμου με τον Φιλοκτήτη. Σε περίπτωση που το περιεχόμενο, το ύφος και το ήθος της ρητορικής προσέγγισης του Νεοπτόλεμου προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, τότε ποια στάση θα υιοθετήσει ο νεαρός ήρωας απέναντι στον πάσχοντα και εγκαταλελειμμένο Φιλοκτήτη και ποια απέναντι στον Οδυσσέα στον οποίο έδωσε τον λόγο της τιμής του ότι θα διεκπεραιώσει επιτυχώς την αποστολή που του έχει ανατεθεί; Δεδομένου μάλιστα ότι έχει δεσμευτεί, όσον αφορά στην πραγμάτωση του ιδεώδους του *σοφοῦ κάγαθοῦ*, ποιο θα είναι το περιεχόμενο που θα αποδοθεί στην έννοια του *σοφοῦ*, όταν οι αρνητικές ιδιότητες που αποδίδονταν στην σοφιστική πειθώ, ήτοι η στρεβδικία, η δολιότητα και ο μακιαβελισμός θα έχουν πλέον αμφισβητηθεί και απορριφθεί;

Η διαδικασία πειθούς, στην οποία έχει εμπλακεί ο Νεοπτόλεμος, προκειμένου να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη συνάπτοντας φιλικές σχέσεις μαζί του, εξελίσσεται παράλληλα με την ωρίμανση των ψυχολογικών καταστάσεων³⁵ που βιώνει ο νοσών ήρωας, η συνισταμένη των οποίων μας υποδεικνύει την συνεξέταση του περιεχομένου της έννοιας του *καιροῦ*³⁶, που έχει μελετηθεί και νοηματοδοτηθεί κυρίως από τον σοφιστή Γοργία. Υπενθυμίζουμε ότι η σημασία του όρου αυτού διόλου αμελητέα δεν είναι στην σοφιστική σκέψη, δεδομένου ότι η δυνατότητα να επιτευχθεί ο στόχος της ρητορικής πειθούς συνεξαρτάται με τις ψυχολογικές προϋποθέσεις και συνθήκες που επηρεάζουν καθοριστικά την ψυχολογία του πειθόμενου. Γνωρίζοντας ότι η σύναψη φιλικής σχέσης με τον Φιλοκτήτη

35. Για τον όρο «ψυχολογικές» ή «συναισθηματικές» καταστάσεις, βλ. PERVIN-OLIVER 2001: 340. PERVIN 1994. CATELL 1979: 169. Για τον ρόλο τους ως ερμηνευτικό εργαλείο των ασυνεπειών που παρουσιάζουν οι αριστοφανικοί ήρωες, βλ. ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ 2016.

36. Για την έννοια του *καιροῦ*, βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ἈΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ, *Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων* 12· SUSS 1910: 17.

και ότι η εδραίωση των αισθημάτων σιγουριάς και ασφάλειας είναι απαραίτητοι όροι για την ωρίμανση των δυναμικών οι οποίες συνδέουν μεταξύ τους τους παράγοντες που προσδιορίζουν την λειτουργία του καιροῦ, ο Νεοπτόλεμος προβαίνει σε συστηματική και παράλληλα ενσυναισθητική προσέγγιση του ταλανισμένου και φιλύποπτου ασθενούς. Οι αρχικές συστάσεις χρησιμεύουν για την διαμόρφωση του αρμόζοντος πλαισίου, εντός του οποίου παρουσιάζονται τα κοινά σημεία που συνεισφέρουν στην δημιουργία κλίματος συμπάθειας και οικειότητας ανάμεσα στους δύο ήρωες. Η πλήρης ενθουσιασμού αντίδραση του Φιλοκτήτη (234-235: ΦΙ. ὦ φίλτατον φώνημα· φεῦ τὸ καὶ λαβεῖν πρόσφθεγμα τοιοῦδ' ἀνδρὸς ἐν χρόνῳ μακρῷ) στην πρώτη πληροφορία που του δίνει ο Νεοπτόλεμος, ότι είναι Έλληνες, μαρτυρεί την βαθύτατη ανάγκη του πρώτου να νιώσει την ανθρώπινη επαφή με κάποιον συμπατριώτη του. Η συγκίνησή του επί σειρά ετών στερημένου από συντροφιά και καταδικασμένου σε απόλυτη ερημιά Φιλοκτήτη κλιμακώνεται, όταν ο νεαρός συνομιλητής του του αποκαλύπτει την καταγωγή και την ταυτότητά του. Η πληροφορία ότι ο νεοφερμένος ταξιδιώτης είναι γιος του Αχιλλέα αρκεί, ώστε η ψυχή του Φιλοκτήτη να πλημμυρίσει από ενθουσιασμό που διπλώνεται με την επαναφορά των κλητικών προσφωνήσεων, αλλά και από αισθήματα φιλίας και αγάπης, που ανιχνεύονται στην επαναληπτική χρήση του επιθέτου φίλος (242-244: ΦΙ. ὦ φίλτατου παῖ πατρὸς, ὦ φίλης χθονὸς / ὦ τοῦ γέροντος θρέμμα Λυκομήδους...). Η συναισθηματική φόρτιση που προκαλεί αυτή η συνάντηση στον Φιλοκτήτη, φανερώνεται επίσης μέσω της εναγώνιας διατύπωσης αλληπάλληλων ερωτήσεων σχετικά με την εμπλοκή του Νεοπτόλεμου στον πόλεμο στην Τροία (243 κ.ε.: ...τίνι στόλῳ προσέσχεσ ἤνδε γῆν, πόθεν πλέων;... 246: πῶς εἶπας; 249: ὦ τέκνον, οὐ γὰρ οἴσθ' ἀ μ' ὄντιν' εἰσορᾶς). Η ανυπομονησία και η αγωνία μετασχηματίζονται σε απογοήτευση που κατακλύζει τον Φιλοκτήτη, όταν πληροφορείται ότι ο Νεοπτόλεμος ουδέποτε είχε ακούσει το όνομα, ούτε είχε ενημερωθεί σχετικά με τα παθήματά του (251-252: οὐδ' ὄνομα τοῦμὸν οὐδὲ τῶν κακῶν κλέος / ἦσθου ποτ' οὐδέν, οἷς ἐγὼ διωλλύμην;). Το αί-

σθημα της απόλυτης μοναξιάς, που καθίσταται ακόμη πιο οδυνηρό και δυσβάσταχτο εξαιτίας της αφάνειας του Φιλοκλήτη, έχει καταβάλει πλέον τον τραγικό ήρωα, ο οποίος δεν μπορεί πια παρά να αναλυθεί σε έναν σχετλιαστικό μονόλογο που συνυφαίνει τα βάσανα και τις ταλαιπωρίες με τον αυτοοικτιρισμό. Οι αντιξοότητες, που καλείται να αντιμετωπίσει στην καθημερινότητά του, είναι τόσο αδυσώπητες και η ερμηιά, στην οποία είναι καταδικασμένος, τόσο απόλυτη και απάνθρωπη, ώστε η αφήγησή τους να μην είναι δυνατόν να αφήσει ασυγκίνητο και τον πλέον σκληρόκαρδο ακροατή. Ο Φιλοκλήτης εγκαταλείφθηκε αναισχύοντα στο νησί από τους Έλληνες στρατηγούς (265: *...ἔρριψαν αἰσχρῶς ὧδ' ἐρῆμον*). Αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει την φρικτή του ασθένεια (265-266: *...ἀγρία / νόσῳ καταφθίνοντα*) καταδικασμένος σε απόλυτη μοναξιά (269: *...ᾤχοντ' ἐρῆμον*). Κατά συνέπεια, ο ασθενής ήρωας στερήθηκε οποιασδήποτε συναισθηματικής υποστήριξης (278: *ποῖ ἐκδακρῦσαι, ποῖ ἀποιμῶσαι κακά;*) και πρακτικής βοήθειας (280-282: *...ἄνδρα δ' οὐδέν' ἔντοπον, / οὐχ ὅστις ἀρκέσειεν, οὐδ' ὅστις νόσου / κάμνοντι συλλάβοιτο*). Η εξιστόρηση των καθημερινών δυσχερειών που αντιμετώπιζε, προκειμένου να επιβιώσει, σε συνδυασμό με την ανείπωτη απογοήτευση που βίωνε, κάθε φορά που κάποιος ταξιδιώτης τον εγκατέλειπε μόνο του προδίδοντας την εμπιστοσύνη του και διαψεύδοντας κάθε μύχια ελπίδα για επιστροφή στην πατρίδα του (305-313), συνθέτει ένα μωσαϊκό ψυχικής οδύνης, οι αντηχήσεις της οποίας δεν είναι δυνατόν να αφήσουν ανεπηρέαστη ακόμη και την σκληρότερη καρδιά. Στους στίχους 317-318 ο Χορός σπεύδει να εκφράσει τα αισθήματα συμπόνιας και οίκτου που τον έχουν πλημμυρίσει εξαιτίας των βασάνων που έχει υποστεί ο πολυτλήμων Φιλοκλήτης.

Το ερώτημα που προτιθέμεθα να διερευνήσουμε είναι αν ένας τόσο άδικα και ανάληπτα αντίξοος βίος είναι δυνατόν να αφήσει ανέγγιχτη την ψυχή του Νεοπτόλεμου. Θα εξετάσουμε επίσης αν ο νεαρός ήρωας, που έχει αναλάβει να διεκπεραιώσει το σχέδιο του Οδυσσέα και κατ' επέκταση να δικαιώσει τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Τρώων, είναι διατεθειμένος να παρεκκλίνει της πορείας που έχει

υποσχεθεί να ακολουθήσει, να αποδεσμευτεί από την υπερέτση του δόλιου σχεδίου του Οδυσσέα και να καταλήξει στην υιοθέτηση ελεύθερης προσωπικής στάσης που θεμελιώνεται στις ανθρωπιστικές αρχές και επαληθεύει εμπράκτως την πρωταγόρεια αρχή «πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος»³⁷.

Η πρώτη αντίδραση του Νεοπτόλεμου στην μακρά αφήγηση των παθών που ταλανίζουν τον Φιλοκτήτη, είναι να δηλώσει ότι συμμερίζεται τα αισθήματα οργής που είναι φυσικό να τον κατακλύζουν, μία που και ο ίδιος έχει υποφέρει από την βίαιη συμπεριφορά των Ατρείδων και του Οδυσσέα (319-321: ΝΕ. *ἐγὼ δὲ καὐτὸς τοῖσδε μάρτυς ἐν λόγοις, / ὡς εἶσ' ἀληθεῖς οἶδα, συντυχὼν κακῶν / ἀνδρῶν Ἀτρείδων τῆς τ' Ὀδυσσέως βίας*). Η δήλωση του Νεοπτόλεμου, ότι θα ήθελε να λάβει εκδίκηση χρησιμοποιώντας την δύναμη των χειριών του, βρίσκει σύμφωνο τον Φιλοκτήτη, που σπεύδει να απαντήσει επιδοκιμαστικά (327: ΦΙ. *εὖ γ', ὦ τέκνον*). Η ένταση της οργής που πλημμυρίζει τον Νεοπτόλεμο, είναι τέτοια, ώστε να προκαλέσει την απορία του Φιλοκτήτη ο οποίος δεν παραλείπει να ρωτήσει εμφατικά: *τίνος γὰρ ὧδε τὸν μέγαν / χόλον κατ' αὐτῶν ἐγκαλῶν ἐλήλυθας;* (327-328). Μετά την λύτρωση του Φιλοκτήτη από τα αισθήματα οργής και θλίψης που τον κατέτρυχαν λόγω των αδικιών που είχε υποστεί — διαδικασία που ευοδώθηκε με την ενσυναισθητική ακρόαση των βασάνων του από τον Χορό και τον Νεοπτόλεμο — ακολουθεί η γέννηση αισθημάτων συμπάθειας του νοσούντος ήρωα για τον νεαρό επισκέπτη του. Η συμπάθεια αυτή τροφοδοτείται από την εξιστόρηση των αδικιών και των παθημάτων που ο δεύτερος διατείνεται ότι έχει υποστεί εξαιτίας της αλαζονικής και ανάληπτης αντιμετώπισής του από τους Ατρείδες. Οι όροι έχουν αντιστραφεί: ο δύσμοιρος Φιλοκλήτης καθίσταται πλέον ο ενσυναισθητικός ακροατής που συμπάσχει με τον Νεοπτόλεμο αφ' ενός για τον θάνατο του πατέρα του, αφ' ετέρου για την προσβλητική συμπε-

37. Για την πολυθρόλητη αρχή του Πρωταγόρα, βλ. KERFERD 1949, 20 κ.ε., 1999, 131-171. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ 1976, 1980-1981: 241-264, 1984: 64-79. VLASTOS 1956. GUTHRIE 1959: 184. COMPERZ 1912: 200. CORNFORD 1935. DODDS 1973: 95-96.

ριφορά των Ατρείδων, που δεν δίστασαν να υφαρπάσουν τα ένδοξα όπλα του Αχιλλέα και να τα παραδώσουν στον πιο μισητό από όλους, στον γιο του Λαέρτη. Η αφήγηση του Νεοπτόλεμου είναι τόσο ζωντανή και παραστατική, ώστε να συμπαράσχει τον Φιλοκτήτη. Τα αισθήματα θλίψης και οργής, τα οποία ευθαρσώς εκφράζει, δεν μπορούν παρά να διεγείρουν παρόμοια συναισθήματα στην ψυχή του επίσης αδικημένου από τον Οδυσσέα πάσχοντος ήρωα (367-370: *καγὼ δακρύσας εὐθύς ἐξανίσταμαι/ ὀργῆ βαρεῖα καὶ καταλήσας λέγω: «ὦ σχέτλι', ἧ 'τολμήσατ', ἀντ' ἐμοῦ τινη/ δοῦναι τὰ τεύχη τὰμά, πρὶν μαθεῖν ἐμοῦ;»*). Ο Νεοπτόλεμος διεκπεραιώνει το σχέδιο που συνέλαβε ο Οδυσσέας με απόλυτη πειστικότητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο λόγος του καταλήγει με δύο χαρακτηριστικούς στίχους που συμπυκνώνουν τα αισθήματα οργής που τον κατακλύζουν εναντίον των Ατρείδων και συσπειρώνουν όσους συμμερίζονται παρόμοια με αυτόν συναισθήματα (389-390: *λόγος λέλεκται πᾶς· ὁ δ' Ἀτρείδας στρυγῶν/ ἐμοί θ' ὁμοίως καὶ θεοῖς εἶη φίλος*).

Φαίνεται ότι ο Νεοπτόλεμος έχει κερδίσει την αμέριστη συμπάθεια και την ανεπιφύλακτη εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη, γιατί, όταν ο πρώτος του ανακοινώνει ότι ετοιμάζεται να αποχωρήσει από το νησί, ο δεύτερος προσπέφτει ικετευτικά εκλιπαρώντας τον να τον μεταφέρει στην πατρίδα του, ώστε στο εξής να αντιμετωπίζει την ασθένειά του απολαμβάνοντας την βοήθεια των οικείων του. Το περιεχόμενο της ικεσίας είναι συγκινητικό: ο Φιλοκτήτης σαν έσχατος επαίτης εκλιπαρεί να του επιτρέψουν να επιβιβαστεί στο πλοίο, ακόμη και αν πρόκειται να μείνει στο αμπάρι, ώστε να μην ενοχλεί τους συνεπιβάτες του (481-483). Η ικεσία του αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, όταν επικαλείται τον Δία (484-485) και προσλαμβάνει σπαραξικάρδιο ύφος, όταν κορυφώνεται στους στίχους 485-489: *προσπίτνω σε γόνασι, καίπερ ὦν / ἀκράτωρ ὁ τλήμων, χωλός / ἀλλὰ μὴ μ' ἀφῆς / ἐρῆμον οὔτω χωρὶς ἀνθρώπων στίβου, / ἀλλ' ἢ πρὸς οἶκον τὸν σὸν ἔκσωσόν μ' ἄγων*). Ο Χορός είναι ο πρώτος που αντιδρά θετικά στις διαρκείς επικλήσεις του Φιλοκτήτη στα συναισθήματά του. Παρακαλεί τον Νεοπτόλεμο να δείξει συμπόνια και έλεος και να αναλάβει το έργο της μεταφοράς

του πάσχοντος ήρωα στην πατρίδα του (507 κ.ε.: ΧΟ. *Οἴκτιρ', ἄναξ...*). Ο Νεοπτόλεμος δείχνει να υποχωρεί στο αίτημα του Χορού, χωρίς όμως να συμερίζεται την ποιότητα και την ένταση των συναισθημάτων του. Είναι αξιοσημείωτο ότι η άμεση αντίδραση του Νεοπτόλεμου σε αυτήν την προτροπή του Χορού συνίσταται στην προειδοποίηση ότι η συναναστροφή με τον Φιλοκτίτη είναι εξαιρετικά δυσχερής καθώς και ότι είναι πιθανό να αλλάξει γνώμη κατά την διάρκεια του ταξιδιού και να αποδειχθεί ασυνεπής (519-521). Παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνει, επαληθεύει το πρότυπο του γνήσιου ηγέτη με δημοκρατικό ήθος υιοθετώντας με συγκαταβατικότητα τις προτιμήσεις και τις θέσεις των ναυτών του και δηλώνοντας ότι θα ήταν επονείδιστο και αισχρό για τον ίδιο να φανεί πιο αδύναμος από τα μέλη του Χορού, όσον αφορά στην ανάληψη και διεκπεραίωση του κοπιώδους έργου της μετακομιδής του Φιλοκτίτη. Ο σεβασμός στην υποκειμενική θέση του συνόλου των ναυτών καθίσταται ηθικό χρέος για τον αρχηγό τους, αμέσως μόλις αντιληφθεί ότι ο Χορός θεωρεί επαίσχυντη την υπαναχώρηση από την αρχική του θέση να βοηθήσει τον Φιλοκτίτη εξαιτίας της δυσφορίας που προκαλεί η βασανιστική του ασθένεια (522-523: ΧΟ. *ἤκιστα· τοῦτ' οὐκ ἔσθ' ὅπως ποτ' εἰς ἐμὲ / τοῦνειδος ἔξεις ἐνδίκως ὀνειδίσαι*). Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η στάση του Νεοπτόλεμου εδράζεται στις σοφιστικές θέσεις του Πρωταγόρα. Οι αρχές της *αἰδοῦς* και της *δίκης*, από τις οποίες ασφαλώς εμφορείται, σε συνδυασμό με τις αξίες της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι δυνατόν να ανιχνευτούν στην τοποθέτηση του νεαρού ήρωα, ο οποίος ενσαρκώνει την σύνθεση των ομηρικών με τα νεωτεριστικά, σοφιστικής υφής ιδεώδη (524-525: ΝΕ. *ἀλλ' αἰσχροῖά μέντοι σοῦ γέ μ' ἐνδεέστερον / ξένῳ φανῆναι πρὸς τὸ καίριον πονεῖν*).

Η συμπόνια, που θα αποδειχθεί ο καθοριστικότερος παράγοντας εσωτερικής ωρίμανσης τόσο του Νεοπτόλεμου, όσο και του Φιλοκτίτη, αναθάλλει στην ψυχή του πρώτου, καθώς ο νεαρός βιώνει στο πλευρό του νοσούντος ήρωα τον πόνο και τα βάσανα που συνεπάγεται η ασθένειά του. Ο Χορός προεξαγγέλλει την σκηνή της ανάδυσης του οδυρμού του Φιλοκτίτη στους στίχους 676-729, όπου υπερθεματί-

ζει σχετικά με την άτεγκτη και άδικη μοίρα του (680-685: *ἄλλον δ' οὔτιν' ἔγω / γ' οἶδα κλύων οὐδ' ἐσιδὼν μοῖρα / τοῦδ' ἐχθίονι συντυχόντα θνατῶν, / ὅς οὔτ' ἔρξας τιν', οὔτε νοσφίσας, ἀλλ' ἴσος ὢν ἴσοις ἀνὴρ, / ὄλλυθ' ὧδ' ἀναξίως*) και θρηνολογεῖ για την ένταση και έκταση της απάνθρωπης μοναξιάς, από την οποία έχει υποφέρει (686-690: ΧΟ. ...τόδε, <δ' αὖ> *θαῦμα μ' ἔχει, / πῶς ποτε πῶς ποτ' ἀμφιπλή-/ κτων ῥοθίων μόνος κλύων / πῶς ἄρα πανδάκρυτον οὔ-/ τω βιοτὰν κατέσχεν*). Η παντελής απουσία οποιουδήποτε ανθρώπινου πλάσματος, που θα μπορούσε να προσφέρει υποστήριξη στην αντιμετώπιση της ασθένειάς του Φιλοκτίτη, παρουσιάζεται με συγκινητικό τρόπο στους στίχους 691-700 (*ἴν' αὐτὸς ἦν πρόσουρον οὐκ ἔχων βάσιν, / οὐδέ τιν' ἐγχώρων κακογείτονα, / παρ' ᾧ στόνον ἀντίτυπον βαρυβρῶτ' ἀποκλαύ-/ σσειεν αἱματηρόν· / οὐδ' ὅς θερμοτάταν / αἱμάδα κηκιομένην ἐλκέων / ἐνθήρου ποδὸς ἠπίοισι φύλλοις / κατευνάσειεν, εἰς τις ἐμπέσοι, / φορβάδος ἐκ γαίας ἐλών·* όπου αυτός εδώ κανέναν κοντά του δεν είχε κι ούτε πουθενά μπορούσε να βανδίσει· μα ούτε είχε κι από τους ντόπιους κάποιον γείτονα, όπου κοντά του βογγητά ν' αφήσει απ' τον πόνο που βγαίνει απ' την πληγή του και του κατατρώνει την ψυχή· ούτε είχε κάποιον που με βότανα καταπραϋντικά, παίρνοντάς τα απ' τη μπτέρα γη — αν κάπου τα ἔβρισκε — θα μπορούσε να κατευνάσει το κοχλαστό το αίμα που ανάβλυζε σαν βρύση απ' την πληγή του φριχτού στην όψη ποδαριού του)³⁸. Η ανημποριά του ταλανισμένου ήρωα αποδίδεται εύγλωττα με την χρήση της παρομοίωσης των αμέσως επόμενων στίχων: ο Φιλοκτίτης διήγαγε τον βίο του έρποντας άλλοτε εδώ και άλλοτε εκεί σαν μωρό που μπουσουλάει χωρίς την παραμάνα του. Ο δυστυχιςμένος ήρωας εκτός από την συντροφιά στερήθηκε επίσης τις γαστριμαργικές απολαύσεις (713-717). Μοναδική παρηγοριά στις συμφορές του θα αποτελέσει η σωστική παρέμβαση του Νεοπτόλεμου, ο οποίος θα τον μεταφέρει κοντά στους οικείους του. Οι στίχοι 674-675 υποδηλώνουν με εμφανή τρόπο ότι οι ελπίδες του Φιλοκτίτη επαφίενται στον νεαρό γιο του Αχιλλέα (*τὸ γὰρ /*

38. Μτφρ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ Γ.

νοσοῦν ποθεῖ σε ξυμπαραστάτην λαβεῖν). Ο Χορός ενισχύει την εναπόθεση των ελπίδων και των προσδοκιών του πολυτλήμονος ήρωα στον Νεοπτόλεμο στους στίχους 719-729, που λειτουργούν ως κατακλείδα επιθέτοντας την σφραγίδα τους στο περιεχόμενο του χορικού· η μεταξύ τους συνάντηση αρκεί, ώστε να τον καταστήσει *εὐδαίμονα* (719-720: *νῦν δ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν παιδὸς ὑπαντήσας / εὐδαίμων ἀνύσει καὶ μέγας ἐκ κείνων*).

Επομένως, ο Νεοπτόλεμος δεν μπορεί παρά να εμφορείται από αισθήματα υποχρέωσης και ηθικής δέσμευσης απέναντι στον Φιλοκτήτη, ο οποίος, όπως μαρτυρούν οι από τούδε αντιδράσεις του, εμπλέκεται πλέον συναισθηματικά στο εγχείρημα της διάσωσης του αδικημένου και νοσούντος προστατευόμενού του. Στους στίχους 729 κ.ε. το ενδιαφέρον του Νεοπτόλεμου για τον πάσχοντα συνομιλητή του κλιμακώνεται και μετασχηματίζεται σταδιακά σε οίκτο και συμπόνια την οποία εκδηλώνει με πλήρη ενσυναίσθηση και ευαισθησία απέναντι στις συμφορές που πλήττουν τον νοσούντα ήρωα³⁹. Ενδεικτικό της έγνοιας του για τον Φιλοκτήτη είναι ότι στους στίχους 730-731 και 733 του απευθύνει ερωτήσεις σχετικά με τους λόγους για τους οποίους μένει αμίλητος (NE. *ἔρπ' εἰ θέλεις. Τὶ δὴ ποθ' ᾧδ' ἐξ οὐδενὸς / λόγου σιωπᾶς κάπόπληκτος ᾧδ' ἔχη; ...τὶ ἔστιν;*). Το ενδιαφέρον μετασχηματίζεται σε αληθινή έγνοια για τον πόνο και τα βάσανα που ταλανίζουν τον ασθενή ήρωα (734: NE. *Μῶν ἄλλος ἴσχεις τῆς παρεστῶσης νόσου;*). Η συμπόνια⁴⁰ αναδύεται σταδιακά, καθώς ο Νεοπτόλεμος παρακολουθεί την κρίση της ασθένειας του ταλανισμένου Φιλοκτήτη και νιώθει το άλγος του νοσούντος να αγγίζει την δική του ψυχή. Η διαπίστωση του στίχου 755 σχετικά με τις οδυνηρές επιπτώσεις της αρρώστιας του νοσούντος ήρωα φανερώνει ότι ο Νεοπτόλεμος ήδη συμπάσχει με τον Φιλοκτήτη (NE. *Δεινὸν γε τοῦπίσιγμα τοῦ νοσήματος*). Η συμπόνια μετουσιώνεται σε ειλικρινή διάθεση και ενεργητική προσφο-

39. SANDRIDGE 2008: 433-448. PRAUSCELLO 2010: 199-212.

40. Για την λειτουργία της συμπόνιας ως παράγοντα που θεραπεύει την ανθρώπινη ψυχή απαλλάσσοντάς την από τα λεγόμενα «καταστροφικά» συναισθήματα, βλ. DAVIDSON – HARRINGTON 2001. GOLEMAN 1998: 2005.

ρά βοήθειας στους στίχους 759-761 (NE. *ἰὼ ἰὼ δύστηνε σύ, / δύστηνε δῆτα διὰ πόνων πάντων φανείς / βούλει λάβωμαι δῆτα καὶ θίγω τί σου;*). Τις αλληπάλληλες σχετλιαστικές εκφράσεις και εκδηλώσεις αυτοοικτιριμού, που παρουσιάζονται κατά την διάρκεια μίας κρίσης της φοβερῆς ασθένειας του νοσοῦντος, ακολουθεῖ η έκφραση ψυχικῆς οδύνης του Νεοπτόλεμου που δεν μπορεῖ πλέον παρά να συμμερίζεται τον πόνο του ασθενούς και να συμπάσχει με αυτόν. Αυτό μαρτυρεῖται εύγλωττα από το περιεχόμενο του στίχου 806 στον οποίο προτάσσεται χαρακτηριστικά το ρήμα *ἀλγῶ* (NE. *ἀλγῶ πάλαι δὴ τὰπὶ σοὶ στένων κακά*). Στην προσπάθειά του να ανακουφίσει και να παρηγορήσει τον ταλανισμένο ασθενή υπόσχεται να μην τον εγκαταλείψει μόνο του και δεσμεύεται να υπηρετήσῃ την δικαιοσύνη μεταφέροντάς τον στην πατρίδα του (812: NE. *ὡς οὐ θέμις γ' ἔμοι' στί σοῦ μολεῖν ἄτερ*). Με μία συμβολική χειραψία σφραγίζεται ο χαρακτήρας μίας σχέσης εμπιστοσύνης ανάμεσα στον Νεοπτόλεμο και στον Φιλοκτῆτη (813-814: ΦΙ. *ἔμβαλλε χειρὸς πίστιν*. NE. *ἐμβάλλω μενεῖν*).

Η συμπεριφορά του Νεοπτόλεμου μάς υποδεικνύει πλέον ὅτι ἔχουν ωριμάσει οι ψυχολογικές και ηθικές συνθήκες που αποτελούν προϋπόθεση για την ευόδωση της διαδικασίας της πειθούς και αφορούν στον ανάδοχο του σχετικού έργου. Αλλά η αντίληψη που ἔχει ο Νεοπτόλεμος για την ουσία και τον στόχο της ρητορικής πειθούς ἔχει διαφοροποιηθεῖ αρκετά από αυτήν του Οδυσσέα, με βάση την οποία εἶχε καθοδηγήσει τον νεαρό Νεοπτόλεμο αναφορικά με την πραγματοποίηση του σχεδίου του. Ἐχοντας βιώσει τα πάθη του δύσμοιρου Φιλοκτῆτη και ἔχοντας αισθανθεῖ βαθιά συμπόνια και οδύνη για τις ανείπωτες συμφορές που τον ἔχουν πλήξει, ο Νεοπτόλεμος ἔχει ἤδη αποδεσμευτεῖ από την τυφλή υπηρετήση του αδυσώπητου σχεδίου, που ναι μεν αποσκοπεῖ στο ὄφελος των Ελλήνων, αλλά αδικεῖ κατάφωρα τον ἤδη πληγέντα από την μοίρα Φιλοκτῆτη. Ο ηθικός προσανατολισμός του Νεοπτόλεμου στο εξῆς θα αφορά πρωτίστως στην παροχή ουσιαστικῆς βοήθειας στον νοσοῦντα και περιφρονημένο ασθενή και κατά δεύτερο λόγο στην εξεύρεση κοινῆς συμβιβαστικῆς λύσης που, παράλ-

ληλα με την διάσωση του Φιλοκτίτη, θα ικανοποιήσει το όφελος των Ελλήνων. Η εξεύρεση συνθετικής λύσης που θα αποτελέσει το απαύγασμα και την κατάληξη της διαλεκτικής διαδικασίας, η οποία προσδιορίζεται από την αλληλεπίδραση των αντίθετων δυνάμεων μεταξύ τους απηχεί την σοφιστική μέθοδο των *δισσών λόγων*, που εφαρμοζόταν για την πραγμάτευση αντίθετων τοποθετήσεων⁴¹. Η λογική της συνδιαλλαγής που εδράζεται στην αμερόληπτη κατανόηση της θέσης των αντιμαχόμενων πλευρών συνιστά το περιεχόμενο μίας καινοφανούς πρόσληψης και εφαρμογής της ρητορικής τέχνης η οποία, ως φαίνεται, συστοιχίζεται με τους ωριμότερους και πολυτιμότερους καρπούς της σοφιστικής προβληματικής: η σύγκλιση των αντιφρονούντων μάς παραπέμπει στην νεοαναδυθείσα αξία της φιλίας και της ομόνοιας, που τόσο εύστοχα αναδείχθηκε από τον σοφιστή *Αντιφώντα*⁴². Η συνεργασία των αντιφρονούντων μάς υποδεικνύει ότι οι αρχές της συλλογικότητας, της πρόταξης του κοινού οφέλους και της κοινωνικής ενότητας, οι οποίες έχουν σφραγίσει την όψιμη σοφιστική σκέψη, συνιστούν πλέον επιδιωκόμενο σκοπό στον οποίο κατατείνει η εφαρμοζόμενη ρητορική διαδικασία⁴³.

Εκπρόσωπος της νέας ρητορικής που καθοδηγείται από τα ώριμα σοφιστικά ιδεώδη και κυβερνάται από τις ανθρωπιστικές αρχές είναι ο *Νεοπτόλεμος* που κατορθώνει να μεταρσιώσει την τέχνη της ρητορικής πειθούς, ώστε να καταστεί υψηλότερη και πιο επιτυχημένη από εκείνη του *Οδυσσέα*. Το σήμα-κατατεθέν της νέας αυτής ρητορικής είναι ότι τα μέσα που αξιοποιούνται για την επίτευξη της πειθούς ωριμάζουν παράλληλα με τις ψυχολογικές συνθήκες, δηλαδή με την εξέλιξη των συναισθηματικών καταστάσεων των διαλεγόμενων μερών. Στρατευμένη, καθώς είναι, στην υπηρεσία του ανθρωπιστικού της προσανατολισμού, η ανώτερης ποιότητας ρητορική τέχνη δεν είναι δυνατόν να

41. Βλ. KERFERD 1999: 133.

42. Βλ. BIGNONE 1938. KERFERD 1956: 26-32, 1999. MORRISON 1961: 49-58. GUTHRIE 1969. UNTERSTEINER 1954. NESTLE 1966. CLASSEN 1976.

43. Βλ. κερ. KERFERD 1999: 215-250. ROMILLY 1994: 274-331. GUTHRIE 1969. UNTERSTEINER 1954. NESTLE 1966.

εμπλέκει την εξαπάτηση επιχειρώντας να πείσει με δόλια μέσα. Αντιθέτως, η ανθρωπιστική διάσταση της ρητορικής προϋποθέτει την ωρίμανση και την εξέλιξη του πειθομένου, ώστε να εγκολπωθεί την αντίληψη του πείθοντος σταδιακά και φυσιολογικά, αφού πρώτα κατανοήσει την αξία της. Η στιγμή της επιτυχούς σύγκλισης απόψεων συμπίπτει με την κατάλληλη περίπτωση, που εξαρτάται από ψυχολογικούς παράγοντες και συναισθηματικές καταστάσεις.

Πράγματι, η αναζήτηση της καίριας χρονικής στιγμής και περίπτωσης αποτελεί ουσιαστικό προβληματισμό που διατρέχει το δράμα του Φιλοκτήτη. Φαίνεται ότι οι καταστασιακοί παράγοντες που συνθέτουν το περιεχόμενο της έννοιας του *καιροῦ*, ωριμάζουν παράλληλα με την εξέλιξη των χαρακτήρων και των μεταξύ τους σχέσεων. Η αναζήτηση της κατάλληλης χρονικής και ψυχολογικής περίπτωσης προβληματίζει τον Χορό, ο οποίος σπεύδει να συμβουλευτεί τον Νεοπτόλεμο να λάβει υπ' όψιν του την ψυχολογική συγκυρία, προτού προβεί σε οριστικές αποφάσεις. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των μελών του Χορού, ο Νεοπτόλεμος θα έπρεπε να συλλογιστεί ότι ο φόβος δεν είναι ασφαλής σύμμαχος για εκείνον που θέλει να επιτύχει τον στόχο του (862-865: *ὄρα, βλέπ' εἰ καίρια / φθέγγῃ· τὸ δ' ἀλώσιμον / ἐμᾶ φροντίδι, παῖ, πόνος / ὃ μὴ φοβῶν κράτιστος*). Με την τοποθέτηση αυτή του Χορού ουσιαστικά προλειαίνεται το έδαφος για την ανάδυση της νέας ρητορικής που εισηγείται ο Νεοπτόλεμος, η οποία αναιρεί την υποστηριχθείσα από τον Οδυσσέα μέθοδο πειθούς, που στηρίζεται στον φόβο. Η πρόθεση του Νεοπτόλεμου να μετέλθει εναλλακτικά μέσα πειθούς, αποτελεί ουσιαστικό προβληματισμό που διατρέχει το δράμα του Φιλοκτήτη. Φαίνεται ότι οι καταστασιακοί παράγοντες που συνθέτουν το περιεχόμενο της έννοιας του *καιροῦ* ωριμάζουν παράλληλα με την εξέλιξη των χαρακτήρων και των μεταξύ τους σχέσεων. Η αναζήτηση της κατάλληλης χρονικής και ψυχολογικής περίπτωσης προβληματίζει τον Χορό, ο οποίος σπεύδει να συμβουλευτεί τον Νεοπτόλεμο να λάβει υπ' όψιν του την ψυχολογική συγκυρία, προτού προβεί σε οριστικές αποφάσεις. Σύμφωνα με τα λεγόμενα των μελών του Χορού, ο Νεοπτόλεμος

θα έπρεπε να συλλογιστεί ότι ο φόβος δεν είναι ασφαλής σύμμαχος για εκείνον που θέλει να επιτύχει τον στόχο του (862-865: *ὄρα, βλέπ' εἰ καίρια / φθέγγῃ· τὸ δ' ἀλώσιμον / ἐμᾶ φροντίδι, παῖ, πόνος / ὁ μὴ φοβῶν κράτιστος*). Με την τοποθέτηση αυτή του Χορού ουσιαστικά προλειαίνεται το έδαφος για την ανάδυση της νέας ρητορικής που εισηγείται ο Νεοπτόλεμος, η οποία αναιρεί την υποστηρικθείσα από τον Οδυσσέα μέθοδο πειθούς, που στηρίζεται στον φόβο. Η πρόθεση του Νεοπτόλεμου να μετέλθει εναλλακτικά και σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία του μέσα είναι δυνατόν να ανιχνευτεί στους στίχους 902-903, στους οποίους ο νεαρός ήρωας με πλήρη ειλικρίνεια και αυτοσυνέπεια δηλώνει ότι είναι εξαιρετικά δυσχερές να πράττει ενάντια στην φύση του (ΝΕ. *ἅπαντα δυσχέρεια, τον αὐτοῦ φύσιν/ ὅταν λιπῶν τις δρᾷ τὰ μὴ προσεικότα*). Η υιοθέτηση ανέντιμης στάσης και η ψευδολογία αποτελούν συμπεριφορές που δεν συνάδουν με αυτήν (908-909: *ὦ Ζεῦ, τὴ δρᾶσω; δεῦτερον ληφθῶ κακός, / κρύπτων θ' ἄ μὴ δεῖ καὶ λέγων αἴσχιςτ' ἐπῶν*;). Το ηθικό χρέος απέναντι στον Φιλοκτήτη από την μία πλευρά και το καθήκον του απέναντι στους Αχαιούς από την άλλη συνιστούν τον άφευκτο πυρήνα ενός βασανιστικού διλήμματος που ταλανίζει τον Νεοπτόλεμο. Ο τραγικός ήρωας αποφασίζει να λυτρωθεί από το αδιέξοδο με το να αποκαλύψει στον Φιλοκτήτη ότι είναι ανάγκη να συνθηκολογήσει και εκούσια να τον συνοδεύσει στο στρατόπεδο των Αχαιών, ώστε να συνδράμει καθοριστικά στην εκπόρθηση της Τροίας (915-916). Το σχέδιο του Νεοπτόλεμου στηριγμένο στην συνθετική αντίληψη του κοινού οφέλους, την οποία έχει καλλιεργήσει η σοφιστική σκέψη⁴⁴, περιλαμβάνει τόσο την διάσωση του Φιλοκτήτη, όσο και την εξυπηρέτηση του στόχου των Ελλήνων, που αφορά στην εκπόρθηση της Τροίας (919-920: ΝΕ. *σῶσαι κακοῦ μὲν πρῶτα τοῦδ, ἔπειτα δὲ / ξὺν σοὶ τὰ Τροίας πεδία πορθῆσαι μολῶν*). Ο συν-

44. ROMILLY 1994: 240-331. KERFERD 1999: 215-250. CAIRNS & KNOX 2004: 223-237. BULTRIGHINI 2006: 195-207, 229-233. BOEDEKER & RAAFLAUB 1998: 255-273. HENDERSON 2007: 179-195. Mc GLEW 2002. OBER 1989. OLSON 1990: 223-242, 2010: 35-69. OSTWALDY 1986. RHODES 2003: 104-119. MAC DOWELL 1996: 189-197. Mc GLEW 2002. OSBORBE & HORNBLLOWER 1994: 69-83. ADKINS 2010: 219. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1984. CAREY 1994: 69-83. DAVID 1984.

δυνασμός που επιχειρεί να επιτύχει ο Νεοπτόλεμος είναι και ευκαίος, γιατί ικανοποιεί και τις δύο πλευρές, αλλά και αναγκαίος, γιατί στην περίπτωση που δεν θα πραγματοποιηθεί, οι συνέπειες είτε για τον Φιλοκλήτη, είτε για τους Αχαιούς θα είναι ολέθριες. Για αυτό και ο Νεοπτόλεμος συνιστά στον Φιλοκλήτη να συνεργαστεί μαζί του χαλιναγωγώντας τον θυμό που τον πλημμυρίζει (921-922: ΝΕ. *πολλὴ κρατεῖ / τούτων ἀνάγκη· καὶ σὺ μὴ θυμοῦ κλύων*).

Αλλά ο ψυχικός βασανισμός που έχει υποστεί ο σωματικά και ψυχικά τραυματισμένος ήρωας κατά το παρελθόν, δεν του επιτρέπει να συνθηκολογήσει σε μία τέτοιου είδους συνεργασία. Αισθάνεται εξαπατημένος και προδομένος (923-924: ΦΙ. *ἀπόλωλα, τλήμων, προδέδομαι· τί μ', ὃ ξένε, / δέδρακας*;). Σύμφωνα με τον Φιλοκλήτη, ο Νεοπτόλεμος έκανε αισχρή κατάχρηση της εμπιστοσύνης του, προκειμένου να τον εγκλωβίσει σε ένα άφευκτο αδιέξοδο. Έχοντας αφαιρέσει τα τόξα του απελπισμένου ασθενούς, ουσιαστικά του στερεί κάθε δυνατότητα ελεύθερης επιλογής. Για αυτό και ο Φιλοκλήτης, πλημμυρισμένος από δικαιολογημένη οργή που προκύπτει από το αίσθημα ότι έχει αδικηθεί, δεν διστάζει να τον χαρακτηρίσει ως δημιουργό της φοβερότερης πανουργίας (927-931: ΦΙ. *ὃ πῦρ σὺ καὶ πᾶν δεῖμα καὶ πανουργίας / δεινῆς τέχνημ' ἔχθιστον, οἶά μ' εἰργάσω, / οἷ' ἠπάτηκας· οὐδ' ἐπαισχύνῃ μ' ὀρών / τὸν προστρόπαιον, τὸν ἰκέτην, ὃ σχέτλιε; / ἀπεστέρηκας τὸν βίον τὰ τόξ' ἑλών*). Ο καιρὸς δεν έχει ωριμάσει ακόμη, ὥστε να ευοδωθεῖ η συνεργασία. Οι προϋποθέσεις λειτουργίας της διαδικασίας της πειθούς είναι ἀνάγκη να εξελιχθὸν και να μεστώσουν. Ενώ φαίνεται ὅτι ο Οδυσσεύς έχει αντιληφθεῖ την ἀξία του περιεχομένου του νέου σχεδίου που συνέλαβε ο Νεοπτόλεμος και συμπράττει για την πραγμάτωσή του ἰσχυριζόμενος ὅτι η κυρίευση του Ἰλίου με τα πρᾶκλεια ὄπλα έχει αποφασιστεῖ ἀπὸ τον Δία και ὄχι ἀπὸ τον ἴδιο (989-990), ο Φιλοκλήτης παρουσιάζεται βαθύτατα πληγωμένος και ἀνένδοτος. Παρά τις παροτρύνσεις του Χοροῦ, που ἐπισημαίνει ὅτι, δεδομένων των συνθηκῶν, θα ἦταν συνετὸ και ὠφέλιμο για τον ἴδιο να φανεῖ μετριοπαθέστερος (1176, 1184), ο νοσῶν ἥρωας δηλώνει ὅτι νιώθει πλέον να τον πλημμυρίζει η ἐπι-

θυμία για φόνο. Η αυτοκαταστροφική του διάθεση φανερώνεται με ανατριχιαστική αμεσότητα: σχεδιάζει να κόψει το κεφάλι του και να κομματιάσει τα μέλη του (1208-1209).

Φαίνεται ότι οι ψυχολογικές συνθήκες που συνιστούν το περιεχόμενο του καιροῦ, δεν έχουν ωριμάσει ακόμη, ώστε να επιτευχθεί η τελική συναίνεση. Τα αισθήματα προδοσίας και εγκατάλειψης, που ταλανίζουν τον Φιλοκτήτη, δεν του επιτρέπουν να αναπτύξει διάθεση συνεργασίας για το κοινό όφελος των Ελλήνων. Αποτελεί δείγμα ευφυΐας και υψηλού ήθους το γεγονός ότι ο Νεοπτόλεμος ανέλαβε την πρωτοβουλία να παρέμβει επιστρέφοντας στον Φιλοκτήτη τα όπλα του και ομολογώντας ότι η κατοχή τους χωρίς την συγκατάθεση του ιδιοκτήτη τους αποτελεί άδικη και αναίσχυντη πράξη (1234: ΝΕ. *αἰσχρῶς γὰρ αὐτὰ κού δίκη λαβὼν ἔχω*). Στις αντιδράσεις του Οδυσσέα, που επιχειρεί να παρακωλύσει την ενέργεια του Νεοπτόλεμου (1241), ο έντιμος γιος του Αχιλλέα απαντά ότι η δικαιοσύνη είναι ανώτερη από την σοφία (1246: ΝΕ. *ἀλλ' εἰ δίκαια, τῶν σοφῶν κρείσσω τάδε*) και ότι αποτελεί ηθικό χρέος του να διορθώσει το αισχρό έργο που ανέλαβε να περαιώσει (1249). Με την τοποθέτησή του αυτή ο εισηγητής της επικρατέστερης έκφανσης της ρητορικής πειθούς θέτει τα αναγκαία και εύστοχα όρια στην χρήση της σοφιστικής ρητορικής τέχνης. Στην αξιολογία του Νεοπτόλεμου η σοφία, συνώνυμη της σοφιστικής, υπόκειται στην ηθική και στο δίκαιο. Η τήρηση της δικαιοσύνης είναι αυτή που, καθώς προσδοκά ο Νεοπτόλεμος, θα εμπνεύσει συναισθηματική ασφάλεια στον Φιλοκτήτη. Η απόδοση των όπλων στον κάτοχό τους θα του δώσει την δυνατότητα να νιώσει σιγουριά και την ελευθερία να επιλέξει αν πραγματικά επιθυμεί να συνδράμει τους Αχαιοὺς στην επίτευξη του στόχου τους (1273-1276). Η ευφυΐα και η εντιμότητα του Νεοπτόλεμου αποδείχτηκαν αποτελεσματικότες, όσον αφορά στην αντιμετώπιση της τραυματισμένης ψυχής του Φιλοκτήτη. Σύμφωνα με τον γενναίο απόγονο του Αχιλλέα, η οργή του νοσούντος ήρωα είναι αναμενόμενο να έχει πλέον εξατμιστεί και οι πληγές της ψυχής του να έχουν πια επουλωθεί (1308-1309: ΝΕ. *εἶεν· τὰ μὲν δὴ τόξ' ἔχεις, κούκ ἔσθ' ὄτου / ὀργὴν ἔχοις ἄν οὐδὲ μέμψιν εἰς ἐμέ*).

Ο Φιλοκτίτης ανταποκρίνεται θετικά στις προσπάθειες του Νεοπτόλεμου να κερδίσει την εμπιστοσύνη του υποδεικνύοντας ότι η αξιολογική πρόταξη των ανθρωπιστικών αρχών της δικαιοσύνης έναντι της επιστράτευσης εκβιαστικών μέσων πειθαναγκασμού προκειμένου για την υπηρεσία του κοινωνικού συμφέροντος συνάδει με την ιδιοσυγκρασία και την φύση του έντιμου τέκνου του Αχιλλέα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η επισήμανση του Φιλοκτίτη ότι ο Νεοπτόλεμος δεν είναι γέννημα του Σίσυφου, είναι δυνατόν να συσχετιστεί με την τοποθέτησή του στον στίχο 1246, που συνίσταται στην αξιολογική υπεροχή του δικαίου έναντι της σοφιστείας. Παρ' όλο που η πρόταξη της δικαιοσύνης έχει απαλύνει τα οδυνηρά συναισθήματα που έχουν πλήξει την ψυχή του Φιλοκτίτη, ο ασθενής και πολύπαθος ήρωας δεν είναι ακόμη έτοιμος να συμπράξει στην κυρίευση του Ιλίου. Η αποκάλυψη του χρησμού που έδωσε ο Τρώας μάντης Έλενος ότι η θεραπεία του Φιλοκτίτη δεν θα ευοδωθεί αν δεν συνδράμει με τα τόξα του στην εκπόρθηση της Τροίας, προκαλεί έντονες αντιδράσεις άρνησης και αυτοκαταστροφής στον πάσχοντα (1348 κ.ε.).

Η ενσυναίσθηση και η ανθρωπιά του Νεοπτόλεμου δεν του επιτρέπουν να συνεχίσει τις απόπειρες πειθούς στηριγμένος σε επιφανειακά ρητορικά τεχνάσματα. Η σοφιστική πειθώ που μετέρχεται ο νεαρός ήρωας, αναβαθμίζεται και μετουσιώνεται σε αληθινή σοφία, καθώς στρατεύεται στην υπηρεσία των ψυχικών αναγκών του νοσούντος. Η πεισματική και αγριεμένη άρνηση του Φιλοκτίτη οδηγεί τον Νεοπτόλεμο στην υιοθέτηση μιας πλήρως ευθυγραμμισμένης με τις ανάγκες του ασθενούς θέσης. Ο Νεοπτόλεμος αποφασίζει να πραγματοποιήσει το θέλημα του Φιλοκτίτη και να τον μεταφέρει στην πατρίδα του προβαίνοντας έτσι σε μία ενέργεια που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ύμνος στην υπέρτατη αξία του ανθρωπισμού (1402 κ.ε.). Με αυτή του την ενέργεια επιτέλους κερδίζει την εμπιστοσύνη του πληγωμένου Φιλοκτίτη ο οποίος με ανακούφιση και θαυμασμό σπεύδει να αναφωνήσει *ὦ γενναῖον εἰρηκῶς ἔπος* (1403). Η απόλυτη συμπαράταξη του Νεοπτόλεμου με τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες του Φιλοκτίτη έχει εξασφαλίσει κατά το μέγι-

στο μέρος τις προϋποθέσεις της επιτυχημένης διαδικασίας πειθούς. Ο μέχρι τούδε καχύποπτος ήρωας για πρώτη φορά λυτρώνεται από την απόλυτη μοναξιά έχοντας επανακτήσει την πίστη του στους ανθρώπους. Η περίσταση είναι πλέον κατάλληλη, ώστε να εμφανιστεί ο Ηρακλής, η παρέμβαση του οποίου θα συντελέσει στην ευόδωση της πειθούς που μεταχειρίστηκε ο Νεοπτόλεμος και θα αναδείξει την ανθρωπιστική υφή των μέσων που οδηγούν στην σύνθεση των αντίρροπων δυνάμεων, στην φιλία και στην ομόνοια.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADKINS A.W.H., 2010, *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα. Από τον Όμηρο ως τον πέμπτο αιώνα* (μετάφρ. Ι.Ν. ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ), Αθήνα.
- ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ Γ., 1984, «Οι αντικείμενοι λόγοι του Πρωταγόρα: Ένα αδιέξοδο και η λύση του» στο: *Η αρχαία σοφιστική. Πρακτ. Διεθν. Συνεδρ.*, Ελλην. Φιλολ. Εταιρεία, σελ. 64-79.
- AULTMAN-MOORE LLOYD W.J., 1994, "Moral pain and the choice of Neoptolemus: *Philoctetes* 984" *CW* 87.4, p. 309-310.
- BLUNDELL M.W., 1987, "The moral character of Odysseus in *Philoctetes*" *GRBS* 28, p. 307-329.
- , 1989, *Helping friends and harming enemies. A study in Sophocles and greek ethics*, Cambridge.
- CARLEVALE J., 2000, "Education, physis, and freedom in Sophocles' *Philoctetes*", *Arion* 8.1, p. 26-60.
- DE ROMILLY J., 1994, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή* (μετάφρ. Φ.Ι. ΚΑΚΡΙΑΗΣ), Αθήνα.
- DONNET D., 1991, "La parodos du *Philoctète* (v. 135-218): Analyse de structure et psychoanalyse", *Les études classiques* 59, p. 301-306.
- FULKERSON L., 2006, "Neoptolemus grows up? 'Moral development' and the interpretation of Sophocles' *Philoctetes*" *CCJ* 52, p. 49-61.
- GARVIE A.F., 1972, "Deceit, violence and persuasion in the *Philoctetes*", στο *Studi Classici in Onore di Quintino Cataudella I*. Κατάνη, p. 213-226.
- GOMPERZ H., 1912, *Sophistik und rhetorik*, Berlin.
- GUTHRIE W.K.C., 1962-1981, *A history of greek philosophy*, t. I-VI, Cambridge.
- HAWKINS A. HUNSAKER, 1999, "Ethical Tragedy and Sophocles' *Philoctetes*", *CW* 92.4, p. 337-357.
- HESK J., 1997, "Sleazy Odysseus? Deception in Sophocles' *Philoctetes*", *Omnibus* 34, p. 4-7.

- KERFERD G.B., 1981, *Η Σοφιστική κίνηση*, Αθήνα.
- , 1984, “Meaning and reference Gorgias and the relation between language and reality” στο: *Η αρχαία σοφιστική*. Πρακτ. Διεθν. Συν. Ελλην. Φιλοσ. Εταιρ., σελ. 215-222.
- MARKANTONATOS A. (υπό έκδοση), *The narrative art of Sophocles* [Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte] Berlin, New York.
- , 1990, *Σοφοκλέους Φιλοκλήτης. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, Αθήνα.
- PRAUSCELLO L., 2010, “The language of pity: *Eleos* and *oiktos* in Sophocles’ *Philoctetes*”, *Cambridge* 56, p. 199-212.
- RYZMAN M., 1991, “Neoptolemus’ psychological crisis and the development of *physis* in Sophocles’ *Philoctetes*”, *Eranos* 89, p. 35-41.
- SANDRIDGE N.B., 2008, «Feeling vulnerable, but not too vulnerable: Pity in Sophocles’ *Oedipus Coloneus*, *Ajax* and *Philoctetes*”, *CJ* 103.4, p. 433-448.
- SEGAL C., 1962, “Gorgias and the psychology of the Logos”, *Harvard Studies in classical philology* 66, p. 99-155.
- ΤΑΟΥΣΙΑΝΙ Α., 2011, “Ou me pithetai: Persuasion versus deception in the prologue of Sophocles’ *Philoctetes*”, *CQ* 61.2, p. 426-444.
- WEBSTER T.B., 1979, *Sophocles’ Philoctetes*, Cambridge.
- WHITBY M., 1996, “Telemachus Transformed? The Origins of Neoptolemus in Sophocles’ *Philoctetes*”, *G&R* 43.1, p. 31-47.
- WHITMAN C.H., 1951, *Sophocles. A study of heroic humanism*, Cambridge, Mass.

Βιβλιοκρισίες – Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΜΕΣΣΗΝΙΑ: Συμβολές στην Ιστορία και στον Πολιτισμό της, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Εκδοτική Εποπτεία: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Επιστημονική Επιμέλεια: Α.Ν. Δουλαβέρας - Ι.Κ. Σπηλιοπούλου, Χορηγία Κων. Αρνόκουρος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σελ. 721.

Μία σπουδαία έκδοση, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική και πολιτιστική πορεία της Μεσσηνίας μέσα στον χρόνο, είδε το φως της δημοσιότητας το 2012. Πρόκειται για έναν καλαίσθητο τόμο 727 σελίδων, με χορηγία του Κων. Αρνόκουρου, ευεργέτη της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Ο τόμος είναι αφιερωμένος στη μνήμη της κόρης του, της Νότας, που τόσο απροσδόκητα και άδικα έφυγε από τη ζωή στο άνθος της ηλικίας της. Πράγματι «ὄν γάρ οἱ θεοὶ φιλοῦσι, ἀποθνήσκει νέος». Ο τόμος εκδόθηκε με την εκδοτική εποπτεία της καθηγήτριας κυρίας Γεωργίας Ξανθάκη – Καραμάνου και την επιστημονική επιμέλεια των επικούρων καθηγητών της Σχολής Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα και Ιωάννας Κ. Σπηλιοπούλου.

Τον τόμο προλογίζει η τότε Πρόεδρος του Φιλολογικού Τμήματος της Σχολής, καθηγήτρια κυρία Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου και σήμερα Ομότιμη Καθηγήτρια, η οποία ανάμεσα στα άλλα σημαντικά και ουσιαστικά, σημειώνει και τα εξής:

«Ένα ολοκληρωμένο έργο για τη Μεσσηνία στην πολιτισμική της διαχρονία, που ν' ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της επιστημονικής έρευνας, αποτελούσε

αναμφισβήτητα desideratum. Το εκτενές πόνημα που παρουσιάζουμε με την έκδοση αυτή φιλοδοξεί να καλύψει έτσι υπαρκτό κενό και ν' αναδείξει τις κύριες εκφάνσεις της πορείας της πανάρχαιας αυτής περιοχής του τόπου μας στην ιστορία και τη σημαντική συμβολή της στο πολιτισμικό γίγνεσθαι του Ελληνισμού. Οι δεκαέξι εισηγήσεις παρατίθενται υπό μορφή ενός ζωντανού οδοιπορικού, που έλκει την αφετηρία του από τα προϊστορικά χρόνια συνεχίζεται στην Αρχαιότητα, στο Βυζάντιο, στη Λατινοκρατία, στην Τουρκοκρατία, στην Επανάσταση και καταλήγει στη νεώτερη και σύγχρονη εποχή».

Ο τόμος αποτελείται από τις παρακάτω 16 εργασίες με τους αντίστοιχους συγγραφείς: Αιμ. Μπάνου, *Μεσσηνία: Οι προϊστορικοί χρόνοι*. – Βασ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Πύλος στον κατάλογο των πλοίων και τις πινακίδες της γραμμικής Β'.* – Ε. Ζυμή, *Η Μεσσηνία των ιστορικών χρόνων μέσα από τα μνημεία της*. – Α. Farrington, *Η ελληνιστική και ρωμαϊκή Μεσσηνία*. – Δ. Πανομήτρος, *Πόλεις της Μεσσηνίας στην Ελληνική Ανθολογία*. – Μ. Ξανθοπούλου, *Οικιστικά κατάλοιπα της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής περιόδου στη Μεσσηνία*. – Ι. Κακούρος, *Βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας*. – Γ. Στείρης, *Φιλοσοφία και Θεολογία του Νικολάου, επισκόπου Μεθώνης*. – Ν. Κοντογιάννης, *Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: από το Βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος*. – Φ. Πέρρα, *Πτυχές της ιστορίας της λατινοκρατούμενης Μεσσηνίας: Η περίπτωση του Ναβαρίνου/Port de Jonc*. – Ν. Τόμπρος, *Η Μεσσηνία σε επαναστατική τροχιά (1770-1828)*. – Αθ. Χρήστου, *Τρεις σταθμοί στην επανάσταση του 1821 στη Μεσσηνία: 23 Μαρτίου 1821 – Μανιάκι – Ναυαρίνο*. – Ι. Πλεμμένος, *Ο μουσικός εξευρωπαϊσμός της Καλαμάτας: 1890-1912*. – Αρ. Δουλαβέρας, *Όψεις του λαϊκού βίου στη Μεσσηνία κατά τον 19ο και 20ό αιώνα*. – Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, *Καλλιεργώντας τη σταφίδα στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Έμποροι, Κτηματίες, Καλλιεργητές*. – Ι. Σπηλιοπούλου, *Η πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη της Καλαμάτας από τα προεπαναστατικά χρόνια*

έως την περίοδο του μεσοπολέμου. Η τύχη της πόλης μετά τους σεισμούς.

Οι συγγραφείς του τόμου είναι ή ήταν διδάσκοντες στη Σχολή και ο καθένας από την επιστημονική οπτική της ειδικότητάς του ερεύνησε το θέμα του, με επιστημονική επάρκεια και πληρότητα. Η καθηγήτρια Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου επισημαίνει στον Πρόλόγο της αυτήν ακριβώς τη διάσταση του έργου και το αίσθημα επιστημονικής ευθύνης των συγγραφέων, με αυτά τα λόγια:

«Όλες οι μελέτες αποτυπώνουν με ευκρίνεια τα επιστημονικά χαρίσματα των συγγραφέων τους: την πλήρη γνώση και εξειδίκευση στο εξεταζόμενο αντικείμενο, την τεκμηρίωση των πηγών, την ακρίβεια στην παράθεση των ερευνητικών δεδομένων, την αξιοπρόσεκτη βιβλιογραφική ενημερότητα και τον ζωντανό, ελκυστικό λόγο, αρετές που προσδίδουν στο συλλογικό αυτό έργο τον χαρακτήρα του ολοκληρωμένου επιστημονικού πονήματος, αλλά και μιας ευανάγνωστης και αβίαστης γραφής».

Το έργο αυτό αποτελεί μια ακόμα προσφορά του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου — και ειδικότερα της Σχολής Καλαμάτας — στην έρευνα και την προβολή του πολιτισμού της Μεσσηνίας στη διαχρονία του. Είναι «κατάθεση πνεύματος και ψυχής» των συγγραφέων του, απόκτημα πραγματικό για κάθε Μεσσήνιο και βιβλίο αναφοράς για θέματα της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Μεσσηνίας.

Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας

Μ. Τερζίδου, *Η μουσική ζωή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τη μαρτυρία των παπύρων*, Θεσσαλονίκη 2013, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σελ. 472.

Η αδιαφιλονίκητη αξία αλλά και η εξέχουσα σημασία που είχε η μουσική στη ζωή των αρχαίων Ελλήνων είναι ζητήματα γνωστά σε όλους, όσοι εντρυφούν επιστημονικά στη μελέτη του ελληνικού πολιτισμού διαχρονικά.

Το ανά χειράς έργο επιχειρεί να διερευνήσει τη θέση που κατείχε η τέχνη της μουσικής και να αναδείξει τον ρόλο των επαγγελματιών μουσικών, άσπων ή διάσπων, στη σφύζουσα κοινωνία και τον πολιτισμό της Αιγύπτου τους έξι αιώνες που καλύπτει η λεγόμενη 'ελληνιστική και ρωμαϊκή' περίοδος (3ος π.Χ. - 3ος/αρχές 4ου μ.Χ. αι.) μέσα από τη συστηματική και πολυμερή ανάκληση σημαντικότερων μη λογοτεχνικών παπυρικών ευρημάτων, μουσικών και μη, και οστράκων.

Πρώτιστες αρετές του βιβλίου βιβλίο που αποτελεί βελτιωμένη έκδοση της διδακτορικής διατριβής της συγγρ., είναι ευκρίνεια και καθαρότητα της δομής. Το συγκεντρωμένο υλικό ταξινομείται σε έξι κεφάλαια τα οποία πλαισιώνονται από μια λεπτομερή εισαγωγή (σελ. 21-47) και ένα καταληκτικό κεφάλαιο όπου παραθέτονται τα συμπεράσματα της ερευνητικής διαδικασίας (σελ. 409-414). Το εμπειριστωμένο εισαγωγικό σημείωμα συμβάλλει στην ευχερέστερη κατανόηση των βασικών θεμάτων της αρχαίας ελληνικής μουσικής παράδοσης μέσα από επιλεγμένες παπυρικές πηγές, «*in vivo* μαρτυρίες της καθημερινότητας των μουσικών» (σελ. 23). Έτσι, λοιπόν, ελέγχονται οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες της συγκεκριμένης εποχής στην Αίγυπτο, οι διαφοροποιήσεις που επέλθαν στη μουσική τεχνοτροπία στο πλαίσιο της μετάβασης από τη λεγόμενη Νέα Μουσική (5ος-4ος αι. π.Χ.) στη μουσική πρακτική της ελληνιστικής εποχής υπό το πρίσμα του επαγγελματικού ανταγωνισμού δεξιοτεχνίας μεταξύ των καλλιτεχνών αλλά και το παραστασιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν τα είδη του τραγουδιού εκείνης της εποχής. Ιδιαίτερος χρήσιμη είναι η ενότητα για τους «μίμους», ένα δημοφιλές είδος λαϊκού θεάτρου με αρχαιότερες καταβολές. Ο ρόλος των παντόμιμων και των ομηριστών στη μουσική ατμόσφαιρα

της εποχής διακοινώνεται επιτυχώς καταδεικνύοντας την ποικιλομορφία των καλλιτεχνών που εκφράζονται μουσικά.

Στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 49-73) η οπτική της συγγο. καθορίζεται από την αδρομερή ανάλυση της μουσικής εκπαίδευσης στην ελληνιστική Αίγυπτο μέσα από έναν αρμονικό συγκερασμό πληροφοριών τόσο από διάσπαρτο παπυρικό υλικό (κυρίως ιδιωτικά συμβόλαια διδασκαλίας) όσο και από τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Στο Δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 75-94) αναπτύσσεται ο δημοφιλής θεσμός των μουσικών διαγωνισμών και διασαφηνίζονται οι κοινωνικές προεκτάσεις του ως αναπόσπαστο κομμάτι των πάνδημων εορτών ήδη από την εποχή των Πτολεμαίων. Η συμπαράθεση παπύρων που παραδίδουν πληροφορίες αναφορικά με κρίσιμης σημασίας θέματα των μουσικών αγώνων (ονόματα μουσικών, κανόνες διαγωνισμού, κ.ά.) συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάγλυφη απεικόνιση της μουσικής περιστασης μέσα από τη ματιά των ίδιων των πρωταγωνιστών της ιστορικής στιγμής. Η ιδιαίτερη θέση των διονυσιακών τεχνιτών ως μελών οργανωμένων σωματείων (*Κοινά*), ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτισαν οι ενώσεις αυτές προς την κατεύθυνση μιας οικουμενικής διεύρυνσης των μουσικών εκδηλώσεων της εποχής αλλά και ειδικότερα η επίδραση που άσκησε το αιγυπτιακό σωματείο των Τεχνιτών του Διονύσου, το πρώτο που ιδρύθηκε στον ελληνιστικό κόσμο, διερευνώνται στις σελίδες του Τρίτου κεφαλαίου (σελ. 95-127) της παρούσας εργασίας. Η αξιοσημείωτη χρηστικότητα του Τετάρτου κεφαλαίου (σελ. 129-285) έγκειται κατά κύριο λόγο στην τριχοτομημένη παράθεση του συγκεντρωμένου μουσικολογικού υλικού. Το πρώτο μέρος πραγματεύεται τα σχετιζόμενα με την ιστορική εξέλιξη, την παράδοση, την περιοδολόγηση των δύο συστημάτων παρασημαντικής που επινόησαν οι αρχαίοι Έλληνες (*μελογραφία* και *κρουματογραφία*) και δημιουργεί κατ' αυτόν τον τρόπο το αναγκαίο θεωρητικό πλαίσιο για την παράθεση σπαραγμάτων σημαντικότητας μουσικών παπύρων που παραδίδουν πληροφορίες αναφορικά με τη μουσική σύνθεση (φωνητική και οργανική σημειογραφία) χορικών από γνωστές τραγωδίες της κλασικής εποχής στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου. Στο

τρίτο μέρος του κεφαλαίου, που απευθύνεται σε ένα κοινό λιγότερο ή περισσότερο εξοικειωμένο με τις μουσικές παραμέτρους, παρατίθεται ένας κατάλογος από 29 σωζόμενους μουσικούς παπύρους που διασώζουν 43 μουσικά κομμάτια. Η συγγρ. εξαιρεί δικαίως τη μοναδικότητα αυτών των τεκμηρίων που συνιστούν ζωντανά «κείμενα αναφοράς» των μουσικών λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια μιας μουσικής παράστασης στα θέατρα των μεγάλων ελληνικών πόλεων της Αιγύπτου. Τον κόσμο και τη δραστηριότητα των ήσωνων μουσικών στην αιγυπτιακή επαρχία της ελληνορωμαϊκής περιόδου επιχειρεί να προσδιορίσει το Πέμπτο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου (σελ. 287-350). Η παρουσίαση 21 συμβολαίων εργασίας που χρονολογούνται κυρίως τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. συμβάλλει δυναμικά στην εξασφάλιση γενικευμένων συμπερασμάτων αναφορικά με αυτούς τους καλλιτέχνες που εν πολλοίς θεωρούνται δεύτερης κατηγορίας μουσικοί και ως εκ τούτου απουσιάζουν συστηματικά από τις φιλολογικές πηγές. Ευτυχή συγκυρία συνιστά το παράρτημα του κεφαλαίου που περιλαμβάνει ιδιωτικές επιστολές αλλά και άλλες έμμεσες μαρτυρίες που ανακαλούν πτυχές της ψυχαγωγίας στις επαρχιακές πόλεις της Αιγύπτου. Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας (σελ. 351-407) η πολύπλευρη παρουσία των μουσικών διευκολύνεται μέσα από την ειδολογική ταξινόμηση των παπύρων που παραδίδουν οικονομικά και διοικητικά έγγραφα και καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα ιδιωτικών και δημόσιων δραστηριοτήτων από λογαριασμούς εξόδων για εορτές έως φορολογικές δηλώσεις και πάσης φύσεως οικονομικές συνδιαλλαγές (τραπεζικές συναλλαγές, εντολές πληρωμών, διαθήκες, μισθώσεις ακινήτων κλπ.).

Η περιδιάβαση στην κοινωνία των μουσικών της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου συνιστά τη βάση προκειμένου να συνεχιστεί απρόσκοπτα ο επιστημονικός διάλογος αναφορικά με τον ελληνικό μουσικό πολιτισμό στο σύνολό του. Από την παραπάνω αδρή παρουσίαση προκύπτει, πιστεύω, με σαφήνεια ότι το κρινόμενο πόνημα χαρακτηρίζεται από μια εγκυρότατη επιστημονική ενημέρωση, ορθή κατανόηση της υπάρχουσας (και ιδιαίτερος πλούσιας) βιβλιογραφίας αλ-

λά, πρωτίστως, από μια υποδειγματική ανάλυση του συγκεκριμένου υλικού που διευκολύνει την άριστη τεκμηρίωση του θέματος σε όλα τα επίπεδα. Αν κάποιος προσθέσει σε αυτά την φροντισμένη έκδοση των Αδελφών Κυριακίδη, τυχόν αδυναμίες ή αβλεψίες της συγγ. δεν στέκονται ικανές για να αμαυρώσουν τη γενικά πολύ θετική εντύπωση που θα αποκομίσει το αναγνωστικό κοινό ξεφυλλίζοντας το συγκεκριμένο βιβλίο.

Μαργαρίτα Σωτηρίου

ΧΡΟΝΙΚΑ

- I. Τιμητική εκδήλωση για την Ευρυδική Αντζουλάτου-Ρετσιλά
Πρώτη Κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Η Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών
Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου οργανώνει

Τιμητική Εκδήλωση

για την κ. Ευρυδική Αντζουλάτου-Ρετσιλά

Ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου μας
και πρώτη Κοσμήτορα της Σχολής μας.

Η Εκδήλωση, θα πραγματοποιηθεί στις 03 Νοεμβρίου 2016,
ημέρα Πέμπτη και ώρα 7 μ.μ.,
στο Αμφιθέατρο της Σχολής «Νικόλαος Πολίτης».

Θα μιλήσουν για τη ζωή και το έργο της οι:
Αριστείδης Δουλαβέρας, Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου,
Ιωάννα Σπυλιοπούλου, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΙΑΔΠΑ
και ο Θανάσης Χρήστου, Αν. Καθηγητής ΤΙΑΔΠΑ.
Θα χαρούμε να μας τιμήσετε με την παρουσία σας!

Καλαμάτα, 25 Οκτωβρίου 2016

Ο Κοσμήτωρ

Καθηγητής Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Ο Πρόεδρος του ΤΙΑΔΠΑ

Αν. Καθηγητής Νικόλαος Ζαχαριάς

Ο Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας

Αν. Καθηγητής Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος

Χαιρετισμός

από τον Γεώργιο Ανδρειωμένο

Καθηγητή-Αναπληρωτή Πρύτανη
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Κύριοι Πρόεδροι,
Σεβαστέ Καθηγητά κ. Νικήτα,
Αγαπητοί και Αγαπητές Συνάδελφοι,
Αγαπητοί Φοιτητές και Φοιτήτριες,
Κυρίες και Κύριοι,
Αγαπητή Βίκυ,

Από όλους εδώ μέσα, ίσως είμαι εκείνος που γνωρίζει περισσότερο την κυρία Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα.

Είχα τη χαρά να είμαι συνάδελφός της στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, αρχικά όταν υπηρετούσε στο (τότε) Τμήμα Αρχαιολογίας-Βιβλιοθηκονομίας (σήμερα και Μουσειολογίας) και εγώ στο Τμήμα Μετάφρασης. Μετά συνυπηρετήσαμε σε αυτό το Τμήμα Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας του πιο πάνω Ιδρύματος και αργότερα ξαναδιασταυρώθηκαν οι δρόμοι μας και στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, υπηρετώντας εγώ στο Τμήμα Φιλολογίας και εκείνη στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτιστικών Αγαθών.

Δεν φανταζόμουν ποτέ ότι θα ερχόταν η στιγμή να κληθώ να χαιρετίσω μια τελετή που αξίζει πέρα για πέρα η τιμωμένη, τόσο ως επιστήμονα, όσο κυρίως ως άνθρωπος· γιατί είναι πανθομολογούμενο ότι, από όπου πέρασε η κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα, μόνο καλές εντυπώσεις άφησε. Ήταν ο άνθρωπος που φρόντιζε να ενώνει, ακόμη και σε πολύ δύσκολες περιστάσεις. Όταν η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ήταν αρκετά τεταμένη, η Βίκυ πρώτη ήταν πάντα εκεί να λείει έναν καλό λόγο και να συμβιβάζει τα πράγματα. Το έδειξε άλλωστε και εδώ ως Κοσμήτορας στη Σχολή μας, ότι έτσι λειτουργούσε. Της αξίζουν πολλοί έπαινοι: καταρχήν γιατί

είναι ένας εξαιρετος άνθρωπος· έπειτα γιατί είναι μια αφοσιωμένη δασκάλα, που ποτέ δεν άφησε τα διοικητικά καθήκοντά της να παραμερίσουν τα διδακτικά — θα έλεγα, μάλιστα, ότι πρώτα έβαζε τα διδακτικά της καθήκοντα και μετά στιδίποτε άλλο· επίσης, γιατί πρόκειται για μιαν εξαιρετη επιστήμονα, που, και πάλι από όπου πέρασε, άφησε το στίγμα της — όχι μόνο στον Πανεπιστημιακό χώρο, αλλά και στον χώρο των μουσείων.

Αξίζουν πολλά συγχαρητήρια στους εμπνευστές αυτής της εκδήλωσης και νομίζω ότι θα δοθεί η ευκαιρία στους ομιλητές να μας πουν ακόμη περισσότερα για την προσωπικότητα και το έργο της τιμωμένης.

Εμένα, θα μου επιτρέψεις, Βίκυ, έναν πιο προσωπικό τόνο. Καλώς ξαναήρθες, πάντοτε εδώ θα είναι το δεύτερο σπίτι σου και πάντοτε θα σε θυμόμαστε και θα σε έχουμε ανάγκη να είσαι κοντά μας, να μας χαρίζεις το χαμόγέλό σου και την καλή σου κουβέντα. Προσωπικά, σε ευχαριστώ πάρα πολύ, όχι μόνο για το διάστημα που συνυπηρετήσαμε εδώ, αλλά και για εκείνο που συνυπήρξαμε στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και συνεργαστήκαμε άψογα.

Συγχαίρω ξανά θερμά τους οργανωτές και εύχομαι καλή επιτυχία στη σημερινή εκδήλωση.

Χαιρετισμός

*από τον Αλέξιο Γ.Κ. Σαββίδη*Καθηγητή-Κοσμήτορα της Σχολής
Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών
Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Την ομότιμη καθηγήτρια Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, τη Βίκυ μας, πρωτογνώρισα αρκετά χρόνια πριν η εύνοια της τύχης μας φέρει σχεδόν παράλληλα μαζί στην Καλαμάτα. Την είχα συναντήσει μέσω μιας κοινής φίλης, της αρχαιολόγου Τζο-Γεωργίας Δημακογιάννη (της φιλολογικής συντροφιάς της Βιβλιοφιλίας Σπανίων Βιβλίων του Κώστα Σπανού), η οποία μου είχε πει ότι θα γνώριζα μια από τις σημαντικότερες, κατά τη γνώμη της, μουσειολόγους. Από την πρώτη στιγμή είχα εντυπωσιαστεί από την ευγένεια, την ευρυμάθεια, τη δυνατότητα συνθετικής σκέψης αλλά και το ευπροσήγορον του χαρακτήρα της, ενώ — δεν το κρύβω — ιδιαίτερα καταλυτικά ενήργησε πάνω μου, ώστε να την εκτιμήσω ακόμη περισσότερο, μια κοινή μεγάλη μας «αγάπη»: αυτή για την κλασική μουσική. Μια επίσης κοινή μας «θεραπαινίδα» είναι η Κεφαλονιά — άμεση φυσικά για εκείνη, λόγω καταγωγής και εξαπλωμένης γνώσης του παρελθόντος και του παρόντος της, έμμεση για μένα λόγω ειδικού ενδιαφέροντος για τη μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της.

Όταν πριν από επτά περίπου χρόνια ήλθα με μετάκληση στη Σχολή μας στην Καλαμάτα, στα τέλη του 2009, η Βίκυ είχε λίγο πριν εκλεγεί κι εκείνη με μετάκληση και έτσι συναντηθήκαμε και πάλι, εκείνη προερχόμενη από το βορειοδυτικό άκρο της χώρας μας, την Κέρκυρα (το Ιόνιο Πανεπιστήμιο), κι εγώ από το νοτιοανατολικό της άκρο, τη Ρόδο (το Πανεπιστήμιο Αιγαίου). Στο μεταξύ είχαμε προηγουμένως ξανα-ευρεθεί την περίοδο 2006-2009 ως μέλη εκλεκτορικών επιτροπών στο Πανεπιστήμιό μας κατά την περίοδο της Προσωρινής Διοικούσας Επιτροπής στα αθηναϊκά γραφεία του Πανεπιστημίου μας, στην πολύβουη οδό Μιχαλακοπούλου, με πρωτοβουλία της πρώτης Προέδρου του

ΤΙΑΔΠΑ αλλά και του Τμήματος Φιλολογίας, αγαπητής συναδέλφου και φίλης Γεωργίας Ξανθάκη-Καραμάνου. Τότε είχαμε για μια φορά ακόμα διαπιστώσει τα πολλά που μας ένωναν — ιδιαίτερα η επιθυμία να συνεργαστούμε μέσα σε μια ατμόσφαιρα διεπιστημονικότητας, η οποία χαρακτηρίζει το επιστημονικό προφίλ του Τμήματός μας.

Από την αρχή της εδώ παρουσίας μας, εκτός από τα επιστημονικά μας καθήκοντα έπρεπε να συμβάλλουμε όσο το δυνατόν περισσότερο και στα διοικητικά ζητήματα της Σχολής — η Βίκυ αρχικά ως αναπληρώτρια Πρόεδρος του ΤΙΑΔΠΑ και κατόπιν ως η πρώτη εκλεγμένη Κοσμήτορας της Σχολής μας, από το 2011 έως την περσινή της αφυπηρέτηση (2015). Περιττεύει νομίζω να υπενθυμίσει κανείς τις άπειρες φορές που με σύνεση και ψυχραιμία αντιμετώπισε τις δυσκολίες που έχουν ενσκήψει στους δύσκολους καιρούς που περνάμε γύρω από ποικίλα ζητήματα της Σχολής και των Τμημάτων της. Η ευγενική παρουσία και ο από πλευράς της άριστος χειρισμός διαφόρων διοικητικής υφής θεμάτων στις συνεδρίες της Κοσμητείας αποτελούσε εγγύηση, είτε επρόκειτο για τα πιο ταπεινά, ανθυπο-λεπτομερειακά, ζητήματα είτε για τα πιο ουσιώδη και σοβαρά. Η συμβολή της επίσης στις πάντοτε απαιτητικές διαδικασίες των εκλεκτορικών υπήρξε καιρία και ουσιαστική. Από την άλλη πλευρά, ως άριστη παιδαγωγός και δασκάλα, ήταν πάντοτε στο πλευρό των φοιτητών, που είχαν την τύχη να σπουδάσουν και να θητεύσουν κοντά της. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τα αυθόρμητα, ενθουσιώδη, χειροκροτήματα των μαθητών της, όταν της αναγγέλθηκε η εκλογή της ως Κοσμήτορας. Μια αναγγελία που δεν την ανέμενε εναγωνίως κλεισμένη σε ένα γραφείο, αλλά μεταλαμπαδεύοντας τη γνώση μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας με μια Ολύμπια ηρεμία!

Η παρακαταθήκη που αφήνει στο Τμήμα της σχετίζεται πολυδιάστατα με το πρόγραμμα σπουδών και την καταλυτική συμβολή σ' αυτό ως προς τον τομέα όπου τόσο διακρίθηκε, της Πολιτιστικής Διαχείρισης, σχεδιάζοντας μάλιστα αρχικά σε μεγάλο βαθμό το προφίλ του μεταπτυχιακού προγράμματος για την *Πολιτιστική Διαχείριση και το Περιβάλλον* και συντελώντας στην έγκαιρη έγκρισή του. Το τε-

λευταίο ξεκινά αυτές τις ημέρες υπό την άγρυπνη καθοδηγητική έμπνευση της πρώτης του διευθύντριας, της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, σε συνεργασία με τα άλλα μέλη της συντονιστικής του επιτροπής, των επίσης φιλότατων συναδέλφων Αριστείδη Δουλαβέρα και Βάνας Σπηλιοπούλου. Από την άλλη πλευρά, η Βίκυ από την αρχή έστεργε το σχέδιο δημιουργίας και έκδοσης Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής μας, μάλιστα στον ετοιμαζόμενο πρώτο τόμο συμμετέχει με ειδική επιστημονική συμβολή, με τίτλο: «Από το “μικρό και φιλόξενο” στο “μεγάλο” και “επιβλητικό”:
καταγράφοντας μουσειακές τροχιές».

Πολλά θα μπορούσε ακόμη να μαρτυρήσει κανείς από τις εμπειρίες του μέσα από την συνεργασία με την Βίκυ. Θα μου επιτρέψετε μια ακόμη τελική κατάθεση, που έχει να κάνει με έναν σπουδαίο πνευματικό άνθρωπο και δεινό συνομιλητή. Γνωρίζοντας καλύτερα την Βίκυ μέσα στα τελευταία χρόνια, είχα την τύχη να τον γνωρίσω κι εκείνον μέσω αυτής: ο Μάριος Ρετσίλας, πραγματικό alter ego της Βίκυς, ενδιαφέρθηκε πολύ για την πορεία και την εξέλιξη της Σχολής μας, συχνότατα δε μάλιστα μας έδωσε πολύτιμες συμβουλές που πήγαζαν μέσα από μια αυθεντική εμπειρία και «σοφία ζωής». Προσωπικά, του είμαι ευγνώμων και θα ήθελα αυτό να το καταθέσω στη σημερινή ευφρόσυνη εκδήλωση. Επιπλέον, να του πω ότι τώρα που ολοκλήρωσα την έκδοση του νέου μου βιβλίου για τους Μεγαλοκομνηνούς του Πόντου στην Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, θα επιδοθώ προσεχώς και στην διερεύνηση δυνατότητας βιογράφησής του, ως απογόνου των φημισμένων Κομνηνών του Βυζαντίου.

Αγαπητή μας Βίκυ, είμαι σίγουρος ότι τώρα, ακόμη περισσότερο, θα «εκχυλίσουν» περισσότερες επιστημονικές συμβολές και επιτεύγματα εκ μέρους σου. Εμείς εδώ δεν σε ξεχνάμε και θα προσπαθήσουμε να συνεχίσουμε στα ίχνη σου.

Χαιρετισμός
από τον Νικόλαο Ζαχαριά

Αν. καθηγητή – Πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας,
Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Εκλεκτοί συνάδελφοι,
Φίλες και Φίλοι,

Το 2009 σε μια συνάντηση με τον αείμνηστο βυζαντινολόγο καθηγητή Θανάση Παλιούρα, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του ανέφερα ότι εκλέχτηκα στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και ότι επίκειται η μετακίνησή μου στην Πανεπιστημιακή Σχολή της Καλαμάτας. Αφού με συνεχάρη για την «σωστή επιλογή» μου, συμπλήρωσε: «Είναι νεοσύστατο Τμήμα, αλλά είναι φανερό η δυναμική του. Ανάμεσα στους συναδέρφους σου υπηρετεί ως καθηγήτρια και η Ευρυδίκη Αντζουλάτου, η οποία είναι η κατεξοχήν ερευνήτρια στη Μουσειολογία και Πολιτισμική Διαχείριση, που το Τμήμα σου έχει ως διακριτό συστατικό».

Αυτή η ενημέρωση έγινε σύντομα βεβαιότητα, αφού πολύ συχνά γινόμασταν μάρτυρες της αναγνωρισιμότητας και κατάρτισης της συναδέρφου μέσα από τις αναφορές συναδέρφων, τις προσκλήσεις για εκλεκτορικές διαδικασίες που δεχόταν, τα πολλαπλά μηνύματα από τον χώρο της Πολιτισμικής Κληρονομιάς και Διαχείρισης.

Από τη στιγμή της γνωριμίας μας και πάντα, ήταν κυρίαρχα τα δυο συστατικά στοιχεία του χαρακτήρα της, αυτά της ευγένειας και της παρηγορίας. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να μην εκπέμπει ευγένεια και αριστοκρατία, αφού ήταν φανερό ότι διάγει μια προσωπική και επαγγελματική ζωή γεμάτη τέχνη; Δηλαδή, η καθηγήτρια Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα ήταν ήδη φτασμένη και ώριμη επαγγελματικά,

όταν συνέδραμε στο νεοσύστατο Τμήμα μας. Και ως εκ τούτου, του πρόσφερε πολλά, λαμβάνοντας μάλλον ολίγα, αλλά εκτιμώ πως το σύνολο και όσων έδωσε και όσων έλαβε ήταν από καρδιάς και από το σύνολο της κοινότητας.

Είχα την τύχη να συνεργαστώ μαζί της σε διάφορες επιτροπές και συλλογικές εργασίες του Τμήματος, με κυρίαρχο το έργο της προετοιμασίας και της υποδοχής του εξοπλισμού από το Γ' ΚΠΣ, μια διαδικασία που κράτησε πλέον του έτους, που ξεκίνησε στα τέλη του 2012 και ολοκληρώθηκε κοντά στα Χριστούγεννα του 2013. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου έπρεπε να εξευρεθούν χώροι για τη φιλοξενία του εξοπλισμού, να προετοιμαστούν από άποψη παροχών και στη συνέχεια να γίνουν οι κατανομές και η διάθεσή του. Η πολύτιμη εμπειρία της σε θέματα διοίκησης και οργάνωσης ολοκλήρωσε αυτό το σημαντικό έργο της Σχολής με τρόπο ομαλό και υποδειγματικό, οδηγώντας στον εξοπλισμό της Σχολής και των γραμματειών της, αλλά και των διδασκητρίων και των εργαστηρίων και ερευνητικών ομάδων. Στο πλαίσιο αυτών των εργασιών οραματίστηκε και ολοκλήρωσε την Μουσειακή Αρχαιολογική Συλλογή της Σχολής, για την οποία τολμώ να πω ότι υπήρξα ο στενός συνεργάτης της, ευχαριστώντας την και τότε και πάντα για αυτή την πρόταση, που ήταν εμπειρία ζωής για εμένα. Αισθάνομαι χρέος μου να αναφέρω την μαρτυρία της ανάμνησης του εκλεκτού συζύγου της κ. Μάριου Ρετσίλα, ο οποίος αντιλαμβανόμενος την χρονική πίεση, ανέλαβε εθελοντικά την καταγραφή ενός πλήθους εκατοντάδων ανατύπων βιβλίων, που είχαν παραμείνει ως άγνωστο υλικό, τα οποία ταξινόμησε, καταλογογράφησε και παρέδωσε στην Κοσμητεία, και όλο αυτό με τρόπο μειλίχιο, ευχάριστο και αποτελεσματικό.

Αγαπητή κυρία Κοσμήτορα, αγαπητή συνάδερφε, παρακαλώ επιτρέψτε μου να εκφράσω τις ευχαριστίες, την αγάπη και εκτίμηση όλων των συναδέρφων για όσα προσφέρατε και συνεχίζετε να προσφέρετε στο τμήμα και στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Χαιρετισμός

από τον Βασίλειο Κωνσταντινόπουλο

Αν. καθηγητή – Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας
της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Κυρίες και Κύριοι Συνάδελφοι,
Εκλεκτοί προσκεκλημένοι,
Αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες,

Εσωτερικής ανάγκης έκφραση και όχι τυπικής υποχρέωσης απόρροια αποτελεί η σεμνή αυτή εκδήλωση, με την οποία τιμούμε την αγαπητή Συνάδελφο κυρία Ευριδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα. Όσοι είχαμε την ευτυχή συγκυρία να τη γνωρίσουμε, χαιρόμασταν τη γνήσια και πηγαία ευγένειά της την αυθόρμητη καλοσύνη της και τη μετριοπάθειά της. Γιατί αυτές οι αρετές που πρέπει να κοσμούν τον αληθινό υπηρέτη της γνώσης και που δύσκολα, δυστυχώς, ανιχνεύονται σε άλλους, πλούσια αναγνωρίζονταν στην κα Ρετσίλα.

Στο πρόσωπό της τέμνονταν η προσήνεια και η απλότητα, με την αποτελεσματικότητα στις διοικητικές λειτουργίες, και η φροντίδα για τη Σχολή, με το ενδιαφέρον για τον κάθε συνάδελφο. Η απλότητά της ενέπνεε σεβασμό και η ικανότητά της στην επίλυση των προβλημάτων προκαλούσε θαυμασμό. Όλοι θα θέλαμε να είχε περισσότερα χρόνια υπηρεσίας, για να κοσμή και να βοηθεί τη Σχολή μας. Η κα Ρετσίλα έχει κερδίσει την αγάπη μας. Ξέρω ότι θα είναι πάντα μαζί μας, όπως και εμείς θα τη θεωρούμε πάντα ανάμεσά μας.

Λέγεται συνήθως ότι πίσω από ένα επιτυχημένο άνδρα υπάρχει μια σημαντική γυναίκα. Στην περίπτωση της κας Ρετσίλα ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Πίσω από αυτήν στήριγμά της, βοηθός και εμπνευστής της, είναι ο καταξιωμένος σκηνοθέτης κ. Μάριος Ρετσίλας, που έχει προσφέρει στη Σχολή και μας τιμά με την φιλία του.

Αγαπητοί μας κυρία και κύριε Ρετσίλα, δεχθείτε παρακαλώ την ειλικρινή έκφραση των ευχαριστιών μας και της ευγνωμοσύνης μας για την προσφορά σας στη Σχολή. Ξέρουμε ότι θα απασχολείσθε δημιουργικά αυτή την περίοδο, όπως ξέρουμε ότι η σκέψη σας θα είναι κοντά μας και γι' αυτό θα εξακολουθούμε να σας υπολογίζουμε στην επιστημονική μας δύναμη.

Σας ευχαριστώ.

Χαιρετισμός

από την Άρτεμη Διαμαντοπούλου

Φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
Εκπρόσωπο των φοιτητών

Σεβαστή μου κυρία Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα,
πρώτη εκλεγμένη Κοσμήτορα της Σχολής μας,
Σεβαστοί μου καθηγητές και καθηγήτριες,
Αγαπητοί συμφοιτητές και αγαπητές συμφοιτήτριες,
Κυρίες και κύριοι,

Η αποφιννή τελετή, αποτελεί φόρο τιμής προς την αξιοσέβαστη κυρία Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, πρώτη εκλεγμένη Κοσμήτορα της Σχολής μας, η οποία αποχωρώντας από τον πανεπιστημιακό χώρο, αφήνει ένα αξιομνημόνευτο έργο πίσω της, που αναντίρρητα θα αποτελέσει παρακαταθήκη και για τις επόμενες γενιές φοιτητών.

Λέγεται ότι η αξία ενός καθηγητή διαφαίνεται όχι μόνο από την ικανότητα να διδάξει τον φοιτητή, αλλά μέσω αυτής της ίδιας της διδαχής, να αγγίξει ουσιαστικά και καθοριστικά την ψυχή του. Αυτό, διαπιστώνεται ως χαρακτηριστικό στον εκπαιδευτικό βίο της κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα, καθώς μέσα από τα λεγόμενα προς τους φοιτητές και τις φοιτήτριές της, αλλά — *ας μου επιτραπεί* — και μέσα από τα δικά μου βιώματα, η ίδια εστίαζε κυρίως στην ορθή διδασχία, παρά στην απρόσωπη αξιολόγηση.

Ως μία από τις πολλές φοιτήτριες της κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα, με βεβαιότητα και καθαρότητα λόγου, δύναμαι να εκφράσω το απόσταγμα της σκέψης των συμφοιτητών μου, που είναι γεμάτο από αγάπη και σεβασμό προς το πρόσωπό της. Έντονο χαρακτηριστικό της η υπομονή, ο σεβασμός και ένα ηπίων τόνων πνεύμα, που, όμως, διακατέχεται από έντονο ενθουσιασμό για τη διδασκαλία και τη ζωή. Μέσα από τις πλούσιες αξίες και την ακριβή γνώση που λάβαμε,

ελπίζω και πιστεύω πως θα υποστηρίξουμε την ανέμη αξία του πολιτισμού μας, μέσα σε μία κοινωνία που μαστίζεται από έντονη κρίση ταυτότητας και αξιών.

Σεβαστή μου κυρία Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, οι συμφοιτητές και συμφοιτήτριες του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, σας οφείλουμε ένα εγκάρδιο ευχαριστώ για τις ορθές και ουσιαστικές γνώσεις που μας μεταλαμπαδεύσατε και έτσι μπορούμε να ελπίζουμε πως ίσως κάποια στιγμή, καταφέρουμε να είμαστε άξιοι συνεχιστές του έργου σας, καθώς σύμφωνα με τον Μ. Αλέξανδρο, άξιο μαθητή της λαμπρής μορφής του Αριστοτέλη, «Στους γονείς οφείλομεν το ζην, στους δε διδασκάλους το ευ ζην».

Σας ευχόμαστε από καρδιάς να ζήσετε ακόμη πολλά πολλά χρόνια, για να προσφέρετε τη γνώση σας και τη σοφία σας.

Σας ευχαριστώ.

Ομιλία

από τον Αριστείδη Δουλαβέρα

τ. Αν. Καθηγητή Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
με θέμα:

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ

*Ομότιμη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου:
Η ακαδημαϊκή της πορεία και το έργο της*

Κύριε Αναπληρωτή Πρύτανη,

Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,

Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Φιλολογίας.

Κυρία Κοσμήτορ, αγαπητή κυρία Ευρυδίκη Αντζουλάτου-
Ρετσίλα,

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,

Αγαπητές και αγαπητοί εκπρόσωποι των φοιτητών,

Αγαπητά μέλη της Γραμματείας και του λοιπού προσω-
πικού,

Αγαπητές φοιτήτριες και αγαπητοί φοιτητές,

Κυρίες και κύριοι,

Είναι για μένα ιδιαίτερη χαρά που βρίσκομαι και πάλι, μετά την πρόσφατη αφυπηρέτησή μου, σε προσφιλές και οικείο περιβάλλον και που συναντώ αγαπητά πρόσωπα συναδέλφων, φοιτητών και φοιτητριών αλλά και φίλους και συνεργάτες από τη γραμματεία και τη διοίκηση.

Η χαρά μάλιστα αυτή έχει μια ιδιαιτερότητα, διότι προέκυψε από την οργάνωση τιμητικής εκδήλωσης για μια εξέχουσα προσωπικότητα του Πανεπιστημίου μας, αυτήν της κ. Ευρυδίκης Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ομότιμης Καθηγήτριας της Σχολής μας και πρώτης Κοσμήτορος αυτής. Η συμπόρευσή μας αρκετά χρόνια στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών και η συνεργα-

σία μας σε διάφορα θέματα του Τμήματος και της Σχολής, αποτελούν ένα ευχάριστο κεφάλαιο για μένα, που έκλεισε με την αφυπηρέτηση, πρώτα της ίδιας και έπειτα της δικής μου. Πέραν τούτων, υπάρχει και ερευνητική συνάφεια με την κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα σε θέματα του λαϊκού μας πολιτισμού. Ήταν συνεπώς για μένα ηθική υποχρέωση να παρευρεθώ στην αποψινή εκδήλωση και να πω «έπαινον τον πρόποντα».

Η καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα αφυπηρέτησε στις 31-08-2015, αφού συμπλήρωσε το 67ο έτος της ηλικίας της στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, με αντικείμενο διδασκαλίας «*Διαπολιτισμικές σπουδές με έμφαση στην αξιοποίηση και προώθηση του υλικού πολιτισμικού προϊόντος*».

Έλαβε το 1971 Πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1980 Διδακτορικό δίπλωμα από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και πραγματοποίησε Μεταδιδακτορικές σπουδές εξειδίκευσης στην Εθνολογία, Μουσειολογία και Διαχείριση Πολιτισμικών Αγαθών στη Γαλλία, (École du Louvre, Institut d'Art et d'Archéologie Sorbonne, École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales) και στις Η.Π.Α. (Museum Management Institute, Berkeley).

Εργάστηκε από το 1975 έως το 1994 με τον τίτλο της Επιμελήτριας στο κρατικό Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, ενώ η διδασκαλία της σε πανεπιστημιακούς φοιτητές, με θέμα τη νεοελληνική καλλιτεχνική λαϊκή έκφραση και τη μουσειολογία, άρχισε το 1979, σε συνεργασία έως το 1992 με διδάσκοντες τη Λαογραφία και την Παιδαγωγική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δίδαξε επίσης ως ειδική επιστήμων (Π.Δ.407/80) κατά το διάστημα 1990-1992 στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, με γνωστικό αντικείμενο «*Η παιδαγωγική του λαογραφικού μουσείου*».

Το 1993 εξελέγη Επίκουρος Καθηγήτρια στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Αρχαιονομίας-Βιβλιοθηκονομίας, με γνωστικό αντικείμενο Μουσειολογία, κατόπιν, το 2000,

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και στη συνέχεια, το 2005, Καθηγήτρια στο ίδιο Πανεπιστήμιο, στο Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, με γνωστικό αντικείμενο «*Διαπολιτισμικές σπουδές, με έμφαση στην αξιοποίηση και προώθηση του υλικού πολιτισμικού προϊόντος*».

Διετέλεσε επίσης Επισκέπτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Lesley (Cambridge Μασαχουσέτης), και, τέλος, από το 2009 υπηρέτησε με μετάκληση ως Καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Πλουσιότατο είναι το διδακτικό της έργο. Δίδαξε στο *Πανεπιστήμιο Αθηνών* «*Η παιδαγωγική του λαογραφικού μουσείου*», στο *Ιόνιο Πανεπιστήμιο* «*Εισαγωγή στη Μουσειολογία, Διαχείριση Συλλογών, Παρουσίαση και Ερμηνεία Μουσειακών Συλλογών, Διαχείριση Μουσείων*», στο *Πανεπιστήμιο Lesley* «*Ελληνικός υλικός πολιτισμός: μουσειακή αξιοποίηση και μουσειοεκπαιδευτικές εφαρμογές, Μουσειακή κουλτούρα και πολιτιστικές σπουδές*», στο *Istituto Professionale per Ciechi (Παλέρμο)* «*Ερμηνεία και ανάδειξη πολιτιστικών αγαθών*» και, φυσικά, στο *Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών*.

Πολύ αξιόλογο είναι το διδακτικό έργο της και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Έτσι, προσέφερε διδακτικό έργο: στο *Πανεπιστήμιο Αθηνών* με θέματα: «*Προστασία και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, Η παιδαγωγική του λαογραφικού μουσείου, Μελέτες Ειδικών Περιπτώσεων Μουσείων*», στο *Ιόνιο Πανεπιστήμιο* με θέματα: «*Μεθοδολογία της έρευνας*», στο *Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης /Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας (Διαπανεπιστημιακό ΠΜΣ): «Εφαρμοσμένη Μουσειολογία*», στο *Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο: «Λαϊκή Τέχνη και Πολιτισμός*», στο *Πανεπιστήμιο Αθηνών/Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Διαπανεπιστημιακό Διατμηματικό ΠΜΣ): «Ηθική και Αρχαιολογία*», στο *Πανεπιστήμιο George Washington: «Μουσειοεκπαιδευτικές δραστηριότητες και κοινό*», στο *Πανεπιστήμιο Rhode Island: «Παιδαγωγική του μουσείου*», και στο *Μαράσλειο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών: «Παιδαγωγική των μουσείων*».

Η ίδια πραγματοποίησε έρευνα και μελέτη σε διάφορα μουσεία, όπως:

- ▶ Στα μουσεία της Γαλλίας, Musée de l' Homme, Musée des Arts et Traditions Populaires,
- ▶ στο Κέντρο Μουσειολογικής τεκμηρίωσης του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (I.C.O.M. της Γαλλίας,
- ▶ στο Museum of Fine Arts στη *Βοστώνη*,
- ▶ στο Metropolitan Museum of Art στη *Νέα Υόρκη*,
- ▶ στη Μουσειακή Συλλογή Πανεπιστημίου Rhode Island,
- ▶ στο Μουσείο Haffenreffer Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Brown,
- ▶ Ινστιτούτο Smithsonian στην *Washington*,
- ▶ στο Social History Museum στην *Αδελαΐδα*, και στο
- ▶ Museum of Applied Arts and Sciences στο *Σύδνεϋ*.

Έλαβε επίσης μέρος σε Κοινοτικά Προγράμματα όπως: ΠΕΝΕΔ, Interreg, Tempus Tacis, Journeyman, Socrates, Πυθαγόρας II, σε ειδικά προγράμματα επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού του ΥΠΠΟ, σε Ειδικό πρόγραμμα του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.), κλπ.

Η κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα έλαβε μέρος σε 21 διδακτορικές διατριβές ως επιβλέπουσα, ως μέλος τριμελούς επιτροπείας επιτροπής ή επταμελούς εξεταστικής επιτροπής.

Παρακολούθησε πάνω από 130 πτυχιακές και μεταπτυχιακές εργασίες φοιτητών της και έλαβε μέρος σε 30 εκλεκτορικά σώματα για εκλογή μελών ΔΕΠ.

Πολύ σημαντικό υπήρξε το διοικητικό της έργο, αφού υπηρέτησε:

- α) ως Αναπληρώτρια Διευθύντρια στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης,
- β) ως Αναπληρώτρια Πρόεδρος στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, και Κοσμήτορας στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Υπήρξε η πρώτη Κοσμήτωρ της Σχολής αυτής και οργάνωσε υποδειγματικά την όλη λειτουργία της, καταξιώνοντας τον θεσμό με το κύρος της, τη γνώση της, την εργατικότητα της και τη μεθοδικότητά της. Υπήρξε εξάλλου μέλος της Συγκλήτου, με ουσιαστική συμβολή στις εργασίες της.

Διετέλεσε επίσης μέλος σε ακαδημαϊκούς, ερευνητικούς και πολιτιστικούς φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, συμμετέσχε σε περισσότερα από 120 συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό με εισήγησή της, έδωσε έναν μεγάλο αριθμό διαλέξεων σε ποικιλία κοινού, καθώς και πολλές συνεντεύξεις σε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές, και οργάνωσε 19 Μουσεία, 41 εκθέσεις και ένα μεγάλο αριθμό εκπαιδευτικών εφαρμογών σε πολιτιστικούς φορείς και ιδρύματα στην Ελλάδα και στον διεθνή χώρο.

Μεγάλο και πρωτότυπο είναι το συγγραφικό της έργο, με βιβλία, μονογραφίες, και πάνω από 100 άρθρα και μελετήματα δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους. Δημοσίευσε επίσης βιβλιοκρισίες για νέες εκδόσεις του χώρου της. Εργασίες της έχουν δημοσιευθεί στα ιταλικά, στα γαλλικά και στα αγγλικά σε αντίστοιχα περιοδικά.

Αναφέρω μερικά από τα πολύ ενδιαφέροντα βιβλία της:

1. *Τα στέφανα του γάμου στη Νεώτερη Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή. Α' έκδοση: Αθήνα 1980, σελ. 186. Β' έκδοση: Αθήνα 1999, Εκδόσεις Αλέξανδρος, σελ. 190.
2. *Το μουσείο και ο ρόλος του στην κοινωνία*. Έκδοση Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», Αθήνα 1984, σελ. 16.
3. *Λαογραφικά Μουσεία και Παιδεία*. Αθήνα Α' έκδοση 1986, Β' έκδοση 1991, σελ. 50.
4. *Μουσειολογικοί διαλογισμοί. Προσεγγίσεις – Εφαρμογές*. Έκδοση Μουσικο-φιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», Αθήνα-Άρτα 1995, σελ. 142.
5. *Μνήμης Τεκμήρια*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 2004, σ. 400.
6. *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεκτα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005, σελ. 676
7. *Σώμα και Μνήμη*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σ. 224.

Εδώ πρέπει να προσθέσω ότι η κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα έγραψε και 14 εκπαιδευτικά εγχειρίδια για νέους, με θέματα του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού, έκδοση των Φίλων του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, και ότι η ίδια συνέλαβε τη δομή και είχε την ευθύνη σύνταξης (1990-1994) του μηνιαίου εκπαιδευτικού εντύπου «*Το λαλουσάκι*», που εξέδιδε επί δύο δεκαετίες συνεχώς το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, με πρωτοβουλία και αρχική χρηματοδότηση της συγγραφέως.

Έχει τιμηθεί με υποτροφίες, διακρίσεις και βραβεία από το Ι.Κ.Υ., το Γαλλικό Κράτος, την Κυβέρνηση της Αυστραλίας, το Ίδρυμα Jean-Paul Getty και το Ίδρυμα Fulbright.

Έλαβε επίσης ευχαριστήρια επιστολή από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με θερμές ευχαριστίες για την άφογη συνεργασία τους και την ουσιαστική συμβολή της στην ακαδημαϊκή ζωή του Ιδρύματος.

Εξάλλου, το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, εκτιμώντας το έργο και τη προσφορά της κας Αντζουλάτου-Ρετσίλα στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών και στο Πανεπιστήμιο γενικότερα, της απένειμε τον τίτλο της Ομότιμης Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, τον Δεκέμβριο του 2015.

Όμως, η κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα έχει και μια άλλη σπουδαία ενασχόληση στη ζωή της, άγνωστη στους πολλούς. Έχει ασχοληθεί με τη μουσική με εξαιρετική επιτυχία. Στο εξάτομο έργο του Τάκη Καλογερόπουλου, *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής. Από τον Ορφέα έως σήμερα*, τόμος 1, Α-Γ, έκδοση Γιαλλελή 1998, σελ. 160, λήμμα: *Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρυδίκη*, διαβάζουμε:

«Η γνωστή Επ. Καθηγήτρια Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με τις λαμπρές σπουδές φιλολογίας, εθνολογίας, μουσειολογίας, μουσειοπαιδαγωγικής και management μουσείων σε Ελλάδα, Γαλλία, Αγγλία, Αυστρία και Η.Π.Α., σπούδασε επίσης τραγούδι στο Ωδείο Πειραιώς (τάξη Κούλας Κατσιμαντή), διαθέτοντας εξαιρετη φωνή σοπράνο κολορατούρας. Όμως η

Ελληνική Λυρική Τέχνη απέσυρε τελικά τα προφανή δικαιώματά της για χάρη της επιστήμης. Είναι παντρεμένη με τον γνωστό σκηνοθέτη Μάριο Ρετσίλα».

Ήδη από την ηλικία των 8 ετών εμφανιζόταν σε συναυλίες που οργανώνονταν (από το Ωδείο της) στον Παρνασσό και στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιώς. Σχετικά με το τραγούδι, από την ηλικία των 14 ετών (παράλληλα με τη μαθητεία της στο Ωδείο) ήταν σολίστ στη χορωδία του (γυμνασίου της), δηλαδή στο Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, που διύθυνε αρχικά ο έγκριτος μουσικολόγος Μίνως Δούνιας (μεγάλη μορφή στον χώρο αυτόν. Κοντά του διδάχθηκε εθνομουσικολογία ο Φοίβος Ανωγειανάκης και ήταν η πρώτη που τιμήθηκε με το ειδικό βραβείο που είχε θεσπιστεί στη μνήμη του, ως επιβράβευση της αριστείας της στη μουσική). Στη συνέχεια, τη χορωδία διύθυνε ο μουσουργός Γιάννης Ιωαννίδης, σε συναυλίες στην Αθήνα αλλά και στη Θεσσαλονίκη.

Επίσης, στο πλαίσιο αυτό, της ανέθεταν, σε πάγια βάση, να ψάλλει τον υπέροχο ύμνο «*Άσπιλε, Αμόλυντε...*», την τελευταία εβδομάδα των Χαιρετισμών στη λειτουργία που οργάνωνε το Κολλέγιο, με τη συμμετοχή της χορωδίας του, στον ναό του Αγ. Κωνσταντίνου στη Γλυφάδα και μετά σε εκείνον της Αγίας Παρασκευής, γεγονός που θυμούνται οι επιζώντες δάσκαλοί της με συγκίνηση ακόμα και σήμερα και της το λένε σε συναντήσεις τους.

Σε μετέπειτα χρόνια τραγούδησε σε συναυλίες στον Παρνασσό, στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιώς και στο αμφιθέατρο της Ελληνοαμερικανικής Ένωσης και είχε πολύ καλές κριτικές. Επίσης, συμμετείχε σε συναυλίες στον Λυκαβηττό σε έργα του Θεοδωράκη.

Οι μουσικές της ικανότητες αποδεικνύονται και από τα παρακάτω δύο περιστατικά: Είχε λάβει μέρος και σε οντισιόν που οργάνωσε ο Μάνος Χατζιδάκις, ως διευθυντής του τρίτου προγράμματος ραδιοφωνίας, για να πάρει συνεργάτες και, όταν τέλειωσε την ερμηνεία του έργου που είχε παρουσιάσει, την ρώτησε σε ποια όπερα του εξωτερικού κάνει καριέρα και του απάντησε στο *Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης στην Πλάκα*, και εκείνος έμεινε άναυδος!

Την ίδια έκπληξη είχε σημειώσει αργότερα και ο Χρήστος Λαμπράκης, ο οποίος σημειωτέον ήταν μαθητής — βαρύτερος — της δασκάλας της.

Αξίζει επίσης να αναφέρω ότι ο σημερινός δάσκαλός της στη μουσική Γεώργιος Μισαπλίδης (εξαιρετικός παιδαγωγός, πάρα πολύ αυστηρός και απαιτητικός) θεωρεί πολύ κρίμα το ότι άφησε τότε τη μουσική για την πανεπιστημιακή καριέρα!

Δεν μένει παρά να την απολαύσουμε εδώ στην Καλαμάτα, σε ειδική μουσική εκδήλωση, σε συνεργασία με τους τοπικούς μουσικούς φορείς.

Κυρίες και κύριοι,

Η κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα αφοσιώθηκε στην υπόθεση της Παιδείας επί πολλά έτη μέχρι την αφυπηρέτησή της, χωρίς βέβαια να αφήσει την αγαπημένη της μουσική. Το Πανεπιστήμιο και η κοινωνία γενικότερα έχουν κερδίσει πολλά από την ίδια, όπως και οι συνάδελφοί της, αλλά και οι φοιτητές της, που την παρακολουθούσαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και που την εκτιμούσαν ιδιαίτερα. Προσέφερε πολλά στην επιστήμη της, στη διδασκαλία και στη διοίκηση.

Όπου υπηρέτησε, έδειξε επιστημονική επάρκεια, εργατικότητα, ήθος και άκαμπτη επιμονή στην επίτευξη των στόχων, που κάθε φορά είχε θέσει.

Παράλληλα, επετύγχανε πάντα το δέον και το ορθό, με τη σοβαρότητα της όλης παρουσίας της, την ευρύτητα της σκέψης της, την πειθώ του λόγου της, την επιμονή, αλλά και τη μαχητικότητά της όταν ήταν αναγκαίο, και, πάνω απ' όλα, με τις δημιουργικές πρωτοβουλίες της.

Τίμησε την πανεπιστημιακή κοινότητα τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, δίνοντας διαλέξεις, συμμετέχοντας σε αποστολές, συνέδρια και εκθέσεις και δημοσιεύοντας μελετήματά της σε έγκυρα περιοδικά, ελληνικά και ξενόγλωσσα.

Σώφρων, αξιοπρεπής, ευγενής, με καλοσύνη και με βαθύτερη συνείδηση του μέτρου.

Αχώριστος συμπαραστάτης και συνοδοιπόρος στη ζωή της, ο διακεκριμένος σκηνοθέτης και συγγραφέας Μάριος Ρετσίλας, που βρίσκεται απόψε μαζί μας. Δικαιούται ασφαλώς και αυτός μέρος της αποφινής τιμής.

Ευχόμαστε ολόψυχα στην κ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα να έχει υγεία και να συνεχίζει να δημιουργεί. Είναι βέβαιο ότι έχει να προσφέρει πολλά στην επιστήμη της, στην ελληνική μουσική και στα ελληνικά γράμματα γενικότερα.

Ομιλία

από την Ιωάννα Σπηλιοπούλου

Μόνιμη Επίκουρο Καθηγήτρια
Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με θέμα:

*«Η συμβολή της Ευρυδίκης Αντζουλάτου-Ρετσίλα
στη μουσειολογία και τις μουσειακές σπουδές»*

Αγαπητοί μου,

Σας καλησπερίζω κι εγώ με τη σειρά μου, ερχόμενη να εστιάσω σε μία πολύ σημαντική πτυχή της σταδιοδρομίας της τιμώμενης: στη συμβολή της στην εδραίωση της Μουσειολογίας και των Μουσειακών Σπουδών στην Ελλάδα, η οποία συμβαδίζει σχεδόν χρονικά με τη γένεση και τη μετέπειτα πορεία τους στη χώρα.

Στη δεκαετία του '60, ο αείμνηστος Δημήτριος Λουκάτος, Καθηγητής Λαογραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, παρουσιάζει στις παραδόσεις του και θέματα μουσείων. Παράλληλα, η Διευθύντρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης της Αθήνας, Πόπη Ζώρα, πραγματοποιούσε και μαθήματα αναφερόμενα στη διαφύλαξη, προβολή και ερμηνευτική προσέγγιση των μουσειακών θησαυρών για το πλατύ κοινό. Στη δεκαετία του '70, η Πόπη Ζώρα εξασφαλίζει υποτροφίες από τη βρετανική και τη γαλλική κυβέρνηση για τη μετεκπαίδευση μελών του προσωπικού του Μουσείου στη συντήρηση και τη μουσειολογία. Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα παρακολουθεί ως υπότροφος του Γαλλικού Κράτους στη Σορβόνη μεταδιδακτορικές σπουδές ειδίκευσης στη μουσειολογία.

Το 1982, κατόπιν έμπνευσης και επιστημονικού σχεδιασμού της τελευταίας, οργανώνεται στο Αργοστόλι Κεφαλληνίας από το Κοργιαλένιο Λαογραφικό Μουσείο και σε συνεργασία με το Βρετανικό Συμβούλιο ημερήσιο σεμινάριο

για τη μουσειοπαιδαγωγική, απευθυνόμενο στους εκπαιδευτικούς του νομού, όπου αναπτύχθηκαν θέματα ιστορικής εξέλιξης, αποστολής και μορφωτικού έργου των μουσείων με πρακτική άσκηση σε ειδικά σχεδιασμένα εκπαιδευτικά προγράμματα και στην έννοια της επίδειξης και χρήσης μουσειοαποσκευής, ετοιμασμένης ειδικά για τις ανάγκες του σεμιναρίου. Η εκδήλωση αυτή αποτέλεσε μία χρήσιμη εφαρμογή για την μετέπειτα οργάνωση σεμιναρίων από το ΥΠΠΟ με θέμα «Μουσείο και Σχολείο» σε νομούς της χώρας.

Στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, από το 1978 και εξής, οργανώνονται και πραγματοποιούνται συστηματικά από την Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα σεμιναριακά μαθήματα μουσειολογίας σε Έλληνες και αλλοδαπούς φοιτητές, σε κοινωνικές λειτουργούς και στελέχη του Εθνικού Οργανισμού Προνοίας, σε Επιμελήτριες των Κέντρων Νεότητας του Δήμου Αθηναίων, σε εκπαιδευτικούς και υπευθύνους βιβλιοθηκών, σε καθηγήτριες οικιακής οικονομίας, σε επαγγελματίες ξεναγούς, σε εκπαιδευόμενα πολιτιστικά στελέχη.

Η τιμώμενη προσκαλείται να διδάξει τα θέματα αυτά το 1985 στη Βοστώνη, το 1986 στην Αυστραλία και, στο διάστημα 1989-1992, στο Παλέρμο. Την περίοδο 1990-1992, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, εισάγεται σε προπτυχιακό, και αργότερα και σε μεταπτυχιακό επίπεδο, το μάθημα «Παιδαγωγική του Μουσείου», το οποίο διδάσκεται από την Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα.

Το 1994 εισάγεται η μουσειολογία ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος Αρχειονομίας-Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Την εισαγωγή αυτού του νέου κλάδου στήριξε η Ομότιμη Καθηγήτρια και τότε Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου. Η τετραετής διδακτική του κάλυψη ανατίθεται στη νεοεκλεγείσα Επίκουρο Καθηγήτρια Μουσειολογίας Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα. Η κατανόηση ότι αρχεία, μουσεία και βιβλιοθήκες παρουσιάζουν ως κιβωτοί πολιτισμικού αποθέματος συγγένεια, ομοιότητες ή και ταύτιση ως προς την πραγμάτωση του έργου τους (δηλαδή συλλογή, διάσωση, καταγραφή,

ταξινόμηση, τεκμηρίωση, φύλαξη, προβολή κλπ.), ενέπνευσε τον σχεδιασμό του προγράμματος των προπτυχιακών σπουδών του Τμήματος. Η πρόσληψη της πλήρως αναπτυγμένης κατά το σκεπτικό αυτό μουσειολογικής γνώσης προσέβλεπε στην ενδυνάμωση της ικανότητας του πτυχιούχου βιβλιοθηκονόμου-αρχειονόμου να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της εργασίας του και να λειτουργήσει δημιουργικά στο ενδεχόμενο μιας διεπιστημονικής σύμπραξης.

Το 2000, η τιμώμενη εξελέγη Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και στη συνέχεια, το 2005, Καθηγήτρια στο Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου, με γνωστικό αντικείμενο «Διαπολιτισμικές σπουδές με έμφαση στην αξιοποίηση και προώθηση του υλικού πολιτισμικού προϊόντος». Η μουσειολογική διδασκαλία της στο Τμήμα αυτό πρόβαλε ένα διαφορετικό ενδιαφέρον, τη μύηση στο εννοιολογικό περιεχόμενο του πεδίου της διαχείρισης των υλικών πολιτισμικών αγαθών, καθώς και στην κατανόηση του μουσείου ως ισχυρού οργάνου στην προσπάθεια προς επίτευξη αποτελεσματικής διαπολιτισμικής επικοινωνίας, με καίριο ρόλο στην πρακτική της πολιτιστικής διπλωματίας. Η απόκτηση της μουσειολογικής γνώσης παρείχε στους φοιτητές του Τμήματος την ικανότητα για εμβάθυνση και αποκωδικοποίηση του μουσειακού λόγου κατά τη λειτουργία τους ως μεταφραστών, ενώ στην περίπτωση των διερμηνέων διευκόλυνε την ανταπόκρισή τους στα *desiderata* της γεωπολιτικής και της πολιτιστικής διπλωματίας.

Τέλος, στο Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Καλαμάτας, στο οποίο ήλθε με μετάκληση το 2009, η διάκριση σε δύο κατευθύνσεις, την Ιστορία και Διαχείριση Πολιτισμικών Αγαθών αφενός, και την Αρχαιολογία και Διαχείριση Πολιτισμικών Αγαθών αφετέρου, καθιστά τη μουσειολογική γνώση καίριο αντικείμενο, που διδάσκεται σε τρία έτη με κάλυψη όλων των θεματικών ενοτήτων, τις οποίες περιλαμβάνει. Σημειώνεται ότι ο στόχος του οικείου Τμήματος, όπως διατυπώνεται στο Π.Δ.118/2003 της ίδρυσής του είναι «να προάγει τη γνώση... με έμφαση στην ανάπτυξη της επιστήμης στους τομείς ...της

διαχείρισης μνημείων και της μουσειολογίας... και να συμβάλει στην ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών σε συνδυασμό με τις σύγχρονες μορφές διαχείρισης των πολιτισμικών αγαθών». Η διδασκαλία λοιπόν εδώ αποβλέπει μεταξύ άλλων στην ικανοποίηση γνωστικών αναγκών και στην πληρέστερη προετοιμασία εκείνων που επιθυμούν να απασχοληθούν όχι μόνο σε πολιτιστικά ιδρύματα ή φορείς, αλλά και στον χώρο της μέσης εκπαίδευσης. Τους στόχους αυτούς έρχεται να συμπληρώσει το πολλά υποσχόμενο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος», που εκπόνησε η τιμώμενη, και το οποίο δεν μπόρεσε να ξεκινήσει λόγω συγκυριών κατά τη διάρκεια της θητείας της, θα αρχίσει όμως αύριο (Παρασκευή, 4 Νοεμβρίου 2016) υπό τη Διεύθυνση της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας, κας Πέννα, και με μέλη της τριμελούς Συντονιστικής Επιτροπής, τον Πρόεδρο του Τμήματος, Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Νίκο Ζαχαριά και την ομιλούσα.

Μουσειολογία δεν είναι όμως μόνο θεωρητική διδασκαλία, είναι κυρίως μουσειακή πράξη. Και στον χώρο λοιπόν του μουσείου, από τον οποίο άλλωστε ξεκίνησε η τιμώμενη, η συμβολή της υπήρξε καταλυτική, διότι μαζί με τον μέντορά της, την αείμνηστη Πόπη Ζώρα, έδωσαν μία νέα πνοή στην οργάνωση εκθέσεων, πολιτιστικών εκπαιδευτικών εφαρμογών και μουσείων, που πέρασε στη συνέχεια από τα λαογραφικά μουσεία σε άλλους τύπους μουσείων, –εν μέρει άγνωστους μέχρι τότε στην Ελλάδα. Θα αναφερθούμε πρώτα ενδεικτικά στην:

α) Οργάνωση εκθέσεων (συνολικά 41)

I. Από το 1977 έως το 1994, στο πλαίσιο της απασχόλησής της στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, η Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα επιμελήθηκε ή συμμετείχε στην ετοιμασία για την παρουσίαση εκθέσεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (Μόναχο, Δαμασκό, Μόσχα) με θέμα τη νεοελληνική λαϊκή τέχνη.

II. Από το 1980 έως το 2003, στο πλαίσιο συνεργασίας με ποικίλα πολιτιστικά ιδρύματα και φορείς, επιμελήθηκε επιστημονικά ή συμμετείχε στην ετοιμασία για την

παρουσίαση 26 εκθέσεων. Δύο εξ αυτών υλοποιήθηκαν στο Παρίσι, η πρώτη με θέμα εθνομουσικολογικό και η δεύτερη με θέμα τον νεοελληνικό λαϊκό πολιτισμό, δεκαέξι στην Αθήνα, πέντε στην Κέρκυρα, δύο στο Αργοστόλι και μία στις Αχαρνές της Αττικής. Εντύπωση προξενεί η ποικιλομορφία και πρωτοτυπία της θεματικής τους για τα τότε ελληνικά δεδομένα, όπως της μονοθεματικής έκθεσης «*Ταγάρι*», της περιοδικής συνθετικής έκθεσης «*Καστελόριζο*», των περιοδικών εκθέσεων «*Τάματα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*», «*Το ψωμί στη ζωή του Έλληνα*», «*Στη μαγεία του Ελληνικού Κινηματογράφου*», *Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος (1795-1872)* και άλλων πολλών και σημαντικών.

β) Οργάνωση μουσείων

Από το 1981 έως το 2014 η Ευρυδική Αντζουλάτου-Ρετσίλα οργάνωσε συνολικά 19 μουσεία, ενώ εκτόνησε και άλλες μουσειολογικές μελέτες, που υποβλήθηκαν αλλά δεν υλοποιήθηκαν. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά.

- 1981 ΑΡΚΑΔΙΑ: Μετά από πρόσκληση των κατοίκων του χωριού *Καλύβια Μεγαλόπολης* Αρκαδίας, εκτόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση, δομή οικομυσειού στην περιοχή τους. Η μελέτη εντάσσεται στον χώρο των εφαρμογών της οικομυσειολογίας, με στόχο τη σύνδεση και πολιτιστική συναναφορά περιβάλλοντος και ανθρώπου.
- 1982 ΕΥΒΟΙΑ: Μετά από ανάθεση της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών, εκτόνηση μουσειολογικής μελέτης για τη δημιουργία του Πανευβοϊκού Λαογραφικού Μουσείου στη Χαλκίδα, με θέμα την παρουσίαση απόψεων από την τοπική αγροτική και αστική διαβίωση.
- 1983 ΑΡΤΑ: Μετά από ανάθεση του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «*Σκουφάς*», εκτόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση του τοπικού Λαογραφικού Μουσείου, με θέμα απόψεις του τοπικού λαϊκού πολιτισμού (υλικός βίος και οικονομία, έθιμα, θρύλοι, οργάνωση της οικογενειακής ζωής).

- 1984 ΚΟΖΑΝΗ: Μετά από ανάθεση του Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών του Νομού Κοζάνης, εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση του συνθετικού, διεπιστημονικού Μουσείου Κοζάνης, με θέμα την τοπική φυσική ιστορία, γεωλογία, αρχαιολογία, ιστορία και λαογραφία.
- 1985 ΑΡΤΑ: Μετά από ανάθεση του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση του τοπικού Ιστορικού Μουσείου Άρτας, με διαχρονική θεώρηση του θέματός του (από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή) και με ιδιαίτερη υπογράμμιση στην παρουσίαση της αρχαίας Αμβρακίας και του πολιτισμού της, καθώς και της βυζαντινής εποχής και των μνημείων της.
- 1986 ΑΘΗΝΑ: Μετά από ανάθεση του Δήμου Αθηναίων, εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση του ιστορικού, μονογραφικού δημοτικού μουσείου «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», με θέμα την προβολή της προσωπικότητας και του έργου του Έλληνα πολιτικού και την ταυτόχρονη παρουσίαση της εποχής στην οποία έδρασε.
- 1987/1994 ΑΘΗΝΑ: Μετά από ανάθεση του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων, εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για τη δημιουργία Μουσείου του Ελληνικού Προσκοπισμού, με θέμα την ανάλυση και παιδαγωγική προσέγγιση της έννοιας, καθώς και την ιστορική εξέλιξη του θεσμού.
- 1987 ΕΥΒΟΙΑ: Μετά από ανάθεση της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών, επιστημονική επιμέλεια και επιτόπια εργασία για την αναδιάταξη του εκθεσιακού χώρου και επανέκθεση τμήματος των συλλογών του Πανευβοϊκού Λαογραφικού Μουσείου στη Χαλκίδα.
- 1987 ΑΘΗΝΑ: Μετά από ανάθεση της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού, επιστημονική καταγραφή της προσφερομένης στο Κράτος μουσειακής συλλογής Χρ. Οικονομόπουλου, με θέμα τη μπρόττα και την παιδική ηλικία.

- 1987 ΛΑΜΙΑ: Μετά από ανάθεση του Δήμου Λαμίας, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού, επιστημονική καταγραφή του υλικού της δημοτικής λαογραφικής συλλογής και ειδολογική κατάταξή της, για την οργάνωση τοπικού λαογραφικού μουσείου.
- 1987 ΑΘΗΝΑ: Μετά από ανάθεση της Επιτροπής του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, εκπόνηση μουσειολογικού σκεπτικού για την οργάνωση ειδικού μονογραφικού μουσείου στο κτήριο των λουτρών στην Πλάκα.
- 1992 ΑΘΗΝΑ: Μετά από πρόσκληση μέλους του Δ.Σ. της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ανάθεση για τη δημιουργία μουσείου της ιστορίας της, σε χώρο του Αρσακείου, στο Παλαιό Ψυχικό.
- 1993 ΑΘΗΝΑ: Μετά από ανάθεση του Δήμου Αθηναίων, εκπόνηση μουσειολογικού σκεπτικού – για την αναδιοργάνωση του εκθεσιακού χώρου του Κέντρου Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης του Δήμου Αθηναίων.
- 1995 ΑΘΗΝΑ: Επιστημονική επιμέλεια και επιτόπια εργασία για την καταγραφή, ταξινόμηση και επεξεργασία των μουσειακών συλλογών της Εταιρείας των Φίλων του Λαού με στόχο την προβολή τους.
- 1996 ΚΕΡΚΥΡΑ: Εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για την οργάνωση δημοτικού μονογραφικού μουσείου με ενδυματολογικό θέμα (συλλογή Ελισάβετ Θεοτόκη).
- 1998 ΕΥΒΟΙΑ: Μετά από ανάθεση της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών, επιστημονική επιμέλεια και ευθύνη της αναδιοργάνωσης του Λαογραφικού Μουσείου στη Χαλκίδα και επανέκθεσης των συλλογών του.
- 1999 ΑΘΗΝΑ: Επιστημονική επιμέλεια της δημιουργίας και οργάνωσης του Μουσείου Ελληνικής Κινηματογραφικής Τέχνης – ΜΟΥΣΕΙΟΚΙΝΟΡΑΜΑ από τον Πολιτιστικό Εκπαιδευτικό Οργανισμό ΚΙΝΟΡΑΜΑ.
- 2000-2004 ΑΘΗΝΑ: Επιστημονική καταγραφή, ταξινόμηση, καταλογογράφηση και επιμέλεια των μουσειακών συλλογών της Εταιρείας των Φίλων του Λαού.
- 2001 ΚΕΡΚΥΡΑ: Εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για τη δημιουργία δημοτικού λαογραφικού μουσείου στον Πέλεκα.

- 2001 ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ, ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ: Εκπόνηση μουσειολογικής μελέτης για τη δημιουργία μονογραφικού μουσείου για τον Αντώνη Τρίτση.
- 2003-2004 ΑΘΗΝΑ: Εκπόνηση και υλοποίηση μουσειολογικής μελέτης, για τη δημιουργία του Μουσείου των Γενικών Αρχείων του Κράτους, μετά από ανάθεση του Διευθυντή τους.
- 2007 ΕΥΒΟΙΑ: Διατύπωση συνοπτικού σκεπτικού για την οργάνωση μουσείου της πόλης από την Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών σε οίκημα της Χαλκίδας που απέκτησε από δωρεά.
- 2007 ΑΘΗΝΑ: Εξέταση και αξιολόγηση διασωθέντων υλικών τεκμηρίων του Δημοτικού Βρεφοκομείου και διατύπωση συνοπτικού σκεπτικού για τη δημιουργία μουσείου.
- 2014 ΚΑΛΑΜΑΤΑ: Διοικητική υποστήριξη για τη δημιουργία Πανεπιστημιακής Αρχαιολογικής Μουσειακής Συλλογής στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών της Καλαμάτας. Η Συλλογή, που εγκαινιάστηκε στις 16 Δεκεμβρίου του 2014, αποτελείται από εκμαγεία αντιπροσωπευτικών έργων της ελληνικής τέχνης (γλυπτικής, μεταλλοτεχνίας, κοροπλαστικής και κεραμικής), τα οποία χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Η Συλλογή περιλαμβάνει επίσης δείγματα ρωμαϊκής, υστερορωμαϊκής, μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής κατόπιν αδειοδοτήσεων από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας και Κορινθίας. Τόσο τα εκμαγεία όσο και η κεραμική χρησιμοποιούνται για εκπαιδευτικούς σκοπούς στο πλαίσιο των μαθημάτων Προϊστορικής, Κλασικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Η Συλλογή εμπλουτίζεται ακόμη από 12 σπαράγματα αρχαίων παπύρων, δωρεά του Ομότιμου Καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου Βασιλείου Γ. Μανδηλαρά. Στην Πανεπιστημιακή Συλλογή, που αξιοποιείται επίσης για την εκπαίδευση των φοιτητών και σε ζητήματα διαχείρισης του υλικού πολιτισμικού αγαθού, πραγματοποιούνται κατόπιν συνεννόησης εκπαιδευτικές επισκέψεις σχολείων, ενώ είναι προσβάσιμη και στο κοινό.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφερθώ σε μία λιγότερο γνωστή πτυχή της προσωπικότητας της τιμώμενης, ίσως την προσφιλέστερή της:

Στο εξάτομο έργο του Τ. Καλογερόπουλου, *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής. Από τον Ορφέα έως σήμερα*, Τόμος 1, Α-Γ, έκδοση Γιαλλελή 1998, στη σελ. 160, έχει καταχωρηθεί το λήμμα Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρυδίκη, στο οποίο αναφέρεται: «Η γνωστή Επ. Καθηγήτρια Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με τις λαμπρές σπουδές φιλολογίας, εθνολογίας, μουσειολογίας, μουσειοπαιδαγωγικής και management μουσείων σε Ελλάδα, Γαλλία, Αγγλία, Αυστρία και Η.Π.Α., σπούδασε επίσης τραγούδι στο Ωδείο Πειραιώς (τάξη Κούλας Κατσιμαντή), διαθέτοντας εξαιρετική φωνή σοπράνο κολορατούρας. Όμως η Ελληνική Λυρική Τέχνη απέσυρε τελικά τα προφανή δικαιώματά της για χάρη της επιστήμης. Είναι παντρεμένη με τον γνωστό σκηνοθέτη Μάριο Ρετσίλα».

Ερίτιμος κυρία Κοσμήτορ, εξαιτίας του προαναφερθέντος μουσικού σας ταλέντου, το οποίο αρχίσατε και πάλι να αξιοποιείτε μετά τη συνταξιοδότησή σας, επιτρέψτε μας να σας αφιερώσουμε τους στίχους ενός από τα ελάχιστα δείγματα αρχαίων τραγουδιών, που μας έχουν διασωθεί:

*Όσον ζης φαίνου, μηδέν όλως συ λυπού,
προς ολίγον εστί το ζην, το τέλος ο χρόνος απαιτεί.*

[Όσο ζεις, να λάμπεις, καθόλου να μη λυπάσαι,
Η ζωή είναι λίγη, ο χρόνος οδηγεί στο τέλος].

(Σκόλιον του Σεικίλου, 2ος αι. μ.Χ.)

Αντιφώνηση – Ευχαριστίες

Από την κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα

Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
και Πρώτη Κοσμήτορα της Σχολής Ανθρωπιστικών
Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών

Κύριε Αναπληρωτή Πρύτανη,
Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,
Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Φιλολογίας,
Κυρίες και Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες και Κύριοι,
Αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες,

Όση ώρα άκουγα τις ομιλίες των αγαπητών, εκλεκτών συναδέλφων, αναλογιζόμουν τη θωπευτική αύρα που απλώνει πάνω στην ψυχή και στον νου ο ανθρώπινος αφηγηματικός λόγος, όταν εμπνέεται από ειλικρίνεια, ήθος και αγάπη.

Και μετά αναρωτιόμουν εάν άραγε μπορεί όντως να παραλληλιστεί με εκείνην που αισθάνεται το ανθρώπινο πλάσμα, στο άνοιγμα του κύκλου της ζωής του, όταν μέσα στην οικογενειακή θαλπωρή λικνίζεται ευτυχισμένα, με το άκουσμα αφηγήσεων θαυμαστών, που τρέφουν τη φαντασία και το όνειρο.

Σε μια κατοπινότερη χρονική περίοδο, όταν ο κύκλος της ζωής έχει πια χαράξει το μεγαλύτερο μέρος του, μια ενδεχόμενη διήγηση των γεγονότων που τη σημάδεψαν, πλαστουρημένη με αγαπητική διάθεση από τον αφηγητή, μπορεί να μετουσιωθεί στην αντίληψη του άμεσα εμπλεκόμενου δέκτη-πρωταγωνιστή της δράσης της, σε ευφρόσυνη θέαση μιας διαδικασίας αυτοπραγμάτωσής του και ενσυναίσθηση, εν τέλει, της κατά Αριστοτέλη λυτρωτικής κάθαρσης.

Είμαι ευγνώμων για τα θαυμάσια λόγια και τις ωραίες αφηγήσεις που ακούστηκαν, πόνημα αγάπης των εκλεκτών

συναδέλφων που τιμούν με το αφοσιωμένο έργο τους την αποστολή της Σχολής μας.

Στα χρόνια που την υπηρέτησα και εγώ, είχα τη χαρά να παρακολουθώ τις εξαιρετες επιδόσεις τους στην έρευνα και στη διδασκαλία. Είχα ακόμη τη μεγάλη ευχαρίστηση να συνεργάζομαι με φιλότιμους και εργατικούς ανθρώπους στη διοίκηση της Σχολής, που μεριμνούν για την απρόσκοπτη λειτουργία της.

Είχα τέλος, την ηθική ικανοποίηση να διαπιστώνω την πρόοδο των αγαπημένων μας φοιτητών και τη λαχτάρα τους να μάθουν και να εμβαθύνουν σε αυτό που αποκαλούμε «κουλτούρα» και πολιτισμό και να αποβούν ενεργοί και ουσιαστικοί συντελεστές του.

Άλλωστε, αυτό πρέπει να είναι και το απόσταγμα των ανθρωπιστικών σπουδών: η θωράκιση της ακεραιότητας καθενός από εκείνους που εντρυφούν σε αυτές με τον ενστερνισμό του ιδεώδους της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελεύθερης σκέψης και δημιουργικότητας, της νηφάλιας κριτικής θεώρησης, της ευαισθησίας και του σεβασμού απέναντι στη ζωή.

Σας ευχαριστώ όλους που είσαστε σήμερα εδώ και σας εύχομαι η κάθε στιγμή της ζωής σας να σας προσφέρει ουσιαστική πληρότητα και βαθιά ικανοποίηση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

**Η ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΑΠΟΝΕΜΕΙ ΕΠΑΙΝΟ

**ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ
ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΚΟΣΜΗΤΟΡΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ**

**ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ, ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ, ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΓΟ**

ΚΑΛΑΜΑΤΑ, 3 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2016

Ο ΚΟΣΜΗΤΩΡ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΑΣ

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΤΟΥ ΤΙΛΑΠΑ

**ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ**

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ**

Ο Αναπλ. Πρύτανης Καθηγητής Γιώργος Ανδρειωμένος στο Βήμα.

Ο Πρόεδρος του ΤΙΑΔΠΑ, Αν. Καθηγητής Νικ. Ζαχαριάς, στο Βήμα.

*Ο Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας,
Αν. Καθηγητής Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, στο Βήμα.*

*Η Ομότιμη Καθηγήτρια
κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα στο Βήμα.*

*Η Ομότιμη Καθηγήτρια κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα
με συναδέλφους της Σχολής.*

II. Αποχαιρετιστήρια εκδήλωση για την αφυπηρέτηση του
Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα, Αναπληρωτή Καθηγητή Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (26 Μαΐου 2016)

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ

Αγαπητές και αγαπητοί Συνάδελφοι,
Αγαπητές φοιτήτριες, αγαπητοί φοιτητές,

Με την ευκαιρία της αφυπηρέτησης του συναδέλφου κ.
Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα, θα πραγματοποιηθεί την ερχο-
μένη Πέμπτη, 26 Μαΐου 2016 και ώρα 7 μ.μ., στο Αμφι-
θέατρο της Σχολής «Νικόλαος Πολίτης», αποχαιρετιστή-
ρια εκδήλωση και παρακαλείσθε να παραστείτε.

Καλαμάτα, 23 Μαΐου 2016

Ο Κοσμήτωρ

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Καθηγητής

Ο Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας,
Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

Νικόλαος Ζαχαριάς

Αναπληρωτής Καθηγητής

Ο Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας

Ανδρέας Μαρκαντωνάτος

Αναπληρωτής Καθηγητής

Προσφώνηση

από τον Βασίλειο Κωνσταντινόπουλο

Αναπληρωτή Καθηγητή
του Τμήματος Φιλολογίας και μέλος του Συμβουλίου
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Κύριε Πρόεδρε
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,
Κυρίες και κύριοι Συνάδελφοι,
Κύριοι Σχολικοί Σύμβουλοι,
Αγαπητοί Φοιτητές και Φοιτήτριες,
Εκλεκτοί προσκεκλημένοι,

Είναι η πρώτη φορά που το Τμήμα οργανώνει μια σεμνή αποχαιρετιστήρια εκδήλωση για έναν συνάδελφο, ο οποίος, μετά από λίγο, ήδη από το τέλος Αυγούστου, θα είναι εκτός υπηρεσίας. Δεν είναι τυχαία η επιλογή. Είναι η πρώτη φορά που γίνεται αυτό, επειδή ο κ. Δουλαβέρας δεν είναι κάποιος τυχαίος μέσα στο πανεπιστημιακό στερέωμα. Μέσα σε ένα στερέωμα, που δυστυχώς δεν διακρίνεται τόσο για το ήθος του. Πρέπει να πούμε ότι ο ίδιος έχει διακριθεί ως προς το ήθος του, έχει αποκληθεί δικαίως «ευπατρίδης», έχει προσφέρει στην επιστήμη πάρα πολλά και έχει διαπρέψει κυρίως με τη συμβολή του και την επιστημονική του γνώση.

Ο κ. Δουλαβέρας ήταν ταυτόχρονα και ο πρώτος που διορίστηκε στο Τμήμα και από την άποψη αυτή ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος του. Είναι μεγάλη ατυχία το γεγονός ότι γρήγορα ο κ. Δουλαβέρας αφήνει τη Σχολή, αλλά είμαι βέβαιος ότι η καρδιά του θα είναι μονίμως εδώ.

Χαιρετισμός

από τον Νικόλαο Ζαχαριά

Αναπληρωτή Καθηγητή, Πρόεδρο
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και
Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αγαπητοί Συνάδελφοι, Εκλεκτοί φίλοι,
Αγαπητοί Φοιτητές και Φοιτήτριες,
Αγαπητά μας παιδιά,

Ξέρω ότι αυτό που μας συγκέντρωσε απόψε εδώ είναι η εκτίμηση προς τον καθηγητή σας και τον συνάδελφό μας κ. *Δουλαβέρα*. Δεν είμαι ο πλέον ειδικός να μιλήσω για το έργο του κ. *Δουλαβέρα*, γιατί δεν προέρχομαι από την επιστήμη την οποία θεραπεύει. Όμως, υπάρχουν πολλά πράγματα που η καθημερινότητα, η καθημερινή επαγγελματική απασχόληση, σε κάνουν πολύ εύκολα να τα αντιληφθείς.

Θυμάμαι την πρώτη μου μέρα εδώ στη Σχολή το 2006, τον Οκτώβριο, όταν με συνόδευσε ένας νέος συνάδελφος, ο *Κωνσταντίνος Παΐδας*, και με τράβηξε από το χέρι να μου γνωρίσει τον «Νέστορα» της Σχολής, τον κ. *Δουλαβέρα*, και μου είπε, εκτός από αυτό που αναφέρατε, κ. *Κωσταντινόπουλε*, ότι είναι ο αρχαιότερος στη Σχολή, ότι είναι αυτός που θα πρέπει να εμπιστεύομαι, είναι αυτός που πρέπει να συμβουλευόμαι, είναι αυτός που όλοι συμβουλευόμαστε. Αυτό το κράτησα και αυτό πραγματικά ήταν η κοινή συνισταμένη της παρουσίας του κ. *Δουλαβέρα* στο Τμήμα. Σε κρίσιμες περιόδους, στα πρώτα χρόνια, σε στιγμές που υπήρχαν εντάσεις, σε στιγμές που υπήρχε ανασφάλεια, γιατί η Σχολή «χτιζόταν», τώρα είναι καθιερωμένη, αλλά στην πρώτη δεκαετία είχε πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους, που ήρθαν από διάφορα μέρη της Ελλάδας και του Εξωτερικού να τη στελεχώσουν. Θυμόμαστε τη στάση του κ. *Δουλαβέρα*, ο οποίος μέσα από τη θέση του στη Σχολή, αλλά και τη θέση

του στον Σύλλογο των Καθηγητών της Σχολής, υπερασπιζόταν το κοινό συμφέρον, πολλές φορές εκτιθέμενος ο ίδιος προσωπικά.

Η θέληση του κ. Δουλαβέρα να βρει τον κοινό τόπο, τόσο στις συνελεύσεις του Τμήματος κατά τα πρώτα χρόνια, όσο και μετά, μέχρι πριν από δύο εβδομάδες, στις γενικές συνελεύσεις, είναι κάτι που θέλω να κρατήσω και θέλω να έχω και στο επόμενο υπόλοιπο του βίου μου. Η συνεννόηση και η συνύπαρξη είναι τα δύο αυτά χαρακτηριστικά. Επίσης, ο κ. Δουλαβέρας αντιλήφθηκα ότι είναι ο απευθείας σύνδεσμος μιας μεγάλης παρακαταθήκης, αυτής της Λαογραφίας. Είναι ο έμμεσος επίγονος, είναι ο επίγονος του *Νικολάου Πολίτη*, του *Γεωργίου Μέγα*, του *Μιχάλη Μερακλή*, είναι ο συνεχιστής αυτής της παράδοσης στη Σχολή μας, που στην Ελλάδα είναι ζώσα, αυτής της παράδοσης της Λαογραφίας, η οποία είναι σε μία περίοδο επαναξιολόγησης από τους ομότεχνούς της. Μέσα από αυτή την επαναξιολόγηση πιστεύω ότι η Λαογραφία θα βγει διπλά κερδισμένη, γιατί θα ενσωματώσει και νέες θεματικές από το πεδίο της Πολιτισμικής Διαχείρισης.

Κύριε Δουλαβέρα,

Σας ευχαριστούμε γι' αυτά τα χρόνια συνεργασίας — πιστεύω ότι εκφράζω τον μέσο όρο όλων των συναδέλφων — ξέρω ότι, όπως είπε και ο κ. *Κωνσταντινόπουλος*, θα είσαι μαζί μας πνευματικά αλλά και με τη φυσική σου παρουσία στον χώρο αυτόν, μέσα από διαλέξεις, ερευνητικά προγράμματα και λοιπές συνεργασίες στα επόμενα χρόνια.

Θέλω να ευχαριστήσω τους συναδέλφους που είχαν αυτή την ιδέα, που πρέπει να τη μιμηθούμε, τον κ. *Χρήστου* και τον κ. *Κωνσταντινόπουλο*, γιατί σπάνια εδώ στην Ελλάδα υπάρχει η πρωτοβουλία να λέμε αυτά που θέλουμε να πούμε, στην ώρα τους.

Σας ευχαριστώ πολύ, κύριε Δουλαβέρα.

Χαιρετισμός
από τον Αλέξιο Σαββίδη

Κοσμήτορα
της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών,
Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

(Τον χαιρετισμό διάβασε, λόγω αδυναμίας του κ. Κοσμήτορος να παραστεί, η συνάδελφος κ. Ευγενία Γιαννούλη, Επίκουρος Καθηγήτρια)

(Στον Αριστείδη Δουλαβέρα σε πρώτο πρόσωπο)

Αγαπημένε μας Αριστείδη,
Ακριβέ μας συνάδελφε,

Αν και είμαστε κοντά στην αφυπηρέτησή σου από την ενεργό υπηρεσία στη Σχολή μας, όλοι μας είμαστε σίγουροι ότι η συνεργασία μας δεν θα διακοπεί, αλλά θα συνεχιστεί σε διάφορα επίπεδα. Ο παλιότερος πρώτος διορισμένος διδάσκων στο Τμήμα μας, πάντοτε υπήρξες δίπλα σε όλους μας, ευπροσήγορος και ενθαρρυντικός στα καλά, ευγενικός και διαλλακτικός στα δύσκολα. Έχεις κατορθώσει μάλιστα κάτι που ελάχιστοι, απ' όσον τουλάχιστον εγώ γνωρίζω, έχουν καταφέρει, να έχεις την εκτίμηση και την αγάπη όλων των συναδέλφων σου.

Με την επερχόμενη αφυπηρέτησή σου, απαλλαγμένος από διδακτικά και διοικητικά καθήκοντα, θα δώσεις νέους πολύτιμους καρπούς στο αγαπημένο σου γνωστικό πεδίο της Λαογραφίας, που όλοι μας γνωρίζουμε πόσο πολύ είσαι συνυφασμένος μαζί της. Οι άοκνες προσπάθειές σου για τη διατήρηση των λαογραφικών μαθημάτων στο Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματός μας, αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση, σε μία εποχή, που όσο ποτέ άλλοτε επικρατεί η νοοτροπία του «μετά από μένα το χάος». Από την άλλη πλευρά, πραγματικές συμβολές υπήρξαν οι κύριες

παρεμβάσεις σου σε διάφορα ζητήματα που άπτονται της λειτουργίας των Τμημάτων και της Σχολής, με τις πολύχρονες συνδιδασκαλίες σου αλλά και τη συμμετοχή σου σε τόσες επιτροπές διαχείρισης επιστημονικών ή διοικητικών θεμάτων. Και σε όλα αυτά πάντα ήπιος, με απόλυτη αίσθηση του μέτρου.

Οι συμβολές σου στην ανάδειξη της επιστήμης σου με τον καίριο ρόλο σου στον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης της Σχολής, με τη διδασκαλία σου, με συσσωρευμένο αμπτό στις πτυχιακές εργασίες των φοιτητών μας, που επόπτευες, με το πολύτιμο *Αρχείο Λαογραφικού Υλικού* που αφήνεις ως παρακαταθήκη, είναι ανεκτίμητες.

Το ίδιο πολύτιμες είναι και οι κατά καιρούς συνεργασίες που είχες με αρκετούς συναδέλφους. Ειδικά για μένα, για παράδειγμα, η συμβολή σου στην *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών*, όπου είχαμε τα τελευταία χρόνια την τύχη και τη χαρά να λάβεις μέρος στις εκδηλώσεις και στις εκδόσεις μας.

Ακριβέ μας Αριστείδη,

Οι ευχές όλων μας σε συνοδεύουν. Σε ευχαριστούμε, συνάδελφοι και φοιτητές, για όσα μας προσέφερες γενναιόδωρα όλα αυτά τα χρόνια. Ειλικρινά, δεν νομίζω να υπάρχουν πολλά Τμήματα στον χώρο μας, που μπορούν να καυχηθούν ότι είχαν έναν *Δουλαβέρα*.

Χαιρετισμός

από τον Ανδρέα Μαρκαντωνάτο

Αναπληρωτή Καθηγητή,
Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

(Τον χαιρετισμό μετέφερε, καταθέτοντας και προσωπικές σκέψεις, η συνάδελφος Ελένη Βολονάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλολογίας, λόγω κωλύματος του κ. Προέδρου να παραστεί στην εκδήλωση).

Εκ μέρους του *Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας*, που, όπως γνωρίζετε, δεν μπορούσε να βρίσκεται μαζί μας, θέλω να μεταφέρω την ευγνωμοσύνη του για την προσφορά σας σε ολόκληρη τη Σχολή μας, αλλά ιδιαιτέρως στο Τμήμα Φιλολογίας.

Πραγματικά, και αν μπορώ να μιλήσω κι εγώ εκ μέρους, υποθέτω, όλων των συναδέλφων μας, ήσασταν ο «πρώτος» και ήσασταν το σημείο αναφοράς μας. Εγώ προσωπικά, που ήρθα νέα στη Σχολή μας και ήταν ήδη στελεχωμένο το Τμήμα, πραγματικά βλέποντάς σας πάντα αισθανόμουν μια σιγουριά, μια ασφάλεια, και θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου για την καλοσύνη σας, την ενθάρρυνσή σας, με την οποία μας αντιμετωπίζατε πάντα, αισθανόμενοι ισοδύναμοι μαζί σας και πάντα παίρνοντας την καλύτερη διάθεση και το καλύτερο πνεύμα συνεργασίας. Αυτά αισθανόμαστε ότι μας τα μεταφέρατε σε όλο τους το μεγαλείο, πραγματικά.

Μεγάλη ευγνωμοσύνη και θερμές ευχαριστίες. Θα ήθελα να εκφράσω και εκ μέρους του Προέδρου μας και εκ μέρους των μελών του Τμήματος κάθε καλή τύχη, θερμότητες ευχές για την περίοδο που ακολουθεί και είμαι σίγουρη ότι θα μας δημιουργήσετε πολλά περισσότερα πονήματα στον χώρο της Λαογραφίας και βέβαια να αναφέρω εδώ και το υπέροχο βιβλίο που έχετε εκδώσει για τον Λυσία, το αντικείμενο το αγαπημένο μας, οπότε και στον χώρο της κλασικής φιλολογίας.

Σας ευχαριστούμε θερμά για όλα όσα μας έχετε προσφέρει.

Χαιρετισμός
εκ μέρους των Σχολικών Συμβούλων
από τον Νικόλαο Χ. Χριστόπουλο

Σχολικό Σύμβουλο Θεολόγων Δ.Ε.
Φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ελλογιμότητα κύριε Πρόεδρε
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,
κύριε Νικόλαε Ζαχαριά,
Ελλογιμότητες κυρίες Καθηγήτριες,
Ελλογιμότητα κύριοι Καθηγητές,
των Τμημάτων της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών,
Αγαπητοί Συμφοιτητές και Συμφοιτήτριες,
Αξιότιμοι Προσκεκλημένοι,
Κυρίες και Κύριοι,

Δικαίως, οι αρχαίοι ρήτορες, όταν η πόλη τούς ανέθετε να συνθέσουν λόγους για παρόμοιες περιστάσεις, συνήθιζαν να εκφράζουν την αμηχανία τους, όταν το τιμώμενο πρόσωπο συγκέντρωνε τόσες αρετές, ώστε να καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο να επιλέξει κανείς όχι τι θα πει, αλλά τι θα παραλείψει.

Στην ίδια ευχάριστα δεινή θέση βρίσκομαι κι εγώ τώρα, επιχειρώντας να αρθρώσω λόγο για τον καθηγητή μου *Αριστειδη Δουλαβέρα*. Ωστόσο, θα αναφερθώ με συντομία, λόγω χρόνου, στις πλευρές του σπουδαίου διδακτικού έργου και της επιστημονικής καθοδήγησης ακριβώς όπως έγινα κοινωνός της στο διάστημα που φοιτώ στο Τμήμα.

Ο *Αριστειδης Δουλαβέρας* ως πανεπιστημιακός δάσκαλος έχει όλα τα χαρακτηριστικά που απαιτούνται, για να είναι επιστημονικά τεκμηριωμένος, άμεσος στον λόγο του,

κατανοπτός στο συγγραφικό έργο του, και όλα αυτά σε σωστές δόσεις και αναλογίες. Ο ίδιος προσέγγιζε την ακριβοδίκαιη εκπαιδευτική του συμπεριφορά εν πολλοίς και από το όνομά του. «Δεν θα μπορούσα», έλεγε, «να μην είμαι δίκαιος, ανταμείβοντας τους συνεργάτες μου, εσάς δηλαδή, για την παρουσία σας στα μαθήματα». «Μην ξεχνάτε άλλωστε πως με λένε Αριστείδη, οπότε έχω υποχρέωση να είμαι δίκαιος».

Στις παραδόσεις του είναι σαφής, αναλυτικός και απλός. «Σοφόν τό σαφές». Συγκεκριμένα, εντύπωση προξενεί η ευκολία με την οποία προσεγγίζει τα λαογραφικά θέματα με γλώσσα επιστημονική, λογοτεχνική και συνάμα απαλλαγμένη από δυσνόητες εκφράσεις και περίπλοκες ερμηνείες. Έχει μοναδικό ταλέντο να απογυμνώνει τις πανεπιστημιακές παραδόσεις των μαθημάτων από σκοτεινά σημεία, αλλά παράλληλα να τις κοσμεί με το απαραίτητο ένδυμα γοήτρου, όπως αρμόζει στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Μπορεί να συνδυάζει τον επεξηγηματικό λόγο του καλού δασκάλου με τις παραινέσεις ενός φιλόστοργου πατέρα. Διαθέτει, ακόμη, υψηλή αίσθηση κοινωνικού καθήκοντος και σπάνια ευπρέπεια που δεν ολισθαίνει σε καθωσπρεπισμό.

Δεν θα μακρηγορήσω. Θα κλείσω την παρέμβασή μου με όσα πριν από 14 χρόνια είχε ο ίδιος πει, κατά την εισαγωγική επιμόρφωση φιλόλογων του ΠΕΚ Τρίπολης στο εξακτινωμένο τμήμα του Λεχαίου Κορινθίας:

«Να μην αντλείτε κύρος από το σχολείο στο οποίο εργάζεσθε, αλλά η μέριμνά σας να είναι πώς να γίνετε εσείς η αιτία, με την παρουσία και το έργο σας, να διαθέτει ο οργανισμός, στον οποίο εργάζεσθε, γοήτρο και κύρος».

Οι νεοδιόριστοι τότε δεν αντιλαμβάνονταν πλήρως τι εννοούσε. Τώρα που το ανακαλούν στη μνήμη τους αυτοί που μου το μετέφεραν, συνειδητοποιούν πως είναι βαθιά μέσα τους η παρότρυνσή του. Πολύ βαθιά είναι τα χνάρια του Αριστείδη Δουλαβέρα στον χώρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, σε όποια βαθμίδα και αν υπηρέτησε.

Ο ίδιος την παρότρυνση αυτή την εφάρμοσε έμπρακτα και με το έργο του στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Πελοπον-

νήσου εξύψωσε την έδρα της Λαογραφίας, αφήνοντας πίσω του πολύτιμη παρακαταθήκη.

Όσοι είχαμε την τύχη να διατελέσουμε μαθητές και φοιτητές του ευχόμαστε να συνεχίσει με υγεία και την ίδια δυναμική το έργο του από άλλες, νέες επάξεις.

Τον ευχαριστούμε θερμά για όλα όσα μας προσέφερε.

Χαιρετισμός

από την φοιτήτρια Άρτεμη Σκρεπέτη

Εκπρόσωπο των φοιτητών και φοιτητριών
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και
Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αξιότιμε κύριε Δουλαβέρα,
Σεβαστοί μας Καθηγητές και Καθηγήτριες,
Αγαπητοί Συμφοιτητές και Συμφοιτήτριες,

Είναι ιδιαίτερη χαρά και τιμή για μένα να βρίσκομαι σ' αυτήν την εκδήλωση προς τιμήν του αγαπημένου μας Καθηγητή κ. Δουλαβέρα, εκπροσωπώντας του φοιτητές και τις φοιτήτριες του *Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών*, με σκοπό να ευχαριστήσουμε και συνάμα να αποχαιρετήσουμε τον Καθηγητή της Λαογραφίας του Τμήματός μας, που αποχωρεί από τη διδακτική ομάδα του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου λόγω συνταξιοδότησης.

Δεν θα ήθελα να χρησιμοποιήσω κοινότυπες εκφράσεις και να αποδώσω τυπικές ευχαριστίες. Θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας την πρώτη επαφή που είχα με το μάθημα της Λαογραφίας στο Β' εξάμηνο των σπουδών μου, εδώ στο Πανεπιστήμιο.

Παράλληλα με τη μελέτη σημαντικών λαογράφων, όπως του Νικολάου Πολίτη, πατέρα της ελληνικής Λαογραφίας, του Στίλπωνα Κυριακίδη και άλλων σημαντικών λαογράφων, αλλά και με τη μελέτη της παράδοσης και του λαϊκού πολιτισμού, ανατέθηκε η εκπόνηση μιας συμπληρωματικής εργασίας που τα δεδομένα, οι πηγές και τα στοιχεία που θα συλλέγαμε, θα ήταν από προσωπικές συνεντεύξεις με ανθρώπους που γνώριζαν λαογραφικά, πολιτιστικά στοιχεία του τόπου τους από παλαιότερα χρόνια, εμπειρικά είτε από αφηγήσεις των προγόνων τους. Με την καθοδήγηση του κ.

Δουλαβέρα καταλήξαμε να συλλέγουμε πρωτογενή στοιχεία και να ξεκινήσουμε δειλά-δειλά μια πρώτης μορφής έρευνα.

Εν συνεχεία, μας μύησε μέσα από τις παραδόσεις του στο να κατανοήσουμε πλήρως την αξία της Λαογραφίας ως επιστήμης του λαϊκού βίου και εν γένει της εθνικής μας κληρονομιάς, μιας κληρονομιάς αιώνων. Συνάμα, μας βοήθησε να αντιληφθούμε την έννοια της παράδοσης ουσιαστικά και όχι ως μία λέξη που κοσμεί απλά το καθημερινό μας λεξιλόγιο επιδερμικά. Ιδιαίτερος στις μέρες μας — που ο ελληνισμός καλείται και πάλι να αποδείξει ότι είναι ικανός να διατρανώει και να μεταδίδει τα μηνύματα του πολιτισμού — θα γίνει αισθητή η απουσία του κ. *Δουλαβέρα* από τα πανεπιστημιακά έδρανα.

Κύριε Καθηγητά, σας ευχαριστώ θερμά εκ μέρους όλων των φοιτητών του *Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών!*

Χαιρετισμός

από την Φοιτήτρια Ασημίνα Καραδήμα

Εκπρόσωπο των Φοιτητών και Φοιτητριών
του Τμήματος Φιλολογίας
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αξιότιμε κύριε Δουλαβέρα,
Αξιότιμοι κύριοι Καθηγητές και Καθηγήτριες,
Αγαπητοί Συμφοιτητές και Συμφοιτήτριες,

Εκπροσωπώντας σήμερα τις φοιτήτριες και τους φοιτητές του *Τμήματος Φιλολογίας*, νιώθω ιδιαίτερη τιμή που βρίσκομαι σε αυτήν τη θέση και μου δίνεται η ευκαιρία να σας ευχαριστήσω για τις υπηρεσίες και την αφοσίωση σας σε όλους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες.

Σίγουρα σταθήκατε η προσωπικότητα εκείνη που μας μύησε στη λαϊκή παράδοση, αλλά και μας έκανε να εξερευνήσουμε τη μαγεία του πολιτισμού μας, κάτι που στις μέρες μας δυστυχώς έχει υποτιμηθεί. Όμως πέρα από καθηγητής μας, είστε άνθρωπος είστε ιδιαίτερα καταδεκτικός απέναντί μας και με χαμόγελο και καλή θέληση μας προσφέρατε οποιαδήποτε βοήθεια χρειαζόμασταν, κάτι που για τους περισσότερους φαντάζει τόσο κοινό, στην πραγματικότητα όμως ήταν το στοιχείο εκείνο που μας έκανε να σας ξεχωρίσουμε, να σας εξυψώσουμε στα μάτια μας ως καθηγητή.

Κύριε Καθηγητά, σας ευχαριστούμε πολύ για όλα όσα μας μάθατε!

Χαιρετισμός

από τον Παναγιώτη Τσακαρδάνο

Εκπρόσωπο αποφοίτων
των δύο Τμημάτων της Σχολής
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αξιότιμοι κύριοι Καθηγητές και Καθηγήτριες,
Αγαπητοί συνάδελφοι Φοιτητές και Φοιτήτριες,
Εκλεκτό Κοινό,

Βρισκόμαστε σήμερα εδώ, για να αποδώσουμε φόρο τιμής στον καθηγητή Λαογραφικών Σπουδών, και πάνω απ' όλα στον έντιμο άνδρα κ. Αριστείδη Δουλαβέρα. Δεν θα ήθελα να μακρηγορήσω. Θα σταθώ στα πιο ουσιώδη. Εκφράζω λοιπόν τις βαθύτατες ευχαριστίες των αποφοίτων των *Τμημάτων Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών και Φιλολογίας* για την προσφορά του κ. Δουλαβέρα στη Σχολή, στα Τμήματά μας, στην Ακαδημαϊκή κοινότητα και στον φοιτητικό κόσμο.

Ο κ. Δουλαβέρας, πέρα από τις γνώσεις του, πέρα από τη διδασκαλία του, απετέλεσε φάρο ήθους και σύνεσης για το Πανεπιστήμιό μας και το στοιχείο αυτό αποδεικνύεται πολύ σπουδαιότερο από τα πρώτα, καθώς αυτοί οι άνθρωποι είναι που σπανίζουν στις μέρες μας, αυτοί οι άνθρωποι είναι που είναι ιδιαίτερα απαραίτητοι στους χαλεπούς καιρούς της ανθρωπιστικής κρίσης, που βιώνουμε ως κοινωνία.

Δάσκαλε Αριστείδη, καλή συνέχεια. Σας ευχαριστούμε για όλα!

Χαιρετισμός

από τον Μιχαήλ Παπαμιχαήλ

Φοιτητή τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
νεότερο μέλος της Εταιρείας
Κορινθίων Συγγραφέων

Σεβαστοί μας Καθηγητές και Καθηγήτριες,
Κυρίες και Κύριοι,
Αγαπητοί Συμφοιτητές και Συμφοιτήτριες,

Σήμερα είναι μια ιδιαίτερη μέρα τόσο για τον κ. Δουλαβέρα όσο και για τους καθηγητές και τους φοιτητές της Σχολής μας. Μια μέρα αφιερωμένη στον αγαπημένο μας λαογράφο. Τιμή μου, λοιπόν, που μου δίνεται η ευκαιρία να μιλήσω για τον κ. Δουλαβέρα, έναν άνθρωπο ξεχωριστό κι αξιαγάπητο και να μοιραστώ μαζί σας κάποιες αναμνήσεις. Επιτρέψτε μου να κάνω ένα σύντομο ταξίδι πίσω στον χρόνο.

Το 2013 είχα καταφέρει να τυπώσω και να παρουσιάσω ένα βιβλίο για την ιστορία του τόπου μου. Στο τέλος της παρουσίασης του βιβλίου μου, με πλησίασαν μέλη της *Εταιρείας Κορινθίων Συγγραφέων* και μεταξύ άλλων μου μίλησαν για ένα μέλος τους, το οποίο ήταν από τα πιο ενεργά και δίδασκε στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, τον κ. Αριστείδη Δουλαβέρα. Από εκείνη τη στιγμή και ύστερα, άκουγα συχνά το όνομα αυτού του ανθρώπου. Συγκεκριμένα, από τον κ. *Κωστούρο*, σημαντικό μέλος της *Εταιρείας Κορινθίων Συγγραφέων*. «*Πρέπει να γνωρίσεις τον Δουλαβέρα. Είναι πολύ καλός άνθρωπος*», μου είχε πει.

Κι όλα αυτά, πριν καν δώσω Πανελλήνιες και εισαχθώ στη Σχολή μας. Όταν το 2014, μάλιστα, έμαθε πως επρόκειτο να φοιτήσω στην Καλαμάτα, ο Γιώργος Κωστούρος άρχισε να μου μιλάει πάλι για τον κ. Δουλαβέρα. Μόνο που αυτή τη φορά δεν ήταν ο μόνος. Σε μια από τις συναντή-

σεις μου με τον αμερικανό καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας και ανασκαφέα της Αρχαίας Νεμέας, τον Στέφανο Μίλλερ, άκουσα για μια ακόμη φορά, σε σπαστά ελληνικά, πως στην όμορφη Καλαμάτα υπάρχει ένας καθηγητής που ήξερε, με περίεργο επώνυμο, που δυσκολευόταν να προφέρει. Έκανε λόγο κι αυτός για τον κ. Δουλαβέρα.

Όταν πέρσι (2015), κατά το Β' εξάμηνο, ήρθε η στιγμή να γνωρίσω επιτέλους από κοντά τον κ. Δουλαβέρα, ήξερα τόσα γι' αυτόν, που ήταν σαν να τον γνώριζα χρόνια. Ο κ. Δουλαβέρας ήταν όλα αυτά που άκουγα από τους προαναφερθέντες και με το παραπάνω. Από κοντά διαπίστωσα πως ήταν ένας άνθρωπος καλοσυνάτος, που έτρεφε απεριόριστη αγάπη για την επιστήμη που υπηρετεί, τη λαογραφία. Γνώρισα έναν άνθρωπο με ηθικές αξίες και ιδανικά, που στην εποχή μας τείνουν να εκλείψουν. Ο Δουλαβέρας, όπως τον αποκαλούμε οι φοιτητές του, είχε κάτι το ξεχωριστό στις διαλέξεις του. Ενέπνεε τον σεβασμό όλων μας και θύμιζε σε όλους, λόγω της ηλικιακής μας διαφοράς, κάτι παλιό και αγνό που όλοι νοσταλγούμε σήμερα.

Ως φοιτητής του, έχω να επισημάνω ότι υπηρέτησε άξια τη λαογραφία. Ως Μιχάλης θέλω να του πω, πως μου θυμίζει τον λίγο μεγαλύτερό του παππού μου, στον οποίο χρωστάω πολλά. Ως μέλος της *Εταιρείας Κορινθίων Συγγραφέων*, τον παρακαλώ να συνεχίσει με τον ίδιο ζήλο την έρευνα για τον τόπο μας. Κλείνοντας, επιτρέψτε μου, κύριε Δουλαβέρα, να σας θυμίσω πως ο δρόμος για την Ιθάκη δεν σταματά στη συνταξιοδότηση!

Αγαπημένε μου Καθηγητή, σε ευχαριστούμε για όλα!

Εκφώνηση του επαινετικού λόγου
(L a u d a t i o)

«Ο ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ
ως επιστήμονας, ως δάσκαλος και ως άνθρωπος»¹

από τον Θανάση Χρήστου

Αναπληρωτή Καθηγητή
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και
Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Θα πρέπει, ευθύς εξαρχής να ξεκαθαρίσω ορισμένα πράγματα. Ασφαλώς, ευχαριστώ από καρδιάς τον σεβαστό φίλο, τον Πρόεδρό μας κ. Νίκο Ζαχαριά, ο οποίος έκανε μνεία της αφορμής αυτής της πολύ ανθρώπινης εκδήλωσης στο όνομά μου. Αμέσως, βέβαια, και παρορμητικά είπα ότι αυτήν την υπόθεση, αυτήν την πρωτοβουλία, αυτήν τη σκέψη, την είχε ο αγαπητός φίλος από τα παλιά, ο συνάδελφος Βασίλης Κωνσταντινόπουλος, ο οποίος πριν από 15 ημέρες μου τηλεφώνησε, λέγοντάς μου: «Θανάση σε έβαλα και σένα μέσα». Ο Βασίλης Κωνσταντινόπουλος, αγαπητοί φίλοι, πρέπει να σας πω ότι είναι ο άνθρωπος, ο οποίος είχε την έμπνευση, προκειμένου να ξεκινήσει πολύ ανθρώπινα και πολύ ουσιαστικά αυτή η εκδήλωση προς τιμήν του παλιού φίλου, του δόκιμου, του έμπειρου συναδέλφου, του Αριστείδη Δουλαβέρα, ο οποίος, αγαπητοί φίλοι, κυρίες και κύριοι, πρέπει να σας πω ότι επί 41 συναπτά έτη υπηρέτησε στην εκπαίδευση (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια), με ήθος, ευσυνειδησία, ευρηματικότητα και ορμή, κτίζοντας πάνω απ' όλα δύο μνήμες: Η πρώτη μνήμη, αγαπητοί φίλοι, είναι η μνήμη της εκδίκησης της κοινωνικής αδικίας, που έχουν οι άνθρωποι, οι οποίοι κατάγονται από ένα μικρό χω-

1. Η *laudatio* χαρακτηρίζεται από τη γλαφυρότητα, τη θέρμη και την αμεσότητα του προφορικού λόγου. Ωστόσο, διατηρεί όλα εκείνα τα σήματα της προφορικότητας, που χωρίς επεμβάσεις, μετεγγράφονται στο γραπτό κείμενο.

ριό της ταπεινής αγροτικής περιφέρειας και καταφέρνουν πραγματικά κάτω από δύσκολες και αντίξοες συνθήκες να διανύσουν μία απόσταση που πραγματικά είναι ιλιγγιώδης, αλλά πάνω απ' όλα είναι μία απόσταση πολιτισμού και ευρηματικότητας, μάχιμης θητείας σε όλα τα μετερίζια της ελληνικής εκπαίδευσης και παιδείας και δεύτερον, να ασκήσει μία μνήμη καθήκοντος, μία μνήμη που πραγματικά τιμά αυτό το οποίο έβαζε στο μυαλό του ο Αριστείδης Δουλαβέρας ως στόχο και που πραγματικά το υπηρέτησε με ευσυνειδησία, όπως σας είπα, και με μία πολύτροπη μέθοδο.

Θέλω λοιπόν να σας πω, πως διερμηνεύω, θεωρώ, τις σκέψεις και τις προσδοκίες όλων των αγαπητών συναδέλφων, αρχής γενομένης από τον Κοσμήτορα, ο οποίος είχε πραγματικά την έμπνευση να στείλει αυτό το θερμό μήνυμα, το άκουσα εν τη γενέσει του. Αναφέρομαι στον αγαπητό συνάδελφο, στον παλιό μας Πρόεδρο, στον Κοσμήτορά μας, τον Καθηγητή Αλέξη Σαββίδη. Το ακούσατε από τη γλαφυρή φωνή και το στυλ της αγαπητής φίλης κ. Ευγενίας Γιαννούλη.

Αλλά ακούσαμε και τον εγκάρδιο χαιρετισμό, που απηύθυνε ο αγαπητός φίλος, ο Νίκος Ζαχαριάς, ως Πρόεδρος του *Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών*.

Ασφαλώς, ακούσαμε και τον πολύ γλαφυρό χαιρετισμό που απηύθυνε η αγαπητή φίλη κ. Ελένη Βολονάκη εκ μέρους του Προέδρου του *Τμήματος Φιλολογίας* κ. Ανδρέα Μαρκαντωνάτου. Και βέβαια θα πρέπει να σας πω ότι με εντυπωσίασαν όλοι οι επόμενοι χαιρετισμοί, αρχής γενομένης από τον φοιτητή, αλλά πάνω απ' όλα φίλο αγαπητό και συνάδελφο, τον Νίκο Χριστόπουλο, που ασφαλώς τον πρώτο που γνώρισα από την οικογένειά του, ήταν ο γιος του, ο Χρήστος Χριστόπουλος, από το *Τμήμα Φιλολογίας*, και μου έκανε εντύπωση η ευρηματικότητα με την οποία παρουσίασε την εργασία του.

Ασφαλώς, πρέπει να σας πω ότι με άγγιξε και ο χαιρετισμός που απηύθυνε η Άρτεμις Σκρεπέτη, που είχε την καλοσύνη πάνω στην αγωνία της να 'ρθει να μου διαβάσει, κ. Δουλαβέρα, αν πράγματι είναι το κείμενό της ένας χαιρετισμός από καρδιάς. Αυτό είναι το ερώτημα που μου απηύ-

θυνε η Άρτεμις Σκρεπέτη, αλλά βεβαίως και η αγωνία με την οποία ήρθε ο Παναγιώτης Τσακαρδάνος, για να μου πει: «κύριε Χρήστου, θα δώσω κι εγώ δυναμικά το “παρών” εκ μέρους των αποφοίτων της Σχολής».

Ξέρετε, δεν έχει συμβεί ποτέ αυτό στα χρονικά αυτής της αίθουσας και επειδή είμαι κι εγώ από τους παλαιότερους, νομίζω ότι πρέπει να το πω. Και η φοιτήτρια Ασημίνα Καραδήμα, από το Τμήμα Φιλολογίας, στη συνέχεια μίλησε θερμά κι αυτή με τη σεμνότητα που τη διακρίνει. Αλλά μ' άρεσε, δεν σας το κρύβω, το κοφτερό ύφος του Μιχάλη Παπαμιχαήλ, ο οποίος, είδατε ακριβώς την αφορμηση των αισθημάτων και των συναισθημάτων του, είναι το νεότερο μέλος της Εταιρείας Κορινθίων Συγγραφέων.

Όπως γνωρίζετε, μου ανατέθηκε αυτή η δύσκολη υποχρέωση να παρουσιάσω τη *laudatio*, τον τιμητικό λόγο, για τον Αριστείδη Δουλαβέρα, τον «Νέστορα» πραγματικά της Σχολής μας, και θα παρουσιάσω το τρισυπόστατο της πορείας του ως επιστήμονα, ως δασκάλου και ως ανθρώπου.

Πρέπει να σας πω, αγαπητοί φίλοι, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι, ότι δεν ανήκω στον στενό κύκλο των φίλων του Αριστείδη Δουλαβέρα. Ανήκω όμως στον στενό κύκλο των ανθρώπων που μελετούν με συστηματικό τρόπο και επιμέλεια τη στρατηγική που ακολούθησε ο ίδιος, προκειμένου να δικαιώσει αυτή τη δύσκολη πορεία, να διανύσει δηλαδή την απόσταση από την Γκούρα Κορινθίας, για να εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο, να ξαναεπιστρέψει το 1975 στην Γκούρα ως φιλόλογος καθηγητής και έπειτα από χρόνια να προσληφθεί στο Τμήμα εδώ Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών από την 1η Ιανουαρίου 2004. Εξελέγη μέλος ΔΕΠ στις 13 Δεκεμβρίου 2004 και είναι ο πρώτος που διορίστηκε και ανέλαβε υπηρεσία στις 31 Αυγούστου 2005 στο *Τμήμα μας*.

Κι εγώ είχα την τύχη και τη χαρά να τον γνωρίσω τον Σεπτέμβριο του 2004, δώδεκα χρόνια πριν, αλλά πρέπει να σας πω, αγαπητοί φίλοι, ότι δεν ανήκω — όπως ξέρετε πολύ καλά διδάσκω *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* στα δύο Τμήματα της Σχολής — δεν ανήκω στο στενό κύκλο των ανθρώπων που υπηρετούν το ίδιο γνωστικό αντικείμενο της Λαο-

γραφίας. Είναι όμως εκ των πραγμάτων το γνωστικό μου αντικείμενο πολύ κοντά στο αντικείμενο της Λαογραφίας και θα πρέπει να σας πω ότι πραγματικά ότι ο Αριστείδης Δουλαβέρας στη Λαογραφία είχε ως δασκάλους του τους μαθητές του Νικολάου Πολίτη: τον περίφημο πανεπιστημιακό δάσκαλο Δημήτριο Λουκάτο, σε προπτυχιακό επίπεδο, και σε μεταπτυχιακό, τον επόπτη της διδακτορικής του διατριβής, σπουδαίο Έλληνα λαογράφο Μιχάλη Γ. Μερακλή.

Αλλά, αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί συνάδελφοι, που είστε όλοι εδώ, οι συνάδελφοι από το *Τμήμα Φιλολογίας*, βλέπω εδώ τη Σοφία την Καπετανάκη, βλέπω την Ελένη τη Βολονάκη, τη Μαρία τη Δροσινού, βλέπω από το *Τμήμα μας* τη συνάδελφο κυρία Γιαννούλη, τον Πρόεδρό μας τον Νίκο Ζαχαριά, τον συνάδελφο Βασίλη Κωνσταντινόπουλο εδώ δίπλα μου. Βλέπω όλους εσάς, βλέπω, κυρίες και κύριοι, επίσης, και την αφανή ηρωίδα της επιτυχίας του κυρίου Δουλαβέρα, και αυτή είναι η Αικατερίνη Λέκκα, είναι η σύντροφος της ζωής του. Η κυρία Αικατερίνη Λέκκα, η Κατερίνα, η κυρία Καίτη, πρέπει να σας πω, στάθηκε με σεμνότητα και ευρηματικότητα πίσω, δεινή υποστηρίκτρια, διότι ξέρετε είναι δεινή κλασική φιλόλογος, εγκρατής φιλόλογος, και στάθηκε στο πλευρό του Αριστείδη πάρα πολλά χρόνια και βοήθησε και αυτή σε όλα τα μάχιμα μετερίζια, σε όλες αυτές τις υπεύθυνες θέσεις που πέρασε ο σύζυγός της.

As περάσω τώρα στον Αριστείδη Δουλαβέρα ως επιστήμονα. Γεννήθηκε σε αυτό το όμορφο χωριό της ορεινής Κορινθίας, την Γκούρα. Το 1967 εισήχθη στη *Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τελείωσε το 1972 με «Άριστα» από το *Τμήμα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών* και είναι εκείνος που αμέσως μετά εκπλήρωσε τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις, 1972-1975, στα κρίσιμα αυτά χρόνια που συνέπεσε και η περιπέτεια της Κύπρου. Το 1975 διορίστηκε σε ηλικία 26 ετών στο Γυμνάσιο και Λύκειο της ιδιαίτερης πατρίδας του (1975-1978) και εν συνεχεία στην Κόρινθο και στο Βραχάτι, προκειμένου να υπηρετήσει ως φιλόλογος καθηγητής. Από το 1975-1990, επί 15 συναπτά έτη, κυρία Κατερίνα, συνοδεύσατε τον Αριστείδη

βήμα προς βήμα σε όλη αυτή την περιδιάβαση ενός ορμητικού και πολυμήχανου Οδυσσέα.

Ο Αριστείδης Δουλαβέρας είναι ο σεμνός άνθρωπος, ο οποίος κρύβει τη μαχητικότητα του ανθρώπου, που δεν το βάζει κάτω. Θα το 'χετε διαπιστώσει. Είναι σεμνός, ηπίων τόνων και εκεί είναι ακριβώς που δημιουργείται η αυταπάτη: νομίζει κανείς ότι δεν είναι μαχητικός. Είναι και μαχητικός και δυναμικός. Αλλά πάνω απ' όλα είναι κύριος, είναι οπαδός της θεωρίας του μέτρου, κρατάει τις αποστάσεις, τιμά και δεν προδίδει ποτέ τον εαυτό του, τις θέσεις του. Είναι εκείνος που μας γοητεύει ακόμα και όταν ηττάται, είναι αυτός ο οποίος σαγηνεύει ακόμα κι όταν πλανάται, αλλά είναι ο άνθρωπος, ο οποίος έχει το σθένος και τη γοητεία να σταθεί ορθά ακόμα κι αν διαφοροποιηθεί απέναντί σου — διότι έχουμε βρεθεί αρκετές φορές στο πλαίσιο των Γενικών Συνελεύσεων σε διαφορετικές θέσεις — αλλά είναι βέβαιο ότι εκείνος θα κάνει πρώτος το βήμα, πράγμα το οποίο ξέρετε ότι θέλει γενναιότητα, γενναιότητα ψυχής, φρονήματος και είναι εκείνος, ο οποίος θα δεχθεί την οποιαδήποτε στιγμή το τηλεφώνημά σου, την πρόσκλησή σου, την επίκλησή σου, για να επικοινωνήσει μαζί σου και να λύσει και να βρει τη συγκεραστική άποψη, για να λύσουμε τα διεστώτα, για να συγκεράσουμε τα διεστώτα.

Κυρίες και κύριοι, το 1990 ο Αριστείδης Δουλαβέρας επιλέγεται σε θέση διευθυντή του Λυκείου Βραχατίου. Είχε όμως ασκήσει καθήκοντα διευθυντή στο Γυμνάσιο Γκούρας (1977) και στο *Μεταλυκειακό Προπαρασκευαστικό Κέντρο Κιάτου* (1986-1988). Ήδη το 1983 καταφέρνει να πάρει μία δύσκολη υποτροφία από το Υπουργείο Παιδείας και να βρεθεί σε ένα από τα πιο προχωρημένα και καινοτόμα Ινστιτούτα του Λονδίνου, το *Institute of Education*, όπου θα κάνει το μεταπτυχιακό του, ενώ το 1988, σε ηλικία 39 ετών, θα λάβει και το διδακτορικό του, κοντά σε έναν σπουδαίο Έλληνα Λαογράφο, τον Μιχαήλ Γ. Μερακλή, και θα ανοίξει τα φτερά του προς μία ακαδημαϊκή πορεία.

Αλλά παράλληλα δοκιμάζεται σε καιρίες νευραλγικές θέσεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το 1983, μετά από εκπαιδευτική υπηρεσία 18 ετών, επιλέγεται ως Σχολικός

Σύμβουλος Φιλολόγων, από τους νεότερους στον χώρο του, πρώτα στον νομό Αχαΐας, με έδρα την Πάτρα (1993-1998), και έπειτα στην Κορινθία, την ιδιαίτερη πατρίδα του, με έδρα την Κόρινθο (1998-2005), με αποτέλεσμα να προσφέρει πολλά επί 12 συναπτά έτη στην εκπαίδευση. Παράλληλα με τα καθήκοντα του Σχολικού Συμβούλου, επιλέγεται και ως Υποδιευθυντής στο ΠΕΚ. Την εποχή εκείνη θα θυμούνται όλοι όσοι πέρασαν από την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση — και ανάμεσα σε αυτούς και εγώ — θα έπρεπε, ήταν υποχρεωμένος κάποιος, προκειμένου να διορισθεί, να φοιτήσει στα ΠΕΚ.

Υπήρξε, λοιπόν, Υποδιευθυντής και Αναπληρωτής Διευθυντής στο ΠΕΚ Πάτρας (1994-1998) και, στη συνέχεια, στο κρίσιμο πόστο του Διευθυντή στο ΠΕΚ Τρίπολης (2003). Οι θέσεις αυτές είναι πολύ εύκολο να τις μνημονεύει κανείς, όταν τις κατακτά. Είναι όμως πάρα πολύ δύσκολο — και θα το καταλάβετε εσείς οι εκκολαπτόμενοι συνάδελφοί μας — να τις κατακτήσει, και μάλιστα να τις κατακτήσει σε δύσκολους καιρούς, και σας το λέω, διότι όσοι παρακολουθούν τα μαθήματα της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και προσπαθούν να αφουγκραστούν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα αυτών των δύσκολων δεκαετιών μετά τη μεταπολίτευση (1974 κ.ε.), αντιλαμβάνονται ότι θα έπρεπε πραγματικά να δώσεις μάχη με δυναμικό και πειστικό τρόπο — εσείς, κύριε Κωνσταντινόπουλε, τα ξέρετε αυτά από πρώτο χέρι — για να καταλάβεις θέση διευθυντή σε Γυμνάσιο, Μεταλυκειακό Κέντρο, Λύκειο, Υποδιευθυντή και Αναπληρωτή διευθυντή στο ΠΕΚ Πατρών και Διευθυντή κατόπιν στο νευραλγικότερο και στρατηγικότερο ΠΕΚ Πελοποννήσου, στην Τρίπολη. Αλλά ο Αριστείδης Δουλαβέρας, αγαπητοί φίλοι, φοιτητές και φοιτήτριες, δεν έμεινε σε αυτό. Συνεχώς είχε τις κεραίες του ανοιχτές και πήρε δύσκολες αποφάσεις, προκειμένου, σε οποιοδήποτε μετερίζι της Εκπαίδευσης και αν βρέθηκε, να γράφει σχολικά βοηθήματα, να σταθεί πραγματικά με ουσιαστικό συμβουλευτικό τρόπο δίπλα σε μάχιμους συναδέλφους.

Τελικά, από την 1η Ιανουαρίου του 2004, παίρνει την επίζηλη θέση του διδάσκοντος στο νεοσύστατο τότε Πα-

νεπιστήμιο Πελοποννήσου (Π.Δ. 407) — ήτανε δύσκολες οι θέσεις τότε, διότι, πρέπει να σας πω ότι είχαν έλθει ως συνάδελφοι στη Σχολή μας 75 συνάδελφοι, που είχαν διδακτορικό ως ειδικοί επιστήμονες — στην 1η Ιανουαρίου λοιπόν του 2004 ο Αριστείδης Δουλαβέρας είναι ο πρώτος τη τάξει στα μαθήματα της Λαογραφίας.

Στις 13 Δεκεμβρίου 2004 εκλέγεται *Λέκτορας της Λαογραφίας* και είναι ο πρώτος στη Σχολή, που διορίζεται και αναλαμβάνει υπηρεσία στις 31 Αυγούστου του 2005. Και πραγματικά είναι ο άνθρωπος, ο οποίος τίμησε με την ψήφο του, αλλά κυρίως τίμησε με τον λόγο του όλους εμάς. Αλλά δεν βρίσκομαι, αγαπητοί φίλοι, με την ιδιότητα του ανθρώπου που έχει ευεργετηθεί από την ψήφο του Αριστείδη Δουλαβέρα ούτε με την ιδιότητα του ανθρώπου που διακονεί με υπευθυνότητα, όπως σας είπα, όλα αυτά τα χρόνια το δύσκολο, το επίζηλο, το απαιτητικό γνωστικό αντικείμενο της Λαογραφίας. Βρίσκομαι εδώ ως μελετητής, όπως σας είπα, της στρατηγικής που μετέληθε ο Αριστείδης Δουλαβέρας, προκειμένου να φθάσει στα σημερινά επίπεδα της ακαδημαϊκής του πορείας. Και θα πρέπει, αγαπητοί φίλοι, να σας πω ότι πέρασε και από τις δύσκολες δοκιμασίες της εκλογής του Λέκτορα, του Επίκουρου Καθηγητή και του Αναπληρωτή Καθηγητή. Σήμερα βρισκόμαστε στην πρώτη αυτή εκδήλωση, και κυριολεκτικά θέλω να υπογραμμίσω την πρωτοβουλία και τα κίνητρα της σεμνής και λιτής αυτής εκδήλωσης, που ξέρω, αγαπητοί φίλοι, ότι προσκρούει στην ευγενή μετριοφροσύνη του Αριστείδη, αλλά είμαι βέβαιος ότι η γενναιοδωρία, η γενναιοψυχία, αλλά πάνω απ' όλα ο τρόπος που έχει να νοηματοδοτεί τις καταστάσεις, και κυρίως να βλέπει τα κίνητρα πίσω από τις πρωτοβουλίες, θα κάνει ασμένως αποδεκτή αυτή τη μικρή εισφορά, αυτή τη μικρή κατάθεση ψυχής όλων ημών, που συγκεντρωθήκαμε απόψε εδώ, για να τον τιμήσουμε.

Αφού σας περιέγραψα με αδρό αλλά ουσιαστικό τρόπο την ακαδημαϊκή εξέλιξη του επιστήμονα Αριστείδη Δουλαβέρα, θα πρέπει να περάσω τώρα στο *δεύτερο σκέλος* του επαινετικού μου λόγου, και να πω, αγαπητέ Βασίλη Κωνσταντινόπουλε, ότι ο *Αριστείδης Δουλαβέρας* υπήρξε σπου-

δαίος δάσκαλος. Δάσκαλος με την κυριολεκτική σημασία του όρου, διότι, όπως σας είπα, σε οποιοδήποτε μετερίζι της παιδείας κι αν βρέθηκε, αυτό το έκανε με αφοσίωση, με πείσμα, με πειθώ, και το έκανε πραγματικά με γενναιόφρονα και γαλαντόμα αισθήματα. Παρήγαγε σημαντικό έργο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση — και θέλω να σας πω ότι πολλά από τα έργα του ενδεχομένως να συναντήσαμε — μνημόνευσε η Ελένη Βολονάκη το βοήθημα για τον *Λυσία* — θα πρέπει να πω, Αριστείδη, τον βρήκαμε κι εμείς λίγο — πολύ στα μαθητικά μας χρόνια ή στα φοιτητικά μας. Θυμίζω επίσης το *Ανθολόγιο Λυρικής Ποίησης - Ιφιγένεια εν Ταύροις*, Βιβλίο του Καθηγητή, με τη συνεργασία των: Αναστασίου Στέφου - Μ. Παπαδοπούλου - Ευτ. Τραγουδάρα, *Κώδικας*, Αθήνα 1993, σελ. 270, και τα βιβλία *Λυσία, Λόγος υπέρ του Αδυνάτου. Σχέδια αξιολόγησης κατά διδακτικές ενότητες*, Γρηγόρης, Αθήνα 1998, σελ. 142, *Οι προτιμήσεις των φιλολόγων σε θέματα εξετάσεων στα κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου και Λυκείου*, Γρηγόρης, Αθήνα 1998, σελ. 119, και *Διδακτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, εκδόσεις Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 316. Επίσης, πολλά σημαντικά άρθρα του για θέματα διδακτικής των Νέων και Αρχαίων Ελληνικών και της Έκθεσης, για παιδαγωγικά και διοικητικά θέματα, δημοσιεύτηκαν σε εκπαιδευτικά και φιλολογικά περιοδικά (*Νέα Παιδεία, Τα Εκπαιδευτικά, Λόγος και Πράξη, Επιστήμη και Παιδαγωγία, Φιλολογική, Πλάτων, Ακροκόρινθος* κ.ά.) και ωφέλησαν πολύ τους εκπαιδευτικούς.

Και θέλω να σας πω ότι, επειδή ακριβώς πολλοί από σας παίρνετε πτυχίο, μπροστά στο κρίσιμο ερώτημα που μας θέτετε «*τι θα κάνουμε, μόλις πάρουμε το πτυχίο μας*» — και ασφαλώς επειδή δεν υπάρχει αυτή η στερεότυπη κλασική επαγγελματική αποκατάσταση, που υπήρχε στη γενιά των γονιών σας, στη γενιά τη δική μας, εγώ είμαι ήδη 53 χρονών — η απάντησή μου είναι ότι θα τα καταφέρετε. Και ασφαλώς, όταν διαπιστώνει κανείς τις δυσκολίες της αγοράς εργασίας, δεν σημαίνει ότι δεν δημιουργεί τις ψυχολογικές προϋποθέσεις, για να επιτύχει. Και κλασικό παράδειγμα είναι ο Αριστείδης Δουλαβέρας, διότι οτιδήποτε βρέθηκε

μπροστά του, θέλησε να το αξιοποιήσει. Ακόμη, αγαπητοί συνάδελφοι, και τις αρνητικές συνέπειες. Όπως ανέφερα ήδη, το 1975 διορίστηκε σε ένα χωριό της ορεινής Κορινθίας, την Γκούρα, η οποία συνέπεσε να είναι η ιδιαίτερη πατρίδα του. Αλλά ενδεχομένως την Γκούρα ή οποιαδήποτε άλλη Γκούρα, θα θεωρούσε κανείς ως μία δυσπρόσιτη περιοχή πριν από 40 χρόνια και θα την έβλεπε ίσως αρνητικά. Σας πληροφορώ ότι όλα τα αρνητικά ο Αριστείδης Δουλαβέρας φρόντισε να τα μεταστοιχειώσει σε θετικά. Και είναι αυτό ένα σπάνιο χάρισμα – και δεν το λέω, για να σας πείσω ότι θα είναι όλα ρόδινα ή όλα δύσκολα. Θέλω να σας πω ότι στο χέρι σας βρίσκεται η δυνατότητα ή οι προϋποθέσεις το δύσκολο, το αρνητικό, να το μετατρέψετε σε θετικό. Και νομίζω ότι είναι κλασική αυτή η περίπτωση του Αριστείδη Δουλαβέρα και αυτό πραγματικά ήθελα να καταθέσω στο κεφάλαιο εκείνο που έχει σχέση με την ιδιότητά του ως δασκάλου. Είναι επινοητικός, είναι άνθρωπος με ευρύτατους ορίζοντες και έχει πράγματι μία πνοή που τον τιμά. Είχε την πνοή του εφήβου, είχε την πνοή του ορμητικού Οδυσσέα. Ξέρετε ότι στις παραδόσεις των μαθημάτων μου ή σε άλλες παρουσιάσεις δεν κρατάω σημειώσεις. Είναι η πρώτη φορά που έχω χαρτιά μαζί μου, διότι θέλησα να σας δείξω πόσο πλούσιος, πόσο μοναδικός είναι αυτός ο αμπτός της βιβλιοπαραγωγής του. Δεκαπέντε σημαντικότες μονογραφίες, πάνω από εκατό μελέτες και άρθρα (λαογραφικά, εκπαιδευτικά, φιλολογικά, παιδαγωγικά) και άλλες τόσες βιβλιοπαραρσιάζσεις και βιβλιοκρισίες, κατάφερε λέξη προς λέξη να αποθησαυρίσει ο Αριστείδης Δουλαβέρας, διότι είναι ο άνθρωπος του κλασικού δρόμου, της κλασικής παραδοσιακής σχολής, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιεί με άριστο τρόπο τα σύγχρονα μέσα του διαδικτύου, τα κομπιούτερ κλπ. και μπορεί κανείς να τον συμβουλευτεί για διάφορα θέματα, αλλά τις έγραψε πραγματικά με πολύ κόπο και τις έγραψε μέσα από την καρδιά του. Είναι ο άνθρωπος, ο οποίος έχει ένα πείσμα, έχει το πείσμα του ορμητικού εφήβου και θα έλεγα πως, πέρα από το δύσκολο κεφάλαιο του δασκάλου, υπάρχει το κεφάλαιο, το δυσκολότερο κεφάλαιο του ανθρώπου.

Θυμίζω εδώ την ουσιαστική του επιστημονική — φιλολογική επιμέλεια — μαζί με αυτήν της συναδέλφου κ. Ιωάννας Σπηλιοπούλου, με εκδοτική εποπτεία της καθηγήτριας κ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, στην έκδοση του πολυσέλιδου (727 σελ.) τόμου *Μεσσηνία: Συμβολές στην Ιστορία της και τον Πολιτισμό της* (2012). Πολύτιμο, εξάλλου, για το λαϊκό πολιτισμό της Μεσσηνίας είναι το βιβλίο, που εξέδωσε μαζί με τον συγγραφέα και λόγιο Χρήστο Ρέππα, για τα *Λαογραφικά Μουσεία της Μεσσηνίας* (2012). Αλλά και τα βιβλία του *Νεοελληνικός Παροιμιακός Λόγος* (2010), *Μελετήματα για το δημοτικό τραγούδι* (2013), *Η γυναικεία και η ανδρική ομορφιά στο δημοτικό τραγούδι* (2014) και *Ελληνική Λαογραφία: Μελετήματα* (2015), αποτελούν ουσιαστικές και πρωτότυπες συμβολές στην ελληνική Λαογραφία.

Στο δυσκολότερο κεφάλαιο του ανθρώπου του Αριστεΐδη Δουλαβέρα, έχει να καταθέσει πολλά κανείς από τις εμπειρίες του. Αρκετές φορές, ακόμη και στην τελευταία Γενική Συνέλευση του Τμήματος, βρεθήκαμε με διαφορετικές τοποθετήσεις αλλά πρέπει να σας πω ότι είναι ο άνθρωπος, ο οποίος θα πάρει την πρωτοβουλία να τεκμηριώσει, να αναδείξει τη δική του θέση, αλλά από την άλλη να κάνει την υπέρβαση και να κατανοήσει και τη δική σου θέση. Είναι πράγματι ένα σπάνιο χάρισμα. Είναι αυτό που είπε ο Αλέξης Σαββίδης στον χαιρετισμό του, ότι είναι ο άνθρωπος που κάνει τις υπερβάσεις, τις κάνει με σθένος, τις κάνει με ήθος, τις κάνει με τακτ, τις κάνει χωρίς να ενοχλεί, τις κάνει πραγματικά, γιατί είναι ο μοναδικός, ο Αριστεΐδης Δουλαβέρας. Είναι βέβαιο ότι θα μας λείπει, αλλά δεν σας κρύβω ότι αυτό ίσως αποτελέσει τη γέφυρα και την αφετηρία, αγαπτη φίλε και συνάδελφε, για να βρεθούμε κοντύτερα με άλλες ιδεολογικές και πνευματικές πλατφόρμες και θα ήθελα να σου πω, τουλάχιστον από την πλευρά μου, θα το καλλιεργήσω όσο πραγματικά το επιτρέψουν οι συγκυρίες.

Αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες, κ. Πρόεδρε του *Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών*, εκπρόσωποι του Κοσμήτορα και των Τμημάτων, κ. Κωνσταντινόπουλε, κ. εκπρόσωπε των Σχολικών Συμβούλων, αγα-

πητή κ. Λέκκα, εάν θα ήθελα να καταθέσω κάτι σημαντικό και να συμπυκνώσω αυτό το οποίο υπηρέτησε για 41 συναπτά χρόνια σε όλη του την εκπαιδευτική πορεία ο σεβαστός φίλος, ο «Νέστορας» της Σχολής μας, ο Αριστείδης Δουλαβέρας, δεν έχω παρά να το αναζητήσω σε αυτό που είπε ο Βίας ο Πριηνεύς: *«Τιμά δε τα πράγματα, κρέσσονα ποιεί»*, δηλαδή, όταν τιμάς τους άξιους ανθρώπους, κάνεις τη φωνή τους, αλλά προπαντός το έργο τους, πιο δυνατά.

Και σήμερα είμαστε εδώ όλοι, για να τιμήσουμε το έργο του Αριστείδη Δουλαβέρα, και προπαντός τον άνθρωπο.

Αριστείδη, αγαπημένε φίλε, να ζήσεις πολλά χρόνια και να υπηρετείς την αγαπημένη σου Λαογραφία όπως επιθυμείς!

Απονομή τιμητικής πλακέτας
από τον Βασίλειο Κωνσταντινόπουλο

Αναπληρωτή Καθηγήτή του Τμήματος Φιλολογίας
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
και Γενικό Γραμματέα του Φιλολογικού Συλλόγου
«Παρνασσός»

Ευχαριστούμε πολύ τον κ. Χρήστου, που με το ιδιαίτερο καταιγιστικό αυτό ύφος, μας ανέλυσε το έργο και την προσωπικότητα του κ. Δουλαβέρα και πρέπει τώρα, με την ιδιότητά μου ως Γενικού Γραμματέα του αρχαιότερου Φιλολογικού Συλλόγου της Ελλάδος, και κυρίως της πρώτης *Ακαδημίας Γραμμάτων και Τεχνών*, προτού ιδρυθεί η *Ακαδημία Αθηνών* (1926), του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», να επιδώσω στον κ. Δουλαβέρα μία *τιμητική πλακέτα*, που επιδίδει ο «Παρνασσός» μόνο σε όσους αφήνουν ανεξίτηλα το στίγμα τους στη έρευνα και όσοι επικυρώνουν αυτό το τίμημα με το προσωπικό τους ήθος. Ο κ. *Δουλαβέρας* είναι ο ευπατρίδης του Πανεπιστημίου μας. Επάνω στην Πλακέτα υπάρχει ο *Ηνίοχος*, για να συνεχίσει ο κ. *Δουλαβέρας* να ννιοχεί.

Αποχαιρετιστήριος λόγος
του Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα

Αναπληρωτή Καθηγητή Λαογραφίας
στην Εκδίλωση της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών
και Πολιτισμικών Σπουδών για την αφυπηρέτησή του

(Καλαμάτα, 26 Μαΐου 2016)

Αγαπητέ Πρόεδρε
του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,
Αγαπητέ και εκλεκτέ συνάδελφε Νίκο,
Αγαπητό μέλος του Συμβουλίου
του Πανεπιστημίου μας, Αγαπητέ
και εκλεκτέ συνάδελφε Βασίλη,
Αγαπητές εκπρόσωποι του Κοσμήτορος
και του Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας,
Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,
Αγαπητέ κύριε Ξεντάρα,
Πρώην Προϊστάμενε Επιστημονικής
και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης
Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Πελοποννήσου,
Αγαπητές και αγαπητοί Εκπρόσωποι των φοιτητών,
Αγαπητά μέλη της Γραμματείας
και του λοιπού προσωπικού,
Αγαπητές Φοιτήτριες και αγαπητοί Φοιτητές,
Κυρίες και Κύριοι,

Μετά από 41 χρόνια στην Εκπαίδευση, ήρθε η ώρα να
την αποχαιρετήσω και συγχρόνως να αποχαιρετήσω αγαπη-
τές και αγαπητούς συναδέλφους, αγαπητές φοιτήτριες και
αγαπητούς φοιτητές αλλά και το γραμματειακό και διοι-
κητικό προσωπικό της Σχολής μας, με το οποίο συνεργά-

στηκα τόσο καλά όλα αυτά χρόνια. Σαν έτοιμος από καιρό, λοιπόν, σαν θαρραλέος, όπως λέγει ο ποιητής, θα αποχαιρετήσω αυτή τη Σχολή, στην οποία αξιώθηκα να υπηρετήσω τα τελευταία 12 χρόνια και η οποία σφράγισε την εκπαιδευτική μου πορεία. Εδώ κλείνει ένας κύκλος και ανοίγει άλλος. Κάθε τέλος, όμως, όπως είναι φυσικό, εμπεριέχει και κάποια τραγικότητα. Είναι φυσικό να αναπολεί κανείς την πορεία του και να κάνει έναν απολογισμό. Ένα σας λέω πάντως. Ποτέ δεν μετάνιωσα που έγινα δάσκαλος. Σε όλη μου την πορεία προσπάθησα να υπηρετήσω το εκπαιδευτικό και ακαδημαϊκό ήθος, να τηρήσω το μέτρο, να είμαι ευσυνείδητος στα καθήκοντά μου και να εκτιμώ και να σέβομαι τους συναδέλφους μου, ακόμα κι όταν διαφωνούσαν μαζί μου, να αγαπώ τους μαθητές μου και τους φοιτητές μου, να σέβομαι την προσωπικότητά τους και να είμαι δίκαιος απέναντί τους. Προσπαθούσα πάντα να ανοίγω τις παραδόσεις μου, ειδικά στο Πανεπιστήμιο, στη διεπιστημονικότητα και να αντλώ και να προσφέρω χρήσιμα στοιχεία όχι μόνο για την επιστήμη αλλά και για τη ζωή. Είναι αλήθεια ότι η σκέψη μου θα γυρίζει πολύ συχνά στις αίθουσες διδασκαλίας και σε όλα όσα έζησα σε αυτή τη Σχολή.

Τώρα που αποχωρώ από την ενεργό υπηρεσία, θέλω να ευχαριστήσω από τα βάθη της καρδιάς μου τον Κοσμήτορα της Σχολής μας κ. Αλέξη Σαββίδη για την γόνιμη συνεργασία που είχαμε, για την προθυμία του στην πραγματοποίηση αυτής της εκδήλωση και για το εγκάρδιο μήνυμά του, που τόσο ωραία μας απέδωσε η εκλεκτή συνάδελφος κ. Ευγενία Γιαννούλη, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

Να ευχαριστήσω θερμά τον Πρόεδρο του Τμήματός μας και εκλεκτό συνάδελφο Νικόλαο Ζαχαριά, που πρόθυμα συμφώνησε στην πραγματοποίηση της εκδήλωσης αυτής, επίσης για τα καλά του λόγια αλλά και για τη γόνιμη συνεργασία που είχα μαζί του.

Να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας και εκλεκτό συνάδελφο Ανδρέα Μαρκαντωνάτο, που επίσης συμφώνησε πρόθυμα στην πραγματοποίηση της εκδήλωσης, να τον ευχαριστήσω επίσης για τη ουσιαστική συνεργασία σε θέματα του Τμήματος. Να ευχαριστήσω όμως και

την εκλεκτή συνάδελφο κ. *Ελένη Βολονάκη*, για όσα επαινετικά είπε για μένα, εκπροσωπώντας τον Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας.

Να ευχαριστήσω ιδιαίτερα το Μέλος του Συμβουλίου του Πανεπιστημίου μας, Πρόεδρο του Συλλόγου Διδασκόντων και εκλεκτό συνάδελφο *Βασίλη Κωσταντινόπουλο*, που είχε την πρωτοβουλία αυτής της εκδήλωσης και για όσα καλά λόγια είπε για μένα, για το πρώτο διορισμένο μέλος ΔΕΠ της Σχολής που αποχωρεί.

Ιδιαίτερα τον ευχαριστώ, που με την ιδιότητα του Γενικού Γραμματέα μου απένειμε τιμητική Πλακέτα από τον αρχαιότερο Φιλολογικό Σύλλογο της Ελλάδος, τον «Παρνασσό». Είναι για μένα ξεχωριστή τιμή.

Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω και τον εκλεκτό συνάδελφο *Θανάση Χρήστου*, που ενθέρμως και εμπράκτως στήριξε την πρωτοβουλία αυτής εκδήλωσης, καθώς επίσης για όσα καλά λόγια είπε για μένα, με τη μοναδική του ρητορική δεινότητα, αλλά και για το πνεύμα της εξαιρετικής συνεργασίας που πάντα είχαμε. Είμαι ευγνώμων και στους δυο. Είναι βέβαιο ότι και οι δυο τους, όσο και όλοι οι ομιλητές και ομιλήτριες, υπήρξαν γενναιόδωροι στο πρόσωπό μου και ότι η αγάπη τους και η εκτίμησή τους, τους οδήγησε σε υπερβολές επαίνων.

Ιδιαίτερα επίσης θέλω να ευχαριστήσω τους εκπροσώπους των φοιτητών για όσα είπαν για μένα:

Τον φοιτητή μου και συνάδελφο εν παιδεία, *Σχολικό Σύμβουλο Θεολόγων κ. Νικόλαο Χριστόπουλο*, τη φοιτήτρια *Σκρεπέτη Άρτεμη*, εκπρόσωπο του ΤΙΑΔΠΑ, τη φοιτήτρια *Καραδήμα Ασημίνα*, εκπρόσωπο του Τμήματος Φιλολογίας, τον *Παναγιώτη-Χρήστο Τσακαρδάνο*, εκπρόσωπο των αποφοίτων του Τμήματος, και τον φοιτητή μου *Μιχαήλ Παπαμιχαήλ*, μέλος της Εταιρείας Κορινθίων Συγγραφέων. Όσα είπαν για μένα, θα τα φυλάω στη σκέψη μου ως πολύτιμες κατακτήσεις.

Θέλω επίσης, από τη θέση αυτή σήμερα, να ευχαριστήσω τον *Πρύτανη* του Πανεπιστημίου μας *καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Μασσέλο* αλλά και τον *Αναπληρωτή Πρύτανη κ. Γιώργο Ανδρειωμένο*, για τη γόνιμη συνεργασία που είχαμε σε

διάφορα πανεπιστημιακά θέματα, καθώς και όλες τις συναδέλφους και όλους τους συναδέλφους και των δύο Τμημάτων, που συμπορευτήκαμε στους κοινούς στόχους της Σχολής μας. Αρκετοί από αυτούς με τιμούν με την παρουσία τους απόψε και τους ευχαριστώ θερμά. Μνημονεύω εδώ, επίσης, με πολλές και ευγνώμονες ευχαριστίες, την πρώτη Πρόεδρο των Τμημάτων μας και εκλεκτή συνάδελφο κ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου και την πρώτη Κοσμήτορα της Σχολής και εκλεκτή συνάδελφο κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα.

Να ευχαριστήσω, επίσης, θερμά τα μέλη της Γραμματείας, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης και όλο το υπόλοιπο διοικητικό προσωπικό, για την αποδοτική συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια.

Να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τις φοιτήτριες και τους φοιτητές μου, για το ωραίο πνευματικό ταξίδι που κάναμε, στο περιβάλλον του λαϊκού μας πολιτισμού και για την εξαιρετική συνεργασία που είχαμε, και να σας ευχηθώ καλή συνέχεια στις σπουδές σας, καλό πτυχίο και καλή επιτυχία στη ζωή και στην επιστήμη. Να αξιοποιήσετε τις γνώσεις, τη σοφία και την αγάπη των καθηγητών σας για το λειτούργημά τους. Θα έχετε ήδη διαπιστώσει ότι τίποτα δεν χαρίζεται στη ζωή, αλλά χρειάζεται κόπος, για να κατακτηθεί. Θέλω επιπλέον να σας ευχηθώ να γίνετε καλύτεροι από μας. Αυτό θα είναι η μεγαλύτερη δικαίωσή μας!

Τέλος, να ευχαριστήσω θερμά την οικογένειά μου, που με στερήθηκε πολλές ώρες, ακόμα και μέσα στο σπίτι μας, με τη μελέτη και τη συγγραφή, ιδιαίτερα τη σύζυγό μου *Καίτη*, αχώριστη σύντροφο και συνοδοιπόρο στη ζωή, τον γιο μου *Νίκο*, που απαθανατίζει απόψε αυτές τις στιγμές, αλλά και την κόρη μου *Νάντια* με την οικογένειά της, τον άνδρα της *Γιώργο* και τα δύο παιδιά τους — εγγόνια μου — *Μαριάννα* και *Γιαννάκη*.

Σας ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου!

Μου χαρίσατε μοναδικές στιγμές, που θα θυμάμαι σε όλη μου τη ζωή!

Ο Αν. Καθηγητής Βασ. Κωνσταντινόπουλος στο Βήμα.

*Ο Πρόεδρος του ΤΙΑΔΠΑ
Αν. Καθηγητής Νικόλαος Ζαχαριάς στο Βήμα.*

Ο Αναπλ. Καθηγητής Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας στο Βήμα.

Από αριστερά: Ν. Ζαχαριάς, Μαρία Δροσινού, Αικ. Δουλαβέρα, Αρ. Δουλαβέρας, Βασ. Κωνσταντινόπουλος, Ελένη Βολονάκη, Θαν. Χρήστου, Σοφία Καπετανάκη, Ευγενία Γιαννούλη.

Ο Αρ. Ν. Δουλαβέρας με τους εκπροσώπους των Φοιτητών. Δεξιά του: Μιχ. Παπαμιχαήλ, Ασημίνα Καραδήμα και αριστερά του: Άρτεμη Σκρεπέτη, Παναγιώτης Τσακαρδάνος και Νικ. Χριστόπουλος.

Ο Αρ. Δουλαβέρας με μέλη του διοικητικού προσωπικού. Από αριστερά: Σταυρούλα Κούρκουλου, Θεοδώρα Κούρκουλου, Κων/να Δεδούση, και από δεξιά: Γεωργία Κάτσου, Φώτιος Πετρόπουλος.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΩΝ

Α. ΣΧΟΛΗΣ

1. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. Ευάγγελος Μουτσόπουλος, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Ακαδημαϊκός, 19 Μαΐου 2006.

2. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ

1. Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος Θέμελης, 29 Ιανουαρίου 2007.
2. Giuseppe Giangrande, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, 17 Ιουνίου 2011

Β. ΤΜΗΜΑΤΩΝ

1. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

1. Μ.Γ. Μερακλής, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Αθηνών, 18 Δεκεμβρίου 2013.
2. Πέτρος Θέμελης, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, 10 Μαΐου 2016.

2. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. Francisco Rodrigues Adrados, Ομ. Καθηγητής Γλωσσολογίας και Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου της Μαδρίτης, 16 Οκτωβρίου 2012.

2. Αντώνιος Ρεγκάκος, Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης-Ακαδημαϊκός, 19 Νοεμβρίου 2015.
3. Gay Saunier, Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Παρισίων-Σορβόνης, 25 Νοεμβρίου 2015.

3. ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, 14 Δεκεμβρίου 2016.

2. ΟΜΟΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΤΜΗΜΑΤΩΝ

ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

1. Παναγιώτης Παταργιάς, Καθηγητής στη Διατήρηση των πολιτισμικών αγαθών και του περιβάλλοντος (2012).
2. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Καθηγήτρια Διαπολιτισμικών σπουδών με έμφαση στην αξιοποίηση και προώθηση του υλικού πολιτισμικού προϊόντος (2015).

ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. Αριστέα Σιδέρη-Τόλια, Καθηγήτρια της Λατινικής Φιλολογίας (2014).
2. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Καθηγήτρια της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (2014).

ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
1	<p><i>Ιωάννης Μπουγάς</i></p> <p>«Ιωσήφ Ανδρούσης (1770-1844). Ο πρώτος μινίστρος της Θρησκείας και του Δικαίου και πρώτος Επίσκοπος της Μεσσηνίας»</p> <p>(Ολοκλήρωσε:16.10.2009 – Ορκίστηκε: 17.03.2010)</p>	Βασιλική Πέννα
2	<p><i>Ιωάννης Σόλαρης</i></p> <p>«Καλαμάτα 1830-1930: Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μίας επαρχιακής πόλεως από την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έως την περίοδο του μεσοπολέμου»</p> <p>(Ολοκλήρωσε:19.09.2014 – Ορκίστηκε: 16.12.2014)</p>	Ιωάννα Σπηλιοπούλου
3	<p><i>Αρετή Καπόγιαννη</i></p> <p>«Η εκπαιδευτική και διοικητική λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων της Πελοποννήσου από το μεσοπόλεμο έως σήμερα»</p> <p>(Ολοκλήρωσε: 28.02.2014) Ορκίστηκε: 16.12.2014</p>	Αθανάσιος Χρήστου
4	<p><i>Ηλίας Χατζηχαμπέρης</i></p> <p>«Η Ιστορία των οικονομικών υπηρεσιών του Ελληνικού Στρατού. Εξέλιξη-Επιδράσεις-Προοπτικές-Προτάσεις»</p> <p>(Ολοκλήρωσε: 16.01.2014 – Ορκίστηκε: 16.12.2014)</p>	Αθανάσιος Χρήστου

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
5	<p><i>Αθανάσιος Κωτσάκης</i></p> <p>«Η διαμόρφωση του πολιτισμικού τοπίου της νήσου Νάξου από το 1204 έως και την ίδρυση του ελληνικού κράτους»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 26.06.2013 – Ορκίστηκε: 18.12.2013)</p>	Ιωάννα Σπηλιοπούλου
6	<p><i>Δημήτριος Ηλιόπουλος</i></p> <p>«Οι μετατροπές των αρχαίων ελληνικών ναών και ιερών σε εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 14.01.2011 – Ορκίστηκε: 19.04.2011)</p>	Ελένη Σαράντη
7	<p><i>Αλεξία – Φωτεινή Σταμούλη</i></p> <p>«Οι εκφράσεις στα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγειας εποχής»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 26/10/2015 – Ορκίστηκε: 15.12.2015)</p>	Ελένη Σαράντη
8	<p><i>Ιωάννης Λουκίσις</i></p> <p>«Σtereότυπες εκφράσεις-συμπεριφορές μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών. Μια πολιτισμική προσέγγιση»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 12/12/2013 και ορκίστηκε: 18/12/2013)</p>	Ευρ. Αντζουλάτου-Ρετσίλα
9	<p><i>Αλεξάνδρα Φωτοπούλου</i></p> <p>«Ο ουμανιστής Άραβας συγγραφέας al-Jahiz (8ος-9ος αι.μ.Χ.) και οι αριστοτελικές πηγές του έργου του Kitab al – Hayawan (=Βιβλίο των ζώων)»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 18/11/2015 – Ορκίστηκε: 15.12.2015)</p>	Αλέξιος Σαββίδης

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
10	<p><i>Αλέξανδρος Αργυριάδης</i></p> <p>«Η Πολιτισμική Κατασκευή του Ψυχοπαθούς στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Ιστορική και Εθνογραφική Προσέγγιση»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 11/09/2014 – Ορκίστηκε: 16.12.2014)</p>	Κωνσταντίνα Σερεμετάκη
11	<p><i>Μαρία Βινιεράτου-Μποσινάκη</i></p> <p>«Ευρωπαϊκή προοπτική της τοπικής αυτοδιοίκησης και πολιτισμός: Μια νέα θεώρηση της τοπικής βιώσιμης ανάπτυξης, μέσα από τον πολιτισμό»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 19/05/2016 – Ορκίστηκε: 22/06/2016)</p>	Παναγιώτης Παταργιάς
12	<p><i>Θεόδωρος Ντίνας</i></p> <p>«Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος στο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων και οι θεολογικές διαμάχες στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 06/07/2016 – Ορκίστηκε: 14-12-2016)</p>	Αλέξιος Σαββίδης

ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
1	<p><i>Κυριακή Γαλαντία</i></p> <p>«Η ανταπόκριση της κριτικής στο αφηγηματικό έργο του Γρ. Ξενόπουλου (1883-1951)</p> <p>(Ολοκλήρωση: 10.5.2010 – Ορκίστηκε: 3.12.2010)</p>	Γιώργος Ανδρειωμένος
2	<p><i>Αργυρώ Λουλαδάκη</i></p> <p>«Θεωρία και πρακτική του μεταφορικού λόγου σε ποιητικά κείμενα του 19ου αιώνα»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 10.5. 2010 – Ορκίστηκε: 3.12.2010)</p>	Γιώργος Ανδρειωμένος
3	<p><i>Ερωτόκριτος Μωραΐτης</i></p> <p>«Η ποιητική του Γιάννη Δάλλα»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 3/6/2011 – Ορκίστηκε: 17/6/2011)</p>	Γιώργος Ανδρειωμένος
4	<p><i>Μαρία Γεωργούση</i></p> <p>«Αριστοφάνης και Σοφιστική»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 16/5/2014 – Ορκίστηκε: 20/6/2014)</p>	Ανδρέας Μαρκαντωνάτος
5	<p><i>Σοφία Γκόρου</i></p> <p>«Το στοιχείο της Μεταμόρφωσης, της Παρενδυσίας και της Εναλλαγής Ρόλων στον Αριστοφάνη»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 21/11/2014 – Ορκίστηκε: 16/12/2014)</p>	Ανδρέας Μαρκαντωνάτος

Α/Α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
6	<p><i>Εμμανουήλ Στεργιούλης</i></p> <p>«Η Περικλειϊκή πατριωτική ιδεολογία και οι επιδράσεις της»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 20/11/2015 – Ορκίστηκε: 9/2/2016)</p>	Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος
7	<p><i>Ιωάννα-Σουλτάνα Κοτσώρη</i></p> <p>«Από την σωφροσύνη στην αυτογνωσία: διερευνώντας τις προϋποθέσεις για την Ευπραγία και την Αυτογνωσία στον Χαρμίδη του Πλάτωνος»</p> <p>(Ολοκλήρωση: 12/1/2016 – Ορκίστηκε: 29/3/2016)</p>	Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου / Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, *Επιστημονική επετηρίς 1* (2016). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με *Απλά*, *Apollonia*, *Ocra* και *Symbol*. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί *Book paper ivory (bouffant ivoire)* ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 373. Αθήνα, γ' τετράμηνο 2017. (*Made and printed in Greece.*)

